

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH(YAKINÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI**

**II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE OSMANLI EĞİTİMİ:
PROBLEMLER, TARTIŞMALAR, TEKLİFLER**

Doktora Tezi

Ebubekir KEKLİK

Ankara 2018

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH(YAKINÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI**

**II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE OSMANLI EĞİTİMİ:
PROBLEMLER, TARTIŞMALAR, TEKLİFLER**

Doktora Tezi

Ebubekir KEKLİK

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Selda KILIÇ**

Ankara 2018

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (YAKINÇAĞ TARİHİ) ANABİLİM DALI

Ebubekir KEKLİK

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE OSMANLI EĞİTİMİ:
PROBLEMLER, TARTIŞMALAR, TEKLİFLER

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Selda KILIÇ

Tez Jüri Üyeleri

Adı ve Soyadı	İmzası
Prof. Dr. Selda KILIÇ <i>S. Kiliç</i>
Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU <i>M. Seyitdanlioğlu</i>
Prof. Dr. Hamiyet SEZER FEYZİOĞLU <i>H. Sezer Fezioğlu</i>
Prof. Dr. Necdet HAYTA <i>N. Hayta</i>
Prof. Dr. Bekir KOÇ <i>B. Koç</i>

Tez Sınav Tarihi *14.05.2018*

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana aid olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (...../...../2018)

Ebubekir KEKLİK

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	i
TEŞEKKÜR.....	iii
ÖNSÖZ	iv
KISALTMALAR.....	xii
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

OSMANLI EĞİTİM DÜŞÜNÇESİNİN DÖNÜŞÜMÜ

1.1. Halk Eğitimi Düşüncesinin Doğuşu.....	7
1.2. Eğitimde İlk Yenileşme Çalışmaları.....	18
1.3. Tanzimat Dönemi Eğitimi.....	27
1.4. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Uygulanması.....	40

II. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE EĞİTİM TARTIŞMALARI

2.1. Eğitim Sorunu ve Osmanlı Kamuoyu.....	58
2.2. Nasıl Bir Eğitim.....	70
2.3. Emrullah Efendi ve Tuba Ağacı Nazariyesi.....	112
2.4. Ziya Gökalp, Millî Terbiye ve Satı Bey.....	131

III. BÖLÜM

DİL SORUNU VE ALFABE ÇIKMAZI

3.1. Dil Sorunu.....	156
3.2. Arap ve Arnavut Talepleri.....	160
3.3. Alfabe Çıkmazı.....	177
3.4. Eğitimin Yaygınlaştırılması ve Harflerin Islahı.....	198

IV. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE TAŞRADA EĞİTİM:

ÖĞRETMEN SORUNU, OKUL BİNALARI,

MALİ KAYNAKLAR ve TEFTİŞ

4.1. Öğretmen Sorunu.....	204
4.2. Bir Sorun Olarak Teftiş.....	264
4.3. Okul Binaları.....	280
4.4. Eğitimin Mali Kaynakları.....	295
SONUÇ	307
KAYNAKÇA	312
ÖZET.....	358
ABSTRACT.....	360
EKLER	362

TEŞEKKÜR

Tez süresince göstermiş olduğu yakın alaka ve yardımları ve eşine az rastlanır nezâketi için başta tez danışmanım Prof.Dr. Selda Kaya Kılıç'a; sonra beni eğitim tarihi çalışmalarına yönlendiren hocam Prof.Dr. Musa Çadırcı'ya; tez izleme komitemdeki değerli hocalarım Prof.Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, Prof.Dr. Bekir Koç ve Prof.Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu'na; bu tezin tamamlanmasını bir yerde teşvikine borçlu olduğum ve ulaşamadığım pekçok kitabın temininde yardımını gördüğüm Doç.Dr. Ahmet Özcan'a; tezimi okuyarak önemli hatırlatmalarda bulunan hocam Prof.Dr. Yılmaz Kurt'a; hem DTCF'deki resmi işlemlerimin takibini sağlayıp hem de İstanbul'a seyahatlerimde yakın dostluğunu gördüğüm arkadaşım Dr. Muhammet Ceyhan'a; yine İstanbul'da yürüttüğüm arşiv çalışmaları sırasında beni evinde günlerce misafir eden arkadaşım Dr. Mustafa Tanrıverdi'ye; e-postalarımın büyük bir nezaketle cevap veren Doç.Dr. Selçuk Akşin Somel'e; tezimi okuyan ve bazı önemli hatalarıma dikkat çeken arkadaşım Mustafa Arıkan'a; bu çalışmanın kendisine çok şey borçlu olduğu, tezimi okuyarak önemli hatırlatmalar yapan ve beni, tarihin yöntemi üzerine yeniden düşünmeye sevk eden arkadaşım Engin Deniz'e; yine arşiv çalışmalarım sırasında İstanbul'da beni evinde misafir eden arkadaşım Ümit Kırac'a; ihtiyaç duyduğum bazı kitapların temininde yardımını gördüğüm arkadaşım Dr. Erol Karcı'ya; tezin yazılma sürecinde, karşılaştığım bütün sorunları benimle birlikte göğüsleyen eşim Hatice'ye ve son olarak Osmanlı Arşivi, Cumhuriyet Arşivi ve Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'nin değerli çalışanlarına teşekkürü borç bilirim. Bununla birlikte bütün hataların ve eksikliklerin şahsıma ait olduğunu vurgulamak isterim.

ÖNSÖZ

Tez konusunun hakkıyla anlaşılması ve zamanında bitirilebilmesi için bazı sınırlamalara başvuruldu. Bu sınırlamaların başında zaman sınırlaması gelmektedir. Her ne kadar tezin üst başlığı *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Eğitimi* olsa da burada dönemin tamamı değil, sadece 1908-1914 devresi üzerinde duruldu. Savaş döneminin kendine has şartları olacağı düşüncesiyle Birinci Dünya Savaşı yılları kapsam haricinde tutuldu. Ancak özellikle eğitim tartışmaları söz konusu olduğunda kaçınılmaz olarak savaş sonrası dönemin süreli yayınlarına da başvurmak gerekti. Böylece savaş sonrası dönemdeki eğitim tartışmaları da tezin kapsamına dâhil edilmiş oldu. İkinci sınırlama ise konuyla ilgilidir. Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki, II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı eğitiminin başlıca sorunlarına yoğunlaşan bu çalışmanın konusu, Osmanlı sınırları içindeki bütün eğitim faaliyetleri ve kurumları değildir. Burada sadece Osmanlı resmî eğitim kurumları, başta ilköğretim ve ortaöğretim kurumları olmak üzere, incelenmiştir. Osmanlı eğitiminin bir diğer önemli parçası olan yükseköğretim kurumları, gayrimüslim mektepleri ve yabancı okullar bu tezin kapsamı dışında tutulmuş, bunlara ancak yeri geldiğinde, çoğu zaman da bir mukayese söz konusu olduğunda temas edilmiştir.

Bununla birlikte herhangi bir mekân sınırlamasına gidilmemiştir. Başlangıçta sadece bugünkü Türkiye sınırlarında kalan bölgelerin ilk ve ortaöğretim kurumlarının incelenmesi tasarlanmış ancak zamanla Osmanlı eğitim faaliyetlerinin ülkenin pek çok yerinde benzer sorunlara sahip olduğu anlaşılınca söz konusu mekân sınırlamasından vazgeçilmiştir. Ancak çalışmanın ağırlık noktasını, merkezî eğitim kurumları değil, taşradaki eğitim faaliyetleri oluşturmaktadır.

Bu çalışmada II. Meşrutiyet dönemi eğitim sorunlarına ağırlık verilmesinin temel sebebi, tezin, mümkün olduğu kadar, önceki çalışmaların bir tekrarı olmasının

önüne geçmektir. Bilindiği gibi bu dönemle ilgili eğitim tarihi çalışmaları genel olarak, başta salnameler olmak üzere, resmî yayınlara ve istatistik mecmualarına dayanmaktadır. Bu durum ise eğitimin temel sorunlarının gözden kaçırılmasına sebep olmaktadır. Zira bu resmî yayınların Osmanlı eğitim faaliyetleri hakkında önemli bilgiler veren kaynaklar olmasının yanısıra bir o kadar da yanıltıcı olabildikleri görülmektedir.

Burada, iki nokta aydınlatılmaya, daha doğrusu iki sorununun cevabı bulunmaya çalışılmıştır: Birincisi Osmanlı eğitim teşkilatına dair II. Meşrutiyet döneminde yayımlanan kanun, nizamname ve talimatlar ne kadar uygulanabilmiştir? İkincisi Osmanlı merkezî eğitim kurumlarıyla taşradakiler arasında ne gibi farklılıklar mevcuttur? Öte yandan taşra dediğimiz, İstanbul dışındaki imparatorluk bölgeleri arasında eğitim açısından ne gibi farklılıklar vardır? Ayrıca II. Meşrutiyet dönemi eğitim tartışmalarının ana eksenini ne yöndedir ve dönemin Osmanlı kamuoyu eğitim sorununu nasıl ele almıştır? Bu sorular aynı zamanda tezin temel problemini oluşturmaktadır.

II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı taşrasında devlet eğitimine ağırlık vermek resmî yayınlar dışında kalan birinci elden kaynaklara ve merkez ile taşra arasındaki yazışmalara yoğunlaşmayı kaçınılmaz bir zorunluluk hâline getirmiştir. Resmî yayınlar dışında kalan birinci elden kaynakların başında dönemin gazete ve dergileri gelmektedir. II. Meşrutiyet döneminin özellikle ilk seneleri, basın yayın faaliyetlerindeki büyük patlamanın ve nispeten özgürlükçü ortamın etkisiyle sorunların rahatlıkla tartışılabilirdiği yıllar olmuştur. Bundan dolayı dönemin gazete ve dergileri konumuz açısından üzerinde durulması gereken kaynakların başında gelmektedir. Bununla birlikte resmî yayınların etkisinden kurtulmak açısından incelenmesi gereken diğer bir kaynak türü hatıralardır. Hatıralar çoğu zaman şahsî

gözlemlere dayandığı için resmî yayınların etkisinden kurtulmaya yardımcı olmaktadır.

Ancak burada asıl üzerinde durulması gereken birinci elden kaynaklar, çoğunlukla merkezî idare ile taşra arasındaki yazışmaların yer aldığı Osmanlı Arşivi Maarif Nezareti evrakıdır. Ne var ki Maarif Nezareti fonlarındaki belgelerin, neredeyse tamamına yakınının henüz analitik tasniflerinin yapılmamış olması en önemli sorunların başında gelmektedir. Bununla birlikte daha önce yapılmış çalışmaların bir tekrarını yapmaktan kaçınmanın yegâne yolu çalışmayı bu belgelere dayandırmaktır. Ancak Osmanlı Arşivi'ndeki Maarif Nezareti evrakının tamamının gözden geçirilmesi, üstesinden gelinemeyecek bir iş olduğu için II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı eğitiminin temel sorunları çerçevesinde bazı kalemlerin evrakı üzerinde daha fazla mesai harcamak gerekmiştir.

Osmanlı Arşivi'nde üzerinde çalışılan ilk belgeler Maarif Nezareti *Heyet-i Teftişîye Kalemi* (MF. HTF.) evrakı olmuştur. Bu fonda teftiş hizmetlerine dair yazışmalar ve müfettiş raporları bulunmaktadır. Bu evrak arasında müfettişler tarafından kaleme alınan geniş, aydınlatıcı raporlara ulaşılması beklenmiş ancak söz konusu raporların arzu edilen kapsamdan uzak, birkaçı hariç çoğununun klişe ifadelerin yer aldığı belgeler olduğu görülmüştür.

Maarif Nezareti fonları arasında ikinci olarak taranan belge türü *Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi* (MF. İBT.) evrakıdır. Konumuz açısından en çok belgenin yer aldığı kalemin bu olduğu söylenebilir. Yaklaşık olarak iki yüz bin evrakın bulunduğu bu fonda ilköğretim kurumlarına dair yazışmalar bulunmaktadır. Bu yazışmalar merkezî eğitim teşkilatıyla taşra eğitim kurumlarının ilişkileri ve taşra eğitimi üzerinde fikir edinilmesi açısından son derece önemlidir. *Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi* evrakı, salnameler ve istatistik mecmuaları gibi resmî yayınlarda yer almayan konuların

tespitini ve Osmanlı taşrasında ilköğretim kurumları hakkında daha sağlıklı bilgiler elde edilmesini sağlamaktadır. Zira söz konusu belgeler hem vilayet maarif müdürlerinin nezaretle yazışmalarını hem de şahıslar tarafından nezarete gönderilen dilekçeleri ihtiva etmektedir. Öte yandan taşradaki pekçok ilköğretim kurumunun imtihan cetvellerini de bu fon içerisinde bulmak mümkündür. Bu fon içerisinde sadece II. Meşrutiyet döneminde eğitime dair önemli nizamname, kanun ve talimatların yayımlandığı dönemlere denk gelen dosyalar incelenmiştir.

Maarif Nezareti'nin bir diğer fonu ise *Mekatib-i Taliye Dairesi* (MF. TLY.) evrakıdır. İdadi ve sultanilerle ilgili belgelerin bulunduğu bu fonun evrakı da konumuz açısından son derece önemlidir. Yaklaşık olarak yirmi bin evrakın bulunduğu bu fonun, doğal olarak, bütün evrakı incelenememiş, çoğunlukla sınav dönemlerine denk gelen Haziran ve Temmuz dönemi belgeleri üzerinde durulmuştur. Bu belge türünün dikkat çekici yönü, Maarif Nezareti'yle taşra idadi ve sultani mektepleri idarecilerinin yazışmalarının ağırlıkta olmasıdır. Ancak bu fon içerisinde de çok sayıda dilekçe mevcuttur. Bu durum, taşradaki ortaöğretim kurumlarının vaziyetini, ihtiyaçlarını ve öğretmen sorununu tespit açısından oldukça önemli veriler elde edilmesini sağlamaktadır.

Maarif Nezareti fonları içerisinde üzerinde durulması gereken bir diğer belge türü de *Hıfzıssıhha-i Mekatib* (MF. HFS.) evrakıdır. Bu fonda yaklaşık iki bin belge bulunmaktadır ve tamamı incelenmiştir. Bu kalemdeki evrak, okulların sağlık işlerine dairdir. Ancak bu fonda taşra okullarıyla ilgili birkaç istisna dışında belge bulunmamaktadır. Çoğunlukla İstanbul'daki okulların *hıfzıssıhha* teftişlerine dair belgelerin yer aldığı bu fon, taşra eğitiminin sorunlarını ele alan bu çalışma için de oldukça aydınlatıcı veriler sunmaktadır. Nitekim İstanbul okullarıyla ilgili teftiş

raporlarından hareketle, taşra okullarındaki sağlık şartları hakkında tahminde bulunmak mümkün olabilmektedir.

Maarif Nezareti evrakı içerisinde zikredilmesi gereken son fonlar *İstatistik Kalemi* (MF. İST.), *Meclis-i Kebir-i Maarif* (MF. MKB.) ve *Evrak Odası* (MF. VRK.) belgeleridir. Görevi bütün sivil Osmanlı eğitim kurumları ve ilmî müesseselere ait bilgileri toplayarak önceki senelerle mukayese etmek olan ve toplamda on iki bin civarında belgesi bulunan *İstatistik Kalemi* fonu içerisinde II. Meşrutiyet dönemine denk gelen on dosyanın tamamı incelenmiştir. Bu dosyalarda Osmanlı eğitiminde istatistik hizmetlerinin yürütülmesi hakkında geniş bilgi bulunmaktadır. Bu dosyalardaki pek çok yazışma özellikle istatistik mecmualarına ve salnamelere yansıyan bilgilerin çok sağlıklı verilere dayanmadığını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Zira Maarif Nezareti İstatistik Kalemi'yle taşra maarif idarelerinin yazışmaları istatistikler arasında yıllara göre önemli tutarsızlıklar bulunduğunu göstermektedir. Bu durum, eğitim tarihi araştırmalarının en önemli kaynaklarından biri olan Maarif Nezareti İstatistik Mecmuaları'nın ve Maarif Salmeleri'nin ihtiyatla kullanılması gereken kaynaklar olduğunu göstermesi bakımından vurgulanması gereken bir konudur.

Meclis-i Kebir-i Maarif fonunda ise yaklaşık olarak kırk bin belge bulunmaktadır. Görevi *tedrisat idaresi* tarafından verilecek olan talimat ve ders cetvelleri ile ders kitaplarını seçmek, okullara ve eğitime dair bütün nizamname ve kanun layihaları hakkında fikir beyan etmek olan *Meclis-i Kebir-i Maarif*'e ait belgeler de Maarif Nezareti'nin kanunlaştırma hareketi hakkında geniş bilgi edinilmesini sağlamaktadır. Ancak bu fondaki evrak, hem evrakın yakın bir zamana kadar Osmanlı arşivindeki dijitalleştirme çalışmaları sebebiyle kapalı olması hem de

Maarif Nezareti'nin diğerk fonları gibi henüz analitik tasnifinin bulunmaması sebebiyle yeteri kadar incelenememiştir.

Maarif Nezareti *Evrak Odası* belgelerine gelince, bu fondaki evrakın da II. Meşrutiyet dönemine ait bütün dosyaları incelenmiştir. Maarif Nezareti kalemleri içerisinde konumuz açısından en önemli fonun *Evrak Odası* belgeleri olduğu söylenebilir. Bu durum *Evrak Odası* belgelerinin nezarete gelen ve nezaretten merkez dairelerle vilayetlere yazılan tezkire, tahrirat ve dilekçelerin bulunduğu kayıtları ihtiva etmesiyle ilgilidir. Bu fonda, Maarif Nezareti'ne yazılan yüzlerce dilekçe bulunması, buradaki evrakı bir yarı resmî belgeler koleksiyonu hâline getirmektedir. *Evrak Odası* belgeleri içerisinde öğretmenler, okul müdürleri, öğrenciler ve vatandaşlar tarafından yazılan çok sayıda dilekçe yer almaktadır. Üstelik bunların önemli bir kısmı son derece şahsî bir üslupla kaleme alınmıştır. Bu durum, Osmanlı eğitiminin resmî görüş dışındaki durumunu tespit edebilmek açısından son derece önemlidir. Ancak tekrar ifade etmek gerekir ki, Maarif Nezareti fonlarının analitik tasniflerinin henüz yapılmamış olması ve bunun bir sonucu olarak bu belgelerin elektronik ortamda taranamaması temel sorunlardan biri olmuştur.

Öte yandan Osmanlı Arşivi'ndeki Maarif Nezareti fonlarının tamamının incelenememiş olmasının önemli bir eksiklik olduğunu vurgulamak gerekir. Bunlar içerisinde özellikle *Levazım Kalemi* (MF. LVZ.), *Sicill-i Ahvâl Şubesi* (MF. SCI.) ve *Maarif Muhasebe Kalemi* (MF. MH.) evrakı önemlidir. Bununla birlikte Maarif Nezareti belgelerinden, özellikle konumuzla doğrudan ilgili olmadığı düşünülen veya tezin zaman sınırının dışında kalan fonların incelenmesine gerek duyulmamıştır. Bu fonlar şunlardır: Osmanlı ülkesindeki bütün vakıf kütüphanelerindeki kitapların araştırılması, incelenmesi ve isimlerinin belirlenmesi için kurulmuş olan *Kütüphane-i Umumi* (MF. KTU.), özel okulların işlerine bakan *Tedrisat-ı Hususiye Kalemi* (MF.

HUS.), ders kitaplarının, Mebusan ve Ayan meclislerine ait kanun layihalarının basım ve çoğaltılmasından sorumlu olan *Matbaa-i Âmire Müdiriyeti* (MF. MA.), kimsesiz ve fakir çocukların eğitimleriyle ilgili olan *Darü'l-Hayr* (MF. HYR.), çeşitli vilayetlerde bulunan yetim ve kimsesizlere yönelik yurt ve okulların muamelelerini yürüten *Darü'l-Eytam* (MF. EYT.), İstanbul'daki yabancı okulların teftişini ve resmî işlemlerini yürüten *Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği* (MF. MGM.), yüksekokulların işlerini yürütmekle yükümlü olan *Tedrisat-ı Âliye Dairesi* (MF. ALY.), İstanbul'daki okulların işleriyle ilgilenen *İstanbul Maarif Müdiriyeti* (MF. İMF.), Osmanlı topraklarındaki kazılara nezaret etmek ve bulunan eserlerin saklanması ve yurt dışına kaçırılmasını engellemek için kurulan *Müze-i Hümayun Müdiriyeti* (MF. MÜZ.) ve son olarak okullar için gerekli olduğu düşünülen ve eğitimin gelişmesine yardımcı olacak eserleri takip etmekle mükellef *Telif ve Tercüme Dairesi* (MF. TTD.) belgeleri.

Son olarak *Maarif Mektubî Kalemi* (MF. MKT.) evrakı ve *Maarif İrade*'lerini zikretmek gerekir. Bu iki belge türünü diğerlerinden ayıran en önemli özellik Maarif Nezareti fonları arasında sadece bunların analitik tasnifinin yapılmış olmasıdır. Dolayısıyla bu iki fon üzerinde çalışmak çok daha kolay olmuş, bu fonun evrakında elektronik tarama yapılabildiği için konumuzla ilgili olduğu düşünülen belgelerin büyük çoğunluğu incelenmiştir. Ayrıca Osmanlı Arşivi'ndeki diğer fonlar üzerinde de gerekli çalışmalar yürütülmüş, ilgili belgeler tezde kullanılmıştır.

Tezle ilgili ikincil kaynaklara gelince, burada bütün ikincil kaynakları saymak mümkün olamayacağından sadece alanın öncüsü kabul edilebilecek çalışmalara yer verilecektir. Bunlar arasında öncelikle Osman Nuri Ergin'in *Türkiye Maarif Tarihi* isimli beş ciltlik öncü çalışmasını zikretmek gerekir. Ergin'in kitabı İstanbul'daki eğitim kurumlarını ele almakla birlikte Osmanlı genel eğitiminin temel sorunlarına sık

sık yer vermesi açısından da son derece önemli bir kaynaktır. Öte yandan Mahmud Cevad'ın (*Maârif-i Umûmiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı*), Aziz Berker'in (*Türkiyede İlk Öğretim*), Nafi Atuf'un (*Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme I-II*), Faik Reşit Unat'ın (*Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişimine Tarihi Bir Bakış*), Nevzat Ayas'ın (*Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi-Kuruluşlar ve Tarihçeler*), Hasan Ali Koçer'in (*Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi*) ve Mustafa Ergün'ün (*II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketleri*) çalışmalarının eğitim tarihi araştırmalarındaki öncü rollerini vurgulamak gerekmektedir.

Bununla birlikte Yahya Akyüz'ün çalışmalarının da, başta *Türk Eğitim Tarihi* isimli kitabı olmak üzere, özellikle geniş bibliyografyalarıyla yol gösterici olduklarını ifade etmek gerekir. Ayrıca II. Abdülhamid dönemi eğitimi üzerine yazan Bayram Kodaman'ın (*Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*) ve Selçuk Akşin Somel'in (*Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*) kitapları da eğitim tarihi açısından üzerinde durulmaya değer çalışmalardır. Özellikle Somel'in çalışması Osmanlı taşrasına yoğunlaşması bakımından dikkat çekicidir. Burada son olarak Mustafa Gündüz'ün II. Meşrutiyet dönemi dergilerinden *İctihad*, *Türk Yurdu* ve *Sebilü'r-Reşad* üzerine yaptığı doktora tezini zikretmek gerekir. Gündüz'ün *II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları* adıyla kitaplaştırılan tezi, II. Meşrutiyet dönemi eğitim tarihi üzerine çalışanları büyük bir yükten kurtarmaktadır; zira yazar, söz konusu dergilerde yer alan, eğitimle ilgili hemen hemen bütün yazıları çalışmasına almıştır.

KISALTMALAR

A. MKT. MHM.	: Sadaret Mektubi Mühime Kalemi Evrakı
A. MTZ. KB.	: Sadaret Eyalet-i Mümtaze Kıbrıs Evrakı
BEO.	: Babıâli Evrak Odası Evrakı
BOA.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
DH. MKT.	: Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi
DH. MUİ.	: Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye Evrakı
DH. UMVM.	: Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı
İ. DH.	: İrade Dâhiliye
İ. DUIT.	: İrade Dosya Usulü
İ. MBH.	: İrade Mabeyn-i Hümayun
İ. MF.	: İrade Maarif
İ. MMS.	: İrade Meclis-i Mahsus
MF. HFS.	: Maarif Nezareti Hıfzıssıhha-i Mekatib
MF. HFT.	: Maarif Nezareti Heyet-i Teftişiye Kalemi
MF. İBT.	: Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi
MF. İST.	: Maarif Nezareti İstatistik Kalemi
MF. MKB.	: Maarif Nezareti Meclis-i Kebir-i Maarif
MF. MKT.	: Maarif Nezareti Mektubi Kalemi
MF. TLY.	: Maarif Nezareti Tedrisat-ı Taliye Dairesi
MF. VRK.	: Maarif Nezareti Evrak Odası
MV.	: Meclis-i Vükela Mazbataları
ŞD.	: Şura-yı Devlet Evrakı
TFR. I. KV.	: Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı
TFR. I. MKM.	: Rumeli Müfettişliği Makamat Evrakı
Y.EE.	: Yıldız Esas Evrakı
ZB.	: Zabtiye Nezareti Evrakı
s.	: Sayfa
C.	: Cilt

TTK	: Türk Tarih Kurumu
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
B.	: Receb
C.	: Cemâziye'l-âhir
Ca	: Cemâziye'l-evvel
L.	: Şevval
M.	: Muharrem
N.	: Ramazan
R.	: Rebiü'l-âhir
Ra.	: Rebiü'l-evvel
S.	: Safer
Ş.	: Şaban
Z.	: Zilhicce
Za.	: Zilkade
OTAM	: <i>Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi</i> <i>Dergisi</i>
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
DTCF	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
IRCICA	: İslam Tarihi Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İSAM	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi

GİRİŞ

Türkiye'nin siyasî tarihindeki gelişmelerle eğitim alanındaki gelişmeler arasında büyük bir paralellik mevcuttur. Batı ülkeleri karşısında, özellikle XVIII. yüzyılda, art arda gelen siyasî ve askerî yenilgiler, Osmanlı idarecilerini geleneksel kurumların yeniden tanzim edilmesine zorladı. Batı'yla ilk karşılaşma öncelikle savaş meydanlarında olduğu için, Batı'nın üstünlüklerinin ilk görüldüğü yer de savaş meydanları oldu. Bunun kaçınılmaz bir sonucu olarak Osmanlı modernleşmesi ilk olarak askerî kurumlarda başladı. Bu durumda Osmanlı eğitimindeki ilk düzenlemelerin de orduyla ilgili eğitim kurumlarında başlaması zorunluluk hâline geldi.

Askeri alanda yapılan reform çalışmaları ister istemez başka alanlara da sirayet edecekti. Modern bir askeri teşkilat için bütün devlet yapısının modernleştirilmesi gerekiyordu. Öncelikle sağlam bir mali yapı ve vergi sistemi kurulmalıydı, sağlam bir mali yapı ve vergi sistemi bunları idare edecek iyi yetişmiş bir bürokratik kadro ile mümkündü. Ayrıca yeni sistemi yönlendirecek gelişmiş bir adli nizama ihtiyaç vardı. Bütün bunlar ancak iyi işleyen ve ihtiyaca cevap verebilecek bir eğitim anlayışıyla mümkün olabilirdi. Bunun için eğitim sisteminin de yeniden yapılandırılması gerekmiştir.¹

Ordunun Avrupa usullerine göre yeniden yapılandırılıp eğitilmesiyle başlayan modernleşme süreci, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren askerî mühendishanelerin kurulmasıyla başlayıp XIX. yüzyılda ordunun cerrah ihtiyacını karşılamak için açılan askerî tıp okulunun ve harp okulunun tesisiyle ileri bir safhaya ulaştı. Mekteb-i Tıbbiye'nin kurulmasında öncelikle ordunun, sağlıkla ilgili ihtiyaçlarının karşılanması

¹İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yayınları, İstanbul, Ekim 2010, s.27.

düşüncesi vardı.² Bu durum, Osmanlı modernleşmesi ve askerî ihtiyaçlar arasındaki bağlantıyı gösteren önemli bir işârettir.

Nitekim ilk modern Osmanlı sivil mekteplerinin ortaya çıkması da yenilenen askeri kurumların ihtiyaçlarının karşılanmasıyla ilgilidir. Başlangıçta yeni kurulan askeri okullara sıbyan mekteplerinden çıkan çocuklar alınıyordu. Ancak sıbyan mekteplerinde çoğu kere çocuklara temel okuma yazma becerisi bile kazandırılmadığı için askeri okullarda işe en başından başlanmak zorunda kalınıyordu. Bu durum askeri okullardaki eğitim seviyesinin arzu edilen noktaya gelmesini engelliyor, zaman kaybına sebep oluyordu. Hâlbuki ordunun subay ihtiyacı zaman kaybına tahammül edilemeyecek vaziyetteydi. Bu, ilkin sıbyan mektepleri konusunun yeniden ele alınmasını, bu konuda arzu edilen sonucun elde edilemeyeceği anlaşılınca askeri okullara kaynak sağlayacak yeni tarz okulların tesis edilmesini kaçınılmaz bir zorunluluk haline getirdi.³

Askerî alanda yapılan reformlar ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için kurulan eğitim kurumları da Osmanlı Devleti'nin sorunlarına çare olamadı. Bu durum, Osmanlı idarecilerine sorunun çok daha köklü sebeplere dayandığını göstermesi bakımından önemlidir. İşte Tanzimat, sorunların çok daha köklü tedbirlerle çözülmesi için atılmış en önemli adımlardan biridir. Tanzimat döneminde eğitim meselesi artık sadece iyi asker yetiştirmek için lazım olan bir vasıta olarak ele alınmaktan çıkmıştır.

² Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s.186; Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çeviren: Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s.85.

³Mehmet Ö. Alkan, "İmparatorluktan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", **Osmanlı Geçmişi ve Günümüz Türkiye'si**, Derleyen, Kemal Karpat, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Nisan 2005, s.148.

Bu dönemde eğitim sadece bir bilim-fen ve kalkınma sorunu olarak değil, aynı zamanda toplumu yeniden inşa etmek, kaynaşmış bir “Osmanlı milleti” yaratmak için de bir araç olarak görülmeye başlanmıştır. Tanzimat’ın önemli özelliklerinden biri de “Osmanlılık” ideolojisine sahip olması ve Osmanlılığı yeniden yorumlamasıydı. Arzu edilen, ortak idealler etrafında toplanmış, Osmanlı vatanına ve hanedana bağlı yeni bir Osmanlı tipidir. Bu, aynı zamanda tebaadan vatandaşa doğru giden uzun bir yolun da başlangıcıdır. Kaynaşmış bir Osmanlı milleti teşekkül ettirmek Tanzimat devri Osmanlı devlet adamlarının/aydınlarının en büyük idealiydi. Bunun için genel eğitimin yaygınlaştırılması, Osmanlı mekteplerinin bütün tebaaya açık hale getirilmesi bir mecburiyete dönüştü. Tanzimatçılar, toplumu eğiterek devleti kurtaracakları, Osmanlılık idealine bağlı yeni nesiller yetiştirerek Batı karşısında direnebilecekleri düşüncesindeydiler. Bu sebeple pekçok kanunî düzenleme yapıldı, Batı tarzında yeni mektepler açıldı; fakat tasavvur edilen eğitim seviyesi yakalanamadığı gibi, arzu edilen “Osmanlı milleti” de teşekkül etmedi.

Osmanlı eğitiminin temel sorunlarından biri de, modern eğitim kurumlarının tesisi kadar bunların ülke geneline yayılmasıydı. Modernleşme dönemi Osmanlı idarecileri/aydınları halkın eğitimi ile devletin geleceği arasında sıkı bir irtibat görmekteydiler. Halkın genel eğitim alması, aynı zamanda XIX. yüzyılda merkezleşen devlet anlayışının, kaçınılmaz bir sonucuydu. Özellikle 1869’da yayımlanan ve Osmanlı eğitim tarihinin en önemli belgelerinden biri olan *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*’yle, Osmanlı eğitim teşkilatının merkezleşmesi yönünde önemli bir adım atıldı. Nizamname, Osmanlı eğitim teşkilatı açısından büyük bir yenilik getirmişti. *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*’yle Osmanlı taşrasındaki eğitim teşkilatı yeniden ele alınmış, taşrada da sağlam bir eğitim örgütlenmesi öngörülmüştü. Takip eden yıllar *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*’yle öngörülen eğitim teşkilatının kurulması için yapılan çalışmalarla geçmiştir.

II. Abdülhamid dönemi, *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'yle öngörülen eğitim teşkilatının bütün ülkeye yayılmasına daha büyük gayret gösterilen bir zaman dilimi olmuştur. Bu devirde, özellikle *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nde planlanan eğitim reformları hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Tanzimat devrinde kurulmaya başlanan ancak merkezin dışında pek yaygınlaştırılmayan modern eğitim kurumları, bu dönemde taşrada da açılmış; rüştiyeler, idadiler ve sultaniler yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Okulların sayısındaki artış, bu okullar için öğretmen sağlayacak kurumların teşekkülünü de hızlandırmıştır.

II. Abdülhamid dönemi, modern eğitim kurumlarının çok daha geniş bir alana yayıldığı bir zaman dilimi oldu. Bu dönemdeki siyasi istikrar, eğitim kurumlarının yaygınlaşmasının başlıca sebepleri arasındadır. Ancak bununla birlikte II. Abdülhamid döneminde vilayetlerde eğitim teşkilatının kurulmasında, özellikle ilköğretimin yaygınlaştırılmasında, nizamname, talimatname ve tebligatlar dâimâ dikkate alınmış olmasına rağmen uygulama safhasında arzu edilen başarı elde edilememiştir. Bu durumun en önemli sebebi, devlet bütçesinden eğitime ayrılan payın yetersizliği, köylerin çok ve dağınık oluşu, ulaşım imkânlarının yetersizliği ve halkın eğitime ilgisizliğidir. *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nde, ilköğretimin finansmanının halka bırakıldığını hatırlamak, bu konuda halkın ilgisinin ne kadar hayatî bir önem taşıdığını göstermesi açısından son derece önemlidir. Ancak kabul etmek gerekir ki, Abdülhamid devrinde eğitim alanında elde edilen önemli başarılarla rağmen istenilen seviyeye ulaşıldığı söylenemez. Bununla beraber, bu dönemden II. Meşrutiyet dönemine hatırı sayılır bir eğitim mirası devretmiştir.

İlk modernleşme dönemlerinden başlayarak biriken yeni fikirler, II. Meşrutiyetin ilanıyla birlikte geniş bir serbestlik ortamı içinde tartışılabilmiştir.

Modernleşme döneminin bütün entelektüel birikimi bu dönemde kamuoyu önünde konuşulabilmiş ve bu birikim kısmen de olsa kamuya mal olmuştur.

II. Meşrutiyet dönemi, Osmanlı eğitiminde önemli yeniklerin meydana geldiği bir dönemdir. İlk öğretmen cemiyetleri bu dönemde kuruldu. Öğretmenliğe dâir ilk meslek dergileri yayımlandı. Satı Bey, İsmail Hakkı Baltacıoğlu gibi önde gelen eğitimciler fikirlerini bu dönemde neşrettiler. Tanzimat'tan itibaren gelişen modern eğitim düzeninin gelişimi II. Meşrutiyet döneminde yeni bir ivme kazandı. Eğitimde arzu edilen kalite bir türlü yakalanamadıysa da ilk ve ortaöğretim kurumlarındaki niceliksel büyüme devam etti. Okul öncesi eğitim kurumları açıldı, anaokullarına öğretmen yetiştirmek amacıyla “ana muallim mektebi” kuruldu. Kızların eğitimi konusunda da bu dönemde önemli gelişmeler kaydedildi. İlk kız lisesi olan İnas Sultanisi ve kızlar için bir üniversite, İnas Darülfünunu açıldı. Darülfünun yeniden yapılandırıldı ve yabancı bilim adamların da katkısıyla öğretim seviyesi yükseltilmeye çalışıldı. 1913'te, Cumhuriyet döneminde de uzun yıllar yürürlükte kalacak olan *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati* yayımlandı ve ilköğretim sistemi yeniden düzenlendi.

XIX. yılda başlayan, eğitimin ülkeyi kurtaracak temel dayanaklardan biri olduğu anlayışı, II. Meşrutiyet döneminde de devam etmiştir. Batmakta olan imparatorluğu bir “eğitim ordusu”nun kurtaracağı düşüncesi bu dönem aydınlarının ortak kanaatidir, denilebilir.

Özellikle Balkan savaşlarında alınan ağır mağlubiyet, Osmanlı aydınlarının eğitim meselesine daha büyük bir ciddiyetle eğilmelerine yol açtı. Balkan savaşlarının eğitimsizlik ve taassup sebebiyle kaybedildiği düşüncesi, küçük Balkan ülkelerinin savaşı ordularıyla değil, öğretmenleriyle kazandığı söylemi bir slogana dönüştü. Bir “maarif ordusu” teşekkül etmedikçe imparatorluğun bütünlüğünü hatta varlığını

sürdüremeyeceği kanaati dönemin belirgin özellikleri arasındadır. II. Meşrutiyet aydınlarının önceki dönemlerden devraldığı bu düşünsel miras, kaçınılmaz olarak bir sonraki döneme taşındı. Zaten eğitimin, pratik bir amacı olduğu düşüncesi ilk modernleşme döneminden başlayarak bütün Osmanlı eğitim anlayışının temeliydi. Eğitime batmakta olan bir ülkeyi kurtaracak “katalizör” rolü biçiliyordu. Bu sebeple, genel olarak eğitimde niteliksel gelişme yerine niceliksel büyümeye daha çok önem verildi. Temel hedef mümkün olduğu kadar çok okul açmak, halkın en hızlı bir şekilde okullaşmasını sağlamaktı. Okullaşma oranındaki artışın halkın devlete bağlılığını artıracığı düşüncesi yaygın bir görüştü. Genel olarak okuma yazma oranındaki artışla ülkenin ve milletin kurtuluşu arasında büyük bir irtibat bulunduğu inanılıyordu.

II. Meşrutiyet dönemi eğitimi söz konusu olduğunda dikkat çeken noktalardan biri de devletin resmi ideolojisindeki değişim ve bunun eğitimle ilgili mevzuata yansımalarıdır. Özellikle Balkan savaşlarından sonra ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında eğitim mevzuatında ve okul programlarında Türklüğe dair çok daha fazla bilgiye yer vermeye başlanmıştır. Bu dönemin ders kitapları ve basını üzerinde yapılacak kronolojik bir taramanın sonucunda, eğitim ve basın dilinde zaman içinde meydana gelen değişimi, millîlik ve Türklük vurgusunun artışını gözlemlemek mümkündür.

I. BÖLÜM

OSMANLI EĞİTİM DÜŞÜNCESİNİN DÖNÜŞÜMÜ

1.1. HALK EĞİTİMİ DÜŞÜNCESİNİN DOĞUŞU

Kitlesel eğitim anlayışı ve eğitim sistemini merkezî bir idâreye bağlama düşüncesi Osmanlılar için XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Batı etkisiyle, ortaya çıkan bir düşüncedir. Klasik çağlarda devletlerin halka genel eğitim vermek gibi bir düşüncesi yoktu. Eğitim, Batı'da da Doğu'da olduğu gibi geleneksel dinî kurumların kontrolündeydi. Eğitimin devlet tarafından organize edilmesi fikri, öncelikle, Batı'da ortaya çıkmıştır. Zorunlu ve yaygın eğitimin kökleri Avrupa'da XVIII. yüzyıla, en azından Fransız ihtilaline kadar uzanır.⁴

Kitlesel eğitim düşüncesinin ortaya çıkışı sanayileşmenin ve buna paralel olarak ortaya çıkan şehirleşmenin kaçınılmaz bir sonucu olarak doğdu. Sanayi devrimi, Batı dünyasının zenginliğini büyük ölçüde artırdı ve temizlik, sağlık, konfor standartlarında önemli gelişmeler sağladı. Sanayi devriminin başlangıç aşamalarında, fabrika işçilerinin yeni sanayi şehirlerinde kalabalık topluluklar oluşturması ve eski şehirlerin hızla gelişmesi/genişlemesi, şüphesiz geleneksel kurumların başa

⁴Mehmet Ö. Alkan, “İmparatorluktan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, s.84; Benjamin C. Fortna, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonunda Eğitim ve Otobiyografi”, Çevirenler, Aytaç Yıldız, Mustafa Gündüz, **Osmanlı Eğitim Mirası, Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler**, Hazırlayan: Mustafa Gündüz, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013, s.229.

çıkamadıkları toplumsal sorunlar yaratmıştı.⁵ Bunun bir sonucu olarak Avrupa’da nüfus hızla arttı. Artan nüfusun merkezî idâreleri zorlayıcı bir faktör olduğu bilinmektedir. Doğu’da kitlesel eğitim düşüncesinin nispeten geç ortaya çıkmasını, bu açıdan bakıldığında, şehirleşmenin de geç ortaya çıkmasıyla bağlantılı olarak düşünebiliriz. Modern, kitlesel eğitimin ortaya çıkışını bu gelişmelerden bağımsız düşünmek, neredeyse, mümkün değildir. Üstelik modernleşme devlet-toplum ilişkisinde önemli değişikliklere sebep olmuştur. Örneğin geleneksel toplumlarda vergi, adalet ve can güvenliği için verilirken, modern dönemde işlev ve içerik değiştirmiştir. Bu dönemde devletten vergi karşılığında hizmet bekleyen bir anlayış gelişmiştir. Dolayısıyla devletler merkezi bütçelerine eğitim, sağlık, yol, sosyal güvenlik ve belediye hizmetleri gibi kamu harcamalarına ilişkin ilaveler yapmak zorunda kalmıştır. Bu durum kaçınılmaz olarak ülkelerin merkezileşmesi sonucunu doğurmuştur.⁶

Halka genel, zorunlu eğitim verme düşüncesinin öncelikle Batı’nın sanayileşmiş ülkelerinde ortaya çıkması, sanayileşmenin ve nüfus olarak genişleyen şehirlerin doğurduğu problemlerle yakından ilgilidir. Eğitimi merkezî bir düzene bağlamak düşüncesinin temel hareket noktası, halkın devlete bağlılığını artırmak, merkezî idârenin değerlerini benimsemiş bir toplum inşâ etmektir. Aydınlanmanın önde gelen düşünürleri okulun merkezin değerlerini benimsemiş iyi yurttaş

⁵William H. McNeill, **Dünya Tarihi**, Çeviren: Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 2002, s.655; benzer bir değerlendirme için bakınız: Serge Latouche, **Dünyanın Batılılaşması**, Çeviren: Temel Keşoğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1993, s.84.

⁶Mehmet Ö. Alkan, “II. Meşrutiyet’te Eğitim, İttihad ve Terakki Cemiyeti, Milliyetçilik, Militarizm veya Militer Türk İslam Sentezi,” **II. Meşrutiyet’i Yeniden Düşünmek** içinde, Derleyen Ferdan Ergut, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009, s.58.

yetiştirmedeki önemini ve bu anlamda devletin eğitim alanında üstlenmesi gereken rolü vurgulamışlardır.⁷

Fransız ansiklopedistlerinden Denis Diderot 1774-75'te Rus hükümeti için hazırladığı bir eğitim reformu planında okulların nitelikli birey ve yurttaş yetiştirmekteki işlevinden önemle bahseder. Diderot'ya göre okulun görevi *“hükümdara gayretli ve sadık tebaalar, asillere faydalı vatandaşlar, toplum için bilgili, namuslu ve mümkün olduğu kadar sevimli unsurlar, âilelere iyi koca ve babalar; devlete düşünen büyük zekâlar, dine vicdanlı ve sulhsever hizmetçiler sağlamak”*tır. Louis-Rene de Caradeux de la Chalotais ise 1763'te parlamentoya sunduğu raporda devletin vatandaşların eğitimini üstlenmesi ve eğitimin temel amacının devlet yurttaşlığı eğitimi olması⁸ gerektiğini söyler. Eğitim, devlete vatandaş hazırlamak görevini üstlenince, o zaman eğitimin devletin yasalarına bağılı olması da bir zorunluluk hâline gelecektir.⁹ Alman eğitimci, Basedow'a (1724-1790) göre de, devletin mutluluğu ve güvenliği, halkın mutluluğu ile orantılı bir ilişki içerisinde bulunmaktadır. Bunun en güvenilir aracını eğitim teşkil eder. Genel refah ve kamunun mutluluğu için, halkın ahlakî esastan aydınlanması, en etkili pedagojik vasıtayı teşkil eder. Ona göre, kamu okulları bütün çocuklara açık olmalı ve okullar kiliseden bağımsız kılınmalıdır. Basedow'un bu görüşleri Almanya'da büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Bu görüşlerini hayata geçirilebilmesi için kendisine yüklü miktarlarda para yardımı yapılmıştır. 1770'te yayınladığı *Das Methodenbuch für Vater und Mütter der Familien und Völker*'inde (Ailelerin ve Milletlerin Anne Babaları İçin Metod

⁷Fusun Üstel, **Makbul Vatandaşın Peşinde, II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi**, İletişim Yayınları, 5.Baskı, İstanbul 2011, s.13.

⁸Üstel, **a.g.e.** s.13.

⁹Kemal Aykaç, **Avrupa Eğitim Tarihi**, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara 1972, s.183.

Kitabı) eğitimin amacını “Çocukları, herkes için faydalı, yurtsever ve mutlu bir hayata hazırlamak” olarak açıklar.¹⁰

XIX. yüzyıl, Batı’da yaygın, kitlesel eğitimin hız kazandığı ve laikleştiği bir dönemdir. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı’nın yönetici elitleri ve eğitimcileri, okulun benzer duyguları paylaşan, ortak değerler sistemine mensup bir ulus inşa etmekteki rolü üzerinde dururlar.¹¹ Bununla beraber, Batı’da da eğitimin tam olarak devletin kontrolüne girmesi, zorunlu ve parasız hâle gelmesi için XIX. yüzyılın sonlarını beklemek gerekecektir. Batı’nın önde gelen sanayi ülkelerinde de eğitim işlerini organize edecek merkezî idâre birimleri, yine ancak yüzyılın ikinci yarısından sonra kurulabilmiştir. Örneğin Fransa’da ilköğretim zorunluluğu 1881/82’de getirilirken, Almanya’da parasız eğitime ancak 1888’de, İngiltere’de ise 1891’de geçilmiştir.¹²

Osmanlı İmparatorluğu’nda da eğitimin merkezî bir idâreye bağlanması ve eğitim işlerini organize edecek bir bakanlık (nezaret) kurulması Batı ülkeleriyle aynı dönemde ve büyük oranda Batı etkisiyle ortaya çıkmıştır.¹³ Ancak Osmanlı eğitiminin

¹⁰Aykaç, **Avrupa Eğitim Tarihi**, s.197; Cavit Binbaşoğlu, **Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi**, Binbaşoğlu Yayınevi, Ankara 1982, s.90.

¹¹Üstel, **Makbul Vatandaşın Peşinde**, s.16; Batının medeniyetinin, ilkçağlardan yirminci yüzyılın başına kadar, önde gelen düşünürlerinin eğitim görüşleri için ayrıca bakınız: Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, Eylül 1991, s.50-59.

¹²Mehmet Ö. Alkan “Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri, 1839-1924” **Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik**, Derleyenler, Halil İnalçık, Şevket Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s.127.

¹³Alkan, **a.g.m.** s.127.

modernleşmesini, en azından, XVIII. yüzyılın sonlarından veya hiç olmazsa II. Mahmud döneminden başlatmak bir gelenek hâline gelmiştir.¹⁴

Osmanlı'da eğitimin modernleştirilmesi, geleneksel mekteplerin ıslah edilerek belli bir düzene sokulması, esasen Tanzimat'tan sonra ortaya çıkan bir düşüncedir; ancak Tanzimat'ı hazırlayan fikrî hazırlık döneminin çok daha erken bir tarihte başladığı açıktır. Sonuçta Osmanlı modernleşmesi durup dururken ortaya çıkan bir şey değildir; temelde Batı'da olup bitenlerden etkilenen, Batı tarafından zorlanan, Batı orduları, endüstrisi, ticareti, bilim ve sanatı tarafından icbâr edilen bir âciliyetin ürünüdür. Bu âciliyet, Osmanlı modernleşmesini kaçınılmaz olarak pragmatik bir hüviyete bürümüş, Osmanlı idârecilerinin/aydınlarının zihniyetini de bu yönde şekillendirmiştir. İmparatorluğun sonuna kadar Osmanlı modernleşmesinin “katalizörü” “memleketi kurtarmak” düşüncesidir. Bu çok uluslu, çok dinli “memleket” yeni bir çağda eski usullerle idare edilerek varlığını sürdürmeyeceğine göre yeni şartlara uygun yeni tarz bir nizam inşâ etmek gerekecektir. İlk modernleşme hamlelerinden başlayarak Osmanlı modernleşmesinin dinamiklerini belirleyen temel düşünce imparatorluğu mümkün olduğu kadar az kayıpla selâmete çıkarmaktır.

Klasik Osmanlı düzeninde, devletin tebaaya genel eğitim vermek gibi bir düşüncesi yoktu. En azından bu konuda merkezi bir yapılanmadan bahsedilemez.

¹⁴Bu konuda bakınız: Faik Reşit Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişimine Tarihi Bir Bakış**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1964; Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003; Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi, M.Ö. 1000-M.S. 2013**, Pegem Akademi, Ankara, Şubat 2013; Osman Kafadar, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, Vadi Yayınları, İstanbul 2016; Nafi Atuf, **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme I**, Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, 1930; Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, MEB, Ankara 1992.

Osmanlı devletinde, Tanzimat dönemine kadar düzenli ve merkezî bir eğitim sistemi mevcut değildi. Eğitim de tıpkı adliye işleri gibi ulemanın kontrolündeydi. Tanzimat'tan sonra Maarif ve Adliye nezaretleri tarafından yürütülen işler klasik Osmanlı düzeninde ulema tarafından yürütülüyordu.¹⁵ Ancak bu denetimi, modernleşme döneminde ortaya çıkan merkezî kontrol mekanizmasıyla karıştırmamak gerekir; zira klasik eğitim düzeninde eğitimin temel istikametini belirleyen şey, gelenek ve bu geleneğin bir sonucu olarak mektep kurucularının eğilimleriydi.

Kitlesele eğitim anlayışı ve eğitim sistemini merkezî bir idareye bağlama düşüncesi Osmanlılar için XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan bir düşüncedir. Eğitimi merkezi bir düzene bağlamak düşüncesinin temel hareket noktası, halkın devlete bağlılığını artırmak, genişleyen bürokratik ihtiyaçlar için iyi yetişmiş memur talebini karşılamak ve bunlardan daha önemlisi eğitimin imparatorluğu kurtaracağına duyulan yaygın inançtır. Tabii, klasik Osmanlı eğitim sisteminin de kendi içinde bir düzeni ve geleneği vardır; ancak bunu modern/merkezî eğitim sistemiyle mukayese etmek pek doğru olmaz.

Klasik Osmanlı eğitiminin temelini sıbyan mektepleri ve medreseler oluşturuyordu. Sıbyan mektepleriyle medreseler arasında bir ara eğitim kurumu mevcut değildi. Sıbyan mektepleri bir nevi ilköğretim kurumları iken medreseler yüksek öğretim kurumlarıydı. Sıbyan mektebiyle eğitim hayatına başlayan bir çocuk arzu ederse bir medreseye devam edebilirdi. Sıbyan mekteplerinin merkezî bir idare tarafından belirlenmiş bir programı yoktu. Bu mektepler için öğretmen yetiştirmek düşüncesi ise pek akla gelen bir şey değildi.¹⁶

¹⁵Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişimine Tarihi Bir Bakış**, s.1.

¹⁶Medreselerde Fatih Sultan Mehmet dönemi dışında, sıbyan mekteplerine muallim yetiştirmek için ayrı bir program olmadığı biliniyor. Fatih, Eyüp ve Ayasofya medreselerinde

Sıbyan mektebi hocaları çoğunlukla az çok medrese eğitimi görmüş kimselerdi ve genellikle mektebin bitişiğindeki cami veya mescidin imamı ya da müezziniydi. Bu hocalar için belirlenmiş bir maaş sisteminden bahsetmek de mümkün değildir. Genellikle sıbyan mektebi hocalarının ne kadar maaş alacağına mektebin kurucusu olan kişi karar veriyordu. Sıbyan mekteplerinin masrafları vakıflar tarafından karşılandığı için mektep hocasının ne kadar maaş alacağı vakfiyede yazılırdı.¹⁷ Bununla beraber sıbyan mektebi hocaları öğrencilerden de haftalık belli miktarda para alırlardı.¹⁸ Öğrencilerin mektebin ısıtılması için, aynı olarak, mektebe odun, kömür getirmeleri de gelenekselleşmişti.¹⁹ Osmanlı eğitiminin sıbyan mekteplerinden sonraki

sıbyan mekteplerinde muallim olacaklar için genel medrese programlarından farklı bir program uygulanmasını istemiştir. Bu programda, *Âdâb-ı mubâhase ve Usûl-i tedris* derslerine yer verilirken, diğer medrese programlarında yer alan Fıkıh derslerine yer verilmiyordu. Bakınız: Cemil Öztürk, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s.1; Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s.92-93; Koçer, **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s.7; Koçer, **Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967)**, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara 1967, s.5-6; Muallim Cevdet, “Darümuallimin’in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans”, **Tedrisat Mecmuası**, 10 Rebiülâhir 1334/15 Şubat 1916, Numara, 6/32, s.175-200, Latin harfleriyle şurada yayınlandı: Muallim Cevdet, “Darümuallimin’in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans, **Osmanlı Eğitim Mirası, Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler**, Hazırlayan: Mustafa Gündüz, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013, s.497-533.

¹⁷Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişimine Tarihi Bir Bakış**, s.7; Arzu M. Nurdoğan, **Modernleşme Döneminde Osmanlı’da İlköğretim (1869-1914)**, Çamlıca, İstanbul 2016, s.20-21.

¹⁸Süleyman Edip Balkır, **Eski Bir Öğretmenin Anıları**, İstanbul 1968, s.3.

aşaması olan medreseye gelince, burada da sıbyan mekteplerine benzer bir yapılanma vardı. Medrese de esas itibariyle bir vakıf kurumuydu. Medreselerin işleyişi, mali kaynakları ve denetlenmesi vakıf kuralları içinde yapılırdı.²⁰

Sıbyan mektepleri çocuklara, öncelikle, Kur'an ve ilm-i hâl öğretilen tek odalı mekânlardı. Mahalle Mektebi ve Taş Mektep de denilen sıbyan mekteplerinin öncelikli amacı çocuklara temel dinî bilgiler vermektir. Bu mekteplerin belli bir programı olmadığı gibi, mektebe başlama yaşı da belli değildi; ancak çocukları dört

¹⁹Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişimine Tarihi Bir Bakış**, s.7; Osmanlı sıbyan mektepleriyle ilgili ayrıca bakınız: Osman Nuri Ergin, **İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi, C. I-II**, Eser Matbaası, İstanbul 1977. (Bundan sonra: Osman Nuri, **Maarif**); Aziz Berker, **Türkiyede İlk Öğretim I (1839-1908)**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1945; Vedat Günyol, "Mektep", **MEB, İslam Ansiklopedisi**, C.7, s.655-659; Mefail Hızlı, "Osmanlılarda İlköğretimin Tarihi", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.VI, S.12, 2008, s.85-105; Cahit Baltacı, "Osmanlı Eğitim Sistemi", **Yeni Türkiye, Eğitim Özel Sayısı**, Yıl 2, S. 7, Ocak Şubat 1996.

²⁰Mehmet İpşirli, "Medrese" (Osmanlı Dönemi), **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 28, s.330; Osmanlı medreseleriyle ilgili ayrıca bakınız: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988; M. Şerafettin Yaltkaya, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler", **Tanzimat I**, MEB, İstanbul 1999, s.463-467; Fahri Unan, "Osmanlılarda Medrese Eğitimi", **Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı II**, Mart-Nisan 2000, Yıl 6, S.32, s.685-697; Osmanlı devletinde medrese ve sıbyan mektebi dışında da eğitim kurumları vardı. Bu eğitim kurumlarının en önemlisi, şüphesiz, yüksek devlet seçkinlerinin yetiştirildiği *Enderun Mektebi*'ydi. *Enderun Mektebi* için bakınız: Osman Nuri, **Maarif, C. I-II**, s.11-24; Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s.94-98; İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999. s.18-20.

yaşında mahalle mektebine başlatmak gelenek haline gelmişti.²¹ Kız ve erkek çocukların beraberce devam ettikleri sıbyan mektepleri bulunduğu gibi yalnız kızlara ve erkeklere mahsus mektepler de vardı.²² Ancak sıbyan mekteplerinde okutulan dersler mektebin şehirde veya köyde olmasına göre değiştiği gibi, yukarıda da ifade edildiği gibi, vakfiye şartlarına veya hocanın tercihinine göre de değişiklik gösteriyordu. Namaz surelerini düzgün okuyabilmek veya Kur'anın tamamını ya da bir kısmını ezberlemek bir çocuğun sıbyan mektebini tamamlaması için yeterli sayılıyordu.²³

Sıbyan mekteplerinde yazı konusuna ise genellikle hiç önem verilmiyordu. Yazmayı öğrenmek isteyen çocuklar, özel olarak ders almak mecburiyetindeydi.²⁴ İmparatorluğun son dönemlerine âit sıbyan mektebi hâtıralarında bile, bu mekteplerin okuma-yazma konusunda yetersiz kaldıklarına dair oldukça geniş bir külliyat

²¹Bu konuda bakınız: Halid Ziya Uşaklıgil, **Kırkıyl**, Hazırlayan: Şemsettin Kutlu, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1987, s.9-13; Yahya Kemal Beyatlı, **Çocukluğum Gençliğim, Siyâsî ve Edebî Hâtıralarım**, İstanbul 1973, s.23-27; Sıbyan mektepleri ve bu mekteplere başlama merasimlerine dair ayrıca bakınız. **Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri, Hatıralar-Yorumlar-Tetkikler**, Hazırlayanlar: İsmail Kara, Ali Birinci, Dergâh Yayınları, İstanbul, Haziran 2005; **Edebiyatçılarımızın Çocukluk Anıları**, Hazırlayan: Mehmet Nuri Yardım, Çağrı Yayınları, Nisan 2016; **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Meşhurların Okul Anıları (1870-1940)**, Hazırlayan: Mehmet Akif Bal, Ark Kitapları, İstanbul 2003; Ebubekir Hazım Tepeyran, **Hatıraları, Canlı Tarihler I**, İstanbul 1944, s.13-14. Geç dönem Osmanlı-Türk aydınlarının ilk okuma-yazma deneyimlerine dair ayrıca bakınız: Benjamin C. Fortna, **Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek**, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Kasım 2013.

²²Günyol, "Mektep", s.657.

²³**Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri**, s.12.

²⁴Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey, **Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı**, Hazırlayan: Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s.16-18.

mevcuttur. Nitekim ilk modern Osmanlı sivil mekteplerinin ortaya çıkması da tam olarak bununla bağlantılıdır. Başlangıçta yeni kurulan askeri okullara sıbyan mekteplerinden çıkan çocuklar alınıyordu. Ancak sıbyan mekteplerinde çocuklara temel okuma yazma becerisi bile kazandırılmadığı için askeri okullarda işe en başından başlamak zorunda kalınıyordu.²⁵ Bu durum askeri okullardaki eğitim seviyesinin arzu edilen noktaya gelmesini engelliyor, zaman kaybına sebep oluyordu. Hâlbuki ordunun subay ihtiyacı zaman kaybına tahammül edilemeyecek vaziyetteydi. Bu, ilkin sıbyan mektepleri konusunun yeniden ele alınmasını, bu konuda arzu edilen sonucun elde edilemeyeceği anlaşılınca askeri okullara kaynak sağlayacak yeni tarz okullar tesis edilmesini kaçınılmaz bir zorunluluk haline getirdi.²⁶

Söz konusu geleneksel eğitim anlayışı yüzyıllarca Müslüman doğunun temel eğitim ihtiyacını karşıladı ve kendi geleneği içinde neredeyse hiç tartışılmadan yakın çağlara kadar varlığını devam ettirdi. Sorun, bu geleneksel eğitim sisteminin kendisinden çok değişen dünyanın yeni bir eğitim anlayışını zorlamasındaydı; bir meydan okumaydı bu. Asıl mesele geleneksel eğitim kurumlarının bu meydan okumaya cevap verememiş olmasıydı. Yukarıda da ifade edildiği gibi, Batı’da eğitim düşüncesinin değişimini zorlayan faktörler Osmanlı’da mevcut değildi. Ne büyük sanayi şehirleri, ne de şehirleşmenin ve sanayileşmenin doğurduğu zorlayıcı etkenler

²⁵Osman Nuri, **Maarif, C. I-II**, s.383, 425; Neşet Çağatay, “Tanzimat ve Türk Eğitimi”, **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler**, Ankara, 13-14 Mart 1985, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985, s.58-59.

²⁶Alkan, “İmparatorluktan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, s.89; Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s.148.

vardı.²⁷ Büyük çoğunluğu köylü olan Osmanlı İslam toplumunun eğitimin yeniden tanzimi konusunda herhangi bir talebi yoktu.

Klasik Osmanlı eğitim kurumlarının değişimi, Batı'da olduğu gibi içerden bir zorlamanın sonucu olarak değil, özellikle Batıda olup bitenlerin etkisiyle ortaya çıktı. Aslında bütün Osmanlı modernleşmesi bir dış zorlamanın ürünüdür. Burada kastedilen, Batılı devletlerin bu konuda bir dayatmada buldukları iddiası değil, Batı karşısında güç kaybedildiği düşüncesinin Osmanlılar tarafından kabul edilmesi ve bunun bir sonucu olarak iki dünya arasındaki güç dengesizliğinin ortadan kaldırılması arzusudur. Bu güç dengesizliğini ortadan kaldırmak düşüncesi Osmanlıları, Batının öncelikle askerî konulardaki üstünlük sebeplerini araştırmaya, kendi ordusunu Batılı ordular tarzında yeniden tanzim etmeye zorladı. Bu sebeple, Osmanlı devletinde modernleşme ve bundan ayrı düşünülemez olan eğitimin yeniden inşasına öncelikle askerî sınıftan başlandı. Bu gayet tabiidir; zira Batı karşısındaki güç dengesizliğinin ilk görüldüğü yer savaş meydanlarıydı.²⁸

Askeri alanda yapılan reform çalışmaları ister istemez başka alanlara da sirayet edecekti. Modern bir askerî teşkilat için bütün devlet aygıtının modernleştirilmesi gerekliydi. Öncelikle sağlam bir mali yapı ve vergi sistemi kurulmalıydı, sağlam bir mali yapı ve vergi sistemi bunları idare edecek iyi yetişmiş bir bürokratik kadro ile

²⁷Bu konuda özgün bir değerlendirme için bakınız. İdris Küçükömer, **Batılılaşma, Düzenin Yabancılaşması**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2007.

²⁸İlhan Tekeli, "Tanzimattan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, C. II, İstanbul 1985, s.465; Cemil Öztürk, "Osmanlılar" (Eğitim ve Eğitim Kurumları), **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.33, s.566; Frank A. Stone, "Çağdaş Türk Eğitim Düşüncesinin Gelişimi", Çeviren: Elif Kır, **Osmanlı Eğitim Mirası, Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler**, Hazırlayan: Mustafa Gündüz, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013, s.318.

mümkündü. Ayrıca yeni sistemi yönlendirecek gelişmiş adli bir nizamaya ihtiyaç vardı.²⁹ Bütün bunlar ancak iyi işleyen ve ihtiyaca cevap verebilecek bir eğitim anlayışıyla mümkün olabilirdi. Bunun için eğitim sisteminin yeniden yapılandırılması gerekiyordu. Fakat bu nasıl olacaktı? Devletin hukuk nizamı, geleneksel eğitim tarzı, toplumun alışkanlıkları ve tutucu çevrelerin muhtemel direnci büyük bir engeldi. Eğitim sisteminin yeni bir anlayışla yapılandırılması çalışmalarının, beraberinde yeni problemleri doğurması da kaçınılmazdı. Bu problemlerin başında öğretmen meselesi ve finans konuları geliyordu. Ayrıca devletin hukuk nizamını ve yönetim anlayışını da bu doğrultuda değiştirmek lazımdı. Gelenekçi toplumu ve bürokrasiyi buna ikna etmek hiç kolay olmayacaktı. Bu sebeple Tanzimat'tan II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki'nin mutlak iktidar yıllarına kadar eğitim çalışmalarında ana istikamet eskiye dokunmadan yeniyi inşâ etmek oldu.

1.2. EĞİTİMDE İLK YENİLEŞME ÇALIŞMALARI

Bedri Gencer'in son derece isâbetli bir şekilde ifâde ettiği gibi, Batı ile İslam dünyası biri “sert” (emperyalizm) biri “yumuşak” (seyahat-eğitim) olmak üzere iki yoldan karşılaştı. Bu karşılaşma geleneksel bilgi ve eğitim anlayışında köklü bir değişim meydana getirdi.³⁰

²⁹Selçuk Akşin Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin**, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s.36; İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yayınları, İstanbul, Ekim 2010, s.27; Mehmet Ö. Alkan, “İmparatorluktan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, s.75.

³⁰Bedri Gencer, **İslam'da Modernleşme (1839-1939)**, Doğu-Batı Yayınları, Ankara, Haziran 2014, s.720; Bu konuda ayrıca bakınız. Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s.9-14.

Osmanlı'da eğitim alanındaki ilk dönüşüm öncelikle askerî ihtiyaçların sonucunda başladı. Osmanlı ordularının savaş alanlarındaki yetersizliği açıkça görüldü. İlhan Tekeli'ye göre Osmanlı toplumunda hiçbir kesim ordu gibi bir sınanma içinde değildi. Kaçınılmaz olarak ilk yenilikler de ilk sınanan orduda başladı.³¹

Ordunun Avrupa usullerine göre yeniden yapılandırılıp eğitilmesiyle başlayan modernleşme süreci, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren askerî mühendishanelerin kurulmasıyla başlayıp, XIX. yüzyılda ordunun cerrah ihtiyacını karşılamak için açılan askerî tıp okulunun ve harp okulunun tesisiyle ileri bir safhaya ulaştı.³² Tıbbiye'nin kurulmasında öncelikle ordunun, sağlıkla ilgili ihtiyaçlarının karşılanması düşüncesi vardı.³³ Bu durum, Osmanlı modernleşmesi ve askerî ihtiyaçlar arasındaki bağlantıyı gösteren önemli bir işârettir. II. Mahmud, Mekteb-i Tıbbiye'nin açılışında yaptığı konuşmada “*bir yandan ordumuz ve halkımız için iyi yetişmiş doktorlara öte yandan tıp bilimlerinin dilimize kazandırılmasına ihtiyacımız vardır*” diyordu. Berkes'e göre padişahın konuşmasının önemi sadece bilim ve eğitimde modernleşme açısından değil, dilde yenilik açısından da şaşılacak ölçüde ileri oluşundadır. II. Mahmud'un, “*bir gün gelecek şimdi bir Avrupa dilinde yabancılardan öğrendiğimiz tıbbi, kendi dilimizde okuyacağız ve böyle okutan hocalarımız yetişecektir*” sözleri, onu “ulusal” dilin geliştirilmesi akımının da öncüsü yapmaktadır.³⁴

³¹Tekeli, “Tanzimattan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, s.465.

³²Öztürk, “Osmanlılar”, s.566.

³³Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s.186; Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çeviren: Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s.85.

³⁴Berkes, **a.g.e.** s.186; Süheyl Ünver, “Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar”, **Tanzîmat II**, MEB, İstanbul 1999, s.940-41.

Askerî eğitimle başlayan modernleşme süreci kısa zamanda sivil alana da taşınmak mecburiyetindeydi; taşındı da, ancak imparatorluğun son günlerine kadar askerî okullara kıyasla sivil okullar daima ikinci planda kaldı.³⁵ Bunun en önemli sebebi, Osmanlı modernleşmesinin, varolma mücadelesinin bir sonucu olmasıydı. Hem merkezde hem de taşrada açılan ilk modern devlet okulları askerî okullardı. Geleneksel Osmanlı ilkokulları olan sıbyan mekteplerinin ıslahına teşebbüs edilmesi fikrinin arkasında yatan esas sebep de modern askerî okullar için temel eğitimi iyi almış öğrenciler bulabilmektir. Böylece askerî okullara giden çocuklara temel eğitim verilmek zorunda kalınmayacak, daha üst bir seviyeden başlanabilecekti.³⁶

³⁵Osman Nuri, **Maarif, C.I-II**, s.309-310; Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi**, s.44

³⁶“Askerlik alanında XVIII. asrın ikinci yarısında başlanan ve sonraki devirlerde de devam olunan ıslahat faaliyetleri arasında 1834’de açılan Mekteb-i Ulum-i Harbiye’ye 1845 tarihine kadar almamış olan talebeden çoğunun mühtehecci çocuklar olup kendilerine mahallat mektepleri misillü elifbadan başlattırılarak müddet-i medide arabiden sarf ü nahiv ve farisiden tuhfe ve pend misillü ulumun öğretilmesine lüzum görülmesinden ve menba-i i fenn- i cihad olan bu okulun adeta mübtedi mektebi haline girmiş bulunmasından dolayı ordu merkezlerinde kader-i kifayet arabi ve farisi ve fenn-i hesap ve coğrafya tahsiline mahsus olmak ve talebesine maddi ve manevi bir çok istifadeler gösterilmek üzere Mekteb-i İdadi ünvanıyla birer askeri okul açılmasının ibtida Dar-ı Şura-yı Askeride tezekkür ve tensib ve muahharen Meclis-i Vala-yı Ahkam-ı Adliye ve Meclis-i Ali-i Umumide dahi bil-mütalea tasvib olunarak... İradesinin alınması ve 1254-1838/39 tarihli Meclis-i Umur-i Nafia projesinde asakir-i nusrat measir-i şahanelerinin terbiye ve taallümleri için harbiye ve bahriye ve hendese ve tıp tahsiline mahsus müteaddid mekteplerin müceddeden inşasına himmet ve her birine bunca emval ve nukud bezl ü inayet buyurulmuşlarsa da zikrolunan mekteplere alınan şagirdanın malumat-i cüziyeleri yani yazı yazmağa ve doğrudan doğruya bir türki kitap okumağa kudretleri olmadığından...” Berker, **Türkiyede İlk Öğretim**, s.4.

II. Mahmud'un 1824'te sıbyan mekteplerinin ıslahı için yayınladığı hatt-ı hümayuna kadar Osmanlı eğitiminde yenilik çalışmalarının merkezinde hep askerî okullar vardı.³⁷ II. Mahmud'un "*talim-i sıbyan hakkındaki ferman*"ı³⁸ geleneksel Osmanlı halk eğitiminin temeli olan sıbyan mekteplerinin ilk defa ciddî olarak ele alındığı belgedir. Ancak Kodaman'a göre, bu belge imparatorlukta bütün sıbyan mekteplerinden değil, sadece İstanbul'dakilerden bahsetmektedir.³⁹ Faik Reşit Unat ise, fermanın İstanbul'a mahsus olmayıp vilayetlere de tamim edildiğini söylemektedir.⁴⁰ "*Talim-i sıbyan hakkında ferman*"da çocukların temel dinî bilgileri öğrenmeden çıraklığa verilmemesi gerektiği söyleniyor ve en azından İstanbul'da, ilköğretim mecburî hâle getiriliyordu. Söz konusu ferman dinî içerikliydi ve eğitim alanında herhangi bir yenilik getirmiyordu. 1824 Fermanı, her şeyden önce temel dinî bilgilerin öğrenilmesinin öneminden bahsediyor, sıbyan mekteplerinin programında köklü bir değişiklik yapmıyordu. Mektep hocaları, çocuklara Kur'an talim ettirecekler, her çocuğun kabiliyetine göre tecvit, ilm-i hâl ve çeşitli dinî risaleler okutmak suretiyle İslam akidelerini öğreteceklerdi.⁴¹

³⁷Bayram Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991. s.58-60; Berker, **Türkiyede İlk Öğretim**, s.13-42.

³⁸Fermanın aslı için bakınız. **Tarih-i Cevdet**, C.XII, tertib-i cedid, Dersaadet 1309, Matbaa-i Osmaniye, s.238-240; Mahmud Cevad İbnü's-Şeyh Nâfi, **Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcrââtı**, s.1-2; MEB. Ankara 2002, Yayına hazırlayanlar: Mustafa Ergün, Tayyip Duman, Sebahattin Arıbaş, H. Hüseyin Dilaver; fermanın sadeleştirilmiş şekli için bakınız: Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s.151; Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s.36-37; özeti için bakınız: Cavit Binbaşıoğlu, **Başlangıcından Günümüze Türk Eğitim Tarihi**, s.102-103.

³⁹Kodaman, **a.g.e.** s.58.

⁴⁰Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişimine Tarihi Bir Bakış**, s.32, Bu bilgi için yazar, **204 Numaralı Burdur Şer'iyeye Sicili**'ni kaynak göstermektedir.

II. Mahmud döneminde ilköğretim alanında yeni bir teşebbüse daha girişildiğini görüyoruz. 1838’de Meclis-i Umur-ı Nafia tarafından Osmanlı eğitiminin genel vaziyeti ve ilköğretim ıslahına dair bir rapor hazırlandı. Raporun en önemli yanı eğitimin amacının, insanı âhirete olduğu kadar hayata da hazırlamak olduğunun vurgulanmasıydı. Raporda özetle şunlar söylenmekteydi: Dinî bilgilerin insanı âhirette mutluluğa ulaştırması gibi, ilim ve fen de insanın dünyada mutlu olmasını sağlar, halkı câhil olan bir memlekette ne sanayi ilerleyebilir ne de devlet zengin olabilir.⁴² Bütün sanatlar ve meslekler bilim sayesinde meydana gelir. Astronomi bilimi denizlerdeki gemilerin seferlerini kolaylaştırmaya, ticareti geliştirmeye yarar. Matematik bilimi savaş işlerinin, askerî idarenin düzenlenmesini sağlar. Bütün dünyada yeni ve yararlı araçların geliştirilmesi bilim sayesinde olmuştur. Yüz kişinin yapacağı işleri bir kişinin yapmasını sağlayan pekçok faydalı buluş gene bilim sayesinde. Ayrıca ahali cehalet yüzünden yaşamakta olduğu ülkeyi tanımamakta, vatan ve millet sevgisinin ne olduğunu bilmemektedir. Kara ve deniz mühendishâneleri ve tıbbiye gibi yeni okullar açıldığı zaman bu yeni okullara okuma-yazmayı asgari seviyede bile olsa bilen öğrenciler bulunamadı. Bütün bunların sebebi sıbyan mekteplerinin yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Söz konusu okullarda doğru bir usulle eğitim-öğretim yapılamıyor. Ana-babalar çocuklarını bu sıbyan mekteplerine vermektense meslek edindirmek için çıraklığa vermeyi tercih ediyorlar. Çare bu okullara yeni bir düzen verilmesidir. Mahalle mekteplerindeki hocaların bilgi seviyeleri incelenmeli, okullara sınıf usulü konulmalı, ilköğretim zorunlu olmalıdır. Fakir ve kimsesiz çocuklar için özel okullar açılmalı, okuma yazmayı öğrenmeden çocukların okuldan alınması

⁴¹Günyol, “Mektep, s.656; Ali Akyıldız, “Tanzimat Döneminde Kurulan Merkezî Eğitim Kurumları 1836-1856”, **Prof. Dr. Yahya Akyüz’e Armağan**, Ankara 2011, s.167.

⁴²Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, s.58.

yasaklanmalıdır. Meclis-i Umur-ı Nafia raporuna göre, bunlar elde edilmedikçe hiçbir ilerleme olamazdı.⁴³

Meclis-i Umur-ı Nafia raporunda dinî alan, dünyevî alan ayrımının yapılmış olması, eğitimin ve bilimin imparatorluğun kalkınması için temel araç olduğunun vurgulanması önemli bir zihniyet değişimine işaret etmektedir. II. Mahmud'un talim-i sıbyan hakkındaki fermanıyla, bu rapor arasında zihniyet açısından farklılık olduğu açıktır. Somel'e göre, reformcu bürokratların entelektüel ufkunu yansıtan Meclis-i Umur-ı Nafia raporu, teknolojik gelişme ile İslama bağlılık ikiliğini göstermektedir.⁴⁴ Ancak bunu İslam dışı eğitim düşüncesinin gelişimi olarak görmek doğru bir yaklaşım olmaz. Kodaman, Meclis-i Umur-ı Nafia raporunun modern eğitim düşüncesiyle hazırlandığını, raporu hazırlayanların "*maarif islahatını eğitim ve öğretimin dünyevileştirilmesinde*" gördüklerini söylemektedir.⁴⁵ Kodaman'ın yorumu zorlama bir yorum olarak görülebilir. Bu düşüncenin temel sebebi, eğitimin sonraki yıllarda, özellikle Cumhuriyet döneminde, dünyevîleşmiş/laikleşmiş olmasıdır. Kodaman'ın yorumunu eğitim sonraki yıllarda tedricen dünyevîleştirdi, o halde söz konusu raporu hazırlayanlar bunu hedeflemiş olmalı, gibi bir yaklaşımın ürünü olarak görmek mümkündür.

Sonuçlarına bakarak tarihi tasarlamak, tarihin pekçok alanında olduğu gibi, eğitim reformları söz konusu olduğunda da sıkça karşılaşılan bir durumdur. II. Mahmud reformlarının bilinçli bir laiklik tercihinin sonucunda ortaya çıktığı iddia

⁴³Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s.181-82; Meclis-i Umur-ı Nafia layihası için bak. Mahmud Cevad, **Maârif-i Umûmiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı**, İstanbul 1338, s.6-10.

⁴⁴Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi**, s.21.

⁴⁵Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, s.58.

edilir. Örneğin, II. Mahmud'un geleneksel İslamî eğitim düzeni yerine laik bir eğitim düzeni getirmek istediği ancak ulemanın tepkisinden çekindiği için bunu yapmaya cesaret edemediği düşüncesinde olanlar vardır.⁴⁶ Ancak eldeki veriler vaziyetin pek de öyle olmadığı istikametindedir. En azından 1824 fermanı ve Meclis-i Umur-ı Nafia raporu, söylendiği tarzda bir laiklik düşüncesinin teşekkül etmediğini göstermektedir. II. Mahmud dönemi gibi nispeten erken bir tarih şöyle dursun, imparatorluğun sonuna kadar eğitimi tamamen laikleştirmek konusunda bilinçli bir tercihin oluştuğunu iddia etmek güçtür. Bunun için öncelikle laiklik konusunda yerleşik bir bilincin gelişmiş olması beklenir; fakat Osmanlı eğitim modernleşmesi, genel olarak, üzerinde uzun uzadıya düşünülerek ortaya çıkan bir fikir olmaktan çok, zaruretlerin sonucunda ortaya çıkmıştır. Somel, haklı olarak genel geçer tarih yazıcılarının söylediklerinin aksine erken Tanzimat reformcularının İslam'ı alt edilecek bir engel ya da külfet olarak görmediklerini söylemektedir.⁴⁷ Somel ayrıca, bu dönemde yönetici elitin ilköğretimi yalnızca din eğitimi çerçevesinde düşündüklerini ilave etmektedir.⁴⁸

⁴⁶Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C.II, e yayınları, İst.1983, s.78.

⁴⁷Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi**, s.21-20; Ayrıca bakınız: Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, Çevirenler, Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s.319-321; İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", **Tanzimat II**, MEB, 1999, s.777-857.

⁴⁸Somel, **ag.e.** s.21-20; Laiklik konusunda en özgün ve dikkat çekici görüşün Osman Nuri'ye ait olduğunu düşünüyorum. Osmanlı eğitim sisteminde laikliğin gelişimi bahsinde yazarlar, genellikle laiklikten tam olarak neyi anladıklarını açıklamadıkları için, çoğu zaman bunu yazdıklarından çıkarmak gerekiyor. Mekteplerin, ulemanın kontrolünden çıkarak Maarif Nezaretine bağlanması veya geleneksel mektepler yerine modern mektepler kurulması laikleşme olarak kabul ediliyor. Osman Nuri ise, Osmanlı devletinin Tanzimattan önce hem idarî hem de dinî açıdan daha laik olduğu kanaatindedir. Ona göre, Tanzimattan sonra ortaya

Tarihi, sonuçlarına bakarak tasarlama örneklerinden biri de ulemanın genellikle her türlü yeniliğe karşı geldiği klişesidir. Ancak bu düşüncenin gerçeği ne kadar yansıttığı şüphelidir. Örnekler üzerinde ayrı ayrı durulmadan, kim ne söylemiş veya yazmış tam olarak bilinmeden bu konuda net bir şey söylemek neredeyse mümkün değildir. Ulema arasında yeniklere karşı çıkanlar bulunduğu gibi, yenilikleri destekleyenler de vardır. Yeniliklerin öncüsü kabul edilebilecek kişiler arasında ulemadan da pekçok önemli isim vardır. Örneğin Uriel Heyd, ulemanın erken dönem Osmanlı modernleşmesine matbaanın gelişinden itibaren destek verdiğini iddia etmektedir. III. Selim ve II. Mahmud ıslahatlarına destek veren şeyhülislamı saydıktan sonra sözü Keçecizâde İzzet Molla'ya getirerek, onun 1826'da Yeniçeri ocağının kaldırılmasından sonra kaleme aldığı takririnden bahsetmektedir. Keçecizâde'nin, söz konusu takririnde zamanına göre oldukça yeni ve ileri sayılabilecek fikirlerini görüyoruz. Keçecizâde, ulemayı da içine alacak şekilde, bütün devlet memurlarına sabit bir maaş bağlanmasını, ulema ve yüksek dereceli devlet adamlarından oluşan bir istişâre meclisinin kurulmasını, devlet idaresinin diğer alanlarında da yeni bir düzenleme yapılmasını tavsiye etmektedir. Ekonomiye ilişkin tavsiyeleri belki de onun en çok dikkate değer düşünceleri arasında yer almaktadır. Keçecizâde, imparatorluğun Müslüman ahali arasında ticarete ve endüstriye ilginin artırılması gerektiğine, özellikle üst sınıf Osmanlılar arasında para kazanmaya ve zenginleşmeye karşı var olan olumsuz tutumun ortadan kaldırılmasının önemine vurgu yapmaktadır.⁴⁹

çıkan merkezileşmeyle, medreselerin bir devlet kurumu olan Evkâf nezaretine, mekteplerin ise Maarif Nezaretine bağlanması laikliğin esaslarından uzaklaşmak anlamına gelmektedir. Osman Nuri, **Maarif**, C.V, s.1683.

Berkes'e göre, II. Mahmud zamanında ilk ve ortaöğretimde temelli bir yenilik ve gelişme olmamıştır. Ancak II. Mahmud döneminden Tanzimata miras olarak intikal eden eski fakat yeni anlamlar yüklenmiş kelimeler önemlidir. Bu kelimelerin başında “*maarif*”, “*fen*” ve “*nafia*” terimleri gelir. Eski kelimelerin yeni anlamlar kazanması zihniyet değişiminin kelimelerden hareketle de okunabileceğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Söz konusu kelimelerin o zamanki anlamlarının sonraki dönemde kazandıkları anlamlardan daha geniş oldukları bilinmektedir. Berkes, ulemâ kelimesinin kökü olan ilim kelimesini ele alarak, ilim kelimesinin bugün kullandığımız anlamda bilim demek olmadığını, ilim ve nakil yollarıyla, kitap ve sünnete dayanan, kıyas ve icma ile yorumlanarak geliştirilen şeriat bilgisi olduğunu söylemektedir. “*Bu bilgiye sahip olana âlim denirdi.*” Berkes’in, dikkat çektiği gibi, II. Mahmud devrinde ilim kelimesi yerine fen kelimesi kullanılmaya başlanmıştır. Fenlerle ilgili işler için de nafia (yararlı işler) terimi yerleşti. Nafia, kelimesinin o dönemde, bayındırlık anlamını da içermekle birlikte, çok daha geniş bir anlamı vardır. Aynı şekilde maarif kelimesinin anlamı da bugünkünden oldukça geniştir. Bu kelime, zamanla eğitim-öğretim anlamını kazandıysa da o dönemde geleneksel medrese ilmine karşılık yeni ve bilinmeyen bilgilerle tanışma, bir nevi aydınlanma anlamına gelmektedir. O hâlde aydınlanmış adam anlamındaki münevver kelimesinin bunu takip etmesi şaşılacak bir şey değildir.⁵⁰

⁴⁹Uriel Heyd, “III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması”, **İslâm Dünyası ve Batılılaşma -Değişim ve Sorunlar-**, içinde, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1999, s.15.

⁵⁰Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, s.179; Ali Suavi’de ilim ve marifet kelimelerine yüklediği anlam için bakınız: İsmail Doğan, “Eğitimci Ali Suavi (1839-1878) ve Galatasaray Lisesindeki Uygulamaları”, **Tanzimatın 150. Yılı Uluslararası Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 522-523.

Osmanlıların bugün bizim, bazen eğitim bazen öğretim değimiz bazen de ikisini birleştirerek eğitim-öğretim şeklinde söylediğimiz kelimeler yerine pekçok farklı kelime kullandıkları görülmektedir. Bu kelimelerin başında maarif geliyordu, fakat talim, terbiye, tedris, tahsil, marifet gibi terimler de sıklıkla kullanılmaktaydı. Osmanlı yazarlarının metinlerinden bu kelimelerin her birine aynı mı, yoksa farklı anlamlar mı yüklediklerini kestirmek güçtür. Bu konuda, Cumhuriyet dönemindeki kavram kargaşasının Osmanlı aydınlarının zihninde de var olduğu ortadadır. Kavramlar üzerine II. Meşrutiyet dönemindeki eğitim tartışmalarında yeniden temas edileceği için burada uzun boylu tartışılmasına gerek görülmedi.⁵¹

1.3. TANZİMAT DÖNEMİ EĞİTİMİ

Tanzimat Fermanı, devletin yeniden yapılandırılması, devlet nizamı ve hukukun yeniden üretilmesi açısından büyük bir önem taşır. Ferman, Osmanlı tarihinde, bir devrin sonu yeni bir devrin başlangıcı kabul edilir. Gülhane Hattı, Osmanlı-Türk modernleşmesinde çığır açan bir adımdır. Artık eskiye dönmek, devletin geleceğini eski kurumlara dayandırmak ihtimal haricindedir.

Tanzimat Fermanı'nda, yenileşmenin önemli bir unsuru olan eğitim meselesine temas edilmemiştir.⁵² Ziya Gökalp'e göre, "asrî terbiyeyi" memleketimize

⁵¹Bu arada bazı tuhafliklarla karşılaşıldığını da ilave etmek gerekir. Örneğin, Arzu M. Nurdoğan, eğitim kelimesinin Latince'deki "educare" fiilinden türediğini söylüyor ki, buna bir anlam vermek mümkün değildir. Türkçe bir kökten türeyen "eğitim" değil, olsa olsa İngilizce "education" kelimesi "educare"den gelmiş olabilir. Nurdoğan'ın ifadesi şu: "Eğitim kelimesi, Latince'deki educare sözcüğünden türemiştir ki, bu terim 'yetiştirmek', 'büyütmek', ve 'geliştirmek' manalarına gelir." Bakınız: Nurdoğan, **Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim**, s.13

⁵² "Tanzimat Fermanı", **Düstur**, Birinci Tertip, C.I, Matbaa-i Âmire, 1289, s.4-7.

sokmaya çalışan Tanzimat'ın ilk talihsizliği Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda eğitime yer verilmemesidir.⁵³ Gülhane Hattı'nda eğitime dair herhangi bir ifadenin bulunmaması, fermanı hazırlayan siyasî aklın bu konuya önem vermediği anlamına gelir mi? Eldeki veriler bunun mümkün olamayacağını göstermektedir. Eğitime, Tanzimat idarecileri/aydınları arasında imparatorluğu kurtaracak bir güç olarak büyük önem atfedildiği bilinen bir şeydir. Nitekim Tanzimat devrinde Osmanlı eğitim sistemi hemen hemen yeniden inşâ edilmiş, daha doğrusu bunun için büyük çaba sarf edilmiştir.

Eğitim, Tanzimat devrinde sadece bir bilim-fen meselesi olarak değil, toplumu yeniden inşâ etmek, kaynaşmış bir “Osmanlı milleti” yaratmak için araç olarak görülmüştür. Tanzimat'ın önemli özelliklerinden biri de “Osmanlılık” ideolojisine sahip olması ve Osmanlılığı yeniden yorumlamasıydı.⁵⁴ Arzu edilen, ortak idealler etrafında toplanmış, Osmanlı vatanına ve hanedana bağlı yeni bir Osmanlı tipi idi. Bu, aynı zamanda tebaadan vatandaşa doğru giden uzun bir yolun da başlangıcıdır. Kaynaşmış bir Osmanlı milleti teşekkül ettirmek Tanzimat devri Osmanlı devlet adamlarının/aydınlarının en büyük idealiydi. Bunun için genel eğitimin yaygınlaştırılması, Osmanlı mekteplerinin bütün tebaaya açık hale getirilmesi bir mecburiyete dönüştü. Nitekim Islahat Fermanı'yla Osmanlı devletinin “*mekatib-i askeriye ve mülkiyesi Müslim veya gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın Osmanlı tebaasının tamamına açıktır*” hükmü getirildi.⁵⁵ Tanzimatçılar, toplumu eğiterek devleti kurtaracakları, Osmanlılık idealine bağlı yeni nesiller yetiştirerek Batı karşısında direnebilecekleri düşüncesindeydiler. Bu sebeple pekçok kanunî düzenleme

⁵³Necdet Sakaoglu, “Eğitim Tartışmaları”, **Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. II, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.479.

⁵⁴Tekeli, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, s.468.

⁵⁵Islahat Fermanı için bakınız: **Düster**, I. Tertip, C.I, Matbaa-i Âmire, 1289, s.7-14.

yapıldı, Batı tarzında yeni mektepler açıldı; fakat tasavvur edilen eğitim seviyesi yakalanamadığı gibi, arzu edilen “Osmanlı milleti” de teşekkül etmedi.

Devlet adamlarının bütün iyi niyetli çalışmalarına rağmen eğitim seviyesi, Tanzimat devrinde arzu edilen noktaya gelememiştir. Bunun için hem altyapı imkânları yetersizdi, hem de toplumun genelinde eğitime, özellikle yeni tarz eğitime, karşı genel bir ilgisizlik hâkimdi. Örneğin ilk Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Yanya mebuslarından Abdül Bey, vilâyet ve belediye kanunları görüşülürken, eğitimin yetersizliğine vurgu yaptığı konuşmasında, Osmanlı eğitiminin genel sorunlarına değindikten sonra, özellikle Rumeli ve Arnavutluk'ta neredeyse mektebi bulunan tek bir köy bile bulunmadığını söylemiştir. Abdül Bey'e göre, bu şartlar altında Osmanlı devletinin gelişmesini beklemek doğru değildi. Osmanlı toplumunun terakkisini dönemin pekçok aydını gibi eğitimin yaygınlaşmasında gören Abdül Bey'e göre de, imparatorluğun geriliğinin temel sebebi cehâlettir.⁵⁶ Jöntürk hareketinin önde gelen isimlerinden Ahmet Rıza da 1312'de II. Abdülhamid'e takdim ettiği layihalardan bahseden, 1907'de Londra'da basılan risalesinin önsözünde, padişaha hitaben: *“Devlet ve milletin istikbali muhataralıdır. Bizi bu varta-i hevelnâkten kurtarmak için umumun bâisifevz ve necatı olan talim ve terbiyeden başka çare yoktur. Sözüme itimad buyurmanızı rica eylerim”* demektedir.⁵⁷ Görüldüğü gibi yeni tarz eğitim,

⁵⁶Selda Kılıç, “Bir Osmanlı Aydınının, Arnavutluk'a Dair Görüş ve Düşünceleri”, **OTAM** (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı 19, Ankara 2006, s.259; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C.VIII, s.380-381; Bilgin Çelik, **II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, İzmir 2003, s.206-207.

⁵⁷Ahmed Bedevî Kuran, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Ocak 2012. s.345.

bütün “memalik-i Osmaniye”de yaygınlaştırılması lazım gelen bir şeydir; ancak bu, öncelikle sağlam bir merkezi idare ile mümkün olabilirdi. Oysa bu dönemde devletin kolu, bırakın uzak vilayetleri, bazı Anadolu vilayetlerine bile tam manasıyla uzanmıyordu. Hayret edilecek bir şey olarak görülebilir; fakat XIX. yüzyılın ikinci yarısında bile Anadolu’da devlet otoritesinin giremediği bölgeler vardır.⁵⁸ Bu durumun en önemli sebeplerinden biri ulaşım imkânlarının yetersizliğidir. Merkezî yolların varlığı ve demiryolu inşaatları yanıtıcı olmamalıdır; zira kırsalda ulaşım meselesi bugünkü Türkiye’nin bile tam olarak çözemediği bir problemdir.

⁵⁸İmparatorluğun, özellikle dağlık bölgelerine devlet otoritesi ya hiç giremiyor ya da çok kısmî olarak girebiliyordu. Nitekim devlet XIX. yüzyılın ikinci yarısında bile Anadolu’nun ve Remeli’nin düz ovalarında yerleşenler dışındaki tebaasından asker ve vergi alamıyordu. Kozan, Cebel-i Bereket, Dersim ve Akçadağ gibi genellikle konar-göçer aşiretlerin mesken tuttuğu bölgeler devlet otoritesinin giremediği yerlerin başında geliyordu. Bakınız. **BOA, İ.DH.** 561/39098, 17 Z. 1283/10 Nisan 1868; Ebubekir Keklik, **Osmanlı Devleti’nde Sultan Abdülaziz Devri Anadolu Islahatları**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara 2009, s.13-14. Bu konuda birinci ağızdan daha geniş bilgi için bakınız, Cevdet Paşa, **Tezâkir**, 21-39, Yayınlayan, Cavit Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991; **Maruzat**, Yayınlayan, Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980; bu konuda ayrıca şu kaynaklara bakılabilir: Nikoae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C.V, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, s.411; Ahmet Aksın, “Tanzimat’ın Harput Eyaletinde Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler”, **Belleten**, Sayı 235, Aralık 1998, s.851-861; Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, C. II, editörler, Halil İnalçık, Donald Quataert, Eren Yayınları, Ankara 2006, s.935; Ali Karaca, **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)**, Eren yayınları, İstanbul 1993; Stefanos Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, C. II, Gözlem Yayınları, İstanbul 1975.

Tanzimat döneminin eğitim alanında getirdiği en önemli yenilik modern ve yeni bir eğitim usulüne sahip olan “mektep”tir. Mektep, bu dönemde imparatorluk genelinde hızla yayılarak, etkinlik alanını genişletmiştir. Geleneksel eğitim kurumları olan sıbyan mektepleri ve medreseler, mektep karşısında tedricen güç kaybetmiştir. İstanbul dışındaki imparatorluk bölgelerinde de eğitimin yaygınlaştırılması Tanzimat döneminde ortaya çıkan eğitim anlayışının ürünüdür. Kızların eğitimi, sıbyan mekteplerinin ıslahı için köklü çalışmalar yapılması, yeni bir eğitim anlayışının sonucu olan usul-ı cedidin benimsenmesi de bu dönemdedir. Eğitimin hem merkezde hem de taşrada bir düzen altına alınması da gene Tanzimat’tan sonradır. Tanzimat dönemi idarecileri, eğitim sistemini merkezî bir idareye bağlayarak, neredeyse sil baştan yeni bir teşkilat kurmaya çalışmıştır. Modern sivil mektepler meselesi ilk defa ciddî bir şekilde ele alınmıştır. Yeni kurulan mekteplerin yeni usulle eğitim yapması prensibi, buralarda öğretmenlik yapacakların yetiştirilmesi için öğretmen okullarının kurulmasını bir zorunluluk haline getirdi. Medreselerin öğretmen ihtiyacını karşılaması da mümkündü, zaman zaman bu yola başvuruldu da, ancak Tanzimatçıların tercihi, yeni okulların öğretmenlerini de devletin kontrolünde olacak yeni öğretmen okullarından yetiştirmektir.

Tanzimat döneminde başlayan reformların başarıya ulaşmasını eğitime önem verilmesine bağlayan Abdülmecid, 1845’te Bab-ı Âli’yi ziyaret ederek devlet adamlarının dikkatini bu noktaya çekmiş ve bir hatt-ı hümayun yayımlamıştır. Tanzimat idealinin başarıya ulaşması için başta devlet ileri gelenleri olmak üzere bütün imparatorluk halkının bu idealleri benimseyecek bir bilince sahip olması gerekiyordu. Sultan, hatt-ı hümayunla devlet ileri gelenlerini sert bir dille azarlanmış ve uyarmıştı.⁵⁹ Padişah, devlet adamlarına hitaben, ahalinin refahı için her türlü

⁵⁹Teyfur Erdoğan, “Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı I”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.51, S. 1, Ankara 1996. s.193.

önlemi alınız diyor, terakki yollarını gerek din gerek dünya işlerinde bilgisizliğe son verilemesine bağlıyordu. İlimlerin ve fenlerin öğretilceği sanayi okullarının kurulmasına öncelik verilmesini istiyordu.⁶⁰ Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye padişahın bu isteği üzerine bir eğitim programı hazırlamak için çalışmalara başladı. Meclis-i Vâlâ⁶¹, imar ve ıslah işlerini yürütmek amacıyla Meclis-i Muvakkat ve Mecalis-i İmariye adlarıyla İstanbul ve taşrada bir takım meclislerin kurulmasına karar verdi. Ayrıca maarif işleriyle uğraşmak üzere ve Meclis-i Vâlâ'nın bir alt komisyonu olarak, önde gelen din adamlarından, askerlerden ve bürokratlardan oluşan bir Muvakkat Meclis-i Maarif teşkil edildi.⁶²

Muvakkat Meclis-i Maarif'in kuruluşu Tanzimat döneminde eğitim modernleştirilmesi konusunda atılan önemli bir adımdır. Bâb-ı Âli'de haftada iki defa toplanan meclis, eğitime dâir bir rapor hazırladı. Raporda sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi ve rüştiyelerin yeni bir düzene konulması tavsiye edilmekteydi. İşin ilginç, yeniden yapılandırılması istenen rüştiyelerin programındaki din derslerinin artırılmasının istenmesiydi.⁶³ Meclisin tavsiyelerinden biri de Batı'da olduğu gibi Osmanlı eğitim sisteminin de ilk, orta ve yükseköğretimden oluşan üç kademeli bir hâle getirilmesiydi.⁶⁴ Ayrıca dersleri herkese açık olacak, öğrencilerin gece ve gündüz

⁶⁰Sakaoğlu, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, s.73; Yahya Akyüz, "Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler", **Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi**, 2011, C. 1, Sayı 2, s.14.

⁶¹Meclis-i Vâlâ için bakınız: Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

⁶²Erdoğan, "Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı I, s.193; Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s.52.

⁶³Sakaoğlu, **a.g.e.** s.73.

⁶⁴Öztürk, "Osmanlılar", s.567.

barınmalarına uygun bir Darülfünun açılması teklif edilmiştir. Meclis, son olarak bir Encümen-i Dâniş kurulmasını teklif etmiş, her seviyede eğitim kurumunu denetleyecek ve onlara yol gösterecek bir Meclis-i Maarif-i Umumiyenin kurulmasının gerekliliğinden bahsetmiştir.⁶⁵ Bu tekliflerin kabul edildiğine dâir bir irâde çıkmıştır. 1847’de Mekâtib-i Umumiye Nezareti kurulmuştur. Nazırlığa Vakanüvis Esat Efendi getirilmiştir.⁶⁶ 1857’de bir müdürlük olan Mekâtib-i Umumiye Nezareti, Maarif-i Umumiye Nezaretine dönüştürülmüştür. Maarif Nezaretinin kurulması eğitimin merkezî bir düzene bağlanması ve genel eğitimin yaygınlaştırılması açısından son derece önemli bir gelişmedir.⁶⁷

1861’de “*Maarif Nezaretinin Vezâifine Dâir Mevadd*” adıyla yayınlanan bir ilmühaber, nezaretin görevlerini saymaktadır. Buna göre, Harbiye, Bahriye ve Tıbbiyeden başka bütün okullar Maarif Nezaretine bağlı olacaktı. Genel eğitim veren okullar sıbyan, rüştiye ve çeşitli fenlere âit okullar (mekâtib-i fûnun-ı mütenevvîa) olarak üçe ayrılıyordu. Birinci derecedeki okullar okuma-yazma ve temel dinî bilgileri öğretecekleri için buralarda Müslim ve gayri Müslim karışık olmayacaktı. İkinci derecedeki okullar olan rüştiyelerde Müslim ve gayri Müslim çocuklar birlikte eğitim görecektir, devlete yararlı fenlerle, üst derecedeki eğitim kurumlarına gitmek isteyenler için bazı temel bilgiler öğretilenkti. Üçüncü derecedeki okullarda geometri, madencilik, ticaret, ziraat, el sanatları ve mimarlığa dâir dersler okutulacak ve bu

⁶⁵Nevzat Ayas, **Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi-Kuruluşlar ve Tarihçeler**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1948, s.495; Halis Aydemir, “Batılılaşma” (Eğitim ve Öğretim), **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 5, s.159; Ali Akyıldız, “Maarif-i Umumiyye Nezareti”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 27, s.273.

⁶⁶Ayas, **a.g.e.** s.495-496.

⁶⁷Ali Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform**, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s.248.

okullar karma olacaktı. Harbiye, Bahriye ve Tıbbiye mektepleri üçüncü derecedeki okullardan sayılacak ve her basamaktan bir üsttekine sınavla geçilecekti. İkinci ve üçüncü derecedeki okullarda eğitim dili Türkçe olacak, öğretmenlerin Türkçeye vâkıf olmaları gerekecekti.⁶⁸

⁶⁸Berker, **Türkiyede İlk Öğretim**, s.46-47; Koçer, **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s.64-65; Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişimine Tarihi Bir Bakış**, s.22; Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, s.17; Kodaman’a göre, “Maârif-i Umûmiye Nezareti'nin görevleri arasında en önemlisi eğitimde *milliyetçilik* (vurgu benim) akımının başladığını ve şuurlu adımların atıldığını gösteren, ikinci ve üçüncü derecedeki okullarda öğretim Türk diliyle yapılacak maddesidir. Bu husus, ilk Maârif Nezaretinin maarif tarihimiz bakımından önemini daha da arttırmaktadır. Böylece eğitimin millileştirilmesi fikrinin devrin maâriflerince benimsendiğini aynı zamanda da Maârif-i Umûmiye Nezaretine millî bir karakter verilmek istendiğini anlıyoruz.” Kodaman’ın kanaatinin aksine, “ikinci ve üçüncü derecedeki okullarda öğretim dili Türkçe yapılacak” sözünden devrin maarifçileri tarafından eğitimin millileştirilmesi fikrinin benimsendiği/milliyetçilik akımının başladığı sonucu çıkarılamaz; zira imparatorluk idarecileri için Türkçe, bugün bizim anladığımız manada, millî bir dil olarak görülüyordu. Türkçeye bu şekilde önem atfedilmesinin sebebi Türkçenin millî dil olarak görülmesinden değil, resmi dil olmasından kaynaklanıyordu. Önemli olan tebaanın Türkçe öğrenmesi değil, halk arasında anlaşmayı sağlayacak, imparatorluğa bağlı, kaynaşmış bir toplum inşâ etmektir. Bunun için ortak bir dile ihtiyaç vardı; zira artık devlet, kitlesele eğitimi amaç edinmişti ve bu kitlesele eğitimin, nihayet, imparatorluğun bütünlüğünü temin edeceğine inanılıyordu. Öğretim dili Türkçe olacak, öğretmenler Türkçe bilecek denilmesinin sebebi Türkçenin devletin resmi dili olmasından kaynaklanıyordu. Öyle ya bürokrasinin, hanedanın ve bütün devlet muamelelerinin öteden beri resmi dili olan Türkçe dururken başka bir öğretecek değillerdi. Kodaman, benzer şeyleri s.62’de de tekrarlıyor. Ancak Kodaman’ın s.78’deki **BOA, Yıldız, Kısım A, No 21/IIIc, zarf 21, Karton 131, sene 1314**’e atfen yazdığı şu cümlenin söylemeye çalıştığım düşüncemi desteklediği kanaatindeyim: “Kitle eğitimi yapan iptidâî okullarına devam edecek bütün tebaa çocukları, mecburî olan resmî dil sayesinde,

Maarif Nezaretinin kurulmasından sonra eğitim işlerinin tek elde toplaması için çalışmalara başlandı. Ancak bu konuda arzu edildiği seviyede bir merkezî düzeninin imparatorluğun sonuna kadar kurulamadığı bilinmektedir. Devletin, eğitimi merkezî bir idâreye bağlama çabalarına rağmen özellikle imparatorluğun nispeten devlet otoritesinin giremediği yerleri başta olmak üzere pekçok bölgesinde geleneksel eğitim kurumları bu merkezî denetimden uzak olarak varlıklarını devam ettirmiştir. Ayrıca diğer nezaretler de ihtiyaç duyduğu elemanları yetiştirmek için okullar kurabiliyordu. Maarif Nezaretinin denetiminden uzak, bizzat padişahlar tarafından kurulan okullar da vardı. Önde gelen devlet adamları da yetkileri dâhilinde genellikle teknik eğitim veren okullar tesis edebiliyorlardı.⁶⁹

Islahat Fermanı, Osmanlı siyasî ve toplumsal hayatında olduğu gibi eğitim düşüncesinde de yeni bir dönem başlatmıştır. Tanzimat Fermanı'nın aksine Islahat Fermanı'nda eğitime de temas ediliyor, özellikle gayri Müslimlerin eğitimi konusuna vurgu yapılıyordu. Islahat Fermanı'yla din ve mezhep ayrımı yapılmaksızın bütün Osmanlı halkına kendi eğitim kurumlarını inşâ etme hakkının tanınması eğitim işlerini merkezî bir idareye bağlama düşüncesini kaçınılmaz bir zorunluluk hâline getirdi. Zira fermana göre, her cemaat kendi mekteplerini açabilecekti, ancak bu mekteplerin eğitim usullerini, teftişini ve öğretmenlerinin tayinini üyeleri padişah tarafından atanan karma bir meclis (meclis-i muhtelit) yapacaktı. Ayrıca fermana göre, bütün Osmanlılar din ve mezhep ayrımı yapılmaksızın, devlet okullarındaki nizama riayet etmek şartıyla, mülkî ve askerî okullara kabul edileceklerdi.⁷⁰ Bu durum geleneksel

'vatan-ı müşterek hizmetinde ve Osmanlılık fikrinde büyüyecekleri' için; siyasî birliğin sağlanmasında taşra ilköğretiminin yeri ve öneminin kavranması.”

⁶⁹Erdoğan, “Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı I”, s.205.

⁷⁰Islahat Fermanı, **Düstur**, I. Tertip, C.I, Matbaa-i Âmire, 1289, s.7-14.

Osmanlı eğitim düzenine taban tabana zıttır. Bununla birlikte, toplumu dinî cemaatlere göre tasnif eden meşhur Osmanlı millet sisteminin de sonunu getiren bir gelişmedir.⁷¹

Islahat Fermanı'ndan sonra gayri Müslimlere âit eğitim kurumları hızla artmaya başlamıştır. Bu durum fermanı yapan siyasî aklın arzu ettiği şeyin tam tersi istikamette bir gelişmeydi. Tanzimat dönemi idarecileri kaynaşmış bir Osmanlı milleti inşâ etmek istemişler, ancak Islahat Fermanı'ndan sonra gayri Müslim mekteplerinin artışı ve çeşitlenmesi ayrılıkları daha da derinleştirmiştir.

Islahat Fermanının ilanından sonra Meclis-i Maarif tarafından kapsamlı bir eğitim ıslahatı raporu hazırlandı.(1856) Islahat Fermanının temel prensiplerine uygun bir anlayışla hazırlanan bu rapora göre, eğitim genel olarak üç kademeli olacaktı. İlköğretim kademesi dinî bir anlayışla düzenlenecek, bu seviyedeki okulların hocaları ilgili cemaatin ruhânî liderlerinin kefâletiyle tayin edilecekti. Sıbyan mekteplerinde her cemaat kendi dilinde eğitim yapacak ve bu okulların programlarına devlet müdahale etmeyecekti.⁷² Eğitim sisteminin ikinci kademesinde yer alan rüştiye mekteplerinde ise eğitim dili Türkçe olacaktı. Rüştiyelerde eğitim dilinin Türkçe olması hem kaynaşmış bir Osmanlı milleti inşâ etmek hem de buradan mezun olanların bürokrasinin ihtiyaç duyduğu memurların yetiştirilmesi açısından önemlidir. Üçüncü kademeyi oluşturacak olan sanayi ve hıref mekteplerinde eğitim dili, orada öğretilen alanın uzmanlık dili hangisi ise o olacaktı. Bu eğitim düzenlemesine göre ilköğretim seviyesindeki çocuklar kendi cemaat okullarında, kendi dilleriyle ayrı ayrı

⁷¹Selçuk Akşin Somel, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, **Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Editörler, Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s.695.

⁷²Akyıldız, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform**, s.247, Somel, a.g.m. s.697.

eğitim gorecekler, sonraki kademelerde farklı dinî gruplara mensup çocuklar bir arada eğitim alacaklardı. Ayrıca ilköğretim kademesinin üstündeki eğitim kurumlarına devam eden çocuklar üniforma giyeceklerdi.⁷³

Islahat Fermanı'nın ilanından bir müddet sonra ıslahatların uygulanmadığını iddia eden bazı Avrupalı devletler, Bâb-ı âlfiye ıslahat programları teklif etmeye başladılar.⁷⁴ 1866'da başlayan Girit isyanı da Avrupalı devletlerin Osmanlı iç işlerine müdahaleleri için bir vesile olmuştur. Batılı devletler, Osmanlı hükümetinin Islahat Fermanı'yla vaat ettiği reformların hayata geçirilmesinde gevşek davrandığını iddiasındaydılar. Bu durumun imparatorlukta anarşiye sebebiyet vereceği ve sonuçta Avrupa dengesini tehdit edeceğini söylüyorlardı. Osmanlı hükümeti “Büyük Güçler” tarafından teklif edilen ıslahat programlarından birini kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. Sonuçta Osmanlı devletinin mevcut şartlarına en uygun tez olarak görülen Fransız tezi kabul edilmiştir.⁷⁵

On altı paragraftan oluşan Fransız programında neredeyse Osmanlı devletini ilgilendiren hiçbir konu atlanmamıştı. Programın esasını, Hristiyanların da çeşitli memuriyetlere kabul edilmesi, eğitim sisteminin ıslah edilmesi ve genel eğitimin yaygınlaştırılması, vilayet idare usulünün her tarafa teşmili, mahkemelerin alenî olacak bir şekilde yeniden düzenlenmesi ve Hristiyanların şahitliklerinin kabul edilmesi, ticaret mahkemelerinin, hapisanelerin ıslahı, yabancıların tasarruf hukukundan serbestçe yararlanmalarının sağlanması, yeni ticaret kanunlarının

⁷³Somel, , Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, s.697.

⁷⁴Ekmeleddin İhsanoğlu, “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Kurumları”, **150. Yılında Tanzimat**, Yayına hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s.371.

⁷⁵Kodaman, **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, s.20; Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, s.337.

hazırlanması, vakıfların ıslahı ve bütün emlak ve arazinin mülke dönüştürülmesi, iltizam sisteminin kaldırılması, iç gümrüklerin ve tüketim vergisinin kaldırılması, yollar ve köprülerin ıslahı, maden ve ormanların iyileştirilmesi, büyük şehirlerde belediye dâirelerinin kurulması, her nezaret için özel bir bütçe ve bütün idârî şubeleri için genel bir bütçe hazırlanması gibi teklifler oluşturuyordu.⁷⁶

Fransız tezinin en önemli yönü imparatorluğun bütünlüğü açısından Türklere özel bir önem atfedilmesiydi: *“Osmanlı tebaası Müslüman ve Hıristiyan tefriki gözetilmeyerek bir bütün olarak ele alınmalıdır ve idarede birlik, siyasal ve sosyal haklarda eşitlik sağlanmalıdır. Ortak haklar ve ortak menfaatler, imparatorluğun türlü unsurlarını kaynaştırmaya yarayacaktır. Bu suretle de kuvvetli bir Osmanlı toplumu meydana gelebilecektir... İmparatorluğun bütün unsurlarını bu amaca doğru sevk ve idare edecek tek unsur Türklerdir.”*⁷⁷

1860’lı yılların sonu, Osmanlı eğitim sisteminde daha önceki yıllarda parça parça ortaya çıkmış olan gelişmelerin bir sistem ve denetim altına alındığı yıllar olmuştur. Islahat Fermanı’ndan sonra ortaya çıkan gelişmelerin ve 1867’deki Fransız ıslahat programının ilk ürünü 1868’de Galasaray sultanisinin kurulmasıydı. Galatasaray, ilk ve yükseköğretim arasında dinlerarası bir ortaöğretim kurumu olarak tam bir Tanzimat projesidir. Arzu edilen Osmanlılık bilincinin teşekkülü açısından, Galatasaray sultanisi tarzında okulların yaygınlaştırılması gerekiyordu. Galatasaray’da eğitim dili başlangıçta Fransızcaydı ancak bu uygulamaya daha sonra nihayet

⁷⁶Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, Çeviren, Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999, s.246; Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s.96.

⁷⁷Karal, **Osmanlı Tarihi**, C.VII, s.334-335; Kodaman, **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, s.20-21.

verilerek okulun eğitim dili Türkçe yapıldı. Eğitim tamamen din adamı olmayan bir kadronun elinde olacaktı. Ancak dersler dışınca Müslüman öğrenciler okuldaki mescide, Hristiyan ve Yahudi öğrenciler ise okulun yakınlarındaki kilise ve havralara gideceklerdi. Okula her millettten ücretli olarak öğrenci kabul edilecekti. Galatasaray sultanisi başlangıçta tutucu çevrelerin tepkisiyle karşılaşmıştır. Ancak ilk tepki Müslüman dinî çevrelerden değil Vatikan'dan gelmiştir. Papalık bir emirname yayımlayarak Katoliklerin bu okula gitmesini yasakladı. Rus elçiliği de Galatasaray sultanisini olumlu karşılamadı ve Ortodoks Rumların buraya gitmelerini engellemeye çalıştı. Yahudi cemaati içinde de çocuklarını bu okula göndermekte tereddüt edenler vardı. Osmanlı ulemasından Müslüman çocukların bu okula verilmesine karşı resmî bir muhalefet gelmedi.⁷⁸

Osmanlı ulemâsından Galatasaray lisesinin kuruluş ve işleyişine resmî bir tepki gelmemesi anlaşılır bir durumdur. Osmanlı ulemâsının önde gelen isimleri Tanzimat dönemi reformlarının destekçisiydi. Örneğin bu devrin meşhur âlimlerinden Cevdet Paşa⁷⁹, söz konusu reformların mimarlarındandı. Zaten Osmanlı resmî ulemâsının genellikle devletle uyum içinde çalışan ve devlet maslahatına boyun eğen bir geleneği vardı.⁸⁰ Bunun dışında kalan medrese çevreleri ise reformlara direnecek güce sahip değildi. Daha II. Mahmud döneminde vakıfların bir nezarete bağlanarak

⁷⁸Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s.242; Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişimine Tarihi Bir Bakış**, Ankara, s.47; Galatasaray lisesinin açılışına tepkiler için ayrıca bakınız: Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s.81-82.

⁷⁹Ahmet Cevdet Paşa'nın çok yönlü bir âlim olduğu bilinmektedir. Paşa'nın eğitimci kişiliği için bakınız: Mustafa Gündüz, **Eğitimci Yönüyle Ahmet Cevdet Paşa**, Doğubatu Yayınları, Ankara, Eylül 2013.

⁸⁰Bu konuda geniş bilgi için bakınız: Taha Akyol, **Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet**, Doğan kitap, İstanbul, Ekim 2008.

devlet kontrolüne alınması ulemanın finans kaynaklarının denetim altına alınmasını sağlamıştır. Ayrıca Yeniçeri ocağının kaldırılmasıyla ulemâ en büyük müttefikini de kaybetmiştir. Osmanlı ulemâsı II. Mahmud döneminden itibaren gelişen modern bürokrasi karşısında tedricen güç kaybetmiştir. Ulemâ modern bürokrasi karşısında güç kaybederken, ulemânın dayandığı temel kurum olan medrese de mektep karşısında günden güne zayıflamıştır. Son dönem Osmanlı tarihinin en muhafazakâr Osmanlı padişahları bile geleneksel eğitim kurumu olan medreseye değil mektebe ağırlık vermiştir. Modern mekteplerin imparatorluk genelinde en çok II. Abdülhamid döneminde yaygınlaşması bunun bir örneğidir.

1.4. MAARİF-İ UMUMİYE NİZAMNAMESİ VE UYGULANMASI

Tanzimat döneminde eğitim alanında yapılan modernleşme çalışmalarının en önemli adımı 1869'da *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nin yayımlanmasıdır. Bu nizamname Osmanlı eğitim tarihinde bir dönüm noktasıdır. Saffet Paşa'nın Maarif Nâzırlığı zamanında Fransız eğitim sisteminin etkisi altında hazırlanan *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*, merkezde ve vilayetlerde genel eğitimi sağlam bir düzene sokmayı hedefleyen ilk kapsamlı metindir.⁸¹ Nizamnamenin hazırlayıcıları arasında Sadullah Paşa, Rezaizâde Ekrem, Ebuzziya Tevfik gibi dönemin önde gelen simâları bulunuyordu. Eğitimde ilk modernleşme hareketlerinin başlangıcından beri farklı ve bazısı resmî olmayan kuruluşlarca parça parça yürütülmeye çalışılan Osmanlı eğitim işleri ve ıslahat çalışmaları ilk defa olarak bir bütünlük içinde bu nizamname ile ele alındı.⁸²

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'yle Osmanlı eğitimine yeni bir istikamet verilmeye çalışılmıştır. Nizamnamenin en önemli amaçlarından biri de eğitimin

⁸¹Somel, **Osmanlıda Eğitimin Modernleşmesi**, s.116.

⁸²Ayhan, "Batılılaşma", s.159.

yaygınlaştırılmasıdır. Mevcut mekteplerin türleri ve dereceleri eğitimin yaygınlaştırılması amacına hizmet etmekten uzaktı.⁸³

Yükseköğretimden umulan faydanın elde edilebilmesi ilk ve ortaöğretimin yaygın ve düzenli olmasına bağlıydı. Hâlbuki temel ilköğretim kurumları olan sıbyan mekteplerinin sayısı nüfusa oranla çok yetersizdi. Adedi nüfusa oranla çok az olan sıbyan mekteplerinde eğitim öğretimin temelini din dersleri oluşturuyordu. Temel eğitimde, çocuklara bazı dini bilgilerin verilmesi yeterli görülüyordu. Mekteplerin idaresi vakıfların kontrolündeydi, hocalar ise genellikle yeni usul eğitim öğretimin tekniklerini bilmeyen kimselerdi ve söz konusu mektepler yeterli finans kaynaklarına sahip değildi. Geleneksel eğitim veren sıbyan mekteplerinden çıkan çocukların temel okuma yazma becerisini kazanmaları bile neredeyse mümkün değildi. Rüştîye mekteplerine devam eden çocuklar öğrenimlerinin çoğunu sıbyan mekteplerinde öğrenilmesi gereken temel derslerin tekrarıyla harcıyordu. Çeşitli meslek dalları için yeterli sayıda yüksek okul bulunmadığı için rüştîyelerden çıkan çocuklar ya devlet memuriyetine başlıyor ya da askerî okullara gidiyordu.⁸⁴

II. Meşrutiyet yıllarının ortalarına kadar yürürlükte kalan *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'yle, Tanzimat'tan sonra başlayan eğitim modernleşmesinin sağlam bir temele bağlanması için esaslı bir teşkilat kurulmaya çalışılmıştır. Ancak Nizamname bütün Osmanlı vilayetlerinde aynı anda uygulanamamıştır. Maarif Nezareti söz konusu nizamnameyi imparatorluğun sonuna kadar Anadolu, Balkanlar ve Arapça konuşulan vilayetlerde aynı zaman diliminde ve aynı yoğunlukta tatbik edememiştir.⁸⁵

⁸³“24 Cemaziyelulâ 1286 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hakkında Mazbata”; Reşat Özalp, **Milli Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923)**, Ankara 1982, s.159-164.

⁸⁴Nafi Atuf, **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme I**, s.130-131.

⁸⁵Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi**, s.28.

1869 Nizamnamesinin temel amacı, ilköğretimi mecburi hâle getirmek ve köylere kadar yaymaktı. Bu okullar merkezden idare edilecekti ve söz konusu okulların öğretmenleri Darülmuallimin mezunlarından oluşacaktı. Öğretmenlere yeteri kadar maaş bağlanacak ve maaşların zamanında ödenmesine özen gösterilecekti. Okulların programına dinî bilgilerin yanısıra dünyevî dersler de konulacaktı.⁸⁶

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, esas olarak, ilköğretimde mecburiyet, genel okulların derecelere ayrılması, eğitim-öğretim yöntemlerinin yeni bir düzene konulması, öğretmenlerin bilgilerini artıracak ve maddi rahatlarını sağlayacak tedbirlerin araştırılması, eğitimin merkez teşkilatının genişletilmesi ve taşra teşkilatının kurulması, öğrencileri teşvik edecek kaide ve usullerin konulması, eğitim ödeneği olarak halktan belli bir miktar para alınmasına karar verilmesi gibi birtakım yenilikler getiriyordu.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, okulları mekâtib-i umumiye ve mekâtib-i hususiye olarak ikiye ayırıyordu. Umumî mekteplerin denetim ve idaresi devlete âit olacak, özel okulların ise sadece gözetimi devlete, kuruluş ve idareleri kişilere veya dinî cemaatlere âit olacaktı. Mekâtib-i hususiye Müslümanlar tarafından açılan özel okullar ve gayri Müslimler tarafında açılan özel okullar olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Gayri Müslimler tarafından açılan hususî mektepler de üçe ayrılıyordu. Bunlar, cemaatler ve patrikhâne tarafından kurulan millî mektepler, şahıslar tarafından açılan eşhas mektepleri ve ecnebi mektepleridir. Umumî mekteplere gelince, ilk derecedeki mektepler, sıbyan mektepleri ve rüştiyeler; ikinci derecedekiler, idadi ve sultaniler ve üçüncü derecedekiler mekâtib-i âliye yani yükseköğretim kurumları olarak üç ana kısma ayrılmaktaydı. Nizamnameye göre, Osmanlı eğitim sistemi

⁸⁶Koçer, **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s.86.

sıbyan, rüştiye, idadi, sultanî ve âli mektepler olmak üzere beş dereceden oluşuyordu.⁸⁷

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'yle, Osmanlı eğitim teşkilatı merkezde ve taşrada yeniden yapılandırıldı. Merkez teşkilatı açısından yapılan en önemli yenilik Meclis-i Kebir-i Maarifin kurulması oldu. Bu meclis, ilmiye ve idare olmak üzere iki daireye ayrılıyordu. Maarif nazırının başkanlığında yılda iki defa toplanacak olan

⁸⁷Maarif-i Umumiye Nizamnamesi metni için bakınız, **Düstur**, I. Tertip, C.II, Matbaa-i Âmire, 1289, s.184-219; Tam metin Transkripsiyonu için bakınız, Özalp, **Milli Eğitimle İlgili Mevzuat**, s.165-197; **Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014, s.103-215; Sibel Hayta, **1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitimine Katkıları**, Gazi Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1995, s.124-138; Nizamnamenin özeti için bakınız, Sadrettin Celâl Antel, “Tanzimat Maarifi”, **Tanzimat I**, MEB, İstanbul 1999, s.450-461; Tevfik Temelkuran, “Türkiye’de Açılan İlk Kız Öğretmen Okulu”, **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, Sayı 36, Eylül 1970, s.61-62; Aliye Onay, “İlk Kız Öğretmen Okulunun Kuruluşu”, **Türk Yurdu**, Sayı 8, Eylül 1987, s.54; Lütfi Efendi ise, tarihinde “Mektepler üç sınıfa tertip olunup, birinci sınıfı sıbyana tahsis yani mahalle mekteplerinin ahvâl ve usul-i tedrisiyeleri tadil ve tevsi olunmasını; bir kısmı rüştiye mektepleri olup, bunların da kavâid-i talimiyeleri tayin kılınmasını, kısm-ı diğeri mekteb-i sultanî usulü üzere tesis edilecek mektepler olup, adedinin mikdar-ı kifâyeye iblâğ kılınmasını. Her nevi mekteplerde tdris olunacak dersleri muarref ve muayyen olarak herkes evlad ü etfalini mekteplere devam ettirmeye icbâr ve bu bâbda mümanaat ve muhalefeti görülenler derecesine ve hareketlerinin tekerrürüne nispetle, beş kuruştan yüz kuruşa kadar ceva-yı nakdî ahziyle mücâzâta giriftar edileceğini muallendir” demektedir. Bakınız: **Vak’anüvis Ahmed Lütfi Efedî Tarihi**, C. XII, yayına hazırlayan, M. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s.79. Ayrıca bakınız: Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s.96.

meclis, eğitimi ilgilendiren konularda yeni kararlar alma yetkisine sahipti.⁸⁸ İlmiye dairesi Türkçeyi iyi bilen ve bir yabancı dile vâkîf üyelerden oluşacak, mektepler için lüzum görülen kitapları telif ve tercüme ettirecekti. İlmiye dairesinin görevleri arasında Türkçenin geliştirilmesi de vardı.⁸⁹ Üyelerinin yarısı Müslümanlardan yarısı gayri Müslimlerden meydana gelecek olan idare dairesi ise her gün toplanacak, Osmanlı ülkesindeki bütün mekteplerin, maarif meclislerinin, kütüphanelerin, müze ve matbaaların işlerine bakacaktı.⁹⁰

Nizamname, eğitim teşkilatı yönünden asıl yeniliği taşra teşkilatında yapmıştır.⁹¹ Vilayetlerde merkezdeki Meclis-i Kebir-i Maarifin bir şubesi olarak başkanlığını maarif müdürünün yapacağı maarif meclisleri kurulacaktı. Maarif meclislerinin görevi, merkezden gelen emirleri ve *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'ni vilâyetlerde uygulamaktı. Ayrıca vilayet maarif bütçesine ve vilayet dâhilindeki eğitim kurumlarına nezaret etmek maarif meclislerinin sorumlulukları arasındaydı. Maarif meclisi, ilgili vilayetin eğitim durumunu ve ıslahı için yapılması gerekenleri rapor hâlinde Maarif Nezaretine bildirmekle de mükellefti. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile o güne kadar ele alınamayan taşra teşkilatında yapılan önemli yeniliklerden biri de vilayetlere maarif müdürleri tayin edilmesi hususunun kararlaştırılmasıydı. Bunun yanısıra nizamnamede vilayetlere maarif müfettişlerinin tayin edileceğinin söylenmesi Osmanlı eğitim teşkilatı için önemli yeniliklerdendi.⁹²

⁸⁸**Maarif-i Umumiye Nizamnamesi**, madde, 131-132.

⁸⁹**Maarif-i Umumiye Nizamnamesi**, madde, 133-134-136.

⁹⁰**Maarif-i Umumiye Nizamnamesi**, madde, 138.

⁹¹Kodaman, **Abdülhamid Devri eğitim Sistemi**, s.23.

⁹²**Maarif-i Umumiye Nizamnamesi**, madde,143-149.

Vilayet maarif meclisleri ilk olarak Bağdat ve Tuna vilayetlerinde açıldı. Ancak bütün vilayetlerde maarif teşkilatının kurulması hemen mümkün olmadı.⁹³

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre, her köy ve kasabada birer sıbyan mektebi, beşyüz hâneli kasabalarda rüştiye, bin hâneli yerleşimlerde idadi ve vilayet merkezlerinde sultaniler açılacaktı. Ayrıca İstanbul'da kız ve erkek muallim mektepleri ve bir Darülfünun kurulacaktı.⁹⁴ Uygun görülen yerlerde kız rüştiyelerinin açılması da nizamnamenin hükümleri arasındaydı. İlköğretim seviyesindeki okullar dinî bir esasa göre tanzim ediliyor, bu seviyedeki okulların finansmanı da idâresi de ahâlîye bırakılıyordu.⁹⁵ Ayrıca ilköğretim Müslim veya gayri Müslim ayrımı yapılmaksızın okul çağına gelmiş bütün çocuklar için mecburî olacaktı.⁹⁶ İlköğretim zorunluluğuna uymayan veliler para cezasına çarptırılacaktı. Bunun ne şekilde yapılacağına daha sonra yayınlanacak bir *nizâmname-i resmî* ile belirtileceği söyleniyordu ancak bu nizamnamenin yayınlanıp yayınlanmadığı tam olarak bilinmemektedir.⁹⁷

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yayınlanmasından sonra sıbyan mekteplerinin ıslahı ve Selim Sabit Efendi'nin usul-i cedid⁹⁸ olarak adlandırılan pedagojik yaklaşımına göre eğitim yapan iptidailerin açılmasına başlandı. İstanbul başta olmak üzere imparatorluk vilayetlerinin pek çoğunda modern eğitim veren

⁹³Kodaman, **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, s.39.

⁹⁴Osman Nuri, **Maarif**, C. I-II, s.425; Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s.288.

⁹⁵**Maarif-i Umumiye Nizamnamesi**, madde, 4.

⁹⁶**Maarif-i Umumiye Nizamnamesi**, madde, 8-9.

⁹⁷Bu konudaki yazışmalar için bakınız. **BOA, ŞD.** 223/27, 1326 Ş. 24/21 Eylül 1908.

⁹⁸Selim Sabit Efendi'nin eğitim anlayışı ve eğitimciliğine dair bir hatıra için bakınız: Kilisli Muallim Rıfat, "Mekteb Hatıraları", **Muallimler Mecmuası**, Sene 3, Sayı 30, Nisan 1925.

iptidailer açıldı. İptidailer her ne kadar usul-i cedide göre eğitim veren okullar olarak tasarlansa da birçoğu sıbyan mekteplerinden pek de farklı değildi.⁹⁹ İptidai mekteplerinin sayısı 1880'den sonra hızla artmasına rağmen bu okullar geleneksel eğitim veren sıbyan mekteplerinin sayısına imparatorluğun sonuna kadar ulaşamadı. Bu durumun en önemli sebebi iptidailerin yeterli finans kaynaklarına sahip olmamasıydı. Ayrıca modern eğitim vermek üzere kurulan iptidai mektepleri halk tarafından da ilgiyle karşılanmadı.¹⁰⁰ Nitekim geleneksel eğitim veren sıbyan mektepleri için vakıflar tesis eden halkın, bu yeni okulların masraflarını karşılamak konusunda pek de istekli olmadıkları bilinmektedir. Bunun yanısıra, iptidailerin yaygınlaşmasının önündeki engellerden biri de buralarda çalışacak yeterli sayıda öğretmen bulunamamasıydı. Bu durum, imparatorluğun sonuna kadar Osmanlı eğitiminin en temel problemlerinden biri olmaya devam etmiştir.¹⁰¹

Usul-i cedide göre eğitim yapmanın esasını okuma-yazma konusundaki güçlüklerin kaldırılması oluşturuyordu. Öncelikle sıbyan mekteplerinde okutulacak kitapların açık, sâde ve öğrencileri korkutmayacak, onlara okuma şevki verecek şekilde tasarlanması hedeflendi. Elifba kitaplarının okumayı kolaylaştıracak bir yöntemle tertip edilmesi ve kitapların içine resim konulması isteniyordu.¹⁰² Bu sayede

⁹⁹Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi**, s.301; bu konuda ayrıca bakınız: Selçuk Akşin Somel, "Modernleşme Döneminde Kız Eğitimi", **Kebikeç**, Sayı 10, Ankara 2000, s.223-238.

¹⁰⁰Somel, **a.g.e.** s.334.

¹⁰¹**BOA, MF. MKT.** 1063/64, 3 Cemaziye'l-âhir, 1326/3 Temmuz 1908; **BOA, MF. TLY.** 236/36, 23 Receb 1328/31 Temmuz 1910; **BOA, MF. TLY.** 304/122, 18 Ramazan 1330/31 Ağustos 1912; **BOA, MF. İBT.** 335/36, 11 Şaban 1329/7 Ağustos 1911; **BOA, MF. İBT.** 335/82, 16 Şaban 1329/12 Ağustos 1911.

¹⁰²Berker, **Türkiye'de İlköğretim**, s.82.

uzun yıllar alan okuma-yazma öğreniminin hızlanması arzu ediliyordu. Ancak son dönem Osmanlı yazarlarının hatıraları bu konuda da tam anlamıyla başarılı olunamadığını göstermektedir. Son dönem Osmanlı aydınlarının hatıraların okuma-yazma konusunda çekilen güçlüklerle dair pekçok örnek görmek mümkündür.¹⁰³

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin Osmanlılık ideali açısından üzerinde durulması gereken asıl önemli yönü ortaöğretim alanıdır. Bir ortaöğretim kurumu olan idadiler, Müslim veya gayr-i Müslim ayrımı yapılmaksızın bütün Osmanlı tebaasına açık olacaktı.¹⁰⁴ Çeşitli dinî ve etnik çevrelerden gelen çocukların birlikte eğitim alacakları bu okullar kaynaşmış Osmanlı milletinin inşâsı açısından tam anlamıyla bir Tanzimat projesidir. İdadilerde din derslerine yer verilmemesi bu okulların Tanzimat reformlarının ruhuna uygun bir eğitim düşüncesiyle tasarlandığının kanıtıdır. İşin

¹⁰³Yahya Kemal, **Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım**, İstanbul 1973, s.27; Muallim Nâci, **Sünbüle/Ömer'in Çocukluğu**, İstanbul 1890'dan Aktaran, Mehmet Nuri Yardım, **Edebiyatçılarımızın Çocukluk Anıları**, Çağrı Yayınları, Nisan 2016, s.16-17; Halid Ziya Uşaklıgil, **Kırk yıl**, İstanbul 1987'den aktaran Mehmet Akif Bal, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Meşhurların Okul Anıları, 1870-1940**, Ark Kitapları, İstanbul 2003, s.9-13; **Tarih-i Hayatım -Kayserili Başkâtipzâde Mülazım Ragıp Bey'in Tahsil-Harp-Esaret-Kurtuluş Anıları-**, Yayına Hazırlayan: M. Bülent Varlık, Kebikeç Yayınları, Ankara 1996, s.9 vd. Ayrıca bakınız: Yusuf Kemal Tengirşenk, **Vatan Hizmetinde**, Bahar Matbaası, İstanbul 1967; Cemil Topuzlu, **İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım**, Hazırlayanlar: Hüsrev Hatemi-Aykut Kazancıgil, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982; Rahmi Apak, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988; Dr. Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, Altındağ Yayınevi, İstanbul 1967; Ebubekir Hâzım Tepeyran, **Hatıralar, Canlı Tarihler I**, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1944; İ. Hakkı Sunata, **İstibdattan Meşrutiyete Çocukluktan Gençliğe**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.

¹⁰⁴**Maarif-i Umumiye Nizamnamesi**, madde, 33.

ilginci nizamnamede, idadilerde hangi dille eğitim verileceğinin belirtilmemiş olmasıdır. Anlaşılan, Müslim ve gayri Müslim bütün Osmanlı çocuklarına açık olacak bu okullarda hangi dille eğitim verileceği konusunu ayrıca belirtmek kimsenin aklına gelmemiştir. Nizamnameyi hazırlayan komisyon Türkçenin okullarda ortak dil olduğu konusunda herhangi bir tartışma çıkmayacağını düşünmüş olmalıdır.

İdadiler hem finans kaynaklarının yetersizliği hem de yeterli öğretmen bulunamadığı için hemen açılmadı. Maarif Nezareti 1873-74 eğitim-öğretim yılı başlarında İstanbul'da ilk sivil idadinin açılması için gerekli hazırlıkların yapılması için bir komisyon kurmuştur. Komisyon, imparatorluk genelinde idadilerin açılmasının gerekli olduğunu ancak bunun hemen mümkün olamayacağını, bu yüzden şimdilik İstanbul'da örnek bir idadinin açılmasını kararlaştırdı.¹⁰⁵ 1875'e kadar İstanbul'da bile ancak dört beş idadi açılabilirdi. İlk taşra idadisi ise 1875'te Mora Yenişehir'inde açıldı.¹⁰⁶ İdadilerde üç yıllık eğitim verilecek ancak buralara kız öğrenci alınmayacaktı. İdadilerin öğretmen ihtiyacını karşılamak amacıyla, 1848'de rüştiyelere öğretmen yetiştirmek amacıyla açılan Darülmüallimin-i Rüşdî'ye 1874'te bir idadi şubesi ilâve edildi.¹⁰⁷

İdadiler konusunda asıl önemli gelişme II. Abdülhamid döneminde görüldü. İdadilerin sayısı bu dönemde arttı ve idadi binâlarına ayrı bir önem verildi.¹⁰⁸ Ayrıca

¹⁰⁵Öztürk, "İdâdî", s.465.

¹⁰⁶Kodaman, **Abdülhamit Devri Eğitim Sistemi**, s.115; Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s.130; Unat, Mora Yenişehir'inde 1873'te demektedir, bakınız: **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişimine Tarihi Bir Bakış**, s.45.

¹⁰⁷Alkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri, 1839-1924", s.130.

¹⁰⁸Bu konuda bakınız. Benjamin C. Fortna, **Mekteb-i Hümayun -Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim-**, Çeviren, Pelin Sıral, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

idadilerin taşrada yaygınlaşmasını sağlamak amacıyla vilayet gelirlerinden bir kısmı *hisse-i maarif* adıyla bu okulların masraflarına ayrıldı. Hisse-i maarifin ihdâsıyla, yeterli olmasa da, bir finans kaynağına kavuşan idadilerin sayısı taşrada hızla artmıştır. Daha sonra vilayet merkezlerinde açılan ve gündüzlü eğitim veren idadiler köy çocuklarının da bu okullara gidebilmesini sağlamak amacıyla yatılı eğitim veren okullara dönüştürüldü.¹⁰⁹

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, rüştiyeleri de ele almıştır. Buna göre, beşyüz haneden fazla olan kasabalarda birer rüştiye açılacaktı ve rüştiyelerin her türlü masrafı vilayetlerin maarif idaresi sandığından karşılanacaktı. Buradaki dikkate çekici konulardan biri rüştiye binalarının merkezden gönderilecek planlara göre yapılacağına özellikle vurgulanmış olmasıdır. Halkının tamamı Müslüman olan kasabalarda Müslüman çocukları, halkı tamamen Hristiyan olan yerlerde ise Hristiyan çocukları için rüştiyeler açılacaktı. Nüfusun karışık olduğu yerlere gelince, buralarda yüz haneden fazla olan her cemaat için bir rüştiye açılacaktı. Rüştiye mezunları yapılan imtihan sonucunda bir üst okul olan idadilere kabuk edilecekti.¹¹⁰ Ancak rüştiye mezunları, çoğunlukla, idadilere devam etmek yerine bir memuriyete geçmeyi tercih etmekteydi. İptidai mekteplerin üzerinde eğitim veren rüştiyeler, gerçekte arzu edilen seviyeye hiç çıkamamış, büyük çoğunluğu iptidai seviyesinde kalmıştır. Hele bu sivil rüştiye mekteplerini, verilen eğitimin kalitesi açısından, askerî rüştiyelerle mukayese etmek mümkün değildir.¹¹¹

¹⁰⁹Koçer, **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s.131.

¹¹⁰**Maarif-i Umumiye Nizamnamesi**, madde, 18-19-20.

¹¹¹Osman Nuri, **Maarif**, C. I-II, s.911; rüştiyeler hakkında ayrıca bakınız: Uğur Ünal, **II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri**, (1897-1907), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nden sonra imparatorluğun, başta merkeze yakın vilayetlerinde olmak üzere, pekçok bölgesinde yeni rüştiyeler açılmıştır, fakat rüştiyelerin uzun yıllar yeterli sayıya ulaşması mümkün olamamıştır. Bu durumun en önemli sebebi, rüştiyelerin de diğer sivil Osmanlı eğitim kurumları gibi yeterli finans kaynaklarından mahrum olmasıydı. Rüştiyeler, diğer modern eğitim kurumları gibi, halktan yeteri kadar ilgi görmedi, hatta zaman zaman halkın ve ulemânın tepkisiyle karşılaştı.¹¹² Ayrıca bu okulların öğretmen ihtiyacı bir türlü karşılanamıyordu. Özellikle II. Abdülhamid devri, idadilerin önem kazandığı ve rüştiyelerin ikinci plana atıldığı yıllar olmuştur. Nitekim 1889 tarihli bir irâde ile idadi bulunan yerlerdeki rüştiyelerin kapatılmasına karar verilmiştir. Böylece rüştiyeler için ayrılan mâlî kaynaklar idadilere aktarılabilecekti. Nitekim kapatılan rüştiyelerin öğretmenleri ve

¹¹²Bir örnek olarak bakınız: “(...)1277 (1862) senesi dâhil-i vilayette elviye-i sâire ile merkez vilayetten de evvel ilk defa Isparta rüştiyesi yapıldığında o zamanın programı mucibince mektepte Arabî, Fârisî derslerle birlikte edebiyat ve ahlâk ve hesap ve coğrafya ve hendese okutturulacağı ve medreselerde yazılan kelâm-ı kadîm yazılarının gayr-i kitabet-i resmiyeden olan divanî, rik'a, ta'lik yazıları yazdırılacağı anlaşılması üzerine medâris-i mevcûde müderrisleri ve oralardan mahrec biraz ulûm-ı arabiye bilenlerin söz ve nüfuz sahibi olanları mekteb-i rüşdiye girenler gâvurluk öğrenecekler, İstanbul askerî ve hendese ve tıbbiye mekteplerine gönderilecekler ve behemehâl Fârisî okuyacaklar, büyükler “her kim okur Fârisî, gider dininin yarısı” demişlerdir. Rüştiyeye evladını teslim etmek göz göre gâvurluğa, yarım dinliliğe razı olmak demektir, rıza-yı küfür ise küfürdür, fikir ve itikadını saf yürekli halkın zihnine sokup tam beş sene rüştiye mektebine beş on Hıristiyanla memurîn ve eşraf ve erkân evladından başka kimse girmiyor ve girdirilemiyor idi.”, Böküzâde Süleyman Sami, **Üç Devirde Gördüklerim** (Hakâyık'ül-beyân fi eşkâli'l-izmân “Yahut” “Ne Derekeye İnmişik Ne Dereceye Çıktık”) Yayına Hazırlayanlar, Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s.3-4.

idari personeli idadilere aktarılırken, boş kalan rüştiye binâları iptidailere tahsis edilmiştir.¹¹³

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, ortaöğretimin üst basamağı olmak üzere vilayet merkezi olan şehir ve kasabalarda altı yıllık eğitim verecek sultanî mekteplerinin açılmasını da karara bağlamıştır. Sultanîler de Müslim veya gayri Müslim ayrımı yapılmaksızın bütün Osmanlı halkına açık olacaktı. Buralarda da tıpkı idadilerde olduğu gibi kız öğrenciler okuyamayacaktı. Sultaniler iki kısımdan oluşacak, kısım-ı âdî denilen birinci üç yıllık kısımda idadi dersleri okutulacak, kısım-ı âlî denilen ikinci üç yıllık kısım ise edebiyat ve fen şubelerine ayrılacaktı. Sultanî öğrencilerinden ücret alınacak, ancak bu okulların inşaat masrafları devlet tarafından karşılanacaktı.¹¹⁴ Ne var ki, sultanîler açma tasarısı, *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nin sayfalarında kaldı. II. Meşrutiyet yıllarına kadar Osmanlı taşrasında sultanî mektepleri, imtiyazlı bir vilayet olan Girit'i saymazsak, hiçbir yerde açılmadı.¹¹⁵

Mekâtib-i âliye denilen yükseköğretim kurumlarına gelince, *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nde, yüksek öğretim kurumları, öğretmen okulları (Darümuallimîn, Darümuallimât), üniversite (Darülfünun) ve sanayi mekteplerinden oluşmaktaydı.¹¹⁶

Tanzimat devrinde yapılan en büyük yeniliklerden biri de hiç şüphesiz kız rüştiyelerinin açılmasıdır. Bu gelişme çok önemliydi zira bu döneme kadar kız

¹¹³Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, s.101.

¹¹⁴**Maarif-i Umumiye Nizamnamesi**, madde, 42-46.

¹¹⁵Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişimine Tarihi Bir Bakış**, s.47-48; Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s.102-103; Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s.167.

¹¹⁶**Maarif-i Umumiye Nizamnamesi**, madde, 51.

çocukları ancak sekiz dokuz yaşına kadar okula gidebiliyorlardı.¹¹⁷ Bu durumun temel sebebi öğretmenlerin erkek olmasına bağlanıyordu. Tanzimat devri erkekler kadar kızların eğitiminin de ülkenin kalkınması için gerekli olduğunun idrak edildiği bir dönemdir. Modern sivil erkek okullarının bile dirençle karşılandığı bir ortamda kız okullarının benzer bir dirençle karşılaşması kaçınılmaz bir durumdu. Mesela 1871-72'de İstanbul'daki sekiz kız rüştiyesine ancak iki yüz yedi öğrenci bulunabilmiştir. Tanzimat idarecileri, sık sık İslamda kadın eğitimini yasaklayan bir hüküm olmadığını vurgulamak ihtiyacını duymuşlardır.¹¹⁸ Kadın eğitiminin gelişim sürecinde çok önemli bir dönüm noktası olan kız rüştiyelerinin açılışı, tıpkı erkek rüştiyelerinin açılışında olduğu gibi, bu okullarda istihdam edilecek kadın öğretmenlerin yetiştirilmesi meselesini gündeme getirmiştir.

Nihayet kız mekteplerine öğretmen yetiştirmek amacıyla Darümuallimât 1870'te İstanbul'da açıldı.¹¹⁹ Ancak buradan da imparatorluğun ihtiyacı olan yeterli sayıda kadın öğretmen yetiştirilemedi. Bir kere Darümuallimât mezunlarından öncelikle iyi ev hanımları yetiştirmeleri bekleniyordu. Belki bu sebeple olacak II. Meşrutiyet senelerine kadar öğrencilerin gerekli mesleki formasyonu alarak mezun olmaları için son derece önemli olan usul-i tedris (pedagoji) dersine gereken ehemmiyet verilmedi. Nitekim II. Meşrutiyet devrinin başlarında Darümuallimâtın köklü bir ıslahata muhtaç olduğu sık sık tekrarlanan bir konudur. Darümuallimâtın geçmiş yıllarda sarf edilen çabalara rağmen, kadın hayatı ve eğitimi alanında yaşanan hızlı değişime ayak uyduramadığı söylenmekteydi.¹²⁰ Satı Bey okuldaki taassuptan

¹¹⁷Şefika Kurnaz, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)**, Ankara, 1990, s.18.

¹¹⁸Öztürk, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, s.10.

¹¹⁹Ergin, **Maarif**, I-II, s.671; Koçer, **Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi**, s.121; Berker, **Türkiyede İlk Öğretim**, s.99.

¹²⁰Öztürk, **a.g.e.** s.16.

şikâyet etmiş¹²¹ Halide Edip de Meşrutiyetin ilanından iki ay sonra kaleme aldığı bir makalede, Darümuallimâtın nitelikli öğretmenler yetiştiremediğini yazmıştır. Halide Edip'e göre, bu okul idadi seviyesinde bir okul olarak açıldığı halde, düzenli bir rüştiyeden bile daha aşağı derecedeydi. Pedagoji derslerinin okutulmaması da büyük bir eksiklikti. Ayşe Sıdika Hanım hâriç okulu şimdiye kadar idare edenler yeteneksiz kimselerdi. Ayrıca Halide Edip, Amerika'daki öğretmen okulları modelinde ve Amerikalı bir eğitimcinin denetiminde Darümuallimâtın yeniden düzenlenmesi gerektiğini söylemekte, bunun Darümuallimâtın gerçek anlamda bir öğretmen okulu haline getirilmesi için en makul yollardan biri olduğunu ifade etmektedir.¹²²

II. Abdülhamid dönemi, Tanzimat devrinde yaygınlaştırılmayan eğitim kurumlarının bütün ülkeye yayılmasına daha büyük gayret gösterilen bir zaman dilimi olmuştur. Bu devirde, özellikle *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nde planlanan eğitim reformları hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Tanzimat devrinde kurulan ancak merkezin dışında pek yaygınlaştırılmayan yeni mektepler, bu dönemde taşrada da açılmış; rüştiyeler, idadiler ve sultaniler yaygınlaştırılmaya çalışılmıştır. Tabii mekteplerin sayısındaki artış, eğitime talebin kısmen de olsa artması, bu mektepler için öğretmen sağlayacak kurumların de teşekkülünü hızlandırmıştır. Doğrusu, II. Abdülhamid devrinde taşra hayatı her açıdan canlanmıştır. Ancak kabul etmek gerekir ki, Abdülhamid devrinde eğitim alanında elde edilen önemli başarılarla rağmen istenilen seviyeye ulaşıldığı söylenemez. Bununla beraber, bu dönemden II. Meşrutiyet dönemine hatırı sayılır bir eğitim mirası devretmiştir..

¹²¹Osman Nuri, **Maarif**, C.3-4, s.1330-1339; Satı Bey, “Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi”, Yayına hazırlayan: Recai Doğan, **Dini Araştırmalar**, Eylül-Aralık 2001, C.4, s.197-207.

¹²²Halide Salih, “Maarif Nezâret-i Dâire-i Aliyyesine, Darümuallimât”, **Tanin**, No: 56, 12 Eylül 1324/25 Eylül 1908, s.6.

Abdülhamid devrinde vilayetlerde eğitim teşkilatının kurulmasında, özellikle ilköğretimin yaygınlaştırılmasında, nizamname, talimatname ve tebligatlar dâimâ dikkate alınmış fakat uygulama safhasında arzu edilen başarı elde edilememiştir. Bu durumun en önemli sebebi, devlet bütçesinden eğitime ayrılan payın yetersizliği, köylerin çok ve dağınık oluşu, ulaşım imkânlarının yetersizliği ve halkın eğitime ilgisizliğidir.¹²³ *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nde, ilköğretimin finansmanının halka bırakıldığını hatırlamak, bu konuda halkın ilgisinin ne kadar hayatî bir önem taşıdığını göstermektedir. Ancak ilave etmek gerekir ki, Osmanlı halkının ilköğretimin finansmanı konusundaki isteksizliğinin tek sebebi gelenekçiliği değildir. Halkın içinde bulunduğu mâlî imkânsızlıkları da göz önünde bulundurmak gerekmektedir.¹²⁴

Abdülhamid devri, her derece okul sayısında ve okullaşma oranında en çok artışın meydana geldiği bir dönemdir. Bir yandan geleneksel eğitim veren sıbyan okulları modern iptidailere çevrilirken bir yandan da yeni iptidailer açılmıştır. Ancak yeni iptidailerin açılışı bölgeden bölgeye farklılıklar göstermekteydi. Bu durum iptidai açılacak bölgelerdeki halkın mâlî imkânlarıyla yakından ilgilidir. Halkın mâlî imkânlarının nispeten daha iyi olduğu Batı Anadolu'da ve Balkanlar'da modern iptidai mektepleri imparatorluğun diğer bölgelerine göre daha hızlı bir şekilde yayılmıştır.¹²⁵

II. Abdülhamid dönemi aynı zamanda ulemanın ve medreselerin de iyiden iyiye güç kaybettiği yıllardır. Hukuk fakültesinin kurulması ulemanın elindeki "hukuk" tekeline ağır bir darbe indirmiştir. Ayrıca XX. yüzyılın başında açılan

¹²³Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, s.79.

¹²⁴Bakınız: Vedat Eldem, *Osman İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

¹²⁵Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*, s.117.

Darülfünunda “ulum-ı âliye-i diniye” şubesinin kurulması ulemanın elindeki kozlardan biri olan medreseye indirilen son darbelerden biridir. Artık din devletin tam kontrolü altında, modern bir okulda “yeniden üretilen” resmi bir islama dönüşmüştür.¹²⁶

Osman Nuri, Abdülhamid’in, Abdülaziz’in tahttan indirilmesinde rolü bulunan medreselerin “*bir daha böyle bir şey yapmamaları için fikir itibariyle ne kadar geri kalmaları lazımsa buna o kadar çalıştığı*”nı söylemektedir. Ona göre Abdülhamid, medreseleri kasten ihmâl etmiştir. Esasen diyor, bu devirde Abdülhamid’e medrese programlarının ıslahından bahsetmek, programlara medrese talebesini fikren yükseltecek dersler konulmasını teklif etmek büyük bir cinâyet ve hıyânet sayılırdı. Bunu teklif etmeye ise kimseler cesâret edemezdi. Hatta bu devirde medrese talebesi askerlikten muaf tutuldu; medreseler bir asker kaçağı yuvası ve cehâlet ocağı hâline getirildi.¹²⁷ Medreselerin modern mektepler karşısında tedricen güç kaybettiği doğrudur; ancak her şeye rağmen geleneksel eğitim veren sıbyan mekteplerinin yanısıra usul-i cedide göre eğitim vermek üzere açılan iptidailerde de imparatorluğun sonuna kadar medreselilerden bir öğretmen kaynağı olarak yararlanılmaya devam edilmiştir. Mevcut mektepler için yeterli sayıda öğretmen yetiştirilememesi bu durumu kaçınılmaz hâle getirmekteydi. *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*’nde iptidai mektepleri hocalarının Darümuallimin mezunlarından seçilmesini kararlaştırılmış olsa da bu gerçekte hiçbir zaman tam olarak uygulanamadı. II. Meşrutiyet devrinde

¹²⁶Alkan, “İmparatorluktan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, s.133.

¹²⁷Osman Nuri, **Maarif**, C. I-II, s.126-127.

bile, özellikle köy iptidailerindeki, öğretmenlerin önemli bir kısmı medreselilerden meydana gelmekteydi.¹²⁸

Abdülhamid dönemi medreselerin etki alanının daralıp modern mekteplerin yaygınlaştığı bir dönem olmuştur. Ancak bu durum yanıltıcı olmamalıdır; zira dönemin dikkate değer taraflarından biri de ders programlarının ve kitaplarının “dinselleşme” yönünde değişikliğe uğramasıdır. Tanzimat döneminden miras kalan eğitim sisteminde, din ve ahlak derslerinin rüştiye seviyesine kadar oldukça az, idadi ve sonrası eğitim seviyesinde ise yer almadığı, pozitif bilimlere ağırlık verildiği görülmektedir. Abdülhamid döneminin ilk on beş yılında aşağı yukarı aynı ders programları uygulanmış, sonraki yıllarda her seviyeden okula, özellikle devlete memur yetiştiren askerî-mülkî okulların programlarına, din ve ahlak dersleri ilave edilmiş ve zaman içinde bu derslerin saatleri artırılmıştır. Bu okulların öğrenci ve öğretmenleri sıkı disiplin altına alınmıştır. Resmi ideoloji ve resmi tarih birer kurum olarak, bu dönemin eseridir ve sonraki dönemlere miras kalmıştır.¹²⁹

İlhan Tekeli'ye göre, Abdülhamid devrinde eğitimin yaygınlaşması, İstanbul dışındaki küçük bürokrat ve ticaret burjuvazisinin eğitilmesi, İttihat ve Terakki

¹²⁸**BOA. MF. MKT.** 1119/68, 6 Rebiü'l-âhir 1327/27 Nisan 1909; **BOA, MF. MKT.** 1167/45, 24 Safer 1329/24 Şubat 1911. İptidai mekteplerinde çok sayıda öğretmene ihtiyaç duyulduğu için Kastamonu, Çankırı ve Sinop'ta bulunan medreselerden birine, medrese derslerine bazı yeni dersler ilave edilerek buralardan iptidai mekteplerine öğretmen yetiştirilmek üzere yararlanılmasına dair Maarif Nezareti'nin, Meşihate yazısı.

¹²⁹Alkan, “İmparatorluktan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, s.81; II. Abdülhamid Devri resmî ideolojisi ve bu ideolojinin temel hedefleri hakkında bakınız. Selim Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, Doğan Kitap, İstanbul 2014.

hareketinin hızlanmasında önemli bir âmil olmuştur. “*Abdülhamid yönetimi eğitim sistemini yaygınlaştırarak karşıtını da geliştirmiştir.*”¹³⁰

¹³⁰Tekeli, “Tanzimattan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, s.471.

II. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE EĞİTİM TARTIŞMALARI

2.1. EĞİTİM SORUNU VE OSMANLI KAMUOYU

II. Meşrutiyetin ilanı Osmanlı fikir hayatına büyük bir canlılık kazandırdı. II. Abdülhamid devrinde üzerinde konuşulamayan pekçok konu bu yeni dönemde, en azından İttihat Terakki'nin mutlak iktidar yıllarına kadar, büyük bir serbestlik içinde tartışıldı. Fikir hayatındaki canlanma, bu dönemi Türkiye tarihinin en özel dönemlerinden biri hâline getirmektedir. İlk modernleşme dönemlerinden başlayarak biriken yeni fikirler “ilan-ı hürriyet”le tam bir serbestlik ortamı içinde tartışıldı. Modernleşme döneminin bütün entelektüel birikimi bu dönemde kamuoyu önünde tartışılabilir ve kısmen de olsa kamuya mal oldu.

II. Abdülhamid devri, eğitim alanında önemli gelişmeler yaşanan bir devirdi; ancak eğitim meselesi de diğer pekçok mesele gibi yeterince tartışılmayan konulardandı.¹³¹ Gerçi yurt dışındaki Jöntürklerin bazı eleştirileri vardı ama onlar da eğitim konusunda Türkiye’de olup bitenlere tam olarak vâkıf değillerdi. Genelde Abdülhamid devrinde eğitim alanında ortaya çıkan niceliksel büyüme takdir ediliyor, ancak kalite konusunda ne seviyede bulunduğu bilinmiyordu. Abdülhamid devri eğitim

¹³¹II. Abdülhamid dönemi sadrazamlarından Said Paşa'nın bu konudaki eleştirileri için bakınız: Sakaoğlu, **Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Mart 2003, s.108; Said Paşa da, II. Meşrutiyet yıllarında kaleme aldığı hatıratında, dönemin pekçok müşâhidi gibi Abdülhamid devrinde eğitim meselelerinin tartışılmadığından ve eğitim anlayışına ezberciliğin hâkim olduğundan yakınmaktadır.

sistemi üzerine eleştirileri okumak için de II. Meşrutiyet yıllarını beklemek gerekecekti.¹³² Esasında II. Meşrutiyet devri eğitim tarihini çalışmak, bir yerde Abdülhamid dönemi eğitim sistemini de çalışmak anlamına geliyor; zira II. Meşrutiyet dönemi eğitimini incelemek Abdülhamid döneminde eğitimin aldığı seviyeyi de göstermesi açısından kayda değerdir.

II. Meşrutiyet dönemini Abdülhamid devrinden ayıran en önemli farklılık istikrarsızlıktır.¹³³ Bu dönemde görülen sık hükümet değişiklikleri, işlerin düzenli bir şekilde yürümesinin önündeki en önemli engellere dönüştü. Meşrutiyetin ilk yedi

¹³²II. Abdülhamid Devri eğitim anlayışı hakkında II. Meşrutiyet Döneminde yapılan eleştirilere örnek olarak bakınız. Bedii Nuri, “Tatbikat Mektepleri”, **Sabah**, 7 Ağustos 1909; M. Ziya, “Mekteblerimiz”, **Serbesti**, 18 Aralık 1908; İkinci Abdülhamid dönemi eğitimi hakkında yurtdışındaki Jöntürklerin düşüncelerine bir örnek olarak İbrahim Temo’nun hatıralarına bakılabilir: **İbrahim Temo’nun İttihad ve Terakki Anıları**, Arba Yayınları, İstanbul 1987.

¹³³II. Abdülhamid dönemindeki istikrar eğitimle ilgili resmi yayınların da düzenli bir şekilde çıkmasını sağlamıştır. Bu yayınlardan en önemlisi şüphesiz Maarif Salnameleri’dir. Bakınız: **Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Birinci Sene-, Birinci Defa Olarak Tertib Edilmiştir, 1316 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur**, Matbaa-i Âmire, Darü’l-hilafeti’l-aliyye, 1316; **Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -İkinci Sene-, İkinci Defa Olarak Tertib Edilmiştir, 1317 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur**, Matbaa-i Âmire, Darü’l-hilafeti’l-aliyye, 1317; **Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Üçüncü Sene-, Üçüncü Defa Olarak Tertib Edilmiştir, 1318 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur**, Matbaa-i Âmire, Darü’l-hilafeti’l-aliyye, 1318; **Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Dördüncü Sene-, Dördüncü Defa Olarak Tertib Edilmiştir, 1319 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur**, Matbaa-i Âmire, Darü’l-hilafeti’l-aliyye, 1319; **Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Altıncı Sene-, Altıncı Defa Olarak Tertib Edilmiştir, 1321 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur**, Asır Matbaası, Dersaadet 1321.

senesinde on beş maarif nazırının¹³⁴ değişmiş olması eğitim alanında sürekli yeniliklerin ve yapılan yenilik çalışmalarının kalıcı olamamasına sebep oldu. Bu durum eğitimin düzenli bir programa alınamamasına yol açtı. İsmail Hakkı Baltacıoğlu'na göre, II. Abdülhamid döneminde esaslı yeniliklere engel olan şey baskıydı. Meşrutiyet döneminde ise yeniliklere engel olan şey birçok kişinin kararsızlığıdır.¹³⁵ Ancak bu dönem, Abdülhamid döneminin aksine, aydınların eğitime dair düşüncelerini kamuoyuyla rahatlıkla paylaştıkları, eğitim sistemini eleştirebildikleri bir zaman dilimi olmuştur. Bu dönemde eğitim dergilerinin sayısında önemli bir artış yaşandı; ilk öğretmen dernekleri kuruldu ve öğretmenlik mesleği, neredeyse ilk defa, ciddi olarak ele alındı.¹³⁶

II. Meşrutiyet dönemiyle Abdülhamid dönemi arasındaki farklılıklardan biri de II. Meşrutiyet döneminde Abdülhamid dönemindeki padişah-halifeye itaat/sadakat düşüncesinin yerini vatana-milliete-kanuna ve devlete sadakat düşüncesinin almış olmasıdır. 1917'de II. Meşrutiyet döneminin Maarif Nâzırı Şükrü Bey, Meclis-i Mebusan'daki bütçe konuşmasında, ilköğretimin temel amacını açıklarken, dinine bağlı, vatanını seven, milliyetini tanıyan, görevini layıkıyla yapar adamlar yetiştirmek tanımını yapmak suretiyle eğitim tartışmalarının ortak bir noktasını, bunun da ötesinde devlet için eğitim felsefesini bulmuş gözükmektedir. II. Abdülhamid devrinde eğitimin temel amacı padişah-halifeye bağlı, Osmanlı hanedanı etrafında birlik olmuş

¹³⁴II. Meşrutiyet dönemi maarif nazırları ve görev süreleri için bakınız: Mehmet Salih Erkek, "II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırları", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXVIII/2, 2013, s.385-416.

¹³⁵İsmail Hakkı, **Mürebblere**, İstanbul 1933, s.66'dan aktaran, Yahya Akyüz, **Türkiye'de Öğretmelerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri (1839-1950)**, Pegem Akademi, Ankara, Aralık 2012, s.161.

¹³⁶Niyazi Altunya, **Türkiye'de Öğretmen Örgütlenmesi (1908-2008)**, Ankara 2008, s.22-23.

bir toplum inşa etmekte. Bu, devletin bütünlüğü ancak bu şekilde sağlanabilir düşüncesinin sonucuydu. Özellikle 93 Harbi'nden sonra artan hilafet propagandası da bu düşüncenin ürünüydü. Genellikle Sünni Osmanlı halifeliğini kutsal bir merci olarak tanımayan Şii ve Alevi toplulukların bu dönemde Sünniliğe “ısrındırılması”¹³⁷ çalışmaları da gene bu düşünceden kaynaklanıyordu. Nitekim Irak'tan bazı Şii aşiretlerine mensup çocukların İstanbul'a eğitim için getirildiği, bu durum tepki çekmesin diye de araya birkaç Sünni çocuk katıldığı bilinmektedir.¹³⁸

II. Meşrutiyet döneminde kısa bir süre de olsa maarif nazırlığı yapan Mehmet Şerif Paşa'nın 13 Aralık 1912'de vilayet maarif idarelerine gönderdiği genelge devletin eğitimden beklentilerini ortaya koyan dikkat çekici bir belgedir:

“Vilayet ve elviye-i müstakile maarif idarelerine yazılan tahrirat-ı umumiye-i nezaret-penahilerinin suret-i musahhihası olub müsvedde makamında hıfz edilmek üzere evrak kalemine tevdi' olundu. “Medeniyet-i garbiye ile medeniyet-i şarkiyemizin tarih-i temâs ve telakkîsi olan takrîben bir asırlık zamandan beri hükümet-i seniyyece garbın hazâin-i ma'rifetini diyarımıza nakl etmekle ancak

¹³⁷**BOA, BEO.** 3369/252671, 11 Receb 1326/9 Ağustos 1908; **BOA, MV.** 131/44, 23 Şaban 1327/9 Eylül 1909. Birinci belge Çorum sancağı dâhilindeki bazı köylerin ahalisinin “tashih-i akideleri” için inşa edilecek mescitler ve mekteplerin masraflarının hazine ve maarif bütçelerinden karşılanmasının gerektiği, ikinci belge ise Sünniliğin takviyesi için Bağdat ve Basra'daki medreselerin ıslahıyla ilgilidir.

¹³⁸Bu konuda şu çalışmalara bakılabilir, Selim Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)** Doğan Kitap, İstanbul 2014; aynı yazar, “Irakta Şiîliğe Karşı Mücadele: II. Abdülhamid Döneminde Bir Osmanlı Karşı Propagandası Örneği” **Simgeden Millete, II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet** içinde, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.141-163.

temin-i bekâ ve miknet kâbil olabileceği takdir edilmiş ve bu maksadı istihsâl için memâlik-i şâhânenin her tarafında derecât-ı muhtelifede mekâtib-i adîde küşâd olunmuştur. Hükümetin tesis ettiği bu dârü'l-ulûmların yetiştirdiği erbâb-ı irfanın adedi nefsü'l-emirde istiksâr edilemeyecek raddede bulunmakla beraber sâbıkına nisbetle hakikaten mühim bir yekûna bâliğ olmuştur. Mâ-ma'a-fih şurası da ma'a't-teessüf itiraf olunur ki terakkî-i ma'ârif için masrûf olan mesâ'î ve bu mesâ'iden iktitâf edilen semerât-ı ihtiyâcât-ı asriyemizin kat kat dûnunda ve şehrah-ı terakkî ve temeddünde Avrupa akvâmı şöyle dursun devletimizin bazı eczâsı üzerinde tesis eden yeni komşu devletlerle bile hem-inân olmamıza gayr-ı müsâid bir derekede kalmıştır. Bunun esbâb-ı asliyesi de mekâtibin programlarını tertib ederken hedef-i ta'lîm ve terbiyenin yanlış intihâb edilmesi ve gâyat-ı tahsîlin gâye-i âmâl-i milliyeye tevfiğ olunmaması ve mekâtibimizin esâsen vaktiyle en mübrem add edilen memur yetiştirmek ihtiyacı gözetilerek açılmış bulunması ve memâlik-i sâirede müttehaz usullerin memleketin ihtiyâcâtına muvâfakat yahud adem-i muvâfakatı tedkîk edilmeksizin kabul olunması maddeleri olub bunun neticesi olmak üzere mekâtibde ikmâl-i tahsîl ile çıkanlar kendilerini ve idarelerini temin edecek bir mesleğe intisâb edemedikleri gibi ma'ârif-i cedîdeyi iktisâb edenlerle buna muhtac olanlar arasında dahi bir adem-i emniyet ve itimad hasıl olmuş ve milletin ihtiyâcât-ı hakikiye-i diniye ve ahlakiyesini câmi' bir hedef-i mu'ayyen aranmaması sebebiyle terbiye-i matlube-i diniye ve ahlakiye münhasıran ailelerin eyâdî-i ihtimâm ve i'tinâsına terk edilmiştir. Binâen aleyh telakkî-i ma'ârifî bi-hakkın temin etmek üzere tedrisâtın evlad-ı vatana fâide-bahş olacak surette icrasıyla bunların istikbal-i memleket için feyzdâr ve ruhu ruh-ı millet ile hem-ahenk bir unsur-ı fa'âliyet olması ve bu adem-i emniyet ve itimadın izâle kılınması zımnında lazım gelen mesâ'î ve ikdâmâtı ibzâlde dakika fevt etmemek hizmet-i ma'ârifî vakf-ı vücud eden bi'l-cümle memurîn ve muallimîn ve müstahdemînin dûş-ı himmet ve hamiyetine mevdû'-ı vezâif-i mübecceledir. Milletin hal ve âtîsi ile alâkadâr olub hayat ve bekâsının nigezbân-ı yegânesi bulunan bu hizmet-i mukaddesede

dâmen-i dermiyân-ı gayret olmak için nezâretce fi-mâ-ba'd gözetilecek hedef-i aksâ dîn ve dünyaca muhtac olduğumuz ulûm-ı asriyyenin kâffesini tedricen ve ma'kûl ve mantıkî bir surette tevzî' olunmuş olarak derecât-ı muhtelifedeki mekâtib-i mütenevvi'a programlarına idhâl etmekle beraber mekteblerimizi her dürlü tasannu'dan hâlî birer terbiyetgâh haline koymaktan ibâretidir. Zira bu memleket ilimsiz ve dinsiz pâyidâr olamayacağı gibi taklîd ile nâfî' semereler istihsâl edilemeyeceği de hakâyık-ı müberhenedendir. Binâen aleyh programlarımız bi-tevfikihî Te'âlâ pey-der-pey ihtiyâcât-ı hâliye ve âtiyemize göre ta'dîl ve ıslâh edilerek semerât-ı matlûbe-i ilmiye-bahş edinceye kadar evvelen terbiye-i diniye ve ahlâkiyeye kemâl-i ehemmiyet ve ciddiyetle i'tinâ ve dikkat sâniyen meslek-i ta'lîm ve terbiyenin şedîden muhtâc olduğu vakar ve ciddiyete kat'an halel getirilmeyecek sûrette hareket edilmesi sâlisen üstâd ve mürebbî sıfatını hâiz olanların mesâ'î-i fi'iliyesi yalnız telkînât-ı kavliyyeye münhasır kalmak gayr-ı kâfi olduğundan terbiye-i diniye ve ahlâkiye hususunda herkese bir numûne-i fazîlet ve mekteblerimizin bir enmûzec-i terbiyet olması kemâl-i ehemmiyetle tavsiye olunur"¹³⁹

¹³⁹**BOA, MF. MKT.** 1183/3, 3 Muharrem 1331/13 Aralık 1909. Mekteplerde dinî konulara yeteri kadar hassasiyet gösterilmediğine dair Trabzon müftülüğünden meşihate gönderilen şikâyet yazısı ve bu yazıya Maarif Nezareti'nce verilen cevap da gerçekten ilgi çekicidir: "Huzur-ı âlî-i meşihat-penâhîye, 16 Teşrin-i sâni [1]325 tarih ve 27 numaralı tezkire-i aliyye-i meşihat-penâhîye cevabdır: Mekâtibde şe'âir-i diniyyeye adem-i mübâlât ile nâ-sezâ ahvâl vukû'una meydan verilmemesi ve ulûm-ı diniye tadrîsâtına fevkalade i'tinâ olunması ve müdir ve muallimler ile müstahdemîn-i sâirenin etvâr-ı hasene ile talebeye numûne-i imtisâl olmaları lâzım geleceğinden ona göre mekteb idârelerine tebligât-ı mukteziye icrâsı icâb edenlere ta'mîmen bildirilmek ve bu bâbda Trabzon müftülüğünün mürsel tahrirâtı i'âdeten takdim kılınmış olmağla ol bâbda..." 25 Teşrin-i sâni 325. Bakınız: **BOA, MF. MKT.** 1144/60, 25 Zilkade 1327/8 Aralık 1909.

II. Meşrutiyet döneminde eğitim sistemini geliştirme çabalarının yanısıra Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi işine de geniş yer ayrıldı. Maarif Nezareti Avrupa'ya öğrenci gönderirken öncelikle orta ve yüksek derecedeki okullara öğretmen yetiştirmek amacını güdüyordu. Bu öğrenciler yurda döndüklerinde sultanilerde öğretmenliğe, Darülfünun ya da yüksek okullarda öğretmen yardımcılığına atanıyorlardı. 1913-14 ders yılında Sultani ve Darülfünun öğretmenlerinden bazıları yetişmeleri için Avrupa'ya yollandı. I. Dünya savaşı sırasında sadece Almanya, Avusturya ve Macaristan'a öğrenci gönderilebiliyordu. Savaş sona erdiğinde bu ülkelerde önemli sayıda Türk öğrenci vardı.¹⁴⁰

Medreselerin ıslahı da ilk kez ciddi olarak II. Meşrutiyet döneminde gündeme gelmiştir.¹⁴¹ Tekeli-İlkin'e göre bu, Batılılaşmanın yaklaşık yüzyıl sonra geleneksel sistemi etkileyecek bir güce erişmesi olarak da yorumlanabilir.¹⁴² Ancak burada ilmiyenin değişen şartlar içinde güç kaybetmesini de göz önünde bulundurmamak gerekir. Osmanlı geleneksel uleması, güçlenen yeni askerî ve modern bürokrasi karşısında o kadar zayıfladı ki kendi alanına bu kadar açık bir müdahaleyi kabullenmek zorunda kaldı. Ulemanın bu değişime ve zorlamaya dayanacak gücü yoktu. Bir yerde modern kurumlarla mücadele etmek devletle mücadele etmek anlamına geliyordu ve ilmiye mensuplarını bu konuda destekleyecek bir güç yoktu. Ayrıca Osmanlı ulemasının öteden beri devletle çok köklü organik bağları mevcuttu.

¹⁴⁰Nezhat Ayas, **Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi-Kuruluşlar ve Tarihçeler**, s.459-60.

¹⁴¹Bakınız: "Islah-ı Medâris Nizamnamesi", **BOA, İ. DUİT**. 19/28, 10 Zilkade 1332/30 Eylül 1914; "Medresetü'l-Kuzât Nizamnamesi", **BOA, İ. DUİT**. 19/30, 5 Safer 1332/3 Ocak 1914; "Medresetü'l-Vâizîn Nizamnamesi", **BOA, İ. DUİT**. 19/31, 23 Rebiü'l-evvel 1332/19 Nisan 1914.

¹⁴²Tekeli-İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Olum ve Dönüşümü**, s.94.

Üstelik medrese içinden de bu işin artık bu şekilde yürüyemeyeceğini düşünenler vardı. Örneğin Ahmet Cevdet Paşa, medrese sistemindeki aksaklıkları çok erken bir dönemde gören medreselilerdendi ve modern kurumların inşasında önemli görevler almıştı.¹⁴³ Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra, en önemli destekçisini kaybeden ulema, yeni bürokrasi karşısında tedricen güç kaybetti ve bürokratik üstünlük bilindiği gibi bu yeni memur tipine geçti. Bütün bunların yanı sıra, asıl önemli olan şey şuydu: Mektepten yetişen ve dini alanda ulemanın tekeline son veren yeni aydınlar. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinin önde gelen İslamcılarının pek çoğu medreseli değildi; ancak dini konularda medreselilerden daha derin bilgiye sahip olanlarının sayısı hiç de az sayılmazdı. İslamcılık düşüncesinin önde gelen isimlerinin pek çoğu medreseden değil mektepten yetişen aydınlardı.¹⁴⁴

Medreselerle ilgili ilk düzenleme Fatih'te Tabhane medresesinde yapıldı. 1910'da yürürlüğe konulan *Medâris-i İlmiye Nizamnamesi*'yle bu uygulama genelleştirildi.¹⁴⁵ Buna göre medrese eğitimi 12 yıllık olarak düzenlendi. Sabah ve akşam dersleri dini ilimlere, öğle dersleri genel kültüre ayrılıyordu. Artık medrese öğrencileri de Osmanlı sarfı, nahvi ve belagati, Farsî, hesap, hendese, coğrafya, tarih,

¹⁴³Bakınız: Cevdet Paşa, **Tezâkir, 40-Tetimme**, Yayınlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991; Musa Çadırcı, "Cevdet Paşa'nın Medreselerle İlgili Görüşleri", **Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895)**, (Sempozyum: 9-11 Haziran 1995), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009, s.79-84.

¹⁴⁴Bakınız: İsmail Kara, **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I**, Metinler-Kişiler, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012; **Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi II**, Metinler-Kişiler, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.

¹⁴⁵Bakınız: "Medâris-i İlmiye Nizamnamesi", **Düstur**, II. Tertip, C.II, s.127-138.

kozmozğrafya, fizik, kimya, mevalid (tabiat bilimleri) okuyacaktı. Böylece medrese de mektepleşiyordu.¹⁴⁶

İlk öğretmen cemiyetleri de II. Meşrutiyet döneminde kuruldu. Öğretmenliğe dâir ilk meslek dergileri yayımlandı. Satı Bey, İsmail Hakkı Baltacıoğlu gibi önemli eğitimciler fikirlerini bu dönemde neşrettiler. Tanzimat'tan itibaren gelişen ve genişleyen modern eğitim kurumlarındaki değişim II. Meşrutiyet döneminde yeni bir ivme kazandı. Eğitimde arzu edilen kalite bir türlü yakalanamadıysa da ilk ve orta öğretim kurumlarındaki niceliksel büyüme devam etti. Okul öncesi eğitim kurumları açıldı, anaokullarına öğretmen yetiştirmek amacıyla Ana Muallim Mektebi kuruldu. Kızların eğitimi konusunda da bu dönemde önemli gelişmeler kaydedildi. İlk kız lisesi olan İnas Sultanisi ve kızlar için bir üniversite, İnas Darülfünunu açıldı. Darülfunun yeniden yapılandırıldı ve yabancı bilim adamların da katkısıyla öğretim seviyesi yükseltilmeye çalışıldı. 1913'te yayımlanan *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati*'yle ilköğretim sistemi yeniden düzenlendi.¹⁴⁷

Eğitim bu dönemde siyasi birliğin, Osmanlı unsurları arasında uyumun ve tebaanın devlete sadakatinin sağlanmasında bir ideolojik aygıt bir endoktrinasyon aracı olarak görüldü. Eğitim, bir yandan imparatorluğun hâkim unsuru olan Türklerin milliyetçilik bilincini teşvik ederken bir yandan da diğer unsurlar arasında benzer etkiler gösterdi. Bu durum Osmanlı toplumunun geleneksel yapısı üzerinde çok yıkıcı

¹⁴⁶Tekeli ve İkin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Olum ve Dönüşümü**, s.94.

¹⁴⁷Öztürk, "Osmanlılar", s.56-68; **Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati**, (23 Eylül 1329/6 Ekim 1913) için bakınız: **Düster**, İkinci Tertip, C.V, s.804-823; Özalp, **Millî Eğitimle İlgili Mevzuat**, s.83-102.

bir tesir uyandırdı ve imparatorluğun parçalanma süreci hızlandı. Yabancı ülkelerin Osmanlı topraklarında açtığı okullar söz konusu sürecin hızlanmasına sebep oldu.¹⁴⁸

XIX. yılda başlayan, kitlesel eğitimin ülkeyi kurtaracak temel dayanaklardan biri olduğu düşüncesi II. Meşrutiyet döneminde de devam etti. Batmakta olan imparatorluğu bir eğitim ordusunun kurtaracağı düşüncesi bu dönem aydınlarının çoğunun ortak fikriydi; aralarındaki farklılık nasıl bir eğitim sorusuna verdikleri cevapların çeşitliliğindeydi. Bu sebeple öğretmenlik mesleği ayrı bir önem kazandı; imparatorluğu kurtaracak eğitilmiş nesillerin, idealist bir öğretmen ordusu tarafından yetiştirileceği düşüncesi bir inanca dönüştü.

Özellikle Balkan savaşlarında alınan ağır, rencide edici mağlubiyet Osmanlı aydınlarının eğitim meselesine daha bir ciddiyetle eğilmelerine yol açtı. Balkan savaşlarının taassup sebebiyle kaybedildiği düşüncesi, küçük Balkan ülkelerinin savaşı ordularıyla değil, öğretmenleriyle kazandığı söylemi bir slogana dönüştü. Bir “maarif ordusu” teşekkül etmedikçe imparatorluğun bütünlüğünü hatta varlığını sürdüremeyeceği kanaati dönemin belirgin özellikleri arasındadır. II. Meşrutiyet aydınlarının önceki dönemlerden devraldığı bu düşünsel miras kaçınılmaz olarak bir sonraki döneme taşındı. Zaten eğitimin, pratik bir amacı olduğu düşüncesi ilk modernleşme döneminden başlayarak Osmanlı eğitim anlayışının temeliydi. Eğitime batmakta olan bir ülkeyi kurtaracak “katalizör” rolü biçiliyordu. Bu sebeple, genel olarak eğitimde niteliksel gelişme yerine niceliksel büyümeye daha çok önem verildi. Temel hedef mümkün olduğu kadar çok okul inşa etmek, halkın en hızlı bir şekilde okullaşmasını sağlamaktı. Okullaşma oranındaki artışın halkın devlete bağlılığını artıracığı düşüncesi hâkim görüştü. Eğitime dair, aydınlar arasındaki ayrılıkların temel sebebi nasıl bir eğitim konusu etrafında toplanmaktaydı.

¹⁴⁸Alkan “Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri, 1839-1924”, s.127-128.

II. Meşrutiyet dönemi, eğitimin nasıl olması gerektiğine dair bazı soruları gündeme getirdi. Öğrenciler hangi eğitim anlayışına göre yetiştirileceklerdi? Bu konuda neredeyse bütün dönem boyunca iki eğilim önde geliyordu. Birincisi, Satı Bey'in ruhbilimci pedagoğlardan etkilenen yaklaşımıdır. Satı Bey, dönemin şartlarına göre oldukça laik, ahlakçı ve ferdiyetçi bir eğitim sisteminden yanaydı. II. Abdülhamid döneminde eğitim görüşü, "terbiye, dini selamet, dünyevi saadet, ahlaki mehasin kazanmak için çocuklara ilerdeki mesleklerini tayin ve talim etmektir," biçimindeydi. Satı Bey ise, terbiyeyi, "insanın bütün kuvvet ve kabiliyetlerini gerek kendine gerekse hem-nev'inin saadetine medar olacak şekilde, müstait olduğu mükemmeliyetin son derecesine mümkün olduğu kadar yaklaşmasını temin edecek bir tarzda tesmiye etmektir" olarak tanımlıyordu. Bireyin kapasitesini olabildiğince geliştirmek için eğitimde uygulamaya önem verilmesini, programlara, el işleri, beden eğitimi ve musiki gibi yeni derslerin eklenmesini öneriyordu. Dönemin eğitim konusundaki ikinci eğilimini Ziya Gökalp temsil ediyordu. Ona göre, çocuk toplum için yetiştirilmelidir. Gökalp, bireyin toplum içinde erimesini toplumun amaçlarına göre bir formasyon kazanmasını istemektedir.¹⁴⁹

II. Meşrutiyet döneminin ilk yılları Osmanlılık siyasetinin devam ettiği bir zaman dilimi oldu. İttihatçılar, 1908'den sonra resmen Osmanlıcı bir siyaset takip ettiler. Bu, onlara göre imparatorluk unsurlarının bir arada yaşama iradesini devam ettirmeleri için bir zorunluluktaki. Ancak, Türkler dışındaki Osmanlı vatandaşlarının Osmanlılık düşüncesine direnmeleri, başlangıçta Osmanlılığı devletin bütünlüğü için kaçınılmaz bir politika olarak gören İttihat Terakki yöneticilerini zamanla Türklerin temsilcisi olan bir pozisyona zorlamıştır. Özellikle, Osmanlı Türkleri için büyük bir hayal kırıklığı olan Balkan savaşları ve Müslüman Arnavutların bağımsızlığı Osmanlı

¹⁴⁹Tekeli ve İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşum ve Dönüşümü**, s.85.

seçkinleri arasındaki Türklük duygusunu güçlendirdi. Bunun bir sonucu olarak İttihatçıların imparatorluğun Türk unsuru üzerindeki dikkati daha da artmıştır. Bu dönemde Anadolu, aydınların gündeminde daha çok yer edindi. Anadolu, neredeyse, devletin ve milletin kurutuluşu için yegâne ümit hâline geldi. Türk unsurun eğitimi, iktisadi olarak kalkınması daha bir önem kazandı. Bu durum İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Türklerin temsilcisi olduğu fikrini pekiştirdi. Müslüman Türkler eğitim çalışmalarının biricik hedefi haline geldi. Türkiye'nin kurtuluşu Türklere verilecek doğru bir eğitimin sonucunda mümkün olabilir düşüncesinin savunucuları her geçen gün daha da arttı. Eğitimde millik vurgusunun dozu iyiden iyiye belirginleşti. Bu dönemin basını üzerinde yapılacak kronolojik bir taramanın sonucunda eğitime dair terminolojide zaman içinde meydana gelen değişimi, millilik ve Türklük vurgusunun artışını gözlemlemek mümkündür.¹⁵⁰

İttihatçılar, toplumu dönüştürmek için eğitim işlerine el atmak gerektiğinin farkındaydılar. Bu sebeple meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun ve Rumeli'nin büyük şehirlerinde cemiyete bağlı okullar açılmıştır. Bu okullar tıpkı azınlık okulları gibi Maarif Nezaretinin müdahalesi olmadan, İttihat Terakki merkezi tarafından idare edilecekti. Cemiyet üyelerinden okulların idaresi için maarif onluğu denilen bir nevi vergi alınacaktı. Üstelik bu okulların öğretmen ihtiyacını karşılamak amacıyla Selanik'te özel bir öğretmen okulunun açılması

¹⁵⁰Deniz Dölek, “Yerelde İdeolojik Dönüşüm: II. Meşrutiyet Dönemi Sivas Vilayeti'nde Osmanlılık Pratiğinden Türk Milliyetçiliğine Geçiş”, **II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek**, derleyen: Ferdan Ergut, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Ocak 2010; Osmanlı Türkleri arasında milliyetçiliğin yükselişine dair bakınız: François Georgeon, “Bir Kimlik Arayışı: Türk Milliyetçiliği” ve “Osmanlı Devletinde Türk Milliyetçiliğinin Yükselişi”, **Osmanlı Türk Modernleşmesi**, içinde, Çeviren, Ali Berktay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s.1-37.

tasarlandı.¹⁵¹ Ancak, Osman Nuri Ergin'e göre, İttihat ve Terakki Cemiyeti bu yolda fazla yürümemiş, iktidarı ele aldıktan sonra ve cemiyetin siyasi tecrübesi arttıkça özelden genele geçmeye ve artık cemiyetin değil bütün milletin eğitimini düşünmeye başlamıştır.¹⁵²

2.2. NASIL BİR EĞİTİM

II. Meşrutiyet döneminde de eğitime yeteri kadar önem verilmediği şikâyet konularından biriydi. Dönemin önde gelen aydınları Osmanlı Devletinin geriliğinin en temel sebebinin halkın cehaleti olduğu kanaatindeydiler. Osmanlı aydınları 1908 inkılâbının Osmanlı toplumu için büyük bir siyasi değişim olmakla birlikte, bu değişimin kültürel olarak desteklenmedikçe kalıcı olamayacağı düşüncesindeydiler.¹⁵³

Örneğin II. Meşrutiyet dönemi aydınlarından Tüccarzade İbrahim Hilmi, Osmanlı toplumunun bütün problemlerinin kaynağı olarak eğitimsizliği görüyordu.¹⁵⁴ İbrahim Hilmi, gelişmiş Batı ülkeleriyle Osmanlı arasındaki en önemli farkın eğitime verilen önemle orantılı olduğu kanaatindeydi. Fransa'nın ve Prusya'nın başarısını gayretli muallimlerin eseri olarak görmektedir. Belçika, Hollanda, Danimarka için de bu geçerlidir. Onları da ayakta tutan kendilerini kuşatan büyük devletlerin rekabeti değil, eğitime verdikleri önemdir. İran'ın ise içinde bulunduğu feci durum eğitimsizliğin eseridir. Japon imparatoru da memleketinin istikbâlini, saadetini, şan ve

¹⁵¹Osman Nuri, **Maarif**, C.III-IV, s.1280.

¹⁵²Osman Nuri, **Maarif**, C.III-IV, s.1281.

¹⁵³Mustafa Gündüz, **Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası (Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar)**, Lotus Yayınevi, Ankara 2010, s.119-120.

¹⁵⁴Tüccarzâde İbrahim Hilmi, **Maarifimiz ve Servet-i İlmiyyemiz, Felaketlerimizin Esbabı**, Kütüphane-i İslam ve Askeri, Dersaadet, 1329, s.3-20. s.5-6.

askeri kuvvetini yalnızca eğitimden beklemiştir. Küçük Balkan devletlerinin otuz yılda yükselmesini sağlayan da ilköğretime verdikleri önemdir.¹⁵⁵

Tüccarzâde'ye göre, mektep binamız çok, fakat mektebimiz yoktur. Mevcut mektep binalarında sıhhi şartlar iyi değildir. Sultani, Darümuallimin ve birkaç idadi ve birkaç özel okul dışındaki mektepler pek fena, eğitim çok noksandır. Hele iptidailer, hiçtir. Bu mektepler, mektepten başka her şeye benzeyen harap ve karanlık ocaklardır. Hocaların yüzde sekseni ne okuttuğunu bilmeyen câhil kimselerdir ve özel işlerinden vakit bulamazlar ki mektebe gelip ders okutsunlar.¹⁵⁶ Tüccarzâde'ye göre bütçede pek kabarık bir tahsisatları olan müfettişler de görevini yapmamaktadır.¹⁵⁷

“Maarif nezareti binlerce iptidai mektebinin varlığından bahseder durur. Bu mekteplerin adedini cetvele geçirmek kâfi görülür ve gazetelerde Maarif nezaretinin bu sene tekrar iki bin iptidai mektebi birden açtığı okunur. Mektep kitapçıları sevinir. İptidai kitaplarından binlerce nüsha satılacağı ümit edilir, aradan iki sene geçer kitapların satışında hiçbir fark görülmez, hayret eder, fihrist bastırır mekteplere gönderir. Posta ekser fihristleri iade eder. Zarfların üzerine postahanedeki şöyle bir yazı yazılır: ‘Filan mahalledeki mektebin tahsisat-ı mahalliyesi olmamasından veyahud hocası bulunmadığından sedd edilmiştir.’ Kitapçı kendi kendine bu ne perhiz bu ne turşu diye söylenir.”¹⁵⁸

İbrahim Hilmi'nin aynı zamanda bir yayıncı olduğunu hatırlamak okul kitapları hakkında söylediklerinin değerini daha da artırmaktadır. Okul kitaplarının dağıtımını hakkında yaşanan problemleri İbrahim Hilmi bir yayıncı olarak bizzat

¹⁵⁵Tüccarzâde İbrahim Hilmi, **Maarifimiz ve Servet-i İlmiyyemiz**, s.3-20.

¹⁵⁶Tüccarzâde İbrahim Hilmi, **a.g.e.** s.25-26.

¹⁵⁷Tüccarzâde İbrahim Hilmi, **a.g.e.** s.25.

¹⁵⁸Tüccarzâde İbrahim Hilmi, **a.g.e.** s.26.

tecrübe etmiş olmalıdır. Ayrıca resmi evrak üzerinde var olduğu bilinen ancak gerçekte başta tahsisat problemi olmak üzere çeşitli sebeplerden ötürü kapatılmış okulların varlığına dair söyledikleri de son derece önemlidir. Nitekim bu döneme âit arşiv belgeleri de İbrahim Hilmi'nin söylediklerini destekler mahiyettedir.¹⁵⁹

Tüccarzâde, öğretmenlerden de şikâyetçidir. Bizde maalesef muallimlik hayatı hiçtir, demektedir. Öğretmenliğin bir meslek, bir sanat olarak tanınmadığını, çoğunun bu işe mecburen girdiğini, daha uygun bir iş bulanların öğretmenlikten ayrıldığını söyledikten sonra bu konuda öğretmenleri haklı gördüğünü de ilave etmektedir; zira insanın geleceğini temin edemeyen bir meslekten kurtulmaya çalışması ve başka bir mesleğe geçmesi doğaldır.¹⁶⁰ Bu işte asıl sorun Maarif Nezaretinin kayıtsızlığıdır İbrahim Hilmi'ye göre; okutulan şeyler hakikatte bir hiçtir. Çoğu öğretmen okuttukları derste câhil olduklarından derse girmeden önce okutacağı derse dair bir kitaba göz gezdirir hepsi bu. Bununla beraber, mesleğine candan bağlı öğretmenler de vardır. Üç yüz öğrenciye sahip bir idadinin müdürü aynı zamanda o mektebin kaç dersine girer? Taşra idadilerinde öğretmenler birkaç çeşit dersin öğretmenliğini aynı anda üstlenir.¹⁶¹ Tüccarzâde, ilk defa Elifba ve Kıraat kitaplarına resim koyduğu zaman, bazı câhil mektep muallimlerinin fetvahaneden fetva istediklerini, Maarif Nezaretine türlü şikâyetlerde bulduklarını söylemektedir.¹⁶²

¹⁵⁹Bunun için IV. Bölüm'de "Mektep Binaları" kısmına bakınız.

¹⁶⁰Benzer görüşler için bakınız. Namık Ekrem, **Anadolu'da Bir Cevlân, Birinci Kısım Anadolu'ya Doğru**, Necm-i İstikbâl Matbaası İstanbul 1327, s.44-47, Anadolu köylerinde öğretmen eksikliği için ayrıca bakınız, Osman Zeki, **Bizde Maarif-i İbtidaiyye**, İstanbul 1337.

¹⁶¹Tüccarzade İbrahim Hilmi, **Maarifimiz ve Servet-i İlmiyyemiz**, s.41.

¹⁶²Tüccarzade İbrahim Hilmi, **a.g.e.** s.44; Resim konusundaki ön yargılar hakkında ayrıca bakınız: İsmail Hakkı [Baltacıoğlu], "Resmin Talim ve Terbiye ile Münasebeti-Darülfünun

Tüccarzâde İbrahim Hilmi'nin *Maarifimiz ve Servet-i İlmiyyemiz* kitabının neredeyse eskiyen tek yanı dilidir. Ele aldığı sorunların bugün de tartışılan konular olduğunu görmek şaşırtıcı. Örneğin, on sene lisan dersi okunur, camilerimizde olduğu gibi yirmi sene Arapça okutulur da sonuçta ne Fransızca mektup yazabilen bir öğrenci, ne de Türkçeden Arapçaya, Arapçadan Türkçeye tercüme yapmaya kabiliyetli bir medrese-nişîn hoca yetişebilir, sözleri çok dikkat çekicidir.¹⁶³ Okul kitaplarının çok kötü bir şekilde hazırlandığını söylemesi ve “çocuklara mahsus okuma ve ders kitapları çocukların seviyeleri düşünülerek yazılmaz” sözleri de çok ilginçtir.¹⁶⁴

Meşrutiyet dönemi aydınları da tıpkı Tanzimat dönemi aydınları gibi Osmanlı Devletinin geriliğini eğitimin yetersizliğine bağlıyorlardı. Toplumsal ilerleme ile eğitim arasında sıkı bir bağ kuruluyordu. Abdullah Cevdet, eğitim sorununu hayat kadar hatta ondan daha önemli gördüğünü söylemektedir.¹⁶⁵ Abdullah Cevdet'e göre bu asırda hakiki hâkimiyet bilgi ve irfana hâkimiyettir.¹⁶⁶ Abdullah Cevdet, Türkiye'de eğitim konusunda hiçbir ülkede olmayan bir çeşitliğin bulunduğunu söylemekte, tıpkı Avrupa'da ve Amerika'da olduğu gibi Osmanlı eğitiminin de tek çatı altında birleştirilmesini istemektedir. Osmanlı'da eğitim birliğini şiddetle arzu eden Abdullah Cevdet, Türkiye'nin en acil ihtiyaçlarından birinin de “ruh-ı müşterek” ve “hayat-ı müşterek” olduğu kanaatindedir. Ona göre, bunun ortaya çıkması eğitime

Konferans Salonunda Verilen Bir Konferans”, **Terbiye Mecmuası**, Sene 1, No 1, 15 Mart 1330, s.19-23.

¹⁶³Tüccarzade İbrahim Hilmi, **Maarifimiz ve Servet-i İlmiyyemiz**, s.46.

¹⁶⁴Tüccarzade İbrahim Hilmi, **a.g.e.** s.56-57.

¹⁶⁵Gündüz, **Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası**, s.121.

¹⁶⁶Mustafa Gündüz, **II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları, İctihad, Sebilür'r-Reşad ve Türk Yurdu'nda Toplumsal Tezler**, Lotus Yayınevi, Ankara, Nisan 2007. s.130.

bağlıdır.¹⁶⁷ Abdullah Cevdet, eğitim birliğinin büyük bir ihtiyaç olduğuna inanıyordu, bu düşünceleriyle tevhid-i tedrisat arayışlarının da öncülerinden biri olarak kabul edilebilir. Ayrıca Abdullah Cevdet, kız çocuklarının eğitime de büyük önem veriyordu. Kızların da erkekler gibi okula gönderilmesi gerektiği düşüncesindeydi. Ona göre, çocukların okuryazar olmasını sağlamak onlara namaz kılmayı, abdest almayı öğretmek kadar farzdır.

Abdullah Cevdet¹⁶⁸, Osmanlı'da eğitimin yetersizliğinin kaynağını eğitimin Batılı usullere göre yapılmamasına bağlıyordu. Ona göre, Osmanlı eğitiminin mevcut hâli topluma yarar sağlamaktan çok zarar vermektedir. Bu durumun temel sebebini ise Osmanlı eğitim sisteminin dinî karakterine bağlamakta, dini düşüncenin eğitim içinde fazlaca yer tutmasını laik düşüncenin önündeki engel olarak görmektedir. Mevcut eğitim sisteminin eleştirel/özgür düşüncüyü geliştirmedeğini ve farklılıklara tolerans göstermediğini ifade etmektedir. Abdullah Cevdet, mevcut eğitim sisteminin insanların fikirlerini açıkça ortaya koymalarına engel olduğu düşüncesindedir. Eğitimin dini unsurlardan temizlenmesi gerektiği ve özgür düşünceli insan yetiştirmek için Avrupa'ya öğrenci göndermenin şart olduğu düşüncesindedir.¹⁶⁹ Osmanlı unsurları arasında tam bir eşitliğin tesis edilmesi de Abdullah Cevdet'in en büyük

¹⁶⁷Gündüz, **II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları**, s.157.

¹⁶⁸Abdullah Cevdet hakkında geniş bilgi için bakınız: Şükrü Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981; aynı yazar, “Dindar Bir Dinsiz Ya Da Dinsiz Bir Dindar: Doktor Abdullah Cevdet ve Türk Toplumunu”, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Zihniyet, Siyaset, Tarih**, içinde, Bağlam Yayınları, İstanbul 2006, s.57-63. Abdullah Cevdet'in eğitim görüşleri için ayrıntılı bir değerlendirme için ayrıca bakınız: Mustafa Gündüz “Abdullah Cevdet'in Eğitim Görüşleri ve İçtihad Dergisinde Bazı Eğitim Sorunları”, **Milli Eğitim**, Sayı 176, Güz 2007, s.149-168.

¹⁶⁹Gündüz, **a.g.e.** s.135.

arzusuydu. Bütün Osmanlıların kendi kültürünü geliştirip kimliğini koruması gerektiğini düşünüyordu. Öte yandan Osmanlı unsurları arasında güçlü bağların oluşması için Türkçenin ortak dil olması gerektiğine inanıyordu. Ona göre, Müslüman milletler arasında da Türkçe bir ortak dil haline gelmeliydi. Osmanlı Devleti Müslüman ülkeler arasında en gelişmiş olanı olduğu için Müslümanların Türkçe öğrenmeleri gerekirdi.¹⁷⁰

Mustafa Asım'a göre ise, yirminci yüzyılın gerektirdiği kafalara sahip olmayan bir toplum bırakın terakki etmeyi, hayatını bile muhafaza edemez. Yaşamak için öncelikle bu gerçeği kabul etmek gerekir.¹⁷¹ Samizade Sürayya ise, Osmanlıların, her nedense, “education” ile “instruction”ı birbirinden ayıramadığını, insanı insan yapan şeyin mektep olduğunun zannedildiğini söylüyor. Samizade'nin üzerinde durulması gereken temel düşüncesi talim ve terbiye kelimesini birbirinden ayırmak için gösterdiği titizliktedir. Mektep olsun da nasıl olursa olsun düşüncesinin yanlışlığına vurgu yapan yazar, mektebin gerçekte bir “ilim ve feyiz” kapısı olduğunu, zannedildiği gibi bir terbiye “tevhîhânesi” olmadığını söylüyor.¹⁷² Ahmet Ağaoğlu da terbiye ve talim kelimelerinin birbirine karıştırılmaması gerektiğini söyleyenlerdendir. Ağaoğlu, “terbiye”yi “education”ın karşılığı olarak kullanıyor ve bunun millî olması gerektiğini, ancak “instruction” kelimesine karşılık olarak kullandığı “talim”in

¹⁷⁰Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, C.I, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s.108.

¹⁷¹Mustafa Asım, **İçtihad**, No 74, 1 Ağustos 1329, s.1641’den aktaran, Gündüz, **II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları**, s.130.

¹⁷²Samizade Sürayya, [Berkem], “Bizde Aile Hayatı, **İçtihad**, 29 Mayıs 1330, No.108, s.148’den aktaran, Gündüz, **a.g.e.** s.153.

kozmpolit olması gerektiğini belirtiyor.¹⁷³ Abdullah Cevdet de, talim ve terbiye kelimelerine ayrı anlamlar yüklüyor: “Maksat çok şey bilmek değil, hayattan mutlaka lazım olan şeyleri bilmek ve bildiklerini emniyet ve cesaretle tatbik edebilmektir. Bu ise ‘talim’den ziyade ‘terbiye’ işidir.”¹⁷⁴ Doğrusu, Abdullah Cevdet’in bu kelimeleri gerçekte hangi anlamda kullandığını anlamak zor gözüküyor. Üstelik bu durumu dönemin çoğu yazarında görmek mümkündür. Yerleşik bir terminolojinin bulunmaması yüzünden Osmanlı aydınlarının aynı kelimelere pekçok farklı anlam yüklediklerini görüyoruz.

II. Meşrutiyet döneminin önde gelen aydınlarından Maarif Nazırı Emrullah Efendi, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1327’deki (1911) dördüncü kongresinde belirlenen siyasî programı izah ederken “*Bir milletin ikbâl ve istikbâlini, vatanın selâmet ve saadetini tahkim etmek için birinci şart, efrâd-ı milletin umumiyetle tamim ve tedrisidir*” demektedir.¹⁷⁵ Emrullah Efendi, Maarif Nazırı olduktan sonra maarif memurlarına gönderdiği bir buyuruluda şunları söylemiştir:

“Maarif memuru olmakla memlekete karşı taahhüt etmiş olduğumuz vezaif pek mutenadır. Münevver fikirleri, mühezzep vicdanlar, mutekit kalpler yetiştirmek gibi hıdemat-ı mühimme ile mükellef bulunuyoruz. Saadet-i âtiyemizin temini, meşrutiyet-i meşruamızın teşyidi; ensal-i vatana terbiye-i zihniyelerine terfiden levazım-ı meşrutiyete muvafık bir terbiye-i ehliyye ve siyasiye temin eylemek

¹⁷³Ahmet Agayef, “Terbiye-i Milliye”, **İctihad**, Üçüncü sene, No. 67, 15 Temmuz 1911, s.782-786.

¹⁷⁴Abdullah Cevdet, “Şemsü’l-Maarif Mektebi”, **İctihad**, 23 Teşrin-i Evvel [1]330, No.120, s.365’ten aktaran Gündüz, **II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları**, s.134.

¹⁷⁵Emrullah Efendi, **Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1327 Senesi Dördüncü Kongresinde Tanzim Olunan Siyasî Programa Dâir İzâhnâme**, Kostantiniyye, 1330, s.80. (Bundan sonra: Emrullah Efendi, **İzahname**).

keyfiyetlerine mevkuf olup hususiyle terbiye-i ahlâkiyenin bir suret-i müessirede temini de terbiye-i diniyeye itina ve ihtimam ile müyesser olacağından mekâtipte hissiyat ve tedrisat-ı diniyenin kemahiye hakkiha tenmiye ve terakkisine ve feraiz-i diniyenin icrasına ihtimam etmek de terbiye-i etfale memur olanlar için bir vazife teşkil eder. Mekteplerimizde evlâd-ı vatanın bu evsaf ve mezaya ile beraber hayat-ı şehsiye ve medeniye cihadında daima galibolacak surette malumat-ı ameliyye ile mücehhez olarak yetiştirilmeleri esbabını tehiyye ve temin edecek tedabir-i külliye merkezce ittihaz edilerek mahalbema mevki-i icraya vaz olunmak üzere peyderpey tebliğ olunacaktır.”¹⁷⁶

Fazıl Ahmet de, eğitimin çocuklara vatanperver hisler vermesi gerektiğini düşünenlerdendir. Ona göre, eğitimin amaçları arasında ülkenin emniyet ve refahını sağlayacak düşüncelerin yerleştirilmesi de vardı. Fazıl Ahmet’e göre söz konusu amacı gerçekleştirmekte eğitimin çok büyük fonksiyonu olduğunu takdir etmek gerekmektedir.¹⁷⁷ Eğitimin ruhuna inmek gerekmektedir ve bu sık sık program değiştirmekle olacak iş değildir. Hâlbuki eğitim meselesi ele alınırken öteden beri eğitimde düzenleme yapmak demek program değiştirmek sanılmaktadır. Mesele bu yönde ele alındığı için bir sonuç elde edilmesi de mümkün değildir. Fazıl Ahmet, program değişikliklerinin eğitim sorununun temelini yerleştirilmesinin büyük bir hata olduğunu düşünmektedir. Evet diyor, eğitimin kalitesinin artırılmasında programlar önemli rol oynar, ancak her şeyi buna bağlamamak gerekir.¹⁷⁸

¹⁷⁶Osman Nuri, **Maarif**, C.III-IV, s.1276.

¹⁷⁷Fazıl Ahmet, “Mekteb-i İbtidâî ve Terbiye-i Siyâsiye”, **Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası**, 15 Kânun-ı evvel 1327, sene:2, No:17, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1327, s.192-193.

¹⁷⁸Fazıl Ahmet, Terbiye’de İnkılâb”, **Sabah**, 12 Mayıs 1913, aktaran Mustafa Ergün, **II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketleri 1908-1914**, Ankara 1996, s.122.

Ethem Nejad ise, ülkenin en önemli sorunlarından birinin eğitimsizlik olduğu noktasında çağdaşlarıyla birleşiyor, ancak bir o kadar önemli bir sorunun da halkın çeşitli sebeplerle memuriyete aşırı talepte bulunmasının da ciddi bir sorun olduğunu ifade ediyordu. Çocukların idadi mekteplerine iyi eğitim almak için değil, ilerde bir memuriyet alırlar ümidiyle gönderildiğini söyleyen Ethem Nejad, idadi mektepleri nizamnamesinin sanki çocuklara, gençlere memur olmak terbiyesi vermek için düzenlendiğinden yakınmaktadır.¹⁷⁹

Ethem Nejad, *Yeni Fikir* dergisinde yazdığı pekçok yazıyla II. Meşrutiyet dönemi eğitim tartışmalarına farklı bir açıdan yaklaşmıştır. Ona göre, eğitim-öğretim faaliyetleri kırsal hayattan ayrılmadan yürütülmelidir. Artık şehir hayatına veda etmek zamanı gelmiştir. Halka dağları, ovaları, gökyüzünü, sarıyı, yeşili, suyu, ağacı sevdirmek gerekmektedir. İnsanlar eskiden nasıl şehirlere aktılarsa şimdi de kırlara akın yapmak icab eder. Bütün mekteplere, müesseselere yeni bir hayat, sağlam bir terbiye ithal edilmek istenen bu günlerde, ben kır hayatına yeniden dönmeyi tavsiye ederim, demektedir¹⁸⁰

Çocukların okullarda sınıflara üstün körü doldurulmasını da eleştiren Ethem Nejad, çocukları okul duvarları arkasına hapseden ve kırsal hayatla bağlarını koparan

¹⁷⁹Edhem Nejad, “Terbiye-i Umumiyyede Noksanlık Var” **Sırat-ı Müstakim**, adet 177, 12 Kânun-ı sâni 1327, C.7, s.328; Alman eğitimci Becker de 1916’da Bonn’da basılan **Das Türkische Bildungsproblem** adlı kitabında Türklerin sanat ve meslek öğrenmek yerine daha ziyade devlet memurluğunu tercih ettiklerini söylemektedir. Aktaran, Kemal Turan, “Becker’in Son Dönem Osmanlı-Türk Eğitim Reformuna Dair Görüşleri Üzerine”, **M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi**, Yıl 2004, Sayı 20, s.153.

¹⁸⁰Edhem Nejad, “Dağlı, Bayırlı, Ovalı, Yaylalı Olmalıyız I”, **Yeni Fikir**, C.III, Sayı 19, s.587-593; “Dağlı, Bayırlı, Ovalı, Yaylalı Olmalıyız II”, **Yeni Fikir**, C.III, Sayı 20, s.119-124.

bu eğitim anlayışının sonuçta ecdadı gezici ve iradeli olan bir milleti oturucu ve aciz yapacağını söylemektedir.¹⁸¹ Ethem Nejad'a göre Osmanlı eğitim anlayışının değişmesi gerekmektedir. "Değişmeliyiz, değişmeye mecburuz, değişmezsek okumuş milletlerin yanında esir oluruz", demektedir.¹⁸² Ethem Nejad da eğitimde nitelikten çok niceliğe önem verilmemesinden yakınır. Senelerden beri diyor, bilerek veya bilmeyerek yenilgi için hazırlanmışız. "babalarımız, dedelerimiz uyumuşlar, 'okuma' diye medreselerin karanlık ve öldürücü köşelerine çekilmişler, hayat ile ilgisiz kalmışlar. Mektepler açmışız, maksat 'açtık' denilsin, sadece bir gösteriş..."¹⁸³

Kılıçzade Hakkı'ya göre, bir millete yeniden hayat verecek iki mukaddes kuvvet vardır: Kadınlar ve mekâtib-i iptidaiye muallimleri. Ona göre bu iki kuvvetin terbiyesinden geçmeyen bir milletin ayakta kalması, mevcudiyetini devam ettirmesi mümkün değildir. Hâlbuki diyor, biz Türkler bu iki kuvveti aşağıladığımız için onlardan yeteri kadar istifade edemedik, kıymetini bilemedik, bilemediğimiz için de işte böyle perişan olduk. Ayrıca Kılıçzade, iptidai muallimlerinin de halk nazarında tıpkı kadınlar gibi pek itibarlı olmadığını söylüyor. Ancak diyor, "milletin bu iki unsur-ı âli, mukaddes ve mübecceli milel-i sâire nazarındaki mevki-i ibcâl ve tekrime isâl ile onları o yolda telakki ve kabul etmek itiyad ve nihayet, vatanın bu iki uzv-ı muhteremine, vazifelerinin ifâsını teshile medâr olacak muâvenet ibzal edilmedikçe, terakki edeceğimize inanmak pek safdilliktir."¹⁸⁴

¹⁸¹Edhem Nejad, "Mekteplerde Canlı, Ateşin Hayat İsteriz", **Yeni Fikir**, C. III, Sayı 14, s.427.

¹⁸²Edhem Nejad, "Köylerde Leyli Mektebler" **Yeni Fikir**, Yıl 1, Sayı 215 Kânun-ı sâni 1327, s.49-53.

¹⁸³Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s.305.

¹⁸⁴Kılıçzade Hakkı, "Kadınlar ve Mekâtib-i İbtidaiye Muallimleri", **İçtihad**, No. 10, 3 Nisan 1329. s.1310-1312.

Kılıçzade Hakkı, 1912’de dönemin önemli fikir akımlarından Batıcılığın programını yayımlamıştır. Bu program Batıcıların ülkenin temel sorunlarına nasıl yaklaştıklarının bir özeti olarak kabul edilmektedir.¹⁸⁵ Hanioglu’na göre, bu program Batılılaşma konusunda o döneme kadar görülmemiş sistematik bir plandır. Ancak cezâî takibata uğramamak için yer yer gülünç örneklerle bezenen bu yazı dizisinin önemli bir tarafı da daha sonra Cumhuriyet rejiminin gerçekleştirmeye çalıştığı bir düzenin tasarımı olmasıdır:¹⁸⁶

“Planın ilk maddesi, hanedan mensuplarının ve özellikle şehzadelerin eğitimiyle ilgili olup burada Avrupa ülkelerinde olduğu gibi genç şehzadelerin orduda görev almaları istenmektedir. İkinci maddede modern Batılı değerlerin geleneksel değerlerin yerini nasıl alması gerektiği konusunda ilginç bir teklif yapılmakta ve binaların üzerine asılan “Ya Hafız” levhalarının altına bir de sigorta şirketinin levhasının asılması önerilmektedir. Üçüncü maddede önemli bir istek olarak Bizanslılar’ın başlığı olarak tanımlanan fesin terkedilmesi, yerine yeni bir milli başlığın alınması ve askeri kalpakların dahi değiştirilerek eski Türkler’in kullandıkları başlıklara benzer, fakat çağın “nezaket”ine uygun bir başlık kabulü önerilmektedir. Dördüncü maddede kadınlara çeşitli hakların verilmesi ve dini makamların bu konuya karışmamaları istenmektedir. Aynı konuyu ele alan beşinci maddeden sonra altıncı madde ile tekke ve zaviyelerin ilga edilmesi. Bir sonraki madde ile de medreselerin kapatılarak yerlerine Batı yöntemlerine göre eğitim veren kurumların tesisi talep edilmektedir. Geleneksel alışkanlıkların terkedilmesi gereğine işaret eden sekizinci madde sonrasında dokuz ve on birinci maddeler yeni bir ahlak telakkisi oluşturma etrafındaki teklifleri ele almakta, onuncu madde ise cemiyetlerin yönetime dair işlerle ilgilenmemelerini önermektedir. On ikinci madde, meşihatta yapılacak bir reform ile bu makamın

¹⁸⁵Peyami Safa, **Türk İnkılâbına Bakışlar**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1993, s.59-63.

¹⁸⁶Şükrü Hanioglu, “Batılılaşma”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. V, s. 151.

modernleşme taraftarlarının destekçisi durumuna getirilmesini teklif etmektedir. On üçüncü madde orduda yapılması düşünülen ıslahat hakkındadır. On dördüncü maddede bütün mezheplerin tek bir mezhep çatısı altında birleştirilmesi teklif edilmektedir. On beşinci madde dilde yapılması düşünülen reformu tartışmakta, on altıncı maddede özel girişimin toplumda itici güç olması gerektiği belirtilmekte, on yedinci maddede geleneksel değerlerin bırakılması yolundaki istekler tekrarlanmakta, on sekizinci maddede ise kanunlarda çağın gereklerine uygun reformların yapılması istenmektedir.”¹⁸⁷

II. Meşrutiyetin ilanı pekçok alanda olduğu gibi eğitimde de önemli gelişmelerin beklendiği bir dönemdir. Ancak Satı Bey’e göre, Meşrutiyet devrinde bile eğitime lüzumu kadar önem verilmemiştir. Satı Bey de Osmanlı Devletinin geleceğini her şeyden çok eğitimin alacağı istikamette görüyordu. Meşrutiyetin eğitim sayesinde kökleşeceğini düşünen Satı, bu konuda ihmal gösterilmemesi gerektiğini söylemektedir.¹⁸⁸ Ona göre, “yarınki Osmanlılık bugünkü mekteplerde hazırlanacaktır.”¹⁸⁹ Ancak Satı Bey, Osmanlı mekteplerindeki ezberci eğitimden yakınmaktadır. Özellikle köy ve kasaba mekteplerinde çocukların anlamadıkları pekçok sayfayı ezberlemek zorunda bırakılmalarından şikâyetçidir.¹⁹⁰ Osmanlı mekteplerindeki ezberci eğitimden yakınanlardan biri de Mahmud Sadık’tır. *İçtihad*’daki bir yazısında çocukların zihinlerinin kendilerine lazım olmayan bilgilerle doldurulduğunu söyler. Bu şark zihniyetinden kurtulmanın yolu diyor, Avrupa ilim ve marifetine sığınmaktır.¹⁹¹

¹⁸⁷Hanioğlu, “Batılılaşma”, s.151.

¹⁸⁸Satı’, “Terbiye-i Âvâm İçin”, **Tasvir-i Efkar**, 30 Temmuz 1909.

¹⁸⁹Satı, **Layihalarım**, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1326, s.83.

¹⁹⁰Satı, **a.g.e.** s.84.

¹⁹¹Mahmud Sadık, “Pak Bir Hüviyet, Sağlam Bir Fıtrat”, **İçtihad**, 19 Kânun-ı Evvel, 1329, No.85, s.1872, aktaran Gündüz, **II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları**, s.133-135-136.

İsmail Hakkı Baltacıođlu¹⁹² da, Osmanlı mekteplerinin (idadilerden bahisle) memur yetiştirmek için programlandığını, bu tip mekteplerden millete faydalı bir iş çıkmayacağını düşünenlerdendir.¹⁹³ İsmail Hakkı, idadilerin başarısızlıkları en belirgin olan mektepler olduğu kanaatindedir. Söz konusu mekteplerin doğru düzgün kurulamadığını ve öğrencilerini iyi yetiştiremediğini söylemektedir. Ona göre, İdadiler hasta şeylerdir. Bunun en temel sebebi ise, idadi teşkilatında da, diğer işlerde olduğu gibi prensiplerden mahrum bulunulmasıdır. İdadilerin “hakiki” maksadının bir türlü belirlenemediğini söyleyen İsmail Hakkı, bunların ne mektepleri olduğu ve niçin açıldığının takdir edilemediğini düşünmektedir.¹⁹⁴ Ona göre, talim ve terbiyenin maksadı, vücudu zinde, geçimini kendi çalışmasıyla kazanacak, “vatanın düşmanlarını tırnaklarıyla parçalayacak, vatan için bile bile, seve seve ölecek adamlar yetiştirmek”tir. II. Meşrutiyet döneminde Müslümanlar tarafından açılan Şemsü'l-Mekâtib mektebinin açılışında yaptığı konuşmada dönemin çoğu eğitimcisi gibi o da Osmanlı mekteplerindeki ezberci eğitimden şikâyet etmektedir. Öğrencilerin

¹⁹²İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun biyografisi için bakınız: İsmail Hakkı Baltacıoğlu, **Hayatım**, Yayına Hazırlayan, Ali Y. Baltacıoğlu, Dünya Yayınları, İstanbul 1998; Kemal Aykaç, “İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun Hayatı ve Faaliyetleri”, **DTCF Felsefe Araştırmaları Dergisi**, C. XI, Ankara 1976, s.165-190.

¹⁹³İsmail Hakkı, “İbtidailerin Islahı Hakkında 19 Kânun-ı Evvel 334 Tarihiyle Mülga Maarif Nezaretine Verilen Layiha Suretidir”, **Maarif Hakkında Layihalar I**, Maarif Vekâleti, Matbaa-i Amire, İstanbul 1339, s.79-88.

¹⁹⁴İsmail Hakkı, “İbtidailerin Islahı Hakkında 19 Kânun-ı Evvel 334 Tarihiyle Mülga Maarif Nezaretine Verilen Layiha Suretidir”, s.83; ayrıca bakınız: İsmail Hakkı, “Müstahsil Terbiye İçin”, **Muallim**, (ayda bir çıkar muallimler mecmuasıdır) C. I, Sayı 8, 1 Mart 1333, s.242-245. Cavit Binbaşıoğlu, söz konusu yazının Muallim dergisinin 5. sayısında, 1332'de yayımlandığını söylüyor ki doğru değildir. Bakınız: Cavit Binbaşıoğlu, **Başlangıcından Günümüze Türk Eğitim Tarihi**, Anı Yayıncılık, Ankara 2014, s.355.

dimağlarının faydasız malumatlarla doldurulmamasını istemektedir. Onlara en faydalı bilgilerin verilmesi gerektiğini, öğrencilerin müteşebbis, azimli, metin ve cesur olmak için lazım olan bir terbiyeye ihtiyaç duyduklarını ifade etmektedir. İsmail Hakkı, mektepten hayata iyi hazırlanmış, geçimini ve mutluluğunu memurlukta değil, insanlara zenginlik ve saadet veren bütün beşeri işlerde, ticaretle, sanayide ve ziraatte arayan mezunlar yetişmesini temenni etmektedir. İsmail Hakkı'ya göre de, okuldan beklenen öncelikle vatan savunmasıdır. Şemsü'l-Mekatib mektebi ona göre, vatanlarını ve ailelerini arslanlar gibi müdafaaya muktedir, vatani kurtaracak dinç, müteşebbis, azimli, metin, cesur, bilgili (malumatlı), terbiyeli yavrular yetiştirecek bir ocaktır.¹⁹⁵

İsmail Hakkı'nın eğitime biçtiği rol II. Meşrutiyet döneminin genel havasını yansıtmaları açısından da son derece önemlidir. Eğitim kurumlarından beklenen imparatorluğu kurtaracak, en azından İsmail Hakkı için, ülkeyi ve milleti selamete çıkaracak nesiller yetiştirilmesidir. Eğitim, arzu edilen cesur, vatani için gözünü kırpmadan ölebilecek, milletin iyiliği uğrunda büyük fedakârlıklara katlanacak bireyler yetişmesi yönünde bir ideolojik aygıt, endoktrinasyon aracı olarak görülmektedir. İsmail Hakkı, 1910'da Maarif Nezareti tarafından Batılı ülkelerin eğitim sistemleri ve okulları hakkında incelemeler yapmak üzere Avrupa'ya gönderilmiş, dönüşünde bu seyahate dair gözlemlerini *Talim ve Terbiye'de İnkılab* isimli kitabında anlatmıştır.¹⁹⁶ Bu kitabında yazar, Fransa ve Avrupa'nın bazı

¹⁹⁵İsmail Hakkı'nın [Baltacıoğlu], özel bir okul olan Şemsü'l-Mekâtib'in açılışında yaptığı konuşma. Bakınız: “Şemsü'l-Mekâtib Mektebinin Tevzi'-i Mükâfâtı”, **Talebe Defteri**, Birinci sene, No: 5, 18 Temmuz 1329, s. 65-67.

¹⁹⁶İsmail Hakkı, Almanya, İngiltere, Fransa, Belçika ve İsviçre'de pekçok okulu ziyaret ederek çeşitli incelemeler yapmıştır. Ziyaret ettiği okulların listesi için bakınız: İsmail Hakkı, **Talim ve Terbiye'de İnkılâb**, Kütüphane-i İslam ve Askeri, İstanbul 1329, s.221-222.

lkelerinde ilkokullara kadar giren nişan idmanlarının Osmanlı mekteplerine da kazandırılması gerektiğini söylemektedir. Bunun için diyor, “ncelikle nişan atmanın *bedenî, fikrî ve hüsn-i iradî etkilerini anlatacak propagandayla işe başlanılmalıdır.*” öyle ki tüfek bir eğence değil, neslin selameti ve geleceği için bir ihtiyaç olarak görülmeye başlansın.¹⁹⁷ Ona göre, söz konusu propagandanın belki de en etkili yolu, açık havada örneğin şişli ve Boğaziçi tepelerinde terbiye-i bedeniye cemiyetleri tarafından yaptırılacak idmanlar olabilir.¹⁹⁸

İsmail Hakkı, eğitimde köklü bir yenilik yapılmasının büyük bir ihtiyaç olduğunu ifade etmektedir, ancak ona göre, bu işin nasıl yapılacağı konusunda kimsenin doğru düzgün bir fikri yoktur. Aşağıdaki satırlar, İsmail Hakkı'nın konuya yaklaşımı ve II. Meşrutiyet döneminde eğitim ıslahatından genel olarak ne anlaşıldığı hakkında oldukça aydınlatıcıdır:

“Bizim anlamadığımız bir mesele var: terbiyede inkılab. En ilkel bir mektep hocasından tutun da âlf bir müessese müdürüne kadar bütün maarif adamları, herkes maarifte bir inkılab istiyor. Herkes, maarif ıslah edilsin, memleketin âtisi

¹⁹⁷İsmail Hakkı'nın temennisi çok kısa bir zaman sonra gerçekleşmiş, Darülmuallimin ve Sultanî ğrencilerine silah verilmesi kararlaştırılmıştır: “Nihayet çok zamandır izhar eylediğimiz temenniler bugün mazhar-ı kabul olmaya başladı. Darlmualliminlerle Sultanilere silah verilmeye karar ita edildi. Dünyanın en kadim müsellah bir milleti olan Türkler, hiç şüphe yok ki az müddet sonra yine kavî, yine silahşor, yine düşmanı gözünden vurur olacaktır.” “Mekteplerde Askerlik”, **Yeni Fikir**, C.III, Sayı 20, 15 Mart 1330/28 Mart 1914, s.646.

¹⁹⁸İsmail Hakkı, **Talim ve Terbiye'de İnkılâb**, s.60. İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun eğitim görüşleri için ayrıca şu çalışmalarına bakılabilir: **Maarifte Bir Siyaset**, İstanbul 1335; **İçtima-i Mektep**, 1932; “Millî Talim ve Terbiye ıslahatına Medhâl”, **Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti Mecmuası**, Aded 2, Nisan 1333, s.1-44.

kurtulsun istiyor. Ancak pek az adam maarifin nasıl ıslah edileceği, maarifle bir milletin geleceğinin nasıl kurtulacağını anlamış olsun. Sorunuz, Rumeli parçalandı yarın Bulgarlar belki yine İstanbul kapılarına dayanacaklar, bu felâketlerin sebebi hep maarifteki geriliğimiz değil mi; fakat nasıl ilerlemeli, ne yapmalı da ilerlemeli? Emin olabilirsiniz ki, alacağımız cevaplar hep mektep açmalı, programları ıslah etmeli, Avrupa'ya talebe gönderilmeli, Avrupa'dan mütehassis celbetmeli gibi içi boş fikirler, kör tavsiyelerden ibâret kalacaktır. Yarın öbür gün maarif işlerine vâkıf bir adam çıkar da maarif-i ibtidâiyemizi tamam etmeli, bir kere köylülere, biraz okuma-yazma biraz hesap okutabilsek, işte o zaman kurtuluruz derse şaşırmayın. Memleketin en aydın çevrelerinde bile talim ve terbiyenin esası mektep açmak, ders okutmak gibi nicelik meselesine dayanıyor. Mektep ıslah etmeyi programları ıslah etmek zannediyoruz.”¹⁹⁹

İsmail Hakkı'ya göre, mahalle mektebi de, meşrutiyet mektebi de cumhuriyet okulu da gerçekte eğitim kurumu sayılamaz. Ona göre, amaç toplumun ihtiyaçlarından doğan üretici, müteşebbis okulu kurmaktır. Bu sebeple sık sık taklitçilikten şikâyet eder. Türkiye'deki eğitim anlayışının daima ölçü olabilecek prensiplerden uzak olduğu kanaatindedir. İsmail Hakkı, taklitçilikten şikâyetçi olmasına rağmen Alman Fransız ve İngiliz eğitim sistemlerinin çeşitli yönlerden üstünlükleri olduğunu kabul eder ve bu üstün tarafların alınabileceğini söyler.²⁰⁰ Onun gerçekte karşı olduğu şey, körü kötüne taklitçiliktir. Bir ülkede eğitim sistemi o toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek bir şekilde tasarlanmalıdır düşüncesinde olan İsmail Hakkı, iyi incelenmek ve

¹⁹⁹İsmail Hakkı, “Terbiyede İnkılab Lazım”, **Yeni Fikir**, C.II, Sayı 12, Haziran 1329.

²⁰⁰Necmettin Tozlu, “İsmail Hakkı Baltacıoğlu”, **Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşünürleri -Cumhuriyet'ten Günümüze Bilimsel Felsefi Düşünce Temsilcileri-**, C.4-A, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, Ekim 2015, s.2336.

Türkiye'nin şartlarına uygun hâle getirilmek şartıyla Avrupa'nın eğitim sistemlerinden faydalanmak gerektiği düşüncesine, prensip olarak, karşı çıkmaz.²⁰¹

Osmanlı eğitim anlayışında köklü bir reform yapmak gerektiğini düşünen İsmail Hakkı, herkesin eğitim konusunda bir şeyler söylediğini, eğitimde reform istediğini ancak, eğitim reformundan çoğunluğun öncelikle mektep açmayı anladığını söylemektedir. Ona göre, eğitimin amacı okuma yazma öğretmek değildir, iş hayatı için, yükselmek için lazım olan yolları göstermektir. Anne-babalar, öğretmenler uslu çocuk yetiştirmek isterler, ama pısrık, korkak, durgun, boyun eğen insanlar yetiştirdiklerinin farkında değildirler. İsmail Hakkı, onların bu yanlış terbiye anlayışları diyor, imanları kadar sağlamdır ve bunların değiştirilmesi için inkılâp lâzımdır.²⁰² İsmail Hakkı, mekteplerimizde diyor, terbiyeli, hafızası kuvvetli, parlak ifadeli gençler yetişiyor ancak memleketin asıl ihtiyaç duyduğu faal, girişimci, cesur adamlar yetişmiyor. Bu durum karşısında tek bir şey yapılmaktadır ona göre: programları değiştirmek. Ancak diyor, program değiştirmenin adam yetiştirmekte işe yaramadığı anlaşılmıştır. Fransa'dan alınan eğitim programlarının Türkiye'nin eğitim anlayışında esaslı hiçbir olumlu değişikliğe yol açmadığı kanaatindedir; zira ona göre, yabancı ülkelerden program aktarmak çok doğru bir tercih değildir. Bırakın diyor, Fransa gibi eğitimde pek de ileri sayılamayacak bir ülkeyi, Amerika gibi bu konuda gelişmiş bir ülkenin en son programları da getirilse boştur. İsmail Hakkı'nın bu şekilde düşünmesinin sebebi, eğitim kalitesini programlara bağlayan anlayışa inanmamasıdır. Ona göre, eğitimin kalitesini belirleyen programlar değil, daha gizli, daha kuvvetli damarlardır. Bu ise, programlarla, hafızayla, kitap yapraklarının kalınlığıyla ilgili bir şey değildir. Bu öyle bir şeydir ki diyor, türüne göre bazen en iyi programları takip eden bir mektepte en âdi en basit bir sorunu tahlilden, en küçük bir

²⁰¹İsmail Hakkı, "Terbiyede İnkılab Lazım."

²⁰²Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s.314.

teşebbüsü yapmaktan aciz adamlar yetişir. Bazen de en kötü programı uygulayan, en az bilgi veren bir mektepten sağlam kafalar, demir eller, yüksek seviyeler, yüce emeller çıkar. İsmail Hakkı, bunun terbiye yöntemlerine, okulun “usul-i inzibat”na bağlı olduğunu söylemektedir. Dikkat çekici olan şey, yazarın “usul-i inzibat”tan öğrencilerin hareketlerine verilen hürriyeti anladığını söylemesidir.²⁰³

İsmail Hakkı, II. Meşrutiyetin ilk yıllarında halka genel eğitim vermek amacıyla açılan gece dersleri hakkında değerlendirmeler yaparken halk eğitiminden ne anladığını açıklar ve bu konuda dönemin yaklaşımını eleştirir. Türk Ocağı’nda 1913’te yaptığı “terbiye-i avam” başlıklı konuşmasında, gece derslerinin cahil halkı eğitmek düşüncesiyle açıldığını ancak kısa süre sonra kaldırıldığını söylemektedir. Gece derslerinin öğretmen yok, halkta heves yok gibi sebeplerle kaldırıldığını söyleyen İsmail Hakkı, asıl sebebin halk eğitimi konusunu bilmemek olduğunu söyler: “Biz sanıyorduk ki, hamallara, satıcılara, biraz alfabe, kıraat okutuvermekle onların seviyesini yükseltmiş, onları eğitmiş olacaktık. Fakat hadiseler bizi yalancı çıkardı. Çünkü ne o hamallar derse devam ettiler, ne de okuyanlar biraz olsun değişti.” İsmail Hakkı’ya göre halk eğitimi bu şekilde yapılamaz. Hele bizim gibi bedenî, zihnî çöküşlere uğramış bir memlekette diyor, halk eğitimi, halkın çürüten ciğerlerini, kuvvetsiz bacaklarını kurtarmak, kuruyan azmini, teşebbüsünü canlandırmak, kör gözlerini açmaktır. İşte bu memlekete lazım olan halk eğitimi budur; okuma yazma öğretmek değildir.²⁰⁴ Ona göre, halkın terbiyesini bozanlar camilerdeki “câhil” vaizlerdir. Bunlar diyor, halka miskinliği, dünya hayatından nefreti, miskin bir kanaati, tembelliği din ve ahlak olarak telkin etmektedirler. Ve diyor, halkın üzerinde etkili olan eğitimciler değil, bu “câhil” vaizlerdir. İsmail Hakkı’ya göre, halkı bu

²⁰³İsmail Hakkı, **Talim ve Terbiye’de İnkılâb**, s.15-16.

²⁰⁴İsmail Hakkı, **Terbiye-i Avam**, İkdam Matbaası, Dersaadet 1330, aktaran, Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, 299.

sosyal çevreden kurtarmadan Türkiye’de halk eğitimi konusunda başarılı sonuçlar almak mümkün değildir.²⁰⁵

II. Meşrutiyet döneminin üzerinde durulması gereken eğitimcilerinden biri de Nüzhet Sabit’tir. Öğretmen-eğitimci kimliğiyle daha çok, Osmanlı eğitiminin en önemli sorunlarından biri olan alfabe konusuyla ilgilenmiştir.²⁰⁶ Hilmi Ziya Ülken, Nüzhet Sabit’in çöküş yıllarının en dikkate değer simalarından biri olduğunu söylemektedir. Hilmi Ziya’ya göre, Nüzhet Sabit, milliyetçi, vatancı bir sosyalisttir. Ülken’in, şu cümlesi çok dikkat çekicidir: “Onun insani vatancılığı tabii sonuç olarak sosyalizme ulaşmış, fakat bu hâl onun milli duygusunu azaltmamıştır.”²⁰⁷ Nüzhet Sabit de her ülkenin şartlarının birbirinden farklı olduğu dolayısıyla eğitim sorunlarının da ülkeden ülkeye farklılık göstereceği kanaatinde olanlardandır. Ona göre, bir eğitimci, eğitim sorunlarına kendi toplumunun ihtiyaçlarına göre çare bulmalıdır. Her millet kendi eğitim teorisini geliştirmek zorundadır. Nüzhet Sabit’e göre, bir eğitim teorisinin herhangi bir ülkede kabul edilmesi için uygulanıp sonuçlarının görülmesi gerekmektedir.²⁰⁸

Sabri Cemil de eğitimle Osmanlı devletinin geleceği arasında hayati bir paralellik gören aydınlardandır. 1910’da kaleme aldığı *Amelî Fenn-i Tedris* isimli kitabında “malumat-ı medeniyesi” zayıf olan bir milletin çocuklarının pekçok şeyi

²⁰⁵Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s.300.

²⁰⁶Bakınız: Nüzhet Sabit, “Alfabe Meselesi”, **Muallim**, No.19, 15 Şubat 1334, 665-668; “Alfabe Meselesi II”, **Muallim**, No.21, 15 Nisan 1334, s.743-756.

²⁰⁷Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul 2001, s.342.

²⁰⁸Cüneyd Okay, **Bir Meşrutiyet Aydını Nüzhet Sabit, Hayatı-Kişiliği-Fikirleri**, Akçağ, Ankara 2001, s.193.

niçin yaptıklarını bilmeden yapacaklarını söylemektedir. Sabri Cemil'e göre malumatı medeniyenin öncelikli amacı özellikle köylerde ciddi bir vatan sevgisinin telkin edilmesidir.²⁰⁹

Eğitimin milli hedefleri olması gerektiğine inan aydınlardan biri de Halide Edip'dir. O, eğitimin çocuklara insanlıkları ve milliyetleriyle iftihar edecek bir düşünce biçimini yerleştirmesinden yanadır. Eğitimin amacı çocuklara şahsi ve milli, bükülmez, kırılmaz bir kendine güven duygusu vermek, tahkire karşı eğilmez bir irade tesis etmektir.²¹⁰

Halide Edip, II. Meşrutiyet döneminde eğitim sahasında, Maarif Nazırlığına birbiri ardınca tanınmış adamlar getirilmesine rağmen, arzu edilen seviyeye gelinemediğini belirtmektedir. Dönemin maarif nazırlarından Emrullah Efendi'yi ve Şükrü Bey'i diğerlerinden ayıran Edip, ilkin eğitim konusunda fikri en açık olan maarif nazırı olarak, ikincisini ise ilköğretim sahasını geliştirdiği için takdir etmektedir. Ancak ona göre, Şükrü Bey'in en büyük zaafı nitelikten ziyade niceliğe önem vermesidir.²¹¹ Mehmet Zeki de, Halide Edip gibi, yapılan bütün fedâkârlıklara rağmen II. Meşrutiyet devrinde Osmanlı eğitiminin arzu edilen seviyeye bir türlü gelemediği kanaatindedir.²¹²

²⁰⁹Füsun Üstel, "II. Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı" **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, C.1, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s.171.

²¹⁰Halide Edip, "Selim Sırrı Bey'e" **İçtihad**, No: 96 s.2152, 6 Mart 1330'dan aktaran Gündüz, **II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları**, s.132.

²¹¹Halide Edip Adıvar, **Mor Salkımlı Ev**, Can Yayınları, İstanbul, Ağustos 2014, s.234-35.

²¹²Mehmed Zeki, "Vekâyi-i İktisâdiye ve Mâliye", **Âlem**, 18 Temmuz, 1330, No.110, s.287, aktaran Gündüz, **a.g.e.** s.133.

II. Meşrutiyet dönemi aydınları arasında eğitim sorunlarıyla ülkenin ve milletin kaderi arasında sıkı irtibat görenlerden biri de M. Şemseddin'dir. Ona göre, çocuklarına iyi eğitim veren milletlerin geleceğinden endişe duymasına gerek yoktur. Ancak tersi bir durum ülkeyi felâkete sürüklemek demektir. Buna rağmen milletin hayatıyla çok büyük ilgisi olan eğitim konusunun hiçbir memlekette Türkiye'de olduğu kadar ihmal edilmediği kanaatindedir. M. Şemseddin de, dönemin eğitim üzerine yazan pekçok aydını gibi, Bulgarların eğitim konusunda aldıkları mesafeden gıptayla bahsetmektedir. “*Düne kadar zîr-i hâkimiyetimizde*” yaşayan Bulgarlar bile diyor, muntazam mektepleri, iyi düzenlenmiş programları ve muktedir, eğitim yöntemlerini iyi bilir öğretmenler yetiştirmek konusunda yüzümüzü kızartacak “*harikalar, terakki ve tekâmüller*” gösterdikleri halde bizde iyiye işaret bir hareket ortaya çıkmamasını bilmem neyle açıklamalıyız? M. Şemseddin, “bu ne yaman bir uyku, ne korkunç bir gaflettir”, diye soruyor.²¹³ Eğitim konusunda âileye büyük görev düştüğünü söyleyen yazar, Osmanlı toplumunda bunun idrakinde olan ailelerin sayısının azınlıkta kaldığı kanaatindedir. Ayrıca öğretmenlerin eğitim yöntemlerini iyi bilmesi gerektiğini, pedagoji ilminden habersiz kimselerin çocuklara bir faydasının dokunamayacağını ifade etmektedir.²¹⁴

Son dönem Osmanlı aydınları içinde kendine has düşünceleriyle çağdaşlarından ayrılan Prens Sabahattin, eğitim konusunda yaygın görüşün dışında kalan fikirlere sahiptir. Eğitimin yaygınlaşmasını imparatorluğun kurutulduğu için tek çare olarak gören aydınları ve İttihat Terakki'yi eleştirir. Ona göre, dün nasıl Kanun-ı Esasi ve Meşrutiyet ilan edilerek memleket kurtulur sanıldıysa, bugün de

²¹³M. Şemseddin [Günaltay], “Talim ve Terbiye Meselesi”, **Sebilü'r-Reşad**, 4 Şaban 1330/5 Temmuz 1328/18 Temmuz 1912, C.1-8, Aded 20-202, s.379-380.

²¹⁴M. Şemseddin [Günaltay], “Talim ve Terbiye'de Mektebler”, **Sebilü'r-Reşad**, 2 Ramazan 1330/2 Ağustos 1328/15 Ağustos 1912, C.1-8, Aded 24-206, s.460-462.

felaketlerimiz cehalettedir, ahaliyi aydınlatarak geleceğimizi kurtarabiliriz, sanılmaktadır. Hükümet ve kanunlar gibi eğitim konusu da bir sebep değil sonuçtur. Aydınlarımız nazarında sosyal meselelerimiz bir eğitim meselesinden ibaret görülmektedir. Bütün sorunların eğitimin yaygınlaştırılmasıyla çözüleceği düşünülmektedir. Prens Sabahattin, ülkenin geri kalmışlığı ile harfler arasında bir irtibat gören aydınları da eleştirir. Ona göre, okuyup yazmayı kolaylaştırmak ve bunu hızlandıracağı düşüncesiyle harfleri tadil etmekle memleketin terakki edeceğini düşünmek doğru değildir.²¹⁵

Prens Sabahattin'e göre, Tanzimat'tan sonra pekçok yeni okul kurulmuş ancak ülkeye yeni bir eğitim anlayışı girmemiştir. Ona göre, Fransız eğitim sisteminin örnek alınması da büyük bir hatadır; zira bu yüzden kitaplara ve teorilere dayalı bir öğretim, kışla hayatına benzer bir eğitim sistemi kurulmuştur. Prens Sabahattin'in Fransız eğitim sistemine karşı olmasının sebebi onun, Anglo-Sakson eğitim anlayışının daha doğru olduğuna inanmasıdır. Ona göre, Türkiye'nin terakkisi için bu daha makul bir tercihtir. Kaldı ki, Osmanlı çocuklarının üzerindeki atâletten kurtulması şahsî girişimciği esas alan bir eğitim anlayışıyla mümkün olabilir düşüncesindedir.²¹⁶

Prens Sabahattin de, II. Abdülhamid döneminin eğitim anlayışını eleştirenlerdendir. Ona göre, Tanzimat döneminde kurulan eğitim sistemi yeni zamanın ihtiyaçlarını anlayacak bir nesil yetiştirmiş, ancak II. Abdülhamid, okul programlarından şahsiyeti kuvvetlendirecek her türlü fikrî unsurları çıkartmıştır. Bugünkü sefaletimiz diyor, kelimenin bütün kuvvetiyle, bugünkü terbiyemizin çürüklüğünden gelmektedir. Bir memleketin kurtuluşu eğitime bağlıdır. Eğer eğitim

²¹⁵Kafadar, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, s.247.

²¹⁶Mustafa Ergün, "Prens Sabahattin Bey'in Eğitim Üzerine Düşünceleri", **Kuramsal Eğitimbilim**, 1 (2), 1-9, 2008, s.8.

sağlam bir yolda yürütülemezse başka konulardaki ıslah tasarıları kâğıt üzerinde kalmaya mahkûmdur. Eğitimin temelini okul ve aile oluşturur. Oysa bunlar bizde kendilerinden beklenen görevi yerine getiremiyorlar. Eğitimin temel amacı çocukların hem beden hem de düşünce, ahlak yönünden yeteneklerinin gelişmesini sağlamaktır; ancak mekteplerimiz bunları ihmal ediyor, mekteplerimizde çocuklara girişkenlik, bağımsızlık düşüncesi yerine görenekler ve esarete boyun eğme alışkanlığı kazandırılıyor, demektedir.²¹⁷

Prens Sabahattin, Osmanlı çocuklarının müteşebbis bir ruhla yetişmeleri için Anglo-Sakson eğitim felsefesinin alınması gerektiği kanaatindedir. Bu sayede bizim çocuklarımız da okullarından mezun olduklarında kimsenin yardımına ihtiyaç duymaksızın ekmeklerini kazanabileceklerdir. O da çağdaşları gibi Türk çocuklarının öncelikle memuriyete yönelmelerini yanlış bulmaktadır. Türk çocukları da diyor, devlete muhtaç olmadan ticaret, sanayi, tarım alanlarında hayatlarını kazanabilmelidir. Ona göre, “Terbiye-i milliyemizin mihveri görenekten teşebbüse çevrilmeli”dir.²¹⁸

Eğitim sistemindeki aksaklıkların çözümünü de “teşebbüs-i şahsi”ye bağlayan Prens Sabahattin, okullarda insanların en değerli vakitlerinin boşa harcandığını ve kişiliği ezen bir kışla hayatı yaşandığını söylemektedir. Bu okullardan ancak her türlü zillate katlanan âciz memurlar yetişir. Hâlbuki diyor, bize hayatın her dalında korkusuzca çalışacak adamlar lâzımdır. Okumuşların hepsi bir taraftan aldıkları maaşla geçinmekte, Avrupa’ya gönderilen öğrencilerimiz bile tüketici olarak dönmektedir. Ayrıca diyor, iyi memur ve iyi öğretmen olmak için Avrupa’ya gitmeye gerek yoktur, ders kitaplarının düzeltilmesi kâfidir. Elbette Avrupa’ya öğrenci

²¹⁷Ergün, “Prens Sabahattin Bey’in Eğitim Üzerine Düşünceleri”, s.6.

²¹⁸Ergün, **a.g.m.** s.7.

gönderilmelidir, fakat bu öğrencilerin üretici/girişimci olarak dönmelerine izin verilmelidir.²¹⁹

Tevfik Fikret de II. Meşrutiyet döneminde eğitim konusundaki görüşlerini sık sık kamuoyuyla paylaşan aydınlardan biridir. Fikret, Galatasaray Sultanisinde müdür olduğu zamana kadar Robert Kolej'deki 15 yıllık öğretmenliği sırasında Amerikalılar tarafından bu okulda uygulanan “iş eğitimi” ve hayata göre eğitim prensiplerine dayanan Anglo-Sakson eğitim anlayışını yakından tanıma imkânı bulmuştur. Bu eğitim tarzını Osmanlı mekteplerinde Tanzimat'tan beri uygulanmakta olan ve bilgiyi merkeze alan Fransız eğitim modelinden daha başarılı bulur. Fikret'e göre de amaç terakki ve medeniyettir. Ona göre bu amaca ulaşmanın tek yolu vardır: Gençleri pratik hayata hazırlamak. “Erbab-ı fenden ziyade iş adamı” yetiştirmek ve bu maksada yönelik “ihtiyacât-ı hazıramıza muvafık” mektepler açmak. Fikret, bu düşüncelerle “yeni mektep” adında bir okul kurmayı bile tasarlar.²²⁰

²¹⁹Ergün, “Prens Sabahattin Bey'in Eğitim Üzerine Düşünceleri”, s.7; Ayrıca bakınız: Prens Sabâhâddîn, **Türkiye Nasıl Kurtulabilir? Ve İzah'lar**, Yayına Hazırlayan, Fahri Unan, Ayraç Yayınevi, Ankara 1999, s.53; Prens Sabahattin için ayrıca bakınız: Nevin Güngör Ergan, “Prens Sabahaddin”, **Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşünürleri Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Siyasî, İdarî ve Sosyal Düşünce Temsilcileri**, C.1, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, Ekim 2015, s.509-527. Süleyman Hayri Bolay, “Meslek-i İçtimaî ve Prens Sabahaddin'e Dair Bazı Notlar”, **Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşünürleri Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Siyasî, İdarî ve Sosyal Düşünce Temsilcileri**, C.1, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, Ekim 2015, s.527-529.

²²⁰Tevfik Fikret'in Yeni Mekteb tasarısıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Tevfik Fikret, **Yeni Mekteb**, İstanbul 1325; ayrıca bakınız: Cahit Kavcar, “Tevfik Fikret'in Eğitimciliği ve Yeni Mektep”, **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C. 5, Sayı 3, Ankara 1972, s.111-136; M. Rahmi, “Yeni Mekteb'ler”, **Türk Yurdu**, 5 Mayıs 1332, C.10, Sayı 109, s.71-74.

29 Kânun-ı sâni 1324 (1909) tarihli *Tanin*'de Fikret'in yeni mektebi hakkında bilgi verilir: "Ciddi Bir Teşebbüs Yeni Mektep."²²¹ Ancak Fikret'in yeni mektep projesi hayata geçirilemez. Fikret'in "yeni mektep" projesindeki eğitim görüşlerine gelince, "Tahsil bir gaye değil vasıtaadır." Öğrenciye yük olan lüzumsuz bilgilerden kaçınmak gerekir. Çocukların yarınki hayatlarına yararlı olacak bilgi verilmelidir. Ezberin ve öğrencileri uyuşturan eğitim yöntemlerinin yerine sınıf konuşmaları ve uygulamaları konulmalıdır. Fikret, yeni mektebin kuruluş amacı "sağlam karakterli gençler yetiştirmektir" diyor. Bu mektepte zihni ve ahlaki eğitimin yanında beden eğitimine de önem verilecektir. Ayrıca sanat eğitimiyle gençlerin olgunlaşması sağlanacaktır. Öğretim süresi sekiz yıl olacak yeni mektepte, ilk sınıflardan itibaren el işlerine önem verilecek, çocuklara demircilik, marangozluk, duvarcılık vs. aletlerinin kullanımı öğretilenecektir.²²²

Tevfik Fikret, Osmanlı toplumunun yükselişini yeni bir insan tipinin yetişmesine bağlamaktadır. Ona göre, tek çare milletin kültür seviyesini yükseltmek, aydın, yaratıcı ve müteşebbis gençler yetiştirmektir. Fikret, mevcut Osmanlı resmi mekteplerinin çok uzun ve yorucu olduğunu düşünmektedir. Bu okulların gençleri hayata hazırlayamadığını, zaman kaybından başka bir işe yaramadıklarını söylemektedir. İşte onun yeni mektebi, günün ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde tasarlanacaktır. Yeni mektep, bilim ve bilgi adamı değil iş adamı yetiştirecek, bıktırarak değil yaptırarak öğretecektir. Çocukların eğitiminde duygu düşünce ve beden gelişimleri birlikte düşünülecektir. Akıl ve ahlak eğitimine ağırlık verilecek, çocukların duygusal gelişiminin sağlıklı olmasına özen gösterilecektir. Çocukların yeteneklerinin ortaya çıkarılması yeni mektebin amaçları arasında olduğu için, resim

²²¹**Tanin**, 29 Kânun-ı sâni 1324/6 Şubat 1909.

²²²Kafadar, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, s.232-234.

ve müzik dersleri vasıtasıyla sanat eğitimine ve yaratıcılık konusuna ağırlık verilecektir.²²³

Yeni Mekteb'in İstanbul'a üç dört saatlik bir mesafede, kolaylıkla ulaşılabilecek, en az bin dönümlük bir araziye kurulması planlanmıştır. Bu arazi, ağaçları, çayırları ve tarlalarıyla en iyi sağlık şartlarını bir araya getiren bir çiftlik olacaktı. Burası, binaları, spor salonları ve iş atölyeleri ile tam anlamıyla bir eğitim sitesi olarak tasarlanacaktı. Okula, sekiz on iki yaşları arasındaki çocuklar kabul edilecek, toplam ğrenci sayısı 150 ila 200 arasında değişecek ve okulun eğitim dili Türkçe ve İngilizce olacaktı. Fikret'in yeni mektebi, ülkeyi hızla ayağa kaldıracak yeni insan tipini gerçeğe dönüştürecek bir hayalin ürünüdür. O, Osmanlı toplumunun girişimci ruhla yetişen nesiller tarafından ihyâ edileceğine inanıyordu. O da, Osmanlıların bir atalet içinde olduklarından yakınıyor, hayatın gerçekleriyle bağdaşmayan bir eğitim anlayışının Türkiye'nin kalkınmasına katkısı olamayacağını düşünüyordu.²²⁴

Halid Tefvik de, 1910'da yazdığı bir makalede medeni ihtiyaçlarımızdan birincisini mektep teşkil eder, demekte, okulla medeniyet arasında kuvvetli bir bağ olduğunu ifade etmektedir. Ona göre, mektep bir milletin mutluluğunu sağlayan ve geleceğini hazırlayan yegâne vasıta dır. Mekteplerin diyor, en önemli vazifesi vatanın geleceği için bilim ve fenle dolu yorulmak bilmez kafalar hazırlamaktır. Halid Tefvik, madem biz de ilerlemek, gelişmek, uluslararası başarılarımızı tahkim etmek ve barışın

²²³Cahit Kavcar, **Edebiyat ve Eğitim**, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, s.28-29.

²²⁴Kavcar, **a.g.e.** s.29.

devamını istiyoruz, o halde mektep meselesini göz önünden uzak tutmamalı ve vatan evlatlarının mektepten en iyi şekilde yararlanmalarını sağlamalıyız, demektedir.²²⁵

Eğitim kurumlarında aldığı pekçok görevden sonra, II. Meşrutiyet devrinde Kastamonu mebusu olan İsmail Mahir Efendi de dönemin eğitim sorunlarına eğilen isimlerindendir. 14 Temmuz 1914'te Meclis-i Mebusan'da yaptığı konuşmada iş eğitimi ile yetiştirilmiş köy öğretmeninin taslağını çizmiştir.²²⁶ Ona göre, köy eğitimi bir bütün olarak ele alınmalıdır. Bunun ilk şartı çok sayıda öğretmen yetiştirmektir. Bunun ilk çaresi de uygulanmakta olan yöntemlerin terk edilmesidir. Her vilayet ve sancakta/kazada tarım işlerine elverişli yatılı öğretmen okulları açılmalı, buralara her köyden en az bir kız, bir erkek çocuk alınıp bu çocuklar kendi köyleri için yetiştirilmelidir. Bu arada köylüler de kendi okul binalarını yapıp hazırlayacak, okula ayrılan tarlaları işleyip öğretmenlerin maaşlarına kaynak oluşturacak araçları yaratmış olacaklardır.²²⁷ Eğitim konusunun en temel problemlerinden birinin öğretmensizlik olduğunu söyleyen İsmail Mahir Efendi, bu eksikliğin Avrupa'dan öğretmen getirilerek çözülebileceği kanaatindedir. Ona göre, Osmanlı eğitiminin önemli sorunlarından biri de öğretmenlerin öğretmenlik dışındaki işlerle de uğraşmalarıdır.²²⁸ Meclis-i Mebusan'da yaptığı başka bir konuşmasında ise, bütün mekteplerin Maarif

²²⁵Ercan Uyanık, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Eğitim Politikaları (1908-1918), **Amme İdaresi Dergisi**, C.42, Sayı 2, Haziran 2009, s.77.

²²⁶**Takvim-i Vekayi**, 1 Temmuz 1330, Numara 1877; ayrıca bakınız: "M. Rauf İnan, "İsmail Mahir Efendi'nin Osmanlı Meclisindeki Konuşması", **Köy ve Eğitim**, Aralık 1954, s.135-140.

²²⁷Cavit Binbaşoğlu, **Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi**, s.145.

²²⁸Senem Gönenç, "Kastamonu Mebûsu İsmail Mahir Efendi'nin Eğitime Dair Görüşleri" **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 205, Ağustos 2013, s.6.

Nezaretine bağılı olmamasının yanlışlığından bahsetmektedir. Bunun eğitim düzenini “çorba”ya döndürdüğünü, eğitimin sadece bir nezaretin idaresinde olması gerektiğini, harbiye ve bahriye mektepleri dışındaki bütün sivil mekteplerin Maarif Nezaretine bırakılmasının doğru olacağını söylemektedir.²²⁹ Bu bakımdan İsmail Mahir Efendi, tevhid-i tedrisat düşüncesinin de öncüleri arasındadır. Ayrıca köylülerin eğitimi ve köy öğretmenlerine dair fikirlerinden hareketle onu, Cumhuriyet döneminin önemli, önemli olduğu kadar da tartışmalı kurumlarından biri olan Köy Enstitüleri’nin öncüsü saymak mümkündür.

Hasan Sermed’e göre ise, “bizde” nitelikli adam yetiştirilememesinin çeşitli sebepleri vardır. Bir kere diyor, “bizde” 1840 ila 1870 seneleri arasında Alman milletini yapan muallimler yoktur. Böyle muallimler yetiştirmek için gerekli yöntem de, teşebbüs de yoktur; üstelik muallim yetiştirilecek talebe bulunamıyor. Ona göre, bir okul açılıp birkaç kitap ve harita temin edildikten sonra birkaç da öğrenci bulundumu artık her şey olmuş bitmiş her şey öğrenilmiş kabul edilmektedir. Üstelik diyor, başımıza gelen felaketleri unutmak gibi bir lakaytlık içindeyiz.²³⁰ Hasan Sermed’e göre, Osmanlı eğitiminin ciddi sorunlarından biri de dille ilgilidir. Hem devlet okullarında hem de özel okullarda lisan-ı Türkî mi, lisan-ı Osmanî mi? artık her neyse bir şey okutuluyor; ancak öğrenciler yedi sekiz sene eğitim-öğretimden sonra birkaç sene de kalemlere devam ettikleri hâlde akıllarına gelen şeyleri doğru düzgün yazamıyorlar, demektedir.²³¹

²²⁹Gönenç, “Kastamonu Mebûsu İsmail Mahir Efendi’nin Eğitime Dair Görüşleri” s.20.

²³⁰Hasan Sermed, “Adam Yetiştirmek”, **İctihad**, 12 Ağustos 1330, No. 17, s.313’ten aktaran, Gündüz, **II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları**, s.149.

²³¹Hasan Sermed, “Adam Yetiştirmek”; bu konuda bir örnek olarak **Talebe Defteri** dergisinin açtığı yazı yarışması ve “endişe verici” sonuçları için bakınız: “Türkçe Kitabet Dersi

II. Meşrutiyet dönemi aydınları arasında eğitim sorunlarına dair düşünceleri dikkat çekenlerden biri de Celal Nuri'dir. Ona göre, memleketin bir an evvel terakki etmesi için eğitimin yaygınlaştırılması gerekmektedir. Celal Nuri de okullaşma oranındaki artışla medeniyet arasında güçlü bağlar olduğunu düşünenlerdendir. Halk eğitimine büyük önem veren yazarın, bu konuda özellikle romanlara biçtiği rol dikkat çekicidir. Memleketin ihtiyaçlarından biri de diyor, realist romandır; zira aynen tıpta olduğu gibi teşhis tedaviden önce gelmektedir; bizde sosyoloji, psikoloji gibi bilimler gelişmediği için ruhi hastalıklardan ilkin roman haber verecek, sosyoloji ve psikolojinin yapması gerekeni yapacaktır.²³² Celal Nuri, okulsuz hiçbir şeyin düzelemeyeceğine inanmaktadır; ancak ona göre, eğitim sistemi nakilcilikten kurtarılmadan okul sayısını artırmak bir sonuç vermeyecektir. Milleti manasını bilmediği, hazmedemeyeceği şeylerle oyalamanın bir anlamı yoktur; halka az fakat yararlı bilgiler lazımdır. Eğitim, insanları hayata hazırlayacak bir düzene göre tanzim edilmelidir. Tuhaf olan şey, Celal Nuri'nin halka az fakat faydalı bilgiler verilebildiği takdirde kısa zamanda millette bir uyanış²³³ olacağına inanıyor olmasıdır. Yazarın, az fakat faydalı bilimler derken tam olarak neyi kastettiğini anlamak mümkün değildir, nihayet bu oldukça subjektif bir yaklaşımdır ve ölçülebilir verilere dayanmamaktadır. Ancak Celal Nuri'nin II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı eğitiminin genel sorunlarına dair çok önemli tespitleri olduğunu vurgulamak gerekir. Öncelikle Celal Nuri de, dönemin çoğu Batıcı düşünürü gibi Osmanlı eğitiminin koyu bir taassubun baskısı altında olduğu kanaatindedir.²³⁴

Mekteplerimizde Ne Haldedir?" **Talebe Defteri**, C.1, No.22, s.353; Türkçe Kitabet Dersi Mekteplerimizde Ne Haldedir II?", **Talebe Defteri**, C.1, No.23, s.369-371.

²³²Celal Nuri [İleri], "Hüseyin Rahmi", **Âtî**, 13 Kânun-ı sâni 1334.

²³³Celal Nuri [İleri], **Tarih-i Tedenniyât-ı Osmaniye**, İstanbul 1331, s.193.

Celal Nuri, II. Meşrutiyet dönemi eğitim sisteminin türlü yetersizlikleri bulunduğunu, ciddi bir yenilik yapılmadan bu sistemden başarı umulmaması gerektiğini söylemektedir. Ona göre, Maarif Nezareti, mevcut hâliyle iş göremez bir vaziyettedir. Yeni bir maarif teşkilatı oluşturulmadan eğitim sorunlarına çare bulunamaz. Ancak yeni teşkilattan kastedilen şey maarif teşkilatında bir ıslahat yapmak değil, sil baştan yeni bir teşkilat kurmaktır. Bunun için de diyor, Avrupalı uzmanlara ihtiyaç vardır. Celal Nuri, Osmanlı eğitiminin başarılı sonuçlar vermesi için Avrupalı bir kafaya ihtiyaç olduğu düşüncesindedir. Mevcut eğitim sisteminin ilkel bir durumda olduğunu, sorunların ehil bir doktor titizliği ile teşhis edilmesi ve ilacın Avrupa'dan alınması gerektiğini söylemektedir: Medreseler iyi durumda değildir; hürriyetin ilanından sonra, bilhassa yüksek okullar iyice bozulmuştur; hele ilköğretim yok mesâbesindedir.²³⁵

Celal Nuri, hümanizmi Türklerin ahlaki yapısını bozan bir düşman olarak görmektedir. Yabancılar çocuklarını nasıl yetiştiriyorlarsa biz de öyle yetiştirmeliyiz diyen Celal Nuri, bunun için düşmanlık duygusu, intikam ümidi ve kısas fikrine ihtiyaç olduğu kanaatinde. Ona göre, başarının sırrı budur. O hâlde diyor, öğrencileri askeri terbiye ile yetiştirmek gerekir, bunu yapacak olanlar öğretmenler ve subaylardır. Öğretmenleri ve subayları yetiştirecek, bilinçlendirecekler ise

²³⁴Celal Nuri [İleri], “Darü'l-Fünûn Tâlebâtı ve Talebesi”, **Âtî**, 25 Eylül 1334; Celal Nuri, bütün sorunların kaynağı olarak “...adâb-ı kadîmemizi muhafazada, âdâb-ı Garbiyyeyi kabulde gösterdiğimiz tereddüd ve atâlet”i görüyor. Ona göre, bu durum “tedenni-i ictimâiyemiz”in yegâne sebebidir. Bakınız: Celal Nuri, **1327 Senesinde Selanik’de Münakid İttihad ve Terakki Kongresine Takdim Olunan Muhtıradır**, Müşterekü'l-Menfa’a Osmanlı Matbaası, İstanbul 1327, s.34.

²³⁵Celal Nuri, **Tarih-i Tedenniyât-ı Osmaniye**, s.192-193.

edebiyatçılardır, yazarlardır. Bu sebeple edebiyatçıların bir amacı olmalı, vatan için edebiyat yapmalıdırlar.²³⁶

Öte yandan Celal Nuri, Osmanlı toplumundaki sorunların pek çoğunun kaynağının kadınların aşağılanmasından kaynaklandığı düşüncesindedir. Kadınları bir eşya gibi görmekten vazgeçilmeli, kadınlar da sosyal hayata katılmalıdır. Ona göre, Batılı kadının gelişiminin başlıca sebepleri fikrî gelişim ve iktisadi değişmedir. Kadınları bugünkü hâle getiren cehalet ve istibdattır. Kadını toplum hayatının temeli olarak gören Celal Nuri, devletin kurtuluşu için ordudan, okuldan evvel onların vaziyetinin ıslah edilmesi gerektiğine inanmaktadır. Zira diyor, onlar çocukları, çocuklar da yarın devlet ve milleti ıslah edeceklerdir. Ancak şimdilik teknik konularla ilgilenen kadınlara değil, ailede iyi nesiller yetiştirecek kadrolara ihtiyaç vardır. Bu sebeple kızların eğitiminde milli terbiye esas olmalıdır.²³⁷

Celal Nuri'ye göre, kadınlar toplum hayatında erkekler ile eşit haklara sahip olmalıdır. Bu düşüncesini İslamî argümanlarla açıklar ve İslamiyet'te kadının erkekle eşit hukuka sahip olduğunu vurgular. Ona göre, İslam'da kadınlar için başka, erkekler için başka hukuk yoktur.²³⁸ Kadınlar konusunu işlerken, dinî referanslara başvurmasının sebebi daha geniş bir çevreye ulaşmak düşüncesinin bir sonucu olabilir. Sonuçta, gelenekçi, çoğunlukla dindar bir topluma hitap etmektedir. Ancak

²³⁶Hüsameddin Erdem, "Celal Nuri İleri", **Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşünürleri - Tanzimat'tan Günümüze Ahlakî ve Edebî Düşünce Temsilcileri-**, C.V, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, Ekim 2015, s.3409.

²³⁷Şefika Kurnaz, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını**, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1991, s.68-69.

²³⁸Celal Nuri [İleri], **Kadınlarımız -Umumiyeti İtibariyle Kadın Meselesi Tarihi-Müslüman Türk Kadınları-**, Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1331,(Hicrî), s.158-159. (Bundan sonra Celal Nuri, **Kadınlarımız**).

Celal Nuri de kadının öncelikli vazifesinin (şimdilik diyor) âilesi olduğu kanaatindedir. Henüz Osmanlı toplumunda kadınların erkeklerle birlikte iktisadi hayatın parçası olması için şartların oluşmadığını bu sebeple kadınlara erkeklerle aynı eğitimin verilmesinin doğru olmadığını düşünmektedir. Şimdilik diyor, her şeyden evvel zevce mürebbiye ve gelecek nesilleri yetiştirecek kadınlara ihtiyaç vardır. Unutulmamalıdır ki kadın her şeyden önce bir mürebbiye bir pedagoğdur. Bu sebeple kadınlara iyi bir nesil psikoloji ve pedagoji açısından çocuk nasıl yetiştirilir bunu öğretmelidir. Ancak diyor, kadın bir zürriyet makinesi bir kuluçka fırını değildir, onun da kendine göre arzuları, kalbi, “şahsiyet-i insaniyesi” vardır.²³⁹ Bu yüzden Celal Nuri, kadınlara hem kendi mutlulukları hem de gelecek nesillerin iyi yetiştirilmesi için ciddi bilgi/eğitim verilmesi gerektiği kanaatindedir. Ancak, kadın eğitimi konusunda Batılı ülkelerin eğitim tarzlarının harfiyen taklit edilmesini doğru bulmaz.²⁴⁰ Bu düşünceyle kızların yabancı okullara gönderilmesinden şikâyetçidir, ne var ki başka çare yoktur; zira “bizde maarif-i nisvaniye yoktur” demektedir. Fakat en azından, çocukların yabancı mürebbiyelere verilmemesi gerektiğini söylemektedir; çünkü ona göre, her şeyden evvel, terbiyede bir millî amaç aranır.²⁴¹ Hâlbuki yabancı mürebbiye “bizim milli gayemizi bilemez.”²⁴²

Ahmet Cevat Emre de kadın eğitimi konusunun hayati bir öneme sahip olduğunu düşünen aydınlardan biridir. Ona göre, Bizans ve İran tesirleri sebebiyle sosyal hayatın tamamen dışında bırakılan kadınlar, iyi eğitim almaz, belli bir seviyeye

²³⁹Celal Nuri, **Kadınlarımız**, s.120.

²⁴⁰Celal Nuri, **Kadınlarımız**, s.121.

²⁴¹Celal Nuri, **Kadınlarımız**, s.122.

²⁴²Celal Nuri, **Kadınlarımız**, s.123.

getirilmezlerse ülkenin bağımsızlığını korumak mümkün olamayacaktır.²⁴³ Nezihe Muhiddin Hanım da Ahmet Cevat Emre gibi düşünmektedir. Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti tarafından Darülfünun konferans salonunda yapılan programda yaptığı konuşmasında, kadınların erkeklerle birlikte sosyal ve ekonomik hayatın gelişmesi için çalışmaları gerektiğini, bunun aksi bir durumun “tek ayakla yürümek” anlamına geleceğini söylemiştir. Nezihe Muhiddin’in konuşmasını nakleden Ruşen Zeki’ye göre ise, gerçek terakki ve refah ancak kadınlarla erkekler arasında kurulacak olan sosyal dengeyle, kadın erkek eşitliğiyle mümkün olabilecektir.²⁴⁴

II. Meşrutiyet döneminde kızların eğitimi konusuna yazılarında sık sık yer veren yazarlardan biri de Ethem Nejad’dır. Kızların eğitiminin en az erkekler kadar önemli olduğunu düşünen yazar, kız okullarında erkek okullarındaki programların uygulanmasını eleştirmektedir. Ona göre, kızların hayatta başarılı olamamalarının

²⁴³Kurnaz, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını**, s.68; Abdurrahman Şeref’in, 1921’de yazdığı şu satırlar kızların eğitimiyle ilgili geleneksel eğilimin özeti gibidir: “Pederlerimizin kavline göre bir kadın için zevcinden gelen mektubu İmam Efendi’ye müracaat etmeksizin okuyup anlamak ve ona bizzat cevap yazabilmek ve ihtiyacât-ı beytiyyeyi tekabül edecek miktarda hesap ve kitaba âşinâ olmak kâfi idi.” Bakınız: **Son Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendiyle Osmanlı Tarih Sohbetleri**, Hazırlayan: Mehmet Demiryürek, Akademik Kitaplar, İstanbul 2009, s.231-232.

²⁴⁴Ruşen Zeki, “Bizde Hareket-i Nisvan”, **Nevsal-i Millî**, Birinci sene, Dersaadet 1330, s.344-352. II. Meşrutiyet Dönemi kadın hareketi ve dernekleri için bakınız: Zafer Toprak, **Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Ocak 2015.

sebebi budur. Ancak, Ethem Nejad için kızların iyi eğitim almaları demek, eşleriyle geçinmelerini ve çocuklarına iyi bakmalarını onlara öğretecek bir eğitimidir.²⁴⁵

Açıkçası, II. Meşrutiyet döneminin önde gelen fikir akımlarının temsilcilerinin hepsi kızların eğitiminin toplum için önemli olduğu konusunda aynı kanaattedirler. Ancak bütün sorun, kadınlara nasıl bir eğitim verilmesi gerektiği, kızların ne dereceye kadar okula gitmelerinin yeterli olacağıydı. Örneğin Yusuf Akçura, kızların yüksek öğrenim görmelerinin gerekli olmadığını düşünürken, Halide Edip bu fikre şiddetle karşı çıkmaktadır. Berkes'e göre, bu konuda en ciddi ve yapıcı analiz Ziya Gökalp'e aittir. Gökalp kadın hürriyeti sorununu üç ana başlık altında toplamaktadır: Kadınların sosyal hayata özellikle ekonomik hayata katılmaları, erkek ve kadınlara eğitimde fırsat eşitliği sağlanması ve evlenme, boşanma, miras hukukunda kadın erkek eşitliğinin sağlanması. Gökalp'e göre bu alanlarda kadın erkek eşitliğinin sağlanması için eğitim, hukuk ve ekonomi alanında reformlar yapılması gerekmektedir. Ziya Gökalp'in ve bu konuda onun gibi düşünenlerin fikirleri dönemin İslamcı yazarları tarafından ağır bir şekilde eleştirilmiştir.²⁴⁶

İslamcı düşünürler, genellikle, kadının eğitimini iyi bir ev hanımlığı için gerekli görürlerken, Batıcılar, kadınların sosyal hayatın parçası olması gerektiğine, toplumun ancak kadınların erkeklerle tam bir eşitlik içinde yaşamasıyla modernleşeceğine inanıyorlardı. Batıcılar, kadınların iyi eğitim almalarının sonucunda daha modern ve batılı bir toplumun ortaya çıkacağını, örneğin eğitilmiş kadınların sayısının artmasının bir sonucu olarak kadınların örtünmesine gerek kalmayacağını iddia ediyorlardı. Batıcıların aksine, Türkçüler bu konuda uzlaşmacı bir tavır

²⁴⁵İsmail Doğan, "Tanzimattan Cumhuriyete Kadın Eğitimi Düşüncesinin Gelişimi" **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C. 34, Sayı 1, Ankara 2001, s.66.

²⁴⁶Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s.448.

almışlardı. Türkçü aydınlar bu konuda da bir Türk-İslam sentezinden yanaydılar. Onlara göre, Türk kadınları da Avrupa'da olduğu gibi iyi eğitim almalı, sosyal hayata dâhil olmalı, ancak Türk ve Müslüman kalmalıydılar.

II. Meşrutiyet dönemi İslamcılarının kadınların eğitimi konusundaki fikirlerine gelince, İslamcılar kızların okula gitmesine karşı olmamakla birlikte kızların eğitiminin İslami ölçülere göre yapılması gerektiğinde ittifak etmektedirler. Ancak bununla tam olarak ne kastettikleri ve sınırlarının ne olduğu hakkında görüşleri açık değildir. Fakat kesin olan bir şey varsa o da İslamcıların kadınların devlet idaresinde ve çalışma hayatında yer almasına sıcak bakmadıklarıdır. Onlar, değişen şartların Türk âilesinin temellerini sarsacağından endişe duymaktadırlar. Ayrıca onlara göre, kadın hürriyeti konusunda Avrupa'nın örnek alınması doğru değildir; zira geleneksel İslamî Türk âilesi Avrupa'dakinden daha üstündür.²⁴⁷

II. Meşrutiyet dönemi aynı zamanda milliyetçi düşüncelerin yaygınlaştığı bir dönemdir. Bu dönemde Osmanlı unsurları arasında, denilebilir ki, bir milliyetçilik yarışı başlamıştır. Alkan'a göre, II. Meşrutiyet dönemi görünüşte Osmanlılığın yeğlendiği izlenimi verse de II. Abdülhamid dönemindeki "İslam-Türk Sentezi", bu dönemde yerini "Türk İslam Sentezi"ne bırakmıştır. Bu dönemde Türklük ve Türk milliyetçiliği vurgusu hâkimiyet kazanmıştır. Ancak bu, sistematik bir ideoloji olmaktan çok inşa hâlinde bir görünüm sunmaktadır.²⁴⁸

²⁴⁷Kurnaz, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını**, s.65-66; II. Meşrutiyet döneminde kızların eğitimine dair tartışmalar için ayrıca bakınız: Yasemin Tümer Erdem, **II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s.62-84.

²⁴⁸Mehmet Ö. Alkan, "Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, C.I, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.394; Çok çarpıcı bir örnek olarak, Ömer Seyfettin'in, "Türklük nedir,

II. Meşrutiyet döneminin Türkçü aydınları²⁴⁹ genel olarak nasıl bir eğitim sorusuna milli eğitim, “millî terbiye” cevabını vermişlerdir. Başta Ziya Gökalp olmak üzere Yusuf Akçura, Halide Edip ve Ahmet Ağaoğlu öncelikle eğitimin Türkçe yapılması gerektiğine vurgu yapmışlardır.²⁵⁰

II. Meşrutiyet döneminin Türkçü aydınları da tıpkı İslamcı ve Batıcı aydınları gibi eğitimle ülkenin kalkınması arasında büyük bir bağlantı kuruyorlardı. Ancak Türkçüler için sorun sadece kaliteli eğitimle çözülemeyecek kadar büyüktür. Onlar eğitimin aynı zamanda millî olması gerektiği fikrindeydiler. Onlar da mekteplere büyük ümit bağlıyorlardı, ancak mektepleri sadece ülkenin değil milletin kurtuluşu, modern bir Türk milletinin inşası için de bir merkez olarak görüyorlardı.²⁵¹ Ahmet Ağaoğlu, her milletin mutluluk kaynağı terbiye-i milliyedir, diyor, eğitim sistemi milli esaslara göre düzenlenmemiş bir toplumun yaşayamayacağını iddia ediyordu. Ona

Türklüğün maksadı nedir...? İşte bu küçük kitap size o âlî ve mukaddes şeyin büyüklüğü tarif edecek” diye takdim ettiği, kitabına bakılabilir: Ömer Seyfeddin, **Mekteb Çocuklarında Türklük Mefkûresi**, Çocuklar Dünyası Neşriyatından, Aded 19, tarihsiz; ayrıca bakınız: Ömer Seyfettin, **Türklük Üzerine Yazılar**, Derleyen ve hazırlayan: Muzaffer Uyguner, Bilgi Yayınevi, Ankara 1993, s.78-93.

²⁴⁹II. Meşrutiyet dönemi Türkçülerinin görüşleri için bakınız: Safa, **Türk İnkılâbına Bakışlar**, s.54-58; Yusuf Akçura'nın hayatı ve fikirleri hakkında bir değerlendirme için bakınız: Nevzat Kösoğlu, “Yusuf Akçura”, **Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşünürleri - Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Siyasî, İdarî ve Sosyal Düşünce Temsilcileri-**, C.1, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, Ekim 2015, s.485-507.

²⁵⁰Gündüz, **Osmanlı Mirası Cumhuriyet'in İnşası**, s.132.

²⁵¹Nâfi Atuf, “Maarifimiz Hakkında”, **Türk Yurdu**, 19 Mayıs 1332/1 Haziran 1916, C. 5, Sayı 110, s.94'ten aktaran, Gündüz, **II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları**, s.410.

göre, eğitimini milli esaslara göre düzenlemeyen bir kavim çölde yolunu kaybetmiş bir seyyaha benzemektedir ki her gördüğü seraba doğru koşar ve nihayet mahvolur.²⁵²

Yusuf Akçura da, eğitim sorunları üzerinde duran, Osmanlı eğitiminin nasıl ıslah edileceğine dair düşüncelerini sık sık kamuoyuyla paylaşan aydınlardandır. O da dönemin bütün Türkçü aydınları gibi eğitimin millî esaslara göre düzenlenmesi gerektiğini düşünmektedir. Ancak Akçura'nın en ilgi çekici fikirlerinden biri Osmanlı Türklerinin felaket sebepleri arasında bir de edebiyat hastalığı olduğunu söylemesidir. Akçura, Osmanlı Türklerinin diyor, gerek eski medreselerinde gerek yeni mekteplerinde eğitime dair kitap ve dergilerde şimdiye kadar görülen hep edebiyat yani hayaldir. Bu memlekette doğru adam yetişmemesinin sebeplerinden biri de kötü terbiyedir. Fikir sahasında çalışanlarımızın hepsi şair veya ediptir. Bizde doktor, mühendis, mimar, asker işini gücünü bırakır şiir veya hikâye yazmakla uğraşır; nazırlarımız, valilerimiz, mebuslarımız, muallimlerimiz de böyledir. Eğer diyor, eğitimcilerimiz bu edebiyat hastalığının önünü almazlar, bu hastalığa bir ilaç bulamazlarsa ilerideki sosyal ve siyasal hayatımızın yaşayan bir hakikat değil uçup dağılıveren bir hayal olmasından korkulmalıdır.²⁵³

II. Meşrutiyet döneminin önde gelen aydınlardan biri de, şüphesiz, Hüseyin Cahit'tir. Hüseyin Cahit de, yeni dönemde köklü bir ıslahata girişmek gerektiğini

²⁵²A.Y. [Ahmed Agayef], "İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Yıllık Kongresi", **Türk Yurdu**, 19 Eylül 1329/2 Ekim 1913, C.3, Sayı 49, s.29'dan aktaran, Gündüz, **II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları**, s.409.

²⁵³Akçuraoğlu Yusuf, "İlmî Terbiye", **Talebe Defteri**, 16 Kânûn-ı evvel 1329/29 Aralık 1913, C.1, Numara 16, s.265; Şiir ve edebiyat düşkünlüğü konusunda şikâyetçi olan tek kişi Akçura değildir, Beşir Fuat, Şerafettin Mağmumî ve Abdullah Cevdet'in de benzeri fikirleri vardır. Bakınız: Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s.10.

düşünmektedir, ancak onu çağdaşlarından ayıran en önemli fark, eğitimin her şeyin esası olduğunu düşünmesine rağmen, ıslahatta eğitime değil askerliğe öncelik verilmesi gerektiğini düşünmesidir. Ona göre, yüklü miktarda borç temin edilerek, gerekli bütün alanlarda ıslahat yapmaya çalışmak en doğru hareket olur, fakat ne olursa olsun orduya öncelik verilmelidir. Ona göre, eğitim yerine askerliğe öncelik verilmesi garipsenebilir, ancak yapılacak ıslahatı yerleştirip güçlendirmek askerî açıdan ileri olmaya bağlıdır. Diğer alanlarda yapılacak ıslahatın başarıya ulaşması için ordunun gücü “verimli bir bahçe” olacaktır. Hüseyin Cahit’e göre, Balkan savaşları ıslahatta önceliğin orduya verilmesi gerektiği düşüncesini güçlendirmiştir. Zira diyor, güçsüz Osmanlı Devleti, Rumeli’de inşa ettiği, yolları ve okulları düşmanlara bırakmak zorunda kalmıştır.²⁵⁴

Hüseyin Cahit, eğitimde “yeniden temel atmak” gerektiği kanaatindedir. Ona göre meşrutiyetin yerleşmesi için eğitime büyük iş düşmektedir. Ancak, Hüseyin Cahit eğitim alanında yapılacak yeniklerde diğer alanlarda yapılacak olanlara göre daha çok engellerle karşılaşılacağı düşüncesindedir. ıslahatın bir kısmı para ile yapılır, oysa eğitim konusunda tek sorun para değildir. Üstelik “muntazam bir usul dairesinde dâimi bir surette çalışmak ve birden bire göze çarpmayacak neticeleri iktifat için her muâhezeye göğüs gererek ekilen tohumu biçmek üzere beklemek” ve bütün bunları yapacak, yapılan işleri istikrarlı bir şekilde yürütecek kimseleri iş başına getirmek gerekmektedir²⁵⁵

²⁵⁴Mehmet Fatih Sancaktar, **II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Milli Hâkimiyet Düşüncesinin Gelişimi ve Hüseyin Cahit Yalçın Örneği (1908-1925)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2009, s.142.

²⁵⁵Hüseyin Cahit, “Kitab Tercümesi”, **Yeni Tanin**, 29 Ocak 1910, No: 36/505; “Maarif Derdi”, **Tanin**, 23 Kasım 1910, No: 800; “Dünkü İstizah”, **Tanin**, 10 Ocak 1911, No: 845.

II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı maarif teşkilatındaki istikrarsızlık düşünüldüğünde Hüseyin Cahit'in yukarıda, istikrarlı bir idareyi eğitim reformlarını yürütmek için şart gören düşüncesi daha da bir anlam kazanmaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi, II. Meşrutiyet döneminde eğitim alanında arzu edilen başarının elde edilememesinin başlıca sebebi maarif teşkilatındaki istikrarsızlıktır. Meşrutiyetin başından 1913'e kadar toplam on beş maarif nazırının iş başına geldiğini hatırlamak istikrarsızlığın boyutunu anlamak için yeterlidir. Nitekim dönemin önde gelen eğitimcilerinden İsmail Hakkı Baltacıoğlu da, yukarıda ifade edildiği gibi, "Mutlakiyet döneminde esaslı yeniklere mani olan sultanın istibdadı idi. Meşrutiyet döneminde yeniliklere mani olan birçok fertlerin kararsızlığı idi. Sanki sosyal hayat bütün gücüyle ortaya çıkacağı tek bir vücut bulamayıp parça parça kanatlar taşıyan zayıf bireyler arasında dağılıp kalmıştı" demektedir.²⁵⁶

Hüseyin Cahit'e göre, bir ülkenin yeniden dirilmesi, fikri yönden ilerlemesine bağlıdır. Hürriyetin ilanıyla aydınların görevi tamamlanmış değildir, insanları cehaletten kurtarmak gerekmektedir. Bu sebeple, yüksek öğretim önemli olmakla birlikte, asıl üzerinde durulması gereken ilköğretimdir. Zaten diyor, halkın çoğunluğu köylüdür, o halde ilköğretime ağırlık verilmeli, okullar yaygınlaştırılmalı, eğitimin kalitesi artırılmalıdır. Ancak Hüseyin Cahit'e göre, bu konuda başarılı olunamadığı açıktır. Köy mektepleri köylüye, cemaatlere ve mahalline bırakılmıştır ve yeteri kadar önemsenmemektedir. Mevcut durumun Abdülhamid döneminden bir farkı olmadığı kanaatindedir.²⁵⁷ Hâlbuki meşrutiyet idaresinin ve yönetici elitlerin amacı varlık sebepleri olan avamı, köylüyü eğitmektir. Hüseyin Cahit, bu işin ihmale gelmeyeceği düşüncesindedir; zira halk istinat edilen yegâne kuvvettir. Bu sebeple eğitimin temeli olan ilköğretimin parasız ve zorunlu olması gerektiğini söylemektedir. Ona göre,

²⁵⁶Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s.267.

²⁵⁷Hüseyin Cahit, "Köylüler İçin", **Tanin**, 13 Mayıs 1910, No: 609.

Osmanlı Devleti, kabinelerin ve nazırların değişmesiyle değişmeyecek bir eğitim politikası belirlemelidir.²⁵⁸ Ancak o, Osmanlı Devleti'nin, eğitim sistemini kendi kendine düzeltemeyeceğine inanmaktadır. Bu yüzden Avrupa örnek alınmalıdır, demektedir, Osmanlıların Batı'yı örnek almadan "bu işin içinden" çıkamayacakları düşüncesini sık sık tekrarlamaktadır. Bu sebeple Avrupa'ya adam yollanmalı, Avrupa'dan öğretmen getirilmelidir, demektedir.²⁵⁹

Hüseyin Cahit'e göre, Osmanlı eğitim sisteminin en önemli sorunu adam yokluğudur. Zamanın ihtiyaçlarına vâkıf müdürler, öğretmenler olmadıktan sonra dünyanın en iyi programını yapsanız, en iyi eğitim yöntemlerini uygulasanız da bir şeye yaramayacaktır.²⁶⁰ "Maarif Islahatı" yazısında, Avrupa ülkelerinin eğitim yöntemlerini ve mekteplerini incelemek üzere bir heyet kurulmasını teklif etmekte, bu heyetin Fransa, Almanya ve İngiltere'deki okulları ayrıntısıyla araştırarak, Türkiye'nin ihtiyaçları çerçevesinde, sil baştan bir maarif nizamnâmesi yapmak amacıyla, maarif nizamnâmelerini mukayese ederek bir ortak metin çıkarmasını tavsiye etmektedir.²⁶¹ Hüseyin Cahit de, tıpkı Prens Sabahattin gibi Anglo-Sakson eğitim sisteminden yana gözükmektedir. Zira Batı ülkelerinin eğitim sistemleri üzerine çeşitli incelemeler yapmak üzere Avrupa'ya gönderilmesini teklif ettiği heyetin Fransız eğitim sisteminden ziyâde İngiliz eğitim sistemini incelemesini istemektedir. Çünkü ona göre, Anglo-Sakson eğitim sistemi çocukları hayata daha iyi hazırlamaktadır. Hâlbuki Fransız eğitim sistemi daha çok teoriye dayanmaktadır ve bu

²⁵⁸Hüseyin Cahid, "Unuttuğuz Vazifeler", **Tanin**, 23 Ekim 1910, No:769.

²⁵⁹Sancaktar, **II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli Hâkimiyet Düşüncesinin Gelişimi ve Hüseyin Cahit Yalçın Örneği**, s.144.

²⁶⁰Hüseyin Cahid, "Maarif Islahatı", **Tanin**, 17 Eylül 1908, No: 48.

²⁶¹Hüseyin Cahid, "Maarif Islahatı", **Tanin**, 6 Kasım 1908, No: 96.

eğitim sisteminden geçenler pekçok Şey öğrenmelerine rağmen, hayatın gerçekleri karşısında ŐaŐırmaktadırlar.²⁶²

Hüseyin Cahit, Avrupa'ya ğrenci gönderilmesi konusunun çok önemli olduğuna inanmaktadır. Ona göre, Osmanlı maarifi ile Avrupa maarif ve medeniyeti arasında büyük fark vardır. Osmanlı maarifi her açıdan Avrupa'nın gerisindedir. Bu sebeple, aradaki farkın kapatılması için Avrupa'ya ğrenci gönderilmelidir. Avrupa'nın "tazyik-i rekabeti altında ezilmemek için" diyor, onlar kadar güçlü olmak gerekmektedir. Üstelik Osmanlı ülkesinde yükseköğrenime devam edilecek kurumlar oldukça yetersizdir. Hüseyin Cahit'e göre de, bilgi sahibi olmak demek, mektep binası inşa etmek değildir. O da dönemin önde gelen diğer aydınları gibi eğitimde niceliksel büyüme yi niteliğe tercih eden anlayıŐtan Şikâyetçidir. Mektep binası açmakla meselenin hallolmayacağını düşünen yazar, okulları bilim yuvası hâline getirmek için uzun yıllar beklemek ve istikrarlı bir Şekilde çalışmak gerektiğini söylemektedir. Bu yüzden, uzun yıllar beklenemeyeceğine göre, Osmanlı mektepleri yerine Avrupa'daki yüksek okullar tercih edilmelidir. Ayrıca Hüseyin Cahit'e göre, Avrupa'ya yükseköğrenim için gönderilecek öğrencilerin öncelikle ğretmen okullarına gönderilmesine dikkat edilmelidir, çünkü Osmanlı ülkesinde eğitimin yaygınlaştırılması için her Şeyden önce öğretmene ihtiyaç vardır.²⁶³

Görüldüğu üzere, Hüseyin Cahit, Osmanlı eğitiminin bütün sorunlarına temas etmiş bir aydındır. İlköğretime öncelik verilmelidir düşünce siyle Satı Bey'e, teoriden çok pratiğe önem veren Anglo-Sakson eğitim anlayışını savunmasıyla Prens Sabahattin, Ethem Nejad ve İsmail Hakkı'ya yaklaşmaktadır. Açıkçası, Hüseyin Cahit

²⁶²Sancaktar, **II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli Hâkimiyet Düşüncesinin Gelişimi ve Hüseyin Cahit Yalçın Örneği**, s.145.

²⁶³Sancaktar, **a.g.e.** s.146-147.

gibi, yazdıklarıyla II. Meşrutiyet dönemine damgasını vurmuş bir aydının eğitim-öğretime dair düşüncelerinin başından sonuna kadar hiç değişmediğini iddia etmek mümkün değildir. Bütün insanlar içinde buldukları sosyal çevreden ve siyasi ortamdan etkilenir. Nitekim Osmanlı-Türk aydınları II. Meşrutiyet döneminin en önemli olayları olan Balkan savaşlarındaki ağır yenilgi ve Müslüman Arnavutların imparatorluktan kopmasından derinden etkilenmişlerdir.²⁶⁴ II. Meşrutiyet döneminin başındaki Osmanlıcılık idealinin yıkılmasında bütün bu gelişmelerin, şüphesiz büyük payı olmuştur. Balkan savaşları ve Müslüman Arnavutların bağımsızlığı imparatorluğun Türk aydınlarında travmaya sebep olmuş, buna bir de Birinci Dünya Savaşı'ndaki, Arap isyanlarının şoku eklenmiştir.

Son olarak, II. Meşrutiyet dönemi eğitimi ve eğitim anlayışına dair *İslam Dünyası* dergisine Ankara'dan M.Y. imzasıyla gönderilen eleştirel ve ilgi çekici bir mektuptan bahsetmek yerinde olacaktır. Derginin “Bizdeki Maarife Ağlamalı Mı? Gülmeli Mi?” başlığıyla takdim ettiği söz konusu mektubun ilgi çekici olmasının sebebi yazarının düşünceleri kadar taşradan, kim olduğu bilinmeyen biri tarafından

²⁶⁴Balkan savaşlarının Osmanlı aydınlarının eğitim düşüncesine etkileri için bakınız: Yahya Akyüz, “Eğitim Alanında Aydınların Eleştirisi ve Balkan Savaşları”, **Tarih ve Toplum**, Ağustos 2002, C.38, Sayı 224, 390-394; Niyazi Berkes, “Yeni okulları çok kişi özellikle İslamcılar anlamsız şeyler sayıyorlardı. (...) Balkan savaşlarından sonra İslamcılar arasında bir *muallim* ve okul düşmanlığı başlamıştı. İlk kez olarak ilkeğitim üzerindeki tekeline kaybeden medrese yetiştirmeleri, Balkan yenilgisindeki moral çöküşe okulun ve öğretmenin büyük payı olduğunu durmadan yayıyorlardı,” demektedir. Bakınız: Berkes, **Türkiyede Çağdaşlaşma**, s.454. Ancak bunun çok doğru bir tespit olmadığı açıktır. Balkan savaşları yenilgisiyle eğitim sistemi ve öğretmenler arasında bağlantı olduğunu iddia edenler çoğunlukla İslamcılar değil, Bulgaristan'ın savaşı ulusal/millî bir terbiye, Bulgarlık bilincine sahip olan ilkokul muallimleri sayesinde kazandığını söyleyen Milliyetçi/Türkçü aydınlardır.

gönderilmiş olmasıdır. Ancak anlaşıldığı kadarıyla mektup sahibi eğitim sorunlarını yakından bilen aydın birisidir. Üslubundan öğrenci olmadığı anlaşılmaktadır. Öğretmen olduğu tahmin edilebilir. Yazara göre, Osmanlı Devleti'nin başına gelen felâketlerin sebebinin eğitimsizlik olduğunu anlamayan Osmanlı kalmamıştır. Okulların eğitimin temeli olduğunu ifade eden M.Y, ancak okulun sadece ismiyle eğitimi yaygınlaştırmanın mümkün olamayacağını söylemektedir. Ona göre, öncelikle iyi bir idareye ihtiyaç vardır. Çare hasta olan mektep idaresini düzenlemektir. Ayrıca çocukların pekçok dersi ezberlemek zorunda kalmalarından şikâyetçi olan yazar, bunun çocukları şaşkına döndürdüğünü söylemektedir.²⁶⁵

2.3. EMRULLAH EFENDİ ve TUBA AĞACI NAZARİYESİ

II. Meşrutiyet döneminin en çok tanınan maarif nazırı olan Emrullah Efendi'nin²⁶⁶ siyasî kişiliği başlangıçta bir imparatorluk ideolojisi olan Osmanlıcılık

²⁶⁵M.Y, “Bizdeki Maarife Ağlamalı Mı? Gülmeli Mi?”, **İslam Dünyası**, 9 Mayıs 1326/22 Mayıs 1910, Aded 6, s.94-95.

²⁶⁶Emrullah Efendi'nin biyografisi için bakınız: İbrahim Alâeddin Gövsa, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, s.115; Mücellitoğlu Ali Çankaya, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C.II-III, Ankara 1954, s.52-53; Ziya Kazıcı, “Emrullah Efendi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.11, s.165-166; Meryem Üke, “Emrullah Efendi ve Tuba Ağacı Nazariyesi” **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.VI, Sayı 12, 2008, s.653-663; Muammer İpek, **Bir Eğitim Bakanı Olarak Emrullah Efendi'nin Eğitim Felsefesi, Politikaları ve Uygulamaları 1908-1914**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, Ankara 2002; Jöntürk hareketi içindeki faaliyetleri için, Şerif Mardin, **Jöntürklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s.39-40 ve 65; Felsefî kişiliği için, İsmail Kara, “Modern Türk Felsefesi Tarihinde Öncü Bir İsim Emrullah Efendi ve İlm-i Hikmet Dersleri”, **Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi**, Sayı 8, Ekim 2005, s.93-123; Süleyman Hayri Bolay, “Emrullah Efendi ve Felsefeye Bakışı”,

ve Jön-Türk liberalizmi etrafında şekillenmiş olmakla birlikte, Meşrutiyetten sonra çeşitli siyasî ve sosyal olayların zorlamasıyla yükselen ve zamanla İttihatçıları da etkileyen Türkçülük düşüncesine evrilmiştir.²⁶⁷ Emrullah Efendi, II. Meşrutiyet döneminin önde gelen eğitim teorisyenlerinden biridir. İsmail Hakkı Baltacıoğlu'na göre, Türk eğitim tarihinde bir Emrullah Efendi devri vardır. İsmail Hakkı, onun ortaöğretime Avrupâî bir karakter kazandırdığını, modern Darülfünun fikrinin ona ait olduğunu, Ziya Gökalp'in kişiliğini yarı yarıya ona borçlu olduğunu söylemektedir.²⁶⁸ Muallim Cevdet'e göreyse, Emrullah Efendi, Satı Bey'den önce pedagojiye ve eğitim metodolojisine değer veren birkaç kişiden biridir.²⁶⁹

Kafadar'a göre, Emrullah Efendi, Fransız eğitim etkisindeki Tanzimat zihniyetini devam ettiren aydınlardandır.²⁷⁰ Ancak doğrusu Kafadar'ın bu cümleyle tam olarak neyi kastettiğini anlamak mümkün değildir. Emrullah Efendi, şüphesiz II. Meşrutiyet döneminin en dikkat çeken aydınlardan biridir. Nitekim Türk Eğitim tarihçiliğinde II. Meşrutiyet dönemi söz konusu olduğunda akla gelen ilk isim Emrullah Efendi'dir demek abartı olmaz. Emrullah Efendi'nin ismi ve kendisine ait olan "Tuba Ağacı Nazariyesi" II. Meşrutiyet dönemine damga vurmuştur. Eğitim

Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşünürleri-Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Siyasî, İdarî ve Sosyal Düşünce Temsilcileri, C.1, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, Ekim 2015, s.285-295.

²⁶⁷Kemal Bakır, "Emrullah Efendi", **Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşünürleri-Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Siyasî, İdarî ve Sosyal Düşünce Temsilcileri**, C.1, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, Ekim 2015, s.271.

²⁶⁸Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s.173.

²⁶⁹Osman Nuri, **Maarif**, C.I-II, s.675-676; Kazıcı, "Emrullah Efendi", s.165.

²⁷⁰Kafadar, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, s.254.

tarihçiliğinde II. Meşrutiyet yılları için eğitimde Tuba Ağacı Nazariye'si dönemi denilmektedir.²⁷¹

Emrullah Efendi'nin eğitim-öğretim konundaki düşüncelerinin özetini “Maarif-i Umumiye Kanunu Layihası'nın esbab-ı mucibe mazbatasında ve *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1327 Senesi Dördüncü Kongresinde Tanzim Olunan Siyasî Programa Dâir İzâhnâme*'sinde bulmak mümkündür.²⁷² Buna göre, Emrullah Efendi için, bir memleketin maarif siyasetinin tayininde öncelikle gözetilecek olan şey milleti kimin terbiye edeceği meseledir. Ona göre, işin özü eğitim öğretimin faaliyetlerini devlet mi yürütecek yoksa cemaatler, çeşitli kişiler ve halk mı yürütecek noktasında toplanmaktadır.²⁷³

Emrullah Efendi'ye göre, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bağlı bulunduğu nazariyeye göre genel eğitime hükümetin müdahalesinden kastedilen şey katiyen bütün eğitim işlerinin devletin kontrolünde olması anlamına gelmemektedir. Nitekim Fransa'da diyor, bunu andıran bir meyil görülmektedir, ancak ona göre, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin meslek ve mesnedi buna izin veremez. Emrullah Efendi'ye göre, çocuğun eğitimi konusunda karar verecek üç merci vardır, “evlad-ı memleketin terbiye ve taliminde üç nev'î hak taalluk eder”: Bunlardan birincisi ebeveynin

²⁷¹Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s.173.

²⁷²Ayrıca şu makalelerine bakılabilir: Emrullah, “Terbiye ve Esasları”, **Sırat-ı Müstakim**, C.1, Sayı 16, 27 Teşrin-i sâni 1324, s.248-250; “Terbiyeye Dâir”, **Sırat-ı Müstakim**, C.1, Sayı 17, 4 Kânun-ı evvel 1324, s.264-266; “Terbiyeye Dair”, **Sırat-ı Müstakim**, C.1, Sayı 18, 11 Kânun-ı evvel 1324, s.278-279; “İlm-i Terbiyeye Dair”, **Sırat-ı Müstakim**, C.1, Sayı 25, 29 Kânun-ı sâni 1324, s.390-391. Bu makaleler yeni harflerle şu derlemede yayınlanmıştır: **Osmanlı Eğitim Mirası-Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler**, Hazırlayan Mustafa Gündüz, Doğu-Batı Yayınları, Ankara 2013, s.433-454.

²⁷³Emrullah Efendi, **İzâhnâme**, s.76.

hakkıdır. İkincisi dini cemaatlerin hakkıdır, yani diyor, her dini cemaat kendi cemaatine mensup çocuklara kendi dini akideleri ve adâbı doğrultusunda eğitim vermelidir. Üçüncü hak ise devlete aittir.²⁷⁴ Ancak devlet, dernekler tarafından veya dini cemaatlerce açılan okulları teftiş etmekle mükelleftir.²⁷⁵ Emrullah Efendi'ye göre, milletin “terbiye-i ehliye ve siyasiyesi” devletin siyaset şekli ile ahenk içinde olmalıdır. Siyasi nizamlarda bu, devletin bir hakkıdır ona göre. Hem de “menâfi-i âliye-i devleti, terakkiyat-ı umumiye-i memleketi kâfil bir haktır”²⁷⁶

Şaşırtıcı olan Emrullah Efendi'nin hem her dini cemaatin kendi mensuplarına kendi adab ve akidelerine göre eğitim verebileceğini söylemesi hem de devletin siyasi düzeni ile milletin eğitimi arasında bir ahenk olması gerektiğine inanmasıdır. İmparatorluğun son yüzyılı göz önüne getirilirse bu düşüncenin tahakkuk etmesinin ne kadar güç olduğu anlaşılabilir. Nitekim Meşrutiyetin ilk yıllarında düşünce hayatına hâkim olan bu iyimser düşünce, yerini kısa bir zaman sonra başka bir anlayışa bırakmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'ndeki ideolojik dönüşüm ortadadır. İlan-ı hürriyetle ortaya çıkan iyimser hava, Osmanlıcı ideoloji, hem gayri Türk unsurların Osmanlı hâkimiyetinde kalmak konusunda pek istekli davranmamaları, hem İttihad Terakki'nin zamanla güçlenerek muhalefeti tasfiyesi hem de Balkan savaşları ve yoğunlaşan Arap ve Arnavut talepleri karşısında Türkçülük düşüncesiyle yer değiştirmiştir denilebilir.

Emrullah Efendi'ye göre, ebeveynlerin çocuğun eğitimi konusundaki hakları eğer onlar bu husustaki görevlerini yerine getiremezlerse devlete veya cemaatlere intikal eder. Aynı şekilde herhangi bir cemaat bu görevini yerine getiremediğinde

²⁷⁴Emrullah Efendi, **İzâhnâme**, s.77.

²⁷⁵Emrullah Efendi, **İzâhnâme**, s.78.

²⁷⁶Emrullah Efendi, **İzâhnâme**, s.77.

onun hakkı da devlete intikal eder.²⁷⁷ Ona göre, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Kanun-ı Esasinin²⁷⁸ on beşinci maddesindeki her Osmanlı genel eğitim alma hakkına sahiptir ve on birinci maddesindeki Osmanlı imparatorluğundaki dini cemaatlerin kendi eğitim haklarına haiz oldukları ilkesine bağlıdır. Emrullah Efendi, ahalinin eğitimi ve “neşr-i tamim-i maarif” ile devletin yüksek menfaatleri arasında güçlü bir bağ görmektedir.²⁷⁹

Emrullah Efendi, ilköğretimin parasız ve mecburi olması gerektiğini düşünmektedir. “Kemâl-i millet kemâl-i marifetle kâimdir.” Ona göre her ilerlemenin biricik sebebi ilim ve marifettir. Tecrübe ile sabittir ki diyor, bir milletin ilerlemesi, ahlakı, rahatlığı ve mutluluğunu eğitim-öğretim temin eder. Emrullah Efendi, toplumların ahlakıyla eğitim seviyesi arasında münasebet kurarak, eğitilmiş toplumların daha ahlaklı olacaklarını iddia etmekte ve Türkiye’de Cumhuriyet döneminde de sık sık tekrarlanan o meşhur sözü söylemektedir: “Mektepler mamur oldukça hapisaneler harab olur.”²⁸⁰

Emrullah Efendi’nin bu sözleri onun eğitime bakışıyla ilgili önemli bir ipucu olarak ele alınabilir. Öncelikle son dönem Osmanlı-Türk aydınlarının genel eğilimi

²⁷⁷Emrullah Efendi, **İzâhnâme**, s.77.

²⁷⁸Kanun-ı Esasi, 15. madde: “Emr-i tedris serbesttir. Muayyen olan kanuna tebaiyet şartıyla her Osmanlı umumî ve hususî tadrise mezundur.” 11. madde, “Devlet-i Osmaniye’nin dini din-i İslamdır. Bu esâsı vikâye ile beraber asâyîş-i halkı ve adâb-ı umumiyyeyi ihlâl etmemek şartıyla Memalik-i Osmaniye’de maruf olan bilcümle edyânın serbesî-i icrâsı ve cemaat-i muhtelifeye verilmiş olan imtiyazat-ı mezhebiyenin kemâkân cereyânı devletin taht-ı himâyetindedir.”, Bakınız: A. Şeref Gözübüyük-Suna Kili, **Türk Anayasa Metinleri**, Ankara 1957, s.26.

²⁷⁹**BOA, BEO.** 4056/304168, 12 Receb 1330/27 Haziran 1912; Emrullah Efendi, **İzâhnâme**, s.78.

²⁸⁰Emrullah Efendi, **İzâhnâme**, s.78.

okullaşma oranıyla kalkınma arasında doğrudan bir bağ olduğuna inanmalarındır. Avrupa'nın terakkisinin yaygın eğitimin bir sonucu olduğu sık sık tekrarlanan bir kanaattir. Üstelik Balkan savaşlarından sonra okullaşma oranıyla Avrupa medeniyeti arasında görülen irtibata, bir de küçük Balkan devletlerinin kısa zamanda aldıkları mesafenin de bununla ilgili olduğu düşüncesi eklenmiştir. Bu düşünce, Osmanlı idarecilerini eğitim yapılanmasında nitelikten çok niceliğe önem veren bir noktaya sürüklemiştir. Osmanlı modernleşmesindeki aciliyet ihtiyacı da bu düşünceyi besleyen sebepler arasındadır. Halkın okuma yazma öğrenmesi ile aydınlanma arasında görülen bu irtibat, önceliğin okul binası inşasına verilmesine, öğretmenlik mesleğinin hak ettiği değeri görmemesine yol açmıştır. Öğretmenlik neredeyse biraz okuma yazma bilen herkesin yapabileceği bir iş olarak görülmüştür.²⁸¹

Emrullah Efendi'ye göre ayrıca, ziraatin ve sanayinin gelişmesi için köylülere, çiftçilere cehâlet dönemlerinden kalma, bilimsel tecrübelerin reddi anlamına gelen kötü adetleri, “mani-i terakki” görenekleri terk ederek bilimsel ziraat vasıtalarından istifade edecek, işlerini daha ziyâde düşünerek görececek ve kazançlarını iyi kullanmayı öğrenecek derecede eğitim vermek lazımdır.²⁸²

Emrullah Efendi'nin ismi, II. Meşrutiyet döneminin en tartışmalı eğitim teorilerinden biri olan “Tuba Ağacı Nazariye”siyle özdeşleşmiştir. Denilebilir ki, II. Meşrutiyet döneminde eğitim tartışmalarının başlangıç noktası bu nazariyedir. Eğitim ıslahatına nereden başlanacağı dönemin önemli tartışma konuları arasındaydı. (Tartışmaların bir sebebi de 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin değiştirilmesi konusuydu. Bu konuda üç görüş vardı: 1- 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin hükümlerini yürütmek 2-Meşrutiyetin gerektirdiği şekilde ve

²⁸¹Nurdoğan, **Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim**, s.143-144.

²⁸²Emrullah Efendi, **İzâhnâme**, 81-82.

zamanın ihtiyaçlarına göre yeni bir maarif-i umumiye nizamnamesi yapmak 3-nizamnameye hiç dokunmadan, ayrı kanunlar yapmak)²⁸³ Aydınlar, eğitimciler eğitim sisteminde köklü bir ıslahat yapmak konusunda birleşiyorlar ancak bu ıslahata nereden başlamak gerektiği konusunda ayrılıyorlardı. Bu tartışmalarda başı dönemin önde gelen iki eğitimcisi, Emrullah Efendi ve Satı Bey çekmekteydi. Emrullah Efendi eğitimi cennette bulunduğu inanan “tuba ağacı”na benzeterek, eğitim ıslahatında önceliğin yüksek öğretime verilmesi gerektiğini iddia ediyordu. Ona göre, eğitim ıslahatında yükseköğretim öncelikli olmalıydı çünkü Osmanlı Devleti’nin öncelikle her alanda yetişmiş elemana ihtiyacı vardır. Satı Bey, Emrullah Efendi’nin bu düşüncesini şiddetle eleştiriyor, ilköğretimi olmayan bir ülkede yükseköğretimin kurulamayacağını söylüyordu.²⁸⁴

Satı Bey’e göre, “çürük bir tahsil-i ibtidaiyeye istinat edecek bir tahsil hiçbir zaman âlileşemez”di. Üstelik Satı’ya göre, gerçek bir aydın zümresi tuba ağacı gibi değil, tabii ağaçlar gibi yetişirdi.²⁸⁵ Satı Bey, demek istiyorum ki diyor, “her ilim ve her müessese bir temele muhtaçtır. Ben tuba ağacı gibi muallâkta durabilecek ne bir

²⁸³Nevzat Ayas, **Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi –Kuruluşlar ve Tarihçeler-**, s.192; Koçer, **Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Problemi**, s.46.

²⁸⁴Osman Nuri, **Maarif**, C.III-IV, s.1277; Ergün, **II. Meşrutiyet Devri Eğitim Hareketleri**, s.183.

²⁸⁵Satı, “Tuba Ağacı Nazariyesi”, **Muallim**, Birinci Yıl, Sayı 12, 1 Temmuz 1333, s.353-366; Rıza Kardeş, Millî Eğitimimizde Öğretmen Yetiştirme Dâvâsı ve Tûbâ Ağacı Nazariyesi II, **Türk Kültürü**, Sayı 188, Yıl XVI, Haziran 1978, s.462-463. Ayrıca bakınız: Rıza Kardeş, Millî Eğitimimizde Öğretmen Yetiştirme Dâvâsı ve Tûbâ Ağacı Nazariyesi III, **Türk Kültürü**, Sayı 189, Yıl XVI, Temmuz 1978, s.538-546.

ilim tanıyorum ve ne de bir müessese-i talim tasavvur edebiliyorum.”²⁸⁶ Hâlbuki Satı Bey’e göre en ileri memleketlerde ilköğretim eğitimin temeli sayılır, o yüzden ilköğretim okullarının sayısı orta ve yükseköğretim okullarının sayısından kat kat fazladır. Satı Bey bu düşüncesini son dönemin Osmanlı aydınlarınca gıpta ile bakılan Alman ve Japon kalkınmaları üzerinden verdiği örnekle destekler. Ona göre, Almanya’nın kuruluşu ve terakkisi, Japonya’nın modernleşmesi hep ilkokulları sayesinde olmuştur. İlkokul fikir ve hissin hatta bedeninin henüz tamamen olgunlaşmadığı bir dönemi içine aldığı için insanın fikirleri ve mizacı üzerinde daha derin etki bırakmaktadır. Bu yüzden diyor “milletin ahvâlinde en derin tahavvüller, en hakiki inkılâplar her şeyden ziyade tahsil-i ibtidai sayesinde vuku‘a gelir.”²⁸⁷ Celal Nuri de Satı Bey gibi düşünenlerdendir, ona göre de, çocukluk dönemi çok önemlidir. Orada insanın kafasına yerleşen şeyler akıldan kolay kolay silinmez. Onun için diyor, “ibtidai tahsil, âli tahsilden kat kat üstündür.”²⁸⁸

Hüseyin Cahit de “Tuba Ağacı Nazariyesi”ni eleştirenlerdendir. Hem Meclis-i Mebusan’da hem *Tanin* gazetesinde, Emrullah Efendi’yi şiddetle eleştirir. Ona göre, Emrullah Efendi, Maarif bütçesini üç katına çıkarmış ancak yapılan işlerde bir gelişme olmamıştır. Hüseyin Cahit, eğitim ıslahatında meselenin para olmadığı, zaman ve muntazam bir program dairesinde çalışmak olduğu kanaatindedir. Hâlbuki diyor, Emrullah Efendi işi para meselesi zannetti, çok parayla çok iş görüleceğine inandı. Ona göre, Maarif Nazırı Emrullah Efendi, yapamadığı işler yüzünden eleştirilemezdi, zira Osmanlı eğitim teşkilatının perişan vaziyetini bilenler bu teşkilatın bir yıl gibi

²⁸⁶Satı, “Tuba Ağacı Hakkında -Bir İzah-”, **Muallim**, Birinci Yıl, Sayı 13, 1 Ağustos 1333, s.386-388.

²⁸⁷**Mustafa Satı Bey ve Eğitim Bilimi, Fenn-i Terbiye**, C.I-II, Hazırlayan: Mustafa Gündüz, Otorite Yayınları, Ankara 2012, s.36.

²⁸⁸Celal Nuri, **Kadınlarımız**, s.123.

kısa bir zamanda düzeltilemeyeceğini de bilmektedir. Ancak kendisinin, Emrullah Efendi'yi bir şey yapmadığı için değil, pekçok şey yaptığı, yapamayacağı şeyleri yapmak istediği için eleştirdiğini söylemektedir. Hüseyin Cahit, Emrullah Efendi'nin hem maarif bütçesini hem ülkenin çok değerli olan zamanını israf ettiğini iddia etmektedir. Tuba ağacı nazariyesinin de bir eleştirisi olarak okunabilecek şu satırları dikkate değerdir:

“Bize büyük planlar, vâsi tasavvurlar, zerrin hülyalar lazım değildi. Hayâlât ve nazariyâta dalıp da gözümüz önündeki hakikati unutacak olursak işin içinden çıkamadık, nasıl ki öyle oldu vazifenin kesreti ve tenevvü'ü karşısında bunalıp kaldık. Hâlbuki takibi icab eden meslek pek sade idi. Elimizde iyi kötü bir usul, bir idare, bir heyet-i mekâtib vardı. Bunların pek iktidarsız hocalarını tebdil ederek tedrisâtı ıslah etmek, muallimlerin pek cüz'î olan maaşlarına biraz zamâim icrâ ederek şevklerini artırmak ilk vazife idi. Sonra muallim yetiştirmek ve mektep binaları hazırlamak icab ederdi. İşte bu suretle bir taraftan muallim yetiştirirken diğer taraftan mektep hazırlayarak imkân müsaid olduğu kadar iş görmek kâfi idi. Bu suretle hem paramızı israf etmemiş olurduk hem sağlam adımlarla yürümüş olurduk. Hâlbuki Emrullah Efendi böyle yapmadı. Her işe birden başladı. Bir talimatname ile mekâtib-i ibtidaiyeyi ıslah etti, bir nizamname ile idadi mekteplerini liselere tahvil eyledi, darülfünunlar açtı. Darülmualiminler açtı, ihtiyat sınıfları, el sine şubeleri vücuda getirdi. Bunlar tılsımlı bir darbe-i füsunkâr ile vücuda gelmiş icraat gibi yalnız kâğıt üzerinde mevcuttur...”²⁸⁹

Hüseyin Cahit, meşrutiyet hükümetinin en önemli görevlerinden birinin köylüleri okutmak olduğunu, eğitim binasının temelini ise ilköğretimin meydana getirdiğini düşünmektedir. Ona göre, Emrullah Efendi bir yıllık nazırlığı döneminde bu konuda hiçbir şey yapmamıştır. Hüseyin Cahit, sözü “Tuba Ağacı Nazariyesi”ne

²⁸⁹Hüseyin Cahit, “Dünkü İstizah”, **Tanin**, 10 Ocak 1911, No: 845.

getirerek, şimdi Emrullah Efendi'den öğreniyoruz ki diyor, maarif tuba ağacına benzer, ancak Hüseyin Cahit, biraz da ironik bir tarzda eğitimin temeli bir gün gökte bir gün toprağın altında bir gün üstünde aranarak bir sistem inşa edilemez diyerek alaycı bir üslup benimsemektedir.²⁹⁰ Hüseyin Cahit, başka bir yazısında yine sözü “Tuba Ağacı Nazariyesi”ne getirerek, ilköğretimin Osmanlı eğitiminin öncelikli konusu olduğunu söylemiştir. Ona göre, okulların sayısının artırılması gerekmektedir. Hüseyin Cahit'e göre, “ilim mektep binası değildir. Büyük darülfünunlar tesisi maddeten muhal addedilemez, fakat o darülfünuna âlem-i medeniyette bir mevcudiyet-i ilmiye, bir hüviyet-i maneviye verebilmek için senelerce çalışmaya, muntazam surette uğraşmaya lüzum vardır.”²⁹¹

Emrullah Efendi'nin “Tuba Ağacı Nazariyesi”nde muhalifleri olduğu gibi destekçileri de vardır. Örneğin Feridun Vecdi, maarif ıslahatına yükseköğretimden başlanması gerektiğini düşünenlerdendir. Ona göre de, Osmanlı Devleti'nin işe ilkokuldan başlayacak kadar vakti yoktur; zira memlekette yetişmiş adam kıtlığı vardır. Feridun Vecdi'ye göre, bu sebeple ülkenin yetişmiş adam ihtiyacını karşılayacak olan yükseköğrenime öncelik verilmelidir. Emrullah Efendi'nin tuba ağacı nazariyesinin pekçok kimse tarafından alayla karşılandığını söyleyen Feridun Vecdi'ye göre, bu nazariye ülkenin mevcut şartları içinde ihtiyaç duyduğu üstün, bilgi sahibi bir zümrenin az zamanda yetişmesini sağlayacak bir nazariyedir.²⁹²

Emrullah Efendi, öncelikle yüksek okullar açalım, Darülfünun'u en ileri seviyeye ulaştıralım, Sultanîlerden ve Darülfünun'dan yetişenler çoğaldıkça halkın

²⁹⁰Hüseyin Cahid, “Dünkü İstizah”, **Tanin**, 10 Ocak 1911, No: 845.

²⁹¹Hüseyin Cahid, Avrupa'da Tahsil”, **Tanin**, 16 Ocak 1910, No: 851.

²⁹²Ergün, **II. Meşrutiyet Devri Eğitim Hareketleri**, s.93; aynı yazar “Emrullah Efendi, Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları” **DTCF Dergisi**, C.30, Sayı 1-2, Ankara 1982, s.13.

eğitimden yararlanması da kolaylaşacak ve yaygınlaşacaktır, demekte, yeni nizamnameler hazırlanmasını teklif etmekteydi.²⁹³ Ona gore, ilköğretimin yaygınlaştırılması ve ıslahı en az üç kuşağın harcanması demektir. Muallim Mecmuası’nda “tahsil-i iptidainin her tarafa tamim ve intişarı uzun bir zamana lâakal iki üç batın mruruna bağlıdır. Tahaşilin yüksek derecelerini ihdas etmeyi bu zamanın nihayetine kadar tehir etmekse katiyen câiz olamaz. Çünkü memleket yaşamak ve sr‘atle terakki etmek için iyi ve yüksek tahsil gormş zevtın mesi ve ihtimamına da arz-ı iftikar eder” demektedir.²⁹⁴ Bunu beklemektense, vatansever yksekğrenimlilerin özverilerini harekete geçirmek ve bunların sayısını çoğaltmanın daha kestirme bir yol olacağı düşüncesindedir. Satı Bey ise, Emrullah Efendi’nin niteliğe önem vermediğini, hemen işe başlanmalı diyerek önceki dönemlerin haksızlığını, plansızlığını bir prensip haline getirdiğini iddia etmektedir.²⁹⁵

Emrullah Efendi, 1912’de, Darlfnn Nizamnmesinin esbab-ı mucibe mazbatasında, Darlfnn dediğim yükseköğretim kurumları ilimlerin ve fenlerin hem yayılmasına hem de gelişmesine hizmet eder. İlimleri ve fenleri yaymaktan kasıt, onları halka bildirmektir. Darlfnnlar yükseköğretime mahsus kurumlardır. Bu kurumlar aynı zamanda ilk ve ortaöğretimin de gelişmesi için vasıtaadır, demektedir. Emrullah Efendi, bir ülkenin gelişmişliği ile yükseköğretim kurumları arasında güçlü bir bağ gormektedir. Bunun için diyor, Darlfnn ıslahatı eğitim ıslahatının en önemli konusudur.²⁹⁶ Nitekim ilk nazırlığı zamanında ilgilenemediği Darlfnn meselesini ancak ikinci nazırlığında ele almış, o zamana kadar düzenli bir teşkilata kavuşmamış olan Darlfnnunda köklü yenilikler yapmak için çeşitli alışmalar

²⁹³Sakaođlu, **Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi**, s.126.

²⁹⁴Koer, **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, s.171-172.

²⁹⁵Sakaođlu, **a.g.e.** s.126.

²⁹⁶Nafi Atuf, **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme II**, İstanbul 1932, s.65-66.

yürütmüştür. Emrullah Efendi, Sorbonne Üniversitesi'nin işleyişini örnek alan bir talimatnameyle Darülfünunu bir yüksekokul karakterinden çıkararak bir üniversiteye dönüştürecek teşkilatlanmayı yapmıştır.²⁹⁷

Ziya Gökalp, Emrullah Efendi'nin ölümünden sonra, *Yeni Mecmua*'da yazdığı bir yazı ile Emrullah Efendi'nin eğitim ıslahatına yukarıdan başlamak lâzımdır fikrini destekliyordu. Yazısına Emrullah Efendi'nin “tuba ağacı” nazariyesinin en önemli muhalifi Satı Bey'i eleştirerek başlayan Ziya Gökalp'e göre, bu asırda yaşamak isteyen bir millet yükseköğretimini (darülfünun) teşkil etmek için uzun süre bekleyemezdi. Ona göre, ancak kültürü (hars) teşekkül etmiş milletlerde eğitim ıslahatına aşağıdan başlanabilirdi. Ayrıca Gökalp, eğitim ıslahatına iptidaiden başlamak için öncelikle ilk ve ortaöğretim öğretmenlerinin yetiştirilmesi gerektiğini bunun da ancak yükseköğretim yoluyla olacağı düşüncesindedir. Ona göre, mantıkî olarak eğitim aşağıdan yukarıya doğru gitmekle birlikte, bunun her aşamasında bilim yukarıdan aşağıya doğru gitmektedir. Bizim şu hâlimizde diyor, eğitimin bütün dereceleri ancak yukarıdan hayat alabilir. Aşağısının ıslahı için de öncelikle yukarısını ıslah etmek gerekir. Gökalp, Emrullah Efendi'nin anlatmak istediğinin bu olduğu

²⁹⁷Kafadar, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, s.159; Rıza Kardaş, “Millî Eğitimimizde Öğretmen Yetiştirme Davası ve Tûbâ Ağacı Nazariyesi V”, **Türk Kültürü**, Sayı 194, Yıl XVII, 1978, s.118-119; Emrullah Efendi'nin Darülfünun ıslahatı için bakınız: Mehmet Ali Aynî, **Darü'l-fünun Tarihi**, Pınar Yayınları, İstanbul 1995, s.61-72; Emre Dölen, **Türkiye Üniversite Tarihi I -Osmanlı Döneminde Darülfünun 1863-1922-**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s.313-346; Ekmeleddin İhsanoğlu, **Darülfünun I, Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı**, IRCICA, İstanbul 2010, s.223-243.

kanaatindedir; zira ona göre Emrullah Efendi'nin “tuba ağacı” nazariyesi, üzerinde çok tartışılmasına rağmen, tam olarak anlaşılammıştır.²⁹⁸

Gökalp'e göre, üniversite (Darülfünun) millî eğitimi tesis edip liselerle ilkokullara yayar. Bunun içindir ki diyor, üniversite gelişmeden liselerde ve ilkokullarda da bir ilerleme olamaz. Emrullah Efendi'nin dediği gibi ilim Tuba Ağacına benzemektedir. Millî eğitim üniversiteden başlayarak öğretmen okullarına ve liselere, oralardan da ilkokullara kadar inecektir.²⁹⁹

Emrullah Efendi, her ne kadar eğitimi bir “tuba ağacına” benzeterek eğitim ıslahatına ilköğretimden değil, yükseköğretimden başlanmak gerektiğini söylemiş olsa da maarif nazırlığı yaptığı iki dönemde de başta ilköğretim olmak üzere eğitimin pekçok alanında önemli ıslahatlar yapmıştır. İlköğretimin parasız ve zorunlu hâle getirilmesi onun çalışmalarının bir sonucudur. Nitekim “Tuba Ağacı Nazariyesi”ne ve Maarif Nezaretinin icraatlarına karşı yapılan eleştirilere Meclis-i Mebusan'da hakkındaki bir soru önergesine cevap verirken kendisini şu şekilde savunmuştur:

“İlim yukarıdan başlar, Fakat ben bu nazariyeyi söylediğim vakit, mekâtib-i ibtidaiyeyi yapmayacağım, mekâtib-i ibtidaiyeye önem vermeyeceğim” demedim. En ziyâde oraya ehemmiyet vereceğim. Mekâtib-i ibtidaiye içindir ki

²⁹⁸[Ziya Gökalp], “Maarif ıslahatında Tuba Nazariyesi”, **Yeni Mecmua**, Birinci Sene, Sayı 5, 9 Ağustos 1917, s.97-98. Bu yazı dergide imzasız olarak çıkmıştır. Ancak yazının Ziya Gökalp'e ait olduğu tahmin edilmektedir. Bakınız: Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s.194; Rıza Kardaş, “Millî Eğitimimizde Öğretmen Yetiştirme Davası ve Tûbâ Ağacı Nazariyesi I”, **Türk Kültürü**, Sayı 186, Yıl XVI, Nisan 1978, s.323.

²⁹⁹Ziya Gökalp, **Terbiye'nin Sosyal ve Kültürel Temelleri I**, Hazırlayan: Ziya Kardaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973, s.89; Kâzım Nâmi Duru, **Ziya Gökalp**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1975, s.191.

ben yukarıdan başlıyorum. Evet, şecere-i marifet, şecere-i tubâ gibidir. Onun kökü yukarıdadır. Bugün tarih tedkik olunsun bütün fûnun meydana konulsun, acaba ilm-i beşer nasıl terakki etmiştir.”³⁰⁰

Emrullah Efendi ikinci nazırlığı döneminde (1912) Sabah gazetesine verdiği bir röportajda, ülkenin ihtiyaçlarının genişliğine rağmen imkânlarının çok kısıtlı olduğunu söyledikten sonra, taşra ilkokulları için 70.000 öğretmene ihtiyaç duyulduğunu söylemektedir. Eğitim yöntemlerini bilen (pedagoji) bu kadar öğretmen bulmak mümkün olmadığı gibi bunun yüzde birini bile bulmak mümkün değildir. Ona göre, işte bu sebeple en yakın ve acele ihtiyaç ilköğretimi düzene koymak, eğitim ıslahatına en aşağıdan başlamaktır. Emrullah Efendi, eğitim ıslahatına yükseköğretimden başlanmalıdır düşüncesinden de, “şimdilik” bu sebeple vazgeçtiğini söylemektedir.³⁰¹ “Velhasıl memlekette okuma-yazma bilmez adamların miktarını eksiltmek için her ne yapmak mümkün ise yapacağız.”³⁰² Başka bir yerde de, bir memlekette meşrutiyetin esası ve devamı için en emin, en iyi sonuç verecek yol ilköğretimdir, demektedir. Ki zamanımızda diyor, bu gerçek herkes tarafından kabul edilmektedir.³⁰³ Meclis-i Mebusan’da yaptığı konuşmada ise, “Bendeniz, mekâtib-i ibtidaiye taraftarıyım, halkı köylüyü okutmak lazımdır” demiştir. Ona göre

³⁰⁰Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 20 Kânun-ı evvel 1326, 21. İçtima, s.635; Ergün, II. Meşrutiyet Devri Eğitim Hareketleri, s.61.

³⁰¹Ülken, Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, s.193; Emrullah Efendi ilk nazırlığı döneminde de yine aynı gazeteye verdiği bir röportajda benzer şeyler söylemiştir. Bakınız: Osman Nuri, Maarif, C.III-IV, s.1278.

³⁰²Osman Nuri, Maarif, C.III-IV. s.1279.

³⁰³Emrullah Efendi, İzâhnâme, s.82.

ilköğretimin geri kalmasının sebebi ülkelerin bu işe geç başlamasıdır. Her hükümet, diyor, bütün ilköğretimi kendi eline almak ister, bizde de böyle olmalıdır.³⁰⁴

Emrullah Efendi'ye göre, Maarif Nezareti siyâsî bir bakanlıktır ve belli başlı üç amacı vardır: İlmi himaye etmek, vatandaşlara genel eğitim vermek ve eğitim yoluyla imparatorluğun bütünlüğünü sağlamak.³⁰⁵ Ancak vatandaşlara genel eğitim vermek konusunda ciddi bir sorun vardı, hem eğitimin parasız ve zorunlu olması isteniyor hem de ilköğretimin finansmanı halka bırakılıyordu. Nitekim Emrullah Efendi de, köylerde mektep binası yok, inşa edilen yerlerde ise muallimlere maaş vermek için para yok. Bu işi bütçedeki tahsisatla yapmak mümkün değildir. İlköğretimin yaygınlaştırılması işi ise “servet-i umumiye” artsın o zaman yaparız denilerek sonraki bir zamana bırakılamayacak kadar önemlidir. Bunun için esaslı bir tedbire ihtiyaç vardır, o da ilköğretimin bina ve masraflarının mahalline terk edilmesidir, demektedir. Ona göre, her köy, her nahiye, her kasaba ilkokulunu kendisi yapmalı ve okulun masrafları nispetinde gene kendisi idare etmelidir.³⁰⁶

Emrullah Efendi'ye göre, meşrutî bir hükümette terbiyenin esası hürriyettir. Hürriyet ise, ilimle kâimdir. Bilgisizlik ile ilim bir arada durmaz. “Hürriyet maarifin vezn-i tadilidir.” Ancak bununla birlikte eğitimin din ile çelişmemesi ve vatan menfaatlerine uygun olması gerektiğine inanmaktadır. Ona göre, öğrenciler ahlakî ve

³⁰⁴Mustafa Ergün, “Emrullah Efendi, Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları” **DTCF Dergisi**, C.30, Sayı 1-2, Ankara 1982, s.17; Kafadar, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, s.258; Rıza Kardaş, Millî Eğitimimizde Öğretmen Yetiştirme Dâvâsı ve Tûbâ Ağacı Nazariyesi IV, **Türk Kültürü**, Sayı 191, Yıl XVI, Eylül 1978, s.476-678.

³⁰⁵Ergün, “Emrullah Efendi, Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları”, s.11.

³⁰⁶Osman Nuri, **Maarif**, C.III-IV, s.1278.

dinî eğitimlerinin yanısıra kişisel ve sosyal hayat kavgasından başarıyla çıkacak pratik bir eğitim almalıdır.³⁰⁷

Emrullah Efendi'ye göre, “*Bir milletin ikbâl ve istikbâlini, vatanın selâmet ve saadetini tahkim etmek için birinci şart, efrâd-ı milletin umumiyetle tamim ve tedrisidir*”.³⁰⁸ Ona göre, eğitim yaygınlaştırılmalıdır ve bütün okulların eğitim programlarında, dinî ve ahlakî eğitime önem verilmelidir. Ayrıca öğrencilere zihin geliştirici bilgiler verilmelidir. İptidailer ve rüştiyelerde çocuklara askerî talimler yaptırılmalıdır.³⁰⁹

Bütün ilerlemelerin kaynağı bilime, bir milletin ahlakı, serveti, mutluluğu eğitime bağlıdır diyen Emrullah Efendi, ilkokulların ders programlarının çocuk tabiatı ve bilimsel eğitim teorilerine dayanması gerektiğini düşünmektedir. Maarif nazırı olarak ders programlarına malumat-ı medeniye ve kanuniye (medeni ve kanuni bilgiler), malumat-ı diniye (din bilgisi), malumat-ı ahlakiye, Osmanlı memleketinin coğrafyası, Osmanlı tarihi, umumi tarihe dair kısa bilgi, malumat-ı fenniye (fen bilgisi), köy iktisadı ve sağlığı, jimnastik, elişleri ve dikiş derslerini koymuştur.³¹⁰ Ona göre, ilköğretimin amacı herkese bilmesi gereken şeyleri öğretmektir; insanları pratik hayata hazırlamaktır. Ders programlarına söz konusu dersleri koymasının temel sebebi her insanın bu derslerin içeriğindeki bilgileri öğrenmesi gerektiğine duyduğu inaçtır.³¹¹

³⁰⁷Ergün, “Emrullah Efendi, Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları”, s.11.

³⁰⁸Emrullah Efendi, **İzâhnâme**, s.80.

³⁰⁹Ergün, **II. Meşrutiyet Devri Eğitim Hareketleri**, s.67.

³¹⁰Nafi Atuf, **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme II**, s.40; Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s.193.

³¹¹Emrullah Efendi, **İzâhnâme**, s.78.

Emrullah Efendi'nin, ilköğretim programlarına koyduğu derslerin iptidai mekteplerinde niçin okutulması gerektiğine dair *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu Layihası*'nın esbab-ı mucibe mazbatasında yaptığı açıklama Kafadar'a göre onun pedagoji anlayışının özetidir. Emrullah Efendi'ye göre, insanlığın yaratılışında doğruyu bilmek, iyiliği işlemek ve güzelliği hissetmek amaçlarına yönelen üç kuvvet vardır. Bunlar, ahlakî ve hissî kuvvetlerdir. Eğitim öğretim, söz konusu kuvvetlerin doğru bir şekilde gelişmesi için gereken tedbirleri almaktır. Ona göre, insan zihni doğruya iki yoldan ulaşır: Tahlil ve terkip. İşte bunun için çocukların zihni eğitiminde bu yöntemleri kullanan matematik ve fen derslerine ilköğretim programlarında yer verilmelidir. Ahlak eğitimi için din ve ahlak derslerine, hissi eğitimin gelişmesi içinse müzik gibi derslere ihtiyaç vardır. Üstelik bu üç kuvvetin gelişmesi beden terbiyesine bağlı olduğu için okul programlarına beden eğitimi ve sağlık bilgisi dersleri konulmalıdır.³¹²

Emrullah Efendi'yle ilgili en dikkat çekici olan durum hayatındaki büyük çelişkidir. Neredeyse bir dönemin eğitim tarihine, ilim yukarıdan başlar, eğitim ıslahatına yükseköğretimden başlanmalıdır, memleketin yetişmiş adama ihtiyacı vardır, şeklinde özetlenebilecek “Tuba Ağacı Nazariyesi”yle damgasını vurmuş, ancak her iki nazırlığında da ilköğretim işleriyle daha çok ilgilenmek zorunda kalmıştır. Bu durumun temel sebebi dönemin şartları ve kamuoyunun zorlamasıyla açıklanabilir.

Nitekim yukarıda izah edildiği gibi, son dönem Osmanlı aydınları okullaşma oranının artmasıyla ülkenin kalkınması arasında sıkı bir bağlantı olduğuna inanıyorlardı. Zira Osmanlı Devleti'nin en önemli sorunlarından birinin de halkın cehâleti olduğu kanaati oldukça sık tekrarlanan, dillere pelesenk olan bir şeydi. Üstelik okullaşma oranıyla resmî ideolojinin imparatorluğun uzak vilayetlerine

³¹²Kafadar, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, s.256.

ulaşması mümkün olabilecekti. Çünkü II. Meşrutiyet yılları, aynı zamanda, ayrılıkçı hareketlerin iyiden iyiye güçlendiği bir dönemdir. Devleti idare edenler bir taraftan İmparatorluğun gayri Türk unsurlarını Osmanlılık fikri, hanedan ve halife etrafında tutmaya çalışıyor, beri yandan Türkler arasında Türklük duygusunun gelişmesini temin edecek faaliyetlerde bulunuyorlardı. Aydınlar da birkaç parçaya bölünmüş vaziyetteydi. Bir taraftan, her şeye rağmen, imparatorluğun bütünlüğünü Müslümanların dayanışmasına bağlayanlar bulunduğu gibi, bir taraftan Türkçülük hareketinin yayılmasının sonucu olarak Anadolu ve Türk vurgusunun dozu artıyordu. Türk aydınlarının önemli bir kısmını, denilebilir ki, imparatorluğun bütünlüğünden çok Türklüğün kaderi ilgilendirmeye başlamıştı. Aslında benzeri eğilimler diğer etnik guruplar arasında da vardı. Nitekim Arap aydınlarını Araplığın geleceği, Ermeni aydınlarını ise Ermenilerin geleceği ilgilendiriyordu. İşte Emrullah Efendi, bütün bu olup bitenler içinde fikirlerini tadil etmek zorunda kalmış olabilir. Büyük çelişkinin kaynağı ister şartların zorlaması, ister kendi arayışının bir sonucu olsun, Emrullah Efendi fikirleri üzerinde uzun uzun durulmayı ve hakkında biyografi yazılmayı hak eden bir aydındır.³¹³

Öte yandan Emrullah Efendi II. Meşrutiyet döneminin Türkçülerindedir. Dönemin Türk eğitimcileri, Türk millî kimliğinin inşasında ilköğretimin önemini kavramış gözükmektedir. Onlara göre, millet uyandırılmalıdır, aydınlatılmalıdır ve

³¹³Emrullah Efendi'nin kişisel özelliklerine dair İsmail Hakkı Baltacıoğlu tarafından anlatılan şu hatıra ilgi çekici olabilir: "Emrullah Efendi fikir, kültür ve felsefe işlerinde dünyanın en uyanık adamı" olmakla birlikte diyor, özel hayatında dalgınlığıyla meşhurdur. Bir gün Salih Zeki'yle vapurda yolculuk yaptıkları bir esnada elini kendi cebine soktuğunu sanarak Salih Zeki'nin cebine sokar ve onun cebindeki fıstıkları yemeye başlar. Bunu gören Salih Zeki, Emrullah Efendi artık yeter, biraz da çocuklara kalsın" der. Bakınız: Baltacıoğlu, **Hayatım**, s.208.

bunun için eğitimin yaygınlaştırılması şarttır. (II. Meşrutiyet aydınlarının, terakki-aydınlanma-medeniyetle okuma-yazma arasında kurdukları bağ Cumhuriyet Türkiye'sine devreden bir düşünce biçimidir.) Emrullah Efendi'nin, bugün kendisinden daha çok bilinen nazariyesinin aksine, maarif nazırlıkları sırasında ilköğretim ıslahatına öncelik vermesi, okuma-yazmanın yaygınlaştırılmasıyla medenileşmek arasında kurulan yaygın irtibatla da açıklanabilir. Üstelik bir nazırının her şeyden önce hükümet politikalarıyla uyum içinde çalışmak zorunda olduğu gerçeği de unutulmamalıdır.³¹⁴

Emrullah Efendi'nin, kısa dönemler için de olsa eğitim alanında önemli işlere imza attığını belirtmek gerekir.³¹⁵ Öncelikle ifade etmek gerekir ki, Tuba Ağacı Nazariyesi'ni ortaya koyan, eğitim ıslahatına yükseköğretimden başlamak gerekir düşüncesine teorik olarak bağlı biri olmasına rağmen, “maarifin temeli, mekâtib-i ibtidaiyedir” diyerek ilköğretim işlerine öncelik vermiştir. İlköğretim ders programlarını yenileyerek, ders programlarına pekçok yeni ders koydurmuştur. En önemli düşüncelerinden biri, öğretmenliğin bir meslek olduğunu ısrarla vurgulaması, memurların öğretmenlik yapmasının yanlışlığını sık sık ifade etmesidir. İlkokul öğretmenlerinin maaşlarını devlet bütçesinden almaları ve devlet memuru olmaları

³¹⁴Bu konuda örneğin Hüseyin Cahid'in, Meclis-i Mebusan'da Emrullah Efendi'yi sert bir şekilde eleştirdiği konuşmasına bakılabilir: Hüseyin Cahid, “Dünkü İstizah”, **Tanin**, 10 Ocak 1911, No.845; Emrullah Efendi'nin Tuba Ağacı Nazariyesine dair özgün bir değerlendirme için şu makaleye bakılabilir: Kemal Bakır, “II. Meşrutiyet Döneminde Milli Seçkincilik ve Eğitim: Emrullah Efendi ve Tuba Ağacı Nazariyesi”, **Doğu Batı, II. Meşrutiyetin Yüzüncü Yılı I**, Sayı 45, Mayıs-Haziran-Temmuz 2008, s.197-213.

³¹⁵İlk nazırlığı, 10 Ocak 1910-18 Şubat 1911; ikincisi, 1 Ocak 1912-21 Temmuz 1912. Bakınız: Erkek, “II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırları”, s.387.

gerektiğini söylemesi de çok dikkat çekicidir.³¹⁶ (Türkiye’de ilkokul öğretmenlerine devlet bütçesinden maaş verilmeye ancak 1948’de geçilebilmiştir)³¹⁷ Ayrıca, ortaöğretimi yeniden düzenlemeye çalışmış, 3 rüştiye 4 idadi sınıfı olmak üzere toplam 7 yıl olan idadileri hazırladığı layihayla üçer yıldan oluşan iki devreye ayırmıştır. İdadilerin bir bölümünün sultaniye çevrilmesi de onun nazırlığı zamanındadır. İdadi öğrencilerinin tek tip elbise giymeleri için çalışmalar yapmış, ancak bu düşüncesi gerçekleşmemiştir. Asıl önemlisi sultani programlarına felsefe, malumat-ı medeniye ve iktisadiye derslerinin konulmasını sağlamasıdır. Türkiye’de sultaniler için “lise” terimini ilk defa gündeme getirmiş, yeniden düzene konulan sultaniler Eylül 1910’da faaliyete geçmiştir. Emrullah Efendi’nin, maarif idarelerinin ve okulların teftişi konusunda yaptığı çalışmalar ve Darülfünun’a modern bir teşkilat kazandırmak için verdiği mücadele de ayrıca zikredilmelidir.³¹⁸

2.4. ZİYA GÖKALP, MİLLÎ TERBİYE VE SATI BEY

Ziya Gökalp, Türkiye yakın tarihinin üzerinde en çok durulan aydınlarından biridir. Halil İnalçık’a göre, Ziya Gökalp, “yüzyıla damgasını vuran düşünür”dür.³¹⁹

³¹⁶Emre Dölen, **Osmanlı Döneminde Darülfünun**, s.31

³¹⁷Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s.301.

³¹⁸Emre Dölen, **a.g.e.** s.319.

³¹⁹Halil İnalçık, “Ziya Gökalp, Yüzyıla Damgasını Vuran Düşünür”, **Doğu-Batı Makaleler I**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, Ocak 2005. Ziya Gökalp’in hayatı ve fikirleri için bakınız: Hilmi Ziya Ülken, **Ziya Gökalp**, 1939; Uriel Heyd, **Ziya Gökalp’in Hayatı ve Eserleri**, Çeviren: Cemil Meriç, Sebil Yayınevi, İstanbul 1980; İsmail Hakkı Baltacıoğlu, **Ziya Gökalp**, İstanbul 1966; Orhan Türkdoğan, **Ziya Gökalp’in Sosyolojisinde Bazı Kavramların Değerlendirilmesi**, İstanbul 1978; Hikmet Tanyu, **Ziya Gökalp Kronolojisi**, Ankara 1978; M. Orhan Okay, “Ziya Gökalp”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.14, s.124-128.

Şerif Mardin ise, Ziya Gökalp'in, Namık Kemal'den sonra ikinci modern Türk teorisyeni olduğunu düşünmektedir.³²⁰

Ziya Gökalp'in fikirleri Jöntürk hareketinin içinde şekillenmiştir. Onun Jöntürk hareketine katılması Abdullah Cevdet'le tanışmasından sonradır. Hanioglu, Ziya Gökalp'in bizzat Abdullah Cevdet tarafından cemiyete kaydedildiğini söylemektedir.³²¹ Diyarbakır gibi merkeze pek yakın sayılamayacak bir şehirde doğmasına rağmen Gökalp'in iyi eğitim aldığı bilinmektedir. Diyarbakır'ın eşraf ailelerinden birine mensup olması da onun iyi bir kültür ortamında yetişmesine katkı yapmış olmalıdır. Nitekim babası Tevfik Efendi, Diyarbakır vilayetinin hazine-i evrak ve matbaalar müdürlüğünü yapmış, sonra vilayetin resmî gazetesini ve sâlnamesini yayımlamıştır. Ziya Gökalp'e göre, babası Tevfik Efendi, çok kısa süren ilk meşrutiyette düşüncelerini açıkça belirten makaleler yazmıştır. Üstelik liberal ve ilerici fikirlerle dinî inançlarını uzlaştıran ateşli bir vatanperverdir. Oğluna ileride Nâmık Kemâl gibi olmasını tavsiye eden bir babadır.³²² Ziya Gökalp'in ailesinden,

³²⁰Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, s.319; Fuat Köprülü'ye göre, Ziya Gökalp, her şeyden öte bir sistemcilik kabiliyetine sahiptir. Bakınız: “Ölümünün 25. Yıldönümünde Ziya Gökalp'e Ait Bazı Hatıralar”, **Köprülü'nün Edebi ve Fikri Makalelerinden Seçmeler**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1972, s.177; Necmettin Sadak ise Köprülü'nün aksine Gökalp'in düşüncelerini sistemleştiremediği kanaatindedir. Bakınız: Necati Akder, “Ziya Gökalp Âlim ve İdealist Şahsiyeti”, **DTCF Dergisi**, Cilt III. Sayı 2, Ankara 1945, s.171.

³²¹Hanioglu, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, s.29; Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s.304.

³²²Heyd, **Ziya Gökalp'in Hayatı ve Eserleri**, s.16; Ziya Gökalp, “Babamın Vasiyeti”, **Küçük Mecmua**, Yıl 1, Sayı 17, 25 Eylül [1]338/25 Eylül 1922, s.1-3; Ziya Gökalp, **Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri I'**, Hazırlayan: Rıza Kardaş, İstanbul 1973, s.7-10; Kardaş,

onun entelektüel gelişimine tesir etmiş bir diğer isim olan Amcası Hasip Efendi ise, ulemeden sayılan, geleneksel kültürü iyi hazmetmiş birisidir ve Gökalp'e İslam kültürüne dair önemli şeyler öğretmiştir. Ziya Gökalp'in, bu zengin kültür ortamında yeni Osmanlı düşüncesini çok erken bir yaşta tanıdığı, aydın biri olan babasının kitaplığında bol bol okuma fırsatı bulduğu tahmin edilmektedir.³²³ Nitekim çok erken yaşta Nâmık Kemâl, Ziya Paşa ve Ahmet Mithat Efendi gibi dönemin önde gelen fikir ve edebiyat adamlarının yazılarını okumuştur. Buna bir de idadide öğrendiği Fransızca sayesinde okuduğu, de Fouillee, Tarde, Le Bon, Bergson ve Durkheim'in kitaplarını³²⁴ eklediği düşünülürse, genç yaşında olmasına rağmen, kültürünün genişliği hakkında bir fikir edinilebilir.³²⁵

Ziya Gökalp'in söz konusu yazısının **Yeni Mecmua**'nın 18. sayısında çıktığını kaydetmiştir ki doğru değildir.

³²³İncalcık, “Ziya Gökalp, Yüzyıla Damgasını Vuran Düşünür”, s.87; Ziya Gökalp'in öğrencilik dönemi ve Diyarbakır idadisindeki soruşturma kayıtlarıyla ilgili özgün bir yazı için bakınız: Selçuk Akşin Somel, “Melekler ve Ajan Provokatörler: Mutlakiyet Devri Diyarbakır Okul Gençliği, Bürokrasi ve Ziya Gökalp'in İdadi Öğrenciliğine İlişkin Soruşturma Kayıtları (1894-1895)”, **Yakın Türkiye Tarihinden Sayfalar-Sina Akşin'e Armağan**, Hazırlayan: Mehmet Ö. Alkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s.193-253.

³²⁴Suat Anar, “Ziya Gökalp-Eğitim Anlayışı-”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 14, s.131. Yahya Kemal'e göre de Ziya Gökalp, “...ilmi, yirminci asırdaki telakkisiyle anlamış ve benimsemiş bir adam...” “Sokrat'tan Bergson'a kadar süzülen felsefeyi tam bir kudretle kavramış, derinden derine hazm etmiş, o yükün altında bunalmamış, berrak bir dimağ sahibi”dir. Bakınız: **Siyasi ve Edebi Portreler**, İstanbul Fetih Cemiyeti, 4. baskı, tarihsiz, s.15

³²⁵Ziya Gökalp'in fikirlerinin ayrıntılı bir tahlili için bakınız: Ayhan Bıçak, “Düşünür Örneği Olarak Ziya Gökalp”, **Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları**, Sayı 14, Ekim 2008, s.97-130.

Ziya Gökalp, kendi kendini yetiştirmiş bir aydın, bir otodidaktir. Bir yandan idadide Fransızca hocası olan Yorgi Efendi'den felsefe okuyor, bir yandan Yunan filozoflarını tanıyordu. Anlaşılan bu okumalar, Ziya Gökalp'de ciddi bir inanç krizine sebep olmuştur.³²⁶ Diyarbakır'daki eğitiminden sonra İstanbul'a gitmeyi arzu etmiştir, ancak onun bu isteğine ailesi tarafından engel olunması, diğer ruhî buhranlarla birleştiği için kafasına bir kurşun sıkarak intihar etmek istemiştir.³²⁷ Bu intihar teşebbüsü üzerinde düşünülmesi gereken bir hadisedir; zira Gökalp'in fikrî gelişimiyle bu olay arasında önemli bir irtibat olduğu tahmin edilebilir. Öncelikle, bu intihar teşebbüsünün Ziya Gökalp'in kendi değerlerine, içinde bulunduğu İslamî geleneğe karşı zihninde uyanan şüphenin bir sonucu olduğu açıktır. Denilebilir ki, sağlam bir dinî gelenek içinde büyüyen genç Ziya, muhtemelen okuduğu kitapların tesiriyle materyalist düşüncelerden etkilenmiş, büyük bir psikolojik buhran sonucunda intihar etmek istemiştir. Burada asıl dikkat edilmesi gereken şey, Ziya Gökalp'in geçirdiği psikolojik buhran veya intihara teşebbüsünden ziyade çok erken yaşta kendi muhitinin dışına çıkabilecek bir entelektüel merak duygusuna sahip olmasıdır. Bu entelektüel arayış duygusunun onun nispeten kısa süren hayatının tamamını kuşattığını söylemek abartı olmaz. Nitekim koyu Osmanlıcı olarak başladığı fikir ve yazı hayatını *Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak*'la sürdürmüş ve ömrünün son demlerinde *Türkçülüğün Esasları*'nda karar kılmıştır.

Ziya Gökalp, çok yönlü bir aydın olarak yaşadığı dönemde toplumun hemen hemen bütün sorunlarıyla ilgilenmiştir. Ancak burada onun eğitime dair düşünceleri ele alınacak, II. Meşrutiyet döneminde bu konuda en çok tartıştığı kişi olan Satı

³²⁶Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s.304.

³²⁷Okay, "Ziya Gökalp", s.124.

Bey'le³²⁸ eğitim görüşleri mukayese edilecektir. Bu mukayese çabası, fikir hayatlarına Osmanlıcı olarak başlayan ancak sonradan biri Türk diğeri Arap milliyetçiliğinin ideolojisini yapmış iki son dönem Osmanlı aydınının bir kurtuluş reçetesi olarak görülen eğitimden beklentilerini ortaya koyacaktır. Ziya Gökalp ve Satı Bey, Osmanlı Devleti'nin ayakta kalmasında eğitimin çok büyük bir rol oynayacağı konusunda hemfikirdirler ancak sorun tam da burada, bunun nasıl bir eğitim anlayışıyla başarılabileceği noktasında başlar.

Satı Bey'in de en az Ziya Gökalp kadar dikkat çekici bir hayatı vardır. Osmanlıcı olarak başladığı yazı ve fikir hayatını o da tıpkı Gökalp gibi milliyetçi bir ideolojide noktalamıştır. Satı Bey, Arap milliyetçiliğinin en önemli ideologudur. Ancak Satı Bey'inki, Ziya Gökalp'inkine nazaran daha uzun ve daha maceralı bir hayattır. Yemen'de doğan Satı, Mekteb-i Mülkiye mezunudur ve çoğu mülkiyeli gibi çeşitli memuriyetlerde bulunmuştur.³²⁹ II. Meşrutiyet yıllarında *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası* başta olmak üzere dönemin çeşitli dergilerinde eğitim yazıları yazmıştır. *Vakit* gazetesinde “maarif istatistikleri” plansız inşaat, Prens Sabahattin ve muarızları hakkında makaleleri neşredilmiştir. Dönemin en önemli gazetelerinden biri olan

³²⁸Satı Bey'in kısa biyografisi için bakınız: Şit Tufan Buzpınar, “Satı el-Husrî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.36, s.176-178; Mustafa Ergün, “Satı Bey Hayatı ve Türk Eğitimine Hizmetleri”, **İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 1, 1987, 4-19, s.1-10; Şehbal Derya Acar, **Eğitimde Bir Üstad Satı Bey'i Tanımak**, Akademik Kitaplar, İstanbul 2009; Satı Bey'in Arap milliyetçiliği dönemi için bakınız: Niyazi Berkes, **İslamcılık, Ulusçuluk, Sosyalizm**, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1975, s.72-96.

³²⁹Mekteb-i Mülkiye'nin 1900 mezunlarından. Mücellitoğlu, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C. II-III, s.416.

Tanin'de sürekli olarak eğitim yazıları kaleme almıştır.³³⁰ Türkiye'de modern eğitim biliminin öncülerinden kabul edilen, muhaliflerince bile "Türk Frobel'i olarak anılan, Osmanlılık idealine sonuna kadar bağlı kaldığı söylenen Satı Bey, Osmanlı Devleti'nin parçalandığı ve Anadolu'da bir Türk ulus devletinin temellerinin atıldığı günlerde Suriye'ye geçmiş ve orada ilk iş olarak bütün eğitim dilinin Arapçaya çevrilmesine önayak olmuştur. Suriye'ye Fransızların yerleşmesinden sonra öldüğü (1968) tarihe kadar çeşitli Arap ülkelerinde dolaşmış ve Arap milliyetçiliği için çalışmıştır.³³¹

³³⁰Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s.180; Satı Bey'in **Vakit**'deki yazıları: "Sabahaddin Bey, Fikirleri ve Muârizları I", **Vakit**, No.394, 27 Teşrin-i sâni 1334/1918, s.1; "Sabahaddin Bey, Fikirleri ve Muârizları II", **Vakit**, No.396, 29 Teşrin-i evvel 1334/1918, s.1; "İstatistikte Usul", **Vakit**, No.120, 18 Şubat 1334/1918, s.1; "Maarif İstatistiki", **Vakit**, No.104, 2 Şubat 1334/1918, s.1.

³³¹Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s.301, Ülken, **a.g.e.** s.179; Ergün, "Satı Bey Hayatı ve Türk Eğitimine Hizmetleri", s.1; Mustafa Ergün, Satı Bey'in 1969'da Kahire'de; Mustafa Gündüz, 1968'de Bağdat'da; Abdülhalim Koçkuzu ise 1968'de Şam'da öldüğünü söylemektedir. Karşılaştırınız: Ergün, **agm**, s.1; Gündüz, **Mustafa Satı Bey ve Eğitim Bilimi, Fenn-i Terbiye**, s.16; Koçkuzu, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Aydını Mustafa Satı Bey'in Fenn-i Terbiye'sinde Terbiye-i Ahlakiye Okumaları", **Dinî ve Felsefî Metinler, Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama Sempozyumu Bildiri Kitabı, C.II**, İstanbul, Nisan 2012, s.897. Asıl tuhaf olan şey Satı Bey gibi Türkiye tarihinin bir döneminde düşünceleriyle çok etkili olmuş bir ismin pekçok çalışmada 1918 sonrası hayatının yok sayılması ve hakkında bu güne kadar Türkçe bir biyografinin yazılmamış olmasıdır. Satı Bey'le ilgili Yusuf Akçura, İsmail Gaspıralı ve Muallim Cevdet'in övgü dolu düşünceleri için bakınız: Mustafa Gündüz, "Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Eğitimci: Satı Bey ve Fenn-i Terbiye Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme", **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 5/3 Summer 2010, s.1394; Satı Bey'in Darümuallimindeki çalışmaları için bakınız: Muallim Cevdet,

Ziya Gökalp'le Satı Bey arasında gerçekten bir husumet var mıydı? Satı Bey, yıllar sonra (1950'ler) kendisiyle Kahire'de görüşen Niyazi Berkes'e, Ziya Gökalp'le aralarında bir ihtilaf olduğunu kabul etmekle birlikte, bu ihtilafın siyasi bir tarafı olmadığını söylemiştir. Berkes'e göre, bu görüşmede Satı, Ziya Gökalp'le ilgili konuşmayı pek istememiştir. Ancak Berkes, Satı Bey'in, Ziya Gökalp hakkında "o sadece bir şairdi, hem de iyi bir şairdi" dediğini, kendisinin batı bilimlerini bildiğini oysa Gökalp'in sadece ilahiyat, tasavvuf gibi şeylerden anladığını söyleyerek Gökalp'i küçümsediğini aktarmaktadır. Fakat Berkes'e göre, sorun bu kadar basit değildir; "sorun bu kadar basit olsaydı Gökalp'in Araplığa, Satı Bey'in de Kemalizme katılması gerekirdi." Berkes, ayrıca Gökalp'in tabiat bilimlerine de Satı'dan daha fazla vâkıf olduğu kanaatinde. Gökalp, Baytar Mektebi'nde, Satı ise Mülkiye'de okumuştur zira. Satı Bey'in, Ziya Gökalp'e yıllar sonra bile devam eden bir husumeti olduğu açıktır. Nitekim Türk milliyetçiliğinin doğuşu hakkında yazdığı Arapça bir kitabında Ziya Gökalp için "ki Türkiye'de milliyetçiliğin önderi olduğuna inanılmaktadır" diye bir cümle yazmıştır.³³² Ziya Gökalp, Satı Bey ayrılığının, Satı Bey aksini iddia etse de, siyasî bir tarafı olduğu tahmin edilebilir. Satı Bey'in, Gökalp'in de mensubu olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne, başlangıçta Jöntürkler ve İttihatçılarla iyi ilişkiler kurmuş olmasına rağmen, muhalif olduğu bilinmektedir. Üstelik Satı Bey, yazılarında İttihat Terakki hükümetlerinin politikalarını sık sık eleştirmiştir.³³³ Ancak iki yazar

"Darülmüallimin'in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans", **Tedrisat Mecmuası**, 10 Rebiülâhir 1334-15 Şubat 1916, Numara, 6/32, s.175-200, Latin harfleriyle şurada yayınlandı: Muallim Cevdet, "Darülmüallimin'in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans, **Osmanlı Eğitim Mirası, Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler**, Hazırlayan: Mustafa Gündüz, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013, s.497-533.

³³²Berkes, **İslamcılık, Ulusçuluk, Sosyalizm**, s.80.

arasındaki asıl ayrılık sebebinin ideolojik olma ihtimali daha yüksek gözükmetedir. Ziya Gökalp, her ne kadar ilk yazılarında Osmanlıcı bir tavır takınarak, örneğin, Osmanlı Devleti'nin çeşitli unsurları birleştirerek yeni bir millet yarattığını söylüyor, “Osmanlılar artık Türk değildir”, diyorduydu da, özellikle 1909'dan itibaren bu konudaki düşünceleri hızla değişmiş ve Türkçülüğe evrilmiştir.³³⁴ Hâlbuki Satı Bey'in imparatorluğun sonuna kadar Osmanlılık idealine bağlı kaldığı söylenir.³³⁵ Fakat Ziya Gökalp, Satı Bey'in daha imparatorluk parçalanmadan gizliden Arap milliyetçisi olduğunu iddia etmektedir.³³⁶ Ancak Satı Bey, imparatorluk döneminde Arap milliyetçiliği yaptığı iddiasını reddetmiştir. Her halükarda Satı Bey, ister Osmanlıcı olsun ister “gizli” Arap milliyetçisi, Türk milliyetçiliğinin Osmanlılık idealine zarar verdiğine inanmaktadır. Üstelik imparatorluğun son yıllarında, Gökalp'in de içinde bulunduğu, Türk milliyetçilerinin Türk bayrağından Türk ordusundan bahsetmelerini yanlış bulmaktadır.³³⁷ Bununla birlikte Satı Bey'le ilgili dikkat çeken bir ayrıntıyı ilave etmek yerinde olacaktır: Satı, geleceğin Arap milliyetçiliğinin ideologu olarak,

³³³Ergün, , “Satı Bey Hayatı ve Türk Eğitimine Hizmetleri”, s.2.

³³⁴Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s.305-306

³³⁵Ercüment Kuran, “Bir Osmanlı Aydını Satı El-Husri, (1880-1968)”, Ercüment Kuran, **Türkiye’nin Batılılaşması ve Millî Meseleler** içinde 191-196; Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s.194; Kuran bu bilgiyi, William L. Cleveland’ın, “The Making of an Arab Nationalist”, in **Middle East Journal**, C.XVIII, 1963, s.323’ten aktarmaktadır. Ayrıca bakınız: aynı yazar, “Osmanlı Vatanseveri Satı Bey”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 34, Mayıs-Haziran 1995.

³³⁶M. Emin Erişirgil, **Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp**, İstanbul 1951, s.179.

³³⁷Berkes, **İslamcılık, Ulusçuluk, Sosyalizm**, s.81.

şaşırtıcı bir şekilde 1919'da İstanbul'u terk ettiği tarihe kadar yazılarında Arapçaya hiç yer vermemiş, yazılarını hep Türkçe kaleme almıştır.³³⁸

Bu bölümün asıl amacı, Ziya Gökalp ve Satı Bey'in düşüncelerini ayrıntısıyla tahlil etmek değildir. Daha çok eğitim konusundaki farklı fikirleriyle karşı karşıya gelen iki aydının nasıl bir eğitim sorusuna verdikleri cevapları mukayese etmektir. Ancak kabul etmek gerekir ki, Ziya Gökalp ve Satı Bey'in eğitim görüşlerini onların düşünce bütünlüğünden ayrı değerlendirmek imkânı yoktur. Örneğin, Ziya Gökalp'in eğitim felsefesinin esasını "millilik/toplumsallık" belirlerken, Satı Bey'in eğitim görüşlerinin temel hareket noktasını "bireycilik-hümanizm" belirlemektedir. Ancak vurgulamak gerekir ki, Satı Bey de eğitimin milli olması gerektiğini söyler, ancak Gökalp'in millilik anlayışıyla Satı'ninki arasında büyük farklılık olduğu açıktır. Satı ve Gökalp'in Osmanlı modernleşme hareketine bakışları da oldukça farklıdır. Örneğin Ziya Gökalp, Osmanlı modernleşme tarihinin en önemli adımı sayılabilecek Tanzimatçılık hareketinin bir hezimet olduğunu, yeni ve millî bir hayat tarzı kurmak gerektiğini söylerken, Satı Bey Tanzimatçıların yanlış yolda olmadıklarını ancak bazı hatalar yaptıklarını düşünüyordu. Üstelik Satı Bey'e göre "Avrupa medeniyetini iktibasa çalışmak" bir zorunluluktur. Ayrıca her iki yazar da yazılarında sık sık vatan kavramından bahsediyordu; ancak Gökalp'in vatan anlayışının temelini "Türklerin vatani"³³⁹, Satı Bey'inkini ise "Osmanlı vatani" oluşturuyordu.³⁴⁰

³³⁸Fatma Çil, **Satı Bey'in Hayatı, Eserleri ve Türk Eğitimine Katkıları**, Marmara Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Master Tezi, İstanbul 2004, s.10. Fatma Çil'in tezi, Satı Bey'in hayatı hakkında Türkçe yazılmış en kapsamlı çalışmadır.

³³⁹Örneğin bakınız: Ziya Gökalp, "Turan Nedir?" **Yeni Mecmua**, Sayı 31, 8 Şubat 1918.

³⁴⁰Bu konuda bir karşılaştırma için şu kitaplarına bakılabilir: Satı, **Vatan İçin (Beş Konferans)**, Kader Matbaası 1329; Ziya Gökalp, **Türkleşme, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Naşiri: Yeni Mecmua, İstanbul 1918.

Satı Bey, vatan kavramına dair düşüncelerini açıklarken çeşitli ülkelerden örnekler verir. Fransa ve Almanya'daki vatan telakkisinin mukayesesini yapar. Ona göre, Fransa'da devlet ve tarih milleti vücuda getirmiştir, bu yüzden Fransa'da vatan düşüncesi devlet ve tarih kavramlarına dayanır; oysa Almanya'da millet, tarihi ve devleti yapmıştır. Vatan kavramı Almanya'da bu sebeple dil ve millet kavramlarına dayanmaktadır. Bize gelince diyor, ona göre Osmanlılar vatan için Almanya'nın kuruluşunu sağlayan görüşü kabul edemezlerdi; zira dil Osmanlıları birbirine bağlayan en kısa bağıdır. Öte yandan Satı Bey, muhtemelen dönemin Türk Ocağı ve Türk Yurdu mahfillerindeki Türkçü çevreleri kastederek, “vatan için” dil ve ırk kavramından başka hiçbir bağına güvenmeyenler bulunduğundan, Osmanlılık sadece siyasî bir topluluktur, parçaları arasında hiçbir bağlantı yoktur, diye düşünenlerden yakınıyordu. Ona göre, bu düşünce doğru değildir; çünkü Osmanlıların çoğunluğunu birbirine bağlayan din bağı vardır, Osmanlıların tarihleri arasında ise ayrılık değil ortaklık mevcuttur. Osmanlı Devleti Müslüman olmayanlara siyaseten bir yer vermişse de Müslümanlar arasında hiçbir ayırım yapmamıştır. Satı Bey'e göre Osmanlılar “din ve millet birdir” esasına sadık kalmışlardır.³⁴¹ Oysa Ziya Gökalp, Satı Bey'in eleştirdiği Türkçü çevrelere mensuptur. Yazılarında, şiirlerinde sık sık bütün Türklerin vatanından, sade Türkçeden ve Türk harsından bahsetmektedir. II. Meşrutiyetin siyasi devriminin sosyal bir devrimle tamamlanması gerektiğini söylerken örneğin, bunun “yeni hayat”la hayat bulacağını söylüyor ve yeni hayatın Türklükten doğacağına inanıyordu.³⁴² Satı, eğitim toplumu/milleti şekillendirmelidir derken, Gökalp millet/toplum eğitime yön vermeli, eğitimi şekillendirmelidir diyordu.

³⁴¹Ülken, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s.182-183.

³⁴²İnalçık, “Ziya Gökalp, Yüzyıla Damgasını Vuran Düşünür”, s.89; Ziya Gökalp’in “yeni hayat” a dair düşüncelerinin bir özeti için bakınız: Ülken, **a.g.e.** s.309-310.

Ziya Gökalp'le Satı Bey arasında eğitime dâir anlaşmazlık konularının başında II. Meşrutiyet döneminin en çok tanınan maarif nazırı olan Emrullah Efendi tarafından ortaya atılan “Tuba Ağacı Nazariyesi” gelir. Emrullah Efendi, eğitimi cennette bulunan, kökü yukarıda dalları aşağıda olan bir ağaca benzetiyor ve eğitim ıslahatına yükseköğretimden başlanması gerektiğini düşünüyordu. Ona göre, eğitim ıslahatında Darülfünun öncelikli olmalıydı; çünkü Osmanlı Devleti'nin öncelikle her alanda yetişmiş adama ihtiyacı vardır. Satı Bey, Emrullah Efendi'nin bu düşüncesini şiddetle eleştiriyor, ilköğretimi olmayan bir ülkede yükseköğretimin kurulamayacağını iddia ediyordu.³⁴³ Satı Bey'e göre, “çürük bir tahsil-i ibtidaiyeye istinat edecek bir tahsil hiçbir zaman âlileşemez”di. Üstelik Satı'ya göre gerçek bir aydın zümresi Tuba Ağacı gibi değil, tabii ağaçlar gibi yetişirdi.³⁴⁴ Satı Bey, demek istiyorum ki diyor, “her ilim ve her müessese bir temele muhtaçtır. Ben tuba ağacı gibi muallâkta durabilecek ne bir ilim tanyorum ve ne de bir müessese-i talim tasavvur edebiliyorum.”³⁴⁵

Ziya Gökalp ise Emrullah Efendi'nin ölümünden sonra, *Yeni Mecmua*'da yazdığı bir yazıyla Satı Bey'in aksine Emrullah Efendi'nin “eğitim ıslahatına yukarıdan başlamak lâzımdır” fikrini destekliyordu. Yazısına hem Emrullah Efendi'nin “tuba ağacı” nazariyesinin hem de kendi eğitim görüşlerinin en önemli muhalifi olan Satı Bey'i eleştirerek başlayan Ziya Gökalp'e göre, bu asırda yaşamak isteyen bir millet yükseköğretimini (darülfünun) teşkil etmek için uzun süre bekleyemezdi. Ona göre, ancak kültürü (hars) teşekkül etmiş milletlerde eğitim

³⁴³Osman Nuri, **Maarif**, C.III-IV, s.1277; Ergün, **II. Meşrutiyet Devri Eğitim Hareketleri**, s.183.

³⁴⁴Satı, “Tuba Ağacı Nazariyesi”, s.353-366; Kardaş, “Millî Eğitimimizde Öğretmen Yetiştirme Dâvâsı ve Tûbâ Ağacı Nazariyesi II”, s.462-463; Kardaş, “Millî Eğitimimizde Öğretmen Yetiştirme Dâvâsı ve Tûbâ Ağacı Nazariyesi III”, s.538-546.

³⁴⁵Satı, “Tuba Ağacı Hakkında -Bir İzah-”, s.386-388.

ıslahatına aşağıdan başlanabilirdi. Ayrıca Gökalp, eğitim ıslahatına aşağıdan başlamak için öncelikle ilk ve ortaöğretim öğretmenlerinin yetiştirilmesi gerektiğini, bunun da ancak yükseköğretim yoluyla mümkün olabileceği düşüncesindedir. Ona göre, mantıkî olarak eğitim aşağıdan yukarıya doğru gitmekle birlikte, bunun her aşamasında bilim yukarıdan aşağıya doğru gitmektedir. Bizim şu hâlimizde diyor, eğitimin bütün dereceleri ancak yukarıdan hayat alabilir. Aşağısının ıslahı için de öncelikle yukarısını ıslah etmek gerekir.³⁴⁶ Gökalp'e göre, üniversite (Darülfünun) millî eğitimi tesis edip liselerle ilkokullara yayar. Bunun içindir ki diyor, üniversite gelişmeden liselerde ve ilkokullarda da bir ilerleme olamaz. Emrullah Efendi'nin dediği gibi ilim Tuba Ağacına benzer. Millî eğitim üniversiteden başlayarak öğretmen okullarına ve liselere, oralardan da ilkokullara kadar inecektir.³⁴⁷

Ziya Gökapl'le Satı Bey arasındaki asıl tartışmalar Muallim, Terbiye, Milli Mecmua dergilerindeki "milli terbiye", "terbiye ve milliyet", "mekteplerde mükâfat ve mücazat" konuları etrafında toplanmaktadır. Ancak kabul etmek gerekir ki Satı Bey'le Ziya Gökalp arasındaki eğitim tartışmaları çok daha geniş entelektüel kökenlerin karşı karşıya gelmesi anlamına gelir. Bu tartışmaları bir sosyologla bir psikologun, Durkheimcılıkla Spencerciliğin karşılaşması olarak değerlendirmek de mümkündür. Nitekim Niyazi Berkes'e göre, Gökalp-Satı polemiği aslında Durkheim kolektivizmine karşı Spencer ferdiyetçiliğinin zıtlaşmasıdır.³⁴⁸ Örneğin Satı Bey,

³⁴⁶[Ziya Gökalp], "Maarif Islahatında Tuba Nazariyesi", s.97-98.

³⁴⁷Ziya Gökalp, **Terbiye'nin Sosyal ve Kültürel Temelleri I**, s.89; Duru, **Ziya Gökalp**, s.191.

³⁴⁸Kuran, "Bir Osmanlı Aydını Satı El-Husri, (1880-1968)", s.195; Durkheim'e göre; "Terbiye olgun nesiller tarafından henüz yetişmemiş nesillere yapılan tesirdir. Terbiyenin konusu çocukta genel olarak siyasî cemiyetin, özel olarak gireceği özel çevrenin kendisinden istediği, beklediği fikrî, ahlâkî, bedenî halleri aşılamak, geliştirmektir.", H. Y. Celkan, **Ziya**

eğitimin amacını bir kişinin kabiliyetlerini geliştirmek³⁴⁹, Gökalp ise, bir milletin kültürünü o milletin fertlerine zerk etmek olarak görmektedir.³⁵⁰

Eğitimin milliliği konusu İmparatorluğun son döneminin en dikkat çeken fikir tartışmalarından biridir. Bu konudaki tartışmalara Satı ve Ziya Gökalp dışında İsmail Hakkı [Baltacıoğlu], Sadrettin Celal [Antel], Necmeddin Sadık [Sadak] ve Mustafa Şekip [Tunç] de dâhil olmuşlardır. 1914'te başlayan “milli terbiye”, “terbiye ve milliyet” ve “mekteplerde mükâfat ve mücazat” tartışmaları 1919'da Satı Bey'in Türkiye'yi terk ettiği tarihe kadar devam etmiştir. Bu tartışmalar Türkiye Cumhuriyeti'ne önemli bir eğitim düşüncesi mirasının devredilmesini sağlamıştır. Nitekim Cumhuriyet dönemindeki eğitim anlayışının belirlenmesinde özellikle Ziya Gökalp'in, “milli terbiye” yazılarının oldukça etkili olduğu söylenebilir. Bu tartışmalar aynı zamanda Türk düşünce hayatının en seviyeli tartışmaları arasında sayılmaktadır.³⁵¹ Ancak Satı Bey'le Ziya Gökalp arasındaki tartışmaların taraflar arasında izleri uzun yıllar sürecektir şahsi kırgınlıklara sebep olduğu da açıktır.³⁵²

Ziya Gökalp'le Satı Bey arasındaki eğitim tartışmalarını yazılarının yayımlanma sırasına göre okumak daha isabetli olacaktır. Böylece yazarların birbirlerine verdikleri cevaplar daha anlaşılır olabilir. Satı Bey'in eğitime dair temel düşünceleri bilinmektedir, çünkü onun neredeyse bütün yazı hayatı eğitim-öğretim

Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi, Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1989, s.50.

³⁴⁹Mustafa Satı Bey ve Eğitim Bilimi, Fenn-i Terbiye, s.44

³⁵⁰Ziya Gökalp, “Milli Terbiye”; **Makaleler V**, Hazırlayan: Rıza Kardaş, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s.30.

³⁵¹Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s.187-192.

³⁵²Berkes, **İslamcılık, Ulusçuluk, Sosyalizm**, s.80.

konularına hasredilmiştir. Üstelik Satı Bey, eğitime dair önemli kitaplar yazmış bir pedagoğdur. Ancak Ziya Gökalp eğitim konusuna nispeten geç girmiş bir yazardır ve onun eğitime olan ilgisi sosyolog kişiliğiyle bağlantılıdır. Gökalp, eğitim konusunu nihayetinde bir sosyolog olarak ele almıştır. O yüzden Ziya Gökalp'in "milli terbiye"ye dair düşüncelerine geçmeden önce onun eğitim hakkında yazdığı ilk yazıdan³⁵³ bahsetmek uygun olur; zira Ziya Gökalp'in eğitime bakışını bu ilkyazı üzerinden okumaya başlamak, sonraki yazılarındaki düşünsel değişimin tespiti açısından önemlidir. Ziya Gökalp'in eğitimle ilgili ilk yazısında onun meşhur Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak üçlemesinin bu alana da uygulandığını görmek mümkündür.

Ziya Gökalp'e göre, mektep programlarına bakıldığında çocuklara üç türlü bilgi öğretildiği görülmektedir. Bunlardan birincisi milli edebiyat, milli lisan ve milli tarihtir. Ona göre, bunlar Türk dilinden Türk tarihinden ve Türk edebiyatından başka bir şey değildir. İkinci olarak Kuran-ı Kerim, tecvit, ilm-i hal gibi dinî dersler öğretilmektedir. Ayrıca İslam tarihi ve İslam lisanları okutulmaktadır. Üçüncü olarak ise pozitif bilimleri öğretmek için Batı dilleri (ecnebi lisanlar) ve elişleri, beden eğitimi gibi dersler okutulmaktadır. Gökalp'e göre bu, terbiyede üç gaye takip edildiğini göstermektedir: Türklük, İslamlık ve Muasırlık.³⁵⁴ Bir Türk babası diyor, çocuğunun Türkçe konuşmamasına, Türkçe okuyup yazmamasına, Türk tarihini

³⁵³Duru, **Ziya Gökalp**, s.118; Bu yazı için bakınız: [Ziya] Gökalp, "İslam Terbiyesinin Mahiyeti", **İslam Mecmuası**, Sayı 1, 1330, s.14-16; Duru, **a.g.e.** s.118-120; Ziya Gökalp, **Terbiye'nin Sosyal ve Kültürel Temelleri I**, s.105-108; Bu yazı daha sonra ufak değişikliklerle "Terbiye" başlığıyla **Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**'a alınmıştır. [İstanbul 1918, Naşiri, Yeni Mecmua, s.34-34]; Ziya Gökalp, **Milli Terbiye ve Maarif Meselesi**, Diyarbakır Tanıtma Turizm Derneği Yayınları, 1964, s.124-126.

³⁵⁴Ziya Gökalp, "İslam Terbiyesi'nin Mahiyeti", **Milli Terbiye ve Maarif Meselesi**, s.124.

bilmemesine rıza göstermediği gibi İslam ibadet ve itikatlarını ve İslam tarihini bilmemesini de istemez. Ona göre, böyle bir baba çocuğunun Müslüman bir Türk olarak büyümesini istediği kadar muasır bir insan olarak yetişmesini de ister. Bu durumda Ziya Gökalp'e göre "bizim için tam bir terbiye" üç kısımdan oluşmaktadır: "Türk terbiyesi, İslam Terbiyesi, asır terbiyesi."³⁵⁵

Ziya Gökalp'in "İslam Terbiyesinin Mahiyeti" yazısında onun üç cereyan arasında kurmaya çalıştığı uzlaştırıcı tavrı görüyoruz. Gökalp'in arzu ettiği eğitim sisteminin esasını bu üç unsur meydana getirmektedir. Ziya Gökalp'in düşüncesinde din, eğitimin önemli unsurlarından biridir. Bu durum onun, Erken Cumhuriyet döneminde fikirlerinin neden yeteri kadar ilgi görmediğini açıklar. Türkiye Cumhuriyeti laik, modern bir Türk ulusu inşa etmek istemiştir. Gökalp'in de hedefleri arasında modern Türk milletinin inşası vardır. Ancak o, bu inşa sürecinde dinin yapıcı bir rolü olduğuna inanmaktadır. Bir yerde Gökalp'in *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* üçlemesi, kendisine Cumhuriyet döneminde tam olarak yer bulamamıştır denilebilir. En azından üçlemenin İslamlaşmak tarafının erken Cumhuriyet ideolojisiyle uyuşmadığı ortadadır. Ancak onun kültür ve medeniyet ayrımı Cumhuriyet döneminde laik-Türk ulusunun inşasında çok işe yarayış olmalıdır. Öte yandan eğitim tartışmalarında muarız olan Satı Bey'in özellikle laiklik konusunda Ziya Gökalp'e nazaran Cumhuriyet ideolojisine daha yakın olduğu söylenebilir. Nitekim Satı'nın, eğitime dair en önemli kitabı kabul edilen *Fenn-i Terbiye*'sinde bireyin fizikî, ruhî ve sosyal ihtiyaçlarını ele alırken dine çok az yer vermesi onun laik-seküler bir eğitim anlayışına daha yakın olduğunu düşündürmektedir. Üstelik Satı Bey'in "bilgi" kavrayışının esasını deneye ve tecrübeye dayanan somut, bilimsel bilginin oluşturması onun pozitivist bir zihniyete

³⁵⁵Ziya Gökalp, "İslam Terbiyesi'nin Mahiyeti", s.124.

yakın olduğunu göstermektedir. Satı Bey'in *Fenn-i Terbiye*'si üzerine özgün bir değerlendirme yapan Mustafa Gündüz'e göre, eserin gerek şekil özellikleri, gerek içeriği pozitivist bir yöntemle hazırlandığının kanıtı olarak görülebilir. Gündüz, bu düşüncesini Satı Bey'in *Fenn-i Terbiye*'deki, olayların meydana gelişindeki değişmeyen kurallara vurgu yapması, aynı şartların aynı sonuçları doğuracağı gibi³⁵⁶ determinizmi hatırlatan cümlelerine dayandırmaktadır. Satı'nın eğitim anlayışının bireyci hümanist Batıcıların anlayışına yakın olduğuna yukarıda değinilmişti. Nitekim Satı Bey ve Tefik Fikret, Osmanlı aydınları arasında bireycilik düşüncesinin temsilcileri kabul edilmektedir. Berkes'e göre, Tefik Fikret ve Satı, Prens Sabahattin'in siyasî merkeziyetsizlik sloganının değilse bile, eğitimde özel girişimcilik, sloganının etkisi altındadırlar. Onlara göre, köle ruhlu bürokratlarla, asalak aydınların zararlı etkileri kaldırılmadan Osmanlı toplumunda Batı medeniyetinin temeli olan bireycilik gelişmeyecektir.³⁵⁷

Nitekim Satı Bey, 1910'da Avrupa'ya yaptığı bir seyahatten sonra Avrupa ülkelerinde ziyaret ettiği okullara dair izlenimlerini *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*'nda "seyahat intibalarım" başlığı altında anlatmakta ve eğitimde ferdiyetçilik konusunu etraflıca işlemektedir. Böylece kendi eğitim görüşleriyle Avrupa'da uygulanan eğitim sistemleri arasında bir bağ kurmak suretiyle düşüncelerini desteklemek istemiş olmalıdır. Öncelikle Fransa ve İngiltere'deki okulları ziyaret ettiğini söyleyen Satı Bey, bu ülkelerde okullarla sosyal hayat arasında sağlam bağlar bulunduğunu ifade etmektedir. Ancak bu ülkelerdeki eğitim sistemini gelenekçi bulur. Örneğin Fransız eğitim sisteminin merkeziyetçi olduğunu, dil derslerine fazlaca önem verildiğini söyler. İngiltere ise Satı Bey'in tam da aradığı sistemi uygulamaktadır. Buradaki

³⁵⁶Gündüz, "Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Eğitimci: Satı Bey ve Fenn-i Terbiye Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme", s.1408.

³⁵⁷Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, s.454.

okullarda derslerin çoğu uygulamalıdır. Özellikle İsviçre okullarından bahsederken, İsviçre'nin sosyal vaziyetini anlamak için, okullarına bakmak yeterlidir, demektedir. Buradaki okullarda büyük bir serbestlik olduğunu, çocukların etraftaki arazi hakkında iyice bilgi sahibi olduktan sonra oralardaki tarihî mekânları gezdiklerini söylemektedir.³⁵⁸ Burada da Gökalp'le Satı arasındaki önemli bir farklılığı görmek mümkündür. Satı meselelere mesleğinin bir gereği olarak pedagojca yaklaşmaktadır; oysa Gökalp konuya bir sosyolog olarak, milliyetçi bir aydın olarak bakmaktadır. Gökalp için önemli olan şey, sosyolojik gerçekliktir. Onun yapmak istediği parçalanmış –veya en azından parçalanması kuvvetle muhtemel- imparatorluk toprakları içinde mümkün olduğu kadar esnek, kuşatıcı bir Türklük anlayışının teşekkülünü sağlamaktır. Dini, millet yapıcı unsurlardan biri olarak kabul etmesi onun, ülkenin sosyolojik gerçekliğini doğru kavrayışının bir sonucu olarak görülmelidir. Nitekim Ziya Gökalp'in Türk milleti tarifi ölümünden sonra da sık sık atıf yapılan ırkı değil kültürü, dili ve tarihi önceleyen son derece kullanışlı bir tanımdır.

Ziya Gökalp, “İslam Terbiyesinin Mahiyeti'nde Tanzimata kadar mekteplerde sadece İslamî eğitimin verildiğini, sonrasında ise ülkeye “asır terbiyesi”nin sokulmaya çalışıldığını bunun ise başlangıçta büyük bir çatışmaya yol açtığını söylemektedir. Avrupa taklidinin dinsizlik gibi anlaşıldığını, ancak bu Batılı eğitim anlayışının direnişe rağmen yerleşmeye başladığını ifade eden Gökalp'e göre, bu da bir süre sonra sorun olmaya başlamıştır. Çünkü Batılı eğitim anlayışı yerleştikçe İslamî eğitim anlayışı önemini kaybetmeye başlamıştır. Gökalp'e göre, İslamî eğitimin çöküşü nicelik olarak değil nitelik açısındandır. Ona göre bunun sebebi din derslerinin canlı bir şekilde okutulmamasıdır. Bunun sebebi, din öğretmenlerinin bilimsel gerçekliklere

³⁵⁸Satı, “Mektepler ve Ahvâl-i İçtimâiye, **Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası**, Sene 1, No.7, 15 Ağustos 1326.

bid'at olarak bakmalarınıdır.³⁵⁹ Ziya Gökalp, bilimle din arasında çelişki olduğu düşüncesine sebep olan bu eğitim anlayışını yıkıcı bulmaktadır. Ona göre İslam terbiyesi, Türk terbiyesi ve asır terbiyesi –modern eğitim denilebilir- birbirinin yardımcısı ve tamlayıcısı olmakla mükelleftir. Hâlbuki diyor, “salahiyetlerinin dâireleri ve bu dâirelerin hudutları mâkul bir surette tayin ve tahdit edilemezse yekdiğerine muarız ve muhasım da olabilirler.”³⁶⁰

Gökalp için öncelikli olan şey bu üç eğitim anlayışından hangisinin daha doğru veya uygun olduğu değildir, onun asıl ilgilendiği konu toplumun düzenidir. Eğitimin toplumu kaynaştırıcı bir güce sahip olduğunun bilincindedir ve dikkat çekmek istediği esas konunun milletin bağlarını gevşetecek eğitim anlayışlarının ayrı ayrı uygulanmasının yol açacağı mahsurlar olduğu tahmin edilebilir. Öte yandan Ziya Gökalp'in eğitim-öğretim konusunda temel yaklaşımının tevhid-i tedrisat olduğunu, Tanzimat döneminin eğitim anlayışını terbiyede ikiliğe sebep olduğu gerekçesiyle eleştirdiğini hatırlamak gerekir. Ona göre, Tanzimat dönemi ıslahatlarının başarısız olmasının en büyük sebebi Tanzimatçıların kültür-medeniyet ayrımını, buna bağlı olarak da talim ve terbiye arasındaki farkı gözden kaçırmalarıdır. Böylece Tanzimatçılar doğulu ve batılı eğitimi birbirine karıştırmışlardır. Bunun sonucu kaçınılmaz bir ikiliktir. Bir yanda geleneksel eğitim veren sıbyan mektepleri ve medreseler, bir yanda Avrupa tarzı eğitim veren mektepler.³⁶¹ Öte yandan Gökalp, medresenin de mektep gibi millî olmadığını düşünmektedir. Ona göre, medrese de mektep gibi “gayri millî” gençler yetiştirmektedir.³⁶² Gökalp, bu durumun temel

³⁵⁹Ziya Gökalp, “İslam Terbiyesi'nin Mahiyeti”, s.125.

³⁶⁰Ziya Gökalp, **a.g.m.** s.126.

³⁶¹A. Hadi Adanalı, “Ziya Gökalp'in Eğitim Felsefesi ve Yüksek Eğitim Hakkındaki Görüşleri”, **AÜİFD**, XLV, (2004), Sayı 1, s.60.

³⁶²Ziya Gökalp, “Millî Terbiye”, s.33.

sebebini eğitimin millî olmamasına bağlar. Türkiye’yi diğer ülkelerden ayıran bir özelliktir bu. Gökalp’e göre, başka milletlerde en karakterli/ahlaklı kişiler en eğitilmiş kişiler arasından çıkarken Türkiye’de tam tersi olmaktadır. Üstelik bu ülkede vatan için “muzır” adamlar medreseden veya mektepten çıkanlardır.³⁶³

Ziya Gökalp’e göre Türkiye’de eğitim sorunlarının başında eğitimin kozmopolit bir hâlde bulunması gelmektedir. Ona göre bu durum, eğitim sisteminin en ciddi sorunudur. Ülkede üç tür eğitim kurumu vardır: Medreseler, yabancı okullar ve Tanzimat mektepleri. Bu üç eğitim kurumu arasında hiçbir bağlantı yoktur. Karakterli olmakla millî olmak arasında kuvvetli bir bağ olduğunu düşünen Ziya Gökalp, bu üç eğitim kurumundan yetişenlerin bundan mahrum olduğuna inanmaktadır. Ülkenin en büyük felâketi de bunlar tarafından yönetilmektedir, diye ilave eder.³⁶⁴ Ziya Gökalp’in kendisinin de eğitiminin büyük bir bölümünü “mektep”te almış olduğu gerçeğini göz ardı etmesi şaşırtıcıdır. Öte yandan, “mektep”in Gökalp’in söylediği gibi topyekûn zayıf karakterli adamlar yetiştirmediği de iyi bilinmektedir.

Ziya Gökalp, milli terbiye meselesini ele aldığı yazılarına kullandığı kavramları açıklayarak başlar. Ancak bugünkü Türkçede, Gökalp’in kullandığı kelimelere bir karşılık bulmak neredeyse imkânsız olduğu için Gökalp’in terbiye dediğine eğitim, talim dediğine ise öğretimdir denilemez. Bu kavramların çoğunlukla birbirlerinin yerine veya birlikte tek bir kelime gibi kullanıldığı biliniyor. Esasında aynı kavram kargaşasını Tanzimat’tan sonraki süreçte de görmek mümkündür. *Maarif, marifet, talim, terbiye, tedris* gibi kelimelerin birbirlerinin yerine kullanıldığına sıklıkla rastlanır. Bu kelimeler birbirlerinin yerine kullanıldıkları gibi zamanla anlam değişikliğine veya daralmasına uğramıştır. Maarif kelimesinin

³⁶³Ziya Gökalp, “Maarif Meselesi I”, **Makaleler V**, s.151.

³⁶⁴Ziya Gökalp, **a.g.m.** s.151-152.

Tanzimat aydınlarının zihninde uyandırdığı çağrışımlarla II. Meşrutiyet dönemi aydınlarının kafasındaki çağrışımlarının aynı olmadığı ortadadır.³⁶⁵ Öyle anlaşılıyor ki II. Meşrutiyet dönemindeki Satı, Gökalp tartışmaları en azından talim ve terbiye arasına belli belirsiz de olsa bir hat çekmiştir. Cumhuriyet döneminde eğitim-öğretim kelimelerinin türetilmesi bu tartışmalarda, Gökalp'in talim-terbiye ayrımını yapmasının bir sonucu olarak görülebilir. Ne var ki, zamanla eğitim-öğretim kelimesinin yerini eğitim kelimesi tek başına tutmuştur. Artık yukarıda sayılan kelimelerin tamamı için eğitim kelimesi kullanılmaktadır.

Milli terbiyeden ne anlaşılması gerektiğini açıklamaya çalışan Gökalp, tıpkı kültür-medeniyet arasında yaptığı ayrımın bir benzerini talim ve terbiye kelimeleri arasında yapar. Ona göre bir kavmin vicdanında yaşayan değer yargılarının toplamına kültür (hars) denilir, terbiyenin görevi bu kültürü o kavmin fertleri arasında bir ruhî meleke hâline getirmektir. Bir kavmin zihnindeki gerçeklik hükümlerinin (şeniyet hükümleri) toplamına o kavmin teknolojisi (fenniyat) denilir. İşte talimin amacı bu bilgileri o kavmin fertlerinde ruhî alışkanlıklar hâline getirmektir.³⁶⁶ Gökalp, meşhur kültür-medeniyet ayrımında olduğu gibi terbiyenin milliyet, talimin ise medeniyetle ilgili olduğunu düşünmektedir. Nitekim ona göre, değer yargılarını belirleyen şey ferdî

³⁶⁵Namık Kemal'in "Maarif" kelimesine eğitim-öğretimden çok daha geniş bir anlam vererek kelimeyi daha ziyâde "aydınlanma" karşılığı olarak kullandığı görülmektedir. Bakınız: Namık Kemal, "Maarif", **İbret**, No.16, 28 Rebiü'l-âhir 1289/22 Haziran 1288/5 Temmuz 1872, s.1-2; Bu makale için ayrıca bakınız: **Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II (1865-1876)**, Hazırlayanlar: Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978, s.235-239; Namık Kemal, **Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri, Bütün Makaleler I**, Hazırlayanlar: Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul, Ocak 2005, s.110-133.

³⁶⁶Ziya Gökalp, "Milli Terbiye I", **Makaleler V**, s.29.

şuur, sosyal vicdandır. Bu sebeple değer yargıları her toplum için başka başkadır. Oysa gerçeklik hükümleri toplumdan topluma değişiklik göstermezler.³⁶⁷

Ziya Gökalp'in değer yargıları, kültürel olgular; gerçeklik hükümleri ise evrensel/bilimsel gerçekliklerdir. Bu ayrım Ziya Gökalp'in milli terbiyeden ne kastettiğinin anlaşılması açısından çok önemlidir. Ona göre, değer yargıları her toplumda farklı olduğundan onların toplamı olan kültür de millidir, o halde kültürün çocukların ruhuna aşılması demek olan terbiye de milli olmalıdır. Hâlbuki gerçeklik hükümleri ve onların toplamı olan teknoloji, medeniyetle ilgili olduğu için, lâ-millidir (gayri milli değil). O halde talimin lâ-milli olması gerekir.³⁶⁸ Ziya Gökalp'in bu düşüncelerini Batılı olmakla Türk kalmak arasındaki bir arayışın ürünü olarak görmek isabetli olabilir. Gökalp, Batı medeniyetinin üstünlüğünün farkındadır, üstelik Türkiye'nin bir yönüyle bu medeniyetin parçası olduğunu bilmektedir. Talim ve terbiye ayrımıyla aynen kültür ve medeniyet ayrımında olduğu gibi Batılılaşma ile Türklük arasında bir uzlaşma zemini aradığını söylemek mümkündür. Batıyı reddetmeden Türk kalmanın yolu Ziya Gökalp'i talim ve terbiye ayrımını yapmaya sevk etmiştir. Ziya Gökalp'in talim ve terbiye ayrımında pratik gayeler güttüğü düşünülebilir. Daha önce de ifade edildiği gibi onun nihaî amacı Durkheim sosyolojisinin prensiplerinden hareketle bir Türk milleti inşa etmektir. Bu sebeple eğitim konusunu tartışırken de bu nihaî amaca hizmet edecek bir sosyolojik tavır içindedir.³⁶⁹ O yüzden her milletin hususi kültürünün milli terbiyenin esası olması gerektiğini düşünür. Türk çocuğu, "Türk milletinin içinde yaşayacaksa Türk milletinin harsına (kültür) göre terbiye edilmelidir."³⁷⁰

³⁶⁷Ziya Gökalp, "Millî Terbiye I", s.29.

³⁶⁸Ziya Gökalp, **a.g.m.** s.30.

³⁶⁹Kafadar, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, s.275.

³⁷⁰Ziya Gökalp, "Millî Terbiye II, **Makaleler V**, s.44.

Ziya Gökalp, milli terbiyeye dair yazdığı ilk yazıya, “Terbiyenin gâyesi nedir? Fert mi, yoksa millet mi?” sorusuyla başlar. Cevabı kendisinden beklenen şekildedir: Psikologlara göre fert, sosyologlara göre millet. Gökalp’e göre esas olan millettir. Ona göre, psikoloji ile sosyoloji arasında bu uyumsuzluğun sebebi sosyal-psikolojik olayları, psikologların organik-psikolojik olaylardan çıkarmaları, sosyologların ise sosyal hayattan doğmuş görmeleridir.³⁷¹ Ziya Gökalp’in bu ifadesini onun terbiyeye dair değerlendirmelerini pratik hedefler üzerinden yaptığının bir işareti olarak görmek mümkündür. Gökalp’in temel hareket noktası, eğitimin (terbiye) çocuğun yetişmesinde nasıl daha iyi sonuç vereceğinden çok milletin geleceğinde oynayacağı rolle ilgilidir.

Satı Bey, *Muallim*’de Ziya Gökalp’e cevap olarak yazdığı ilk yazısına Gökalp’in terbiye konusundaki fikirlerinin özetini yaparak başlamaktadır. Satı’ya göre, Gökalp, terbiye kelimesine çok dar bir anlam vermektedir. Gökalp’in terbiyenin milli olması gerektiği düşüncesinin de bu dar anlamdan kaynaklandığı düşüncesindedir. Satı Bey, terbiye kelimesinin anlamının Ziya Gökalp’in kastettiğinden çok daha geniş olduğunu söylemektedir. Nitekim Gökalp’in terbiye kelimesinin anlamı konusunda “milli terbiye”ye dair yazdığı ikinci makalede büyük bir çelişkiye düştüğünü belirtir. Örneğin, Gökalp’in ikinci makalesinde terbiye-i bedeniyyeden bahsetmesi büyük bir çelişkidir. Satı Bey, haklı olarak beden terbiyesinin Gökalp’in terbiyenin esası olarak gördüğü değer yargılarıyla bir ilgisi olmadığını göstermektedir. O halde diyor Satı, Ziya Bey’in kendisi de terbiye kelimesine bizzat kendisinin yaptığı tanımdan daha geniş bir anlam yüklemiştir. Buradan hareketle Satı Bey’e göre terbiyenin mutlak surette milli olduğunu iddia etmek doğru değildir. Ancak Satı Bey de terbiyenin milli bir tarafı olduğu düşüncesine itiraz etmez, onun itirazı Ziya

³⁷¹Ziya Gökalp, “Milli Terbiye III”, **Makaleler V**, s.47.

Gökalp'in terbiyede mutlak millilik aramasıdır. Hâlbuki Satı Bey, terbiyenin lâ-millî bir tarafı da olduğu kanaatindedir.³⁷²

Satı Bey, terbiyenin millî bir tarafı olduğunu kabul eder, ancak millî kelimesini Ziya Gökalp'le aynı anlamda kullanmaz. Şöyle de denilebilir, Satı Bey de terbiyenin millîliğinden yanadır; fakat millî kelimesini Gökalp gibi Türklükle ilişkilendirmemektedir. Anlaşılan, Ziya Gökalp'in millîliğinde vurgu, milliyetçiliğe, bir milletin parçası olmaya, Türklüğe iken Satı'nın millîliğinde; yerliliğe, bir medeniyete mensup olmaya, Osmanlılığadır. Nitekim Satı'ya göre millî terbiyenin çerçevesini “terbiye-i vataniyeye tecavüz etmeyecek, mani-i terakki bir muhafazakârlık şeklini almayacak” bir anlayış belirlemelidir. Ona göre, vatanseverlik duygularını zaafa uğratan, vatandaş milletlere karşı mütecaviz bir şekil alan ve modern dünyanın gerekliliklerine karşı gelen bir terbiye anlayışı, Osmanlı Devleti'nin menfaatine değildir. Satı Bey'e göre millî terbiyenin gayesi, çocuklara sadece kendi milletine karşı sevgi ve görev bilinci vermek değildir, diğer milletlerle birlikte yaşamayı öğretmek ve çocukların toplumla bütünleşmesini sağlamaktır. Bize lazım olan terbiye-i millîye diyor, “başka milletlerden nefret değil, kendi milliyetine muhabbettir”³⁷³

Ziya Gökalp, Satı Bey tartışmaları zaman zaman “millî terbiye” çerçevesinin dışına taşarak, bir sosyoloji-psikoloji münakaşasına dönüşüyordu. Satı, Ziya Gökalp'i teşekkül etmekte olan bir bilimi fazlasıyla yüceltmekle, Gökalp ise onu maddecilikle itham ediyordu. Satı'ya göre, Gökalp'in konuyu ele alırken düştüğü asıl hata,

³⁷²Satı, “Terbiye ve Milliyet”, **Muallim**, Birinci Yıl, Birinci Cilt, Sayı IV, 15 Teşrin-i evvel 1332, s.102-103.

³⁷³Satı, “Terbiye-i Milliye Hakkında Birkaç Mülâhaza”, **Terbiye**, Sene 1, No.2, 12 Eylül 1334, s.42.

sosyolojik yaklaşımdır. Hâlbuki Satı, konuya psikolojik ve pedagojik açıdan yaklaşmak gerektiğini düşünmektedir.³⁷⁴

Satı Bey,'in eğitim düşüncesinin Batı'nın ruhbilimci pedagoğlarından etkilendiği bilinmektedir. Kendi döneminde olabileceği kadar laik eğilimli ve bireyci bir eğitim sistemini savunması onun psikoloji ve pedagojiyi esas alan düşüncelerinin sonucu olarak görülmelidir. Ona göre, eğitimin temel amacı bireyin kapasitesini mümkün olabildiği kadar geliştirmektir. Bunun için de eğitimde uygulamaya önem verilmesi gerektiğini savunuyor, programlara el işleri beden eğitimi, müzik gibi derslerin konulmasını istiyordu. Nitekim II. Abdülhamid döneminin eğitim anlayışının esasını oluşturan “dinî selâmet, dünyevî saadet, ahlakî mehâsin kazanmak” düşüncesini eleştiriyordu. Ona göre eğitimin amacı “insanın bütün kuvvet ve kabiliyetlerini gerek kendine gerekse hem-nev'inin saadetine medar olacak şekilde müstaid olduğu mükemmeliyetin son derecesine mümkün olduğu kadar yaklaşmasını temin edecek bir tarzda tenmiye etmektir.”³⁷⁵ Ziya Gökalp içinse “fertler yok, cemiyet var”dır.”³⁷⁶ “Hak yok vazife vardır.”³⁷⁷ Gökalp, bireyin toplum içinde erimesini, toplumun amaçları doğrultusunda eğitilmesini istemektedir.

Son olarak şunu ifade etmek gerekir ki, Ziya Gökalp ve Satı Bey, batmakta olan bir imparatorluğun vatandaşlarıdır. Bu, onların düşüncelerini çok derinden etkilemiştir. Son dönem Osmanlı aydınlarının türlü zaafalarını Satı Bey ve Ziya

³⁷⁴Satı, “Terbiye ve Milliyet”, s.103; Gökalp, “Milli Terbiye VI”, **Makaleler V**, s.79-80.

³⁷⁵Tekeli-İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Olum ve Dönüşümü**, s.85.

³⁷⁶Ziya Gökalp, **Kızılelma**, (“Tevhid” şiiri), Hayriye Matbaası, tarihsiz, s.83.

³⁷⁷Ziya Gökalp, **Yeni Hayat**, (“Ahlak” şiiri), Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, Nâşiri: Yeni Mecmua, İstanbul 1918, sayfa numarası yok.

Gökalp'te de görmek mümkündür. Ziya Gökalp, millî terbiyenin sınırlarını belirlerken ne kadar pratik gayeler güttüyse, Satı Bey, terbiyenin muhakkak millî olması gerekmediğini, millî olacaksa bile vatanseverlik çerçevesinde olması gerektiğini söylerken aynı şekilde pratik gayeler gütmektedir. Nihayet meselenin özü devleti kurtarmak düşüncesidir. Ancak, bilindiği üzere, hadiselerin seyri Ziya Gökalp'i haklı çıkarmıştır.

III. BÖLÜM

DİL SORUNU VE ALFABE ÇIKMAZI

3.1. DİL SORUNU

Tanzimattan sonra teşekkül eden modern eğitim kurumları pek hızlı olmasa da günden güne İstanbul'un dışına taşmaya başlamıştır. Halkın eğitimi konusu Osmanlı modernleşmesinin ciddi sorunlarından biridir. Son dönem Osmanlı idarecilerinde/aydınlarında halkın eğitimiyle -aydınlanma da denilebilir- ülkenin terakkisi arasında güçlü bir bağ olduğuna inanılıyordu. Devlet ideolojisinin imparatorluğun uzak bölgelerine uzanması için de eğitime önemli bir görev düşüyordu. Öte yandan ayrılık hareketlerinin, yerel milliyetçi tahriplerin önüne geçilmesi açısından da eğitim konusu devlet adamlarının üzerinde durdukları işlerdendi. Okullaşma oranındaki artışla ülkenin kalkınması arasında kurulan doğru orantıya rağmen bu konuda yeteri kadar mesafe alınamamasının sebebi idarecilerin isteksizliği, programsızlığı veya halkın modern eğitime karşı direncinden ziyâde başta finans sorunları olmak üzere çeşitli altyapı eksiklikleriydi. Bununla birlikte özellikle II. Abdülhamid döneminde taşrada eğitim teşkilatı açısından büyük mesafe alındığını tekrar vurgulamak gerekir. Ancak taşraya yönelik Osmanlı eğitim siyaseti, Somel'in de dediği gibi, yerel farklılıkları dikkate almayan bir eğitim sistemi dayatıyordu. Taşradaki gayri Türk bölgelerin ders programları da İstanbul'dakilerden farklı değildi.

Üstelik gayri Türk bölgelere gönderilen öğretmenler Türkçe konuşan öğrencilere ders vermek amacıyla yetiştirilmişti.³⁷⁸

II. Meşrutiyet döneminin önemli eğitim sorunlarından biri de anadilde eğitim konusudur.³⁷⁹ Gayri Müslim milletler öteden beri kendi dillerinde eğitim yapıyorlardı. Onlar için bir anadilde eğitim sorunu yoktur. Ancak II. Meşrutiyet döneminde ilk defa Türk olmayan Müslümanların hangi dilde eğitim yapacakları sorusu gündeme geliyordu. Bu sorun geleneksel eğitim tarzında hiç gündeme gelmemişti; zira medreselerde eğitim dili zaten Arapçaydı. Sıbyan mektepleri de hangi mahalde kurulduysa orada konuşulan dille eğitim veriyordu. Üstelik devletin sıbyan mekteplerinde hangi dille ve ne tarz eğitim verildiğiyle pek ilgilendiği yoktu. Zaten bu okullarda Kur'an ve ilm-i hal dışında bir şey öğretilmiyordu. Örneğin Arap çocukları ya Müslüman olmayanların/yabancıların açtıkları okullara devam ederek kendi dillerinde eğitim alacaklar ya da devletin açtığı okullara devam edip Türkçe eğitim göreceklerdi. Milliyetçilik hareketlerinin geliştiği bir dönemde bu, hem bir eğitim sorunuydu hem de önemli bir siyasi krize dönüşebilecek potansiyele sahipti.³⁸⁰ Öte yandan, Hıristiyan Araplar için böyle bir sorun yoktu. Özellikle Suriye, Lübnan ve Kudüs gibi nispeten kozmopolit bölgelerde yaşayan Araplar kendi dillerinde eğitim

³⁷⁸Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi**, 257; **BOA, MF. MKT.** 1166/29, 1 Safer 1329/1 Şubat 1911. II. Meşrutiyet döneminde Beyrut valisi Maarif Nezaretine Arap vilayetlerinde öğretmenlerin ve öğrencilerin anadilleri olan Arapça dışında dil bilmediklerini, bu sebeple Türkçe eğitim vermeye çalışmanın hiçbir katkısı olmayacağına dair bir mütalaa bildiriyor. Ayrıca bakınız: **BOA, BEO.** 3389/254155, 7 Şaban 1326/4 Eylül 1908; **BOA, A. MKT. MHM.** 737/25, 18 Şaban 1329/14 Ağustos 1911.

³⁷⁹**BOA, BEO.** 4056/304168, 12 Receb 1330/27 Haziran 1912.

³⁸⁰Tekeli-İlkin, **Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşum ve Dönüşümü**, 84.

alabiliyorlardı. Ne var ki, Müslüman Araplar bundan mahrumdular; zira sıbyan mektepleri dışındaki eğitim kademelerinde eğitim dili Türkçeydi.³⁸¹ Ancak bununla birlikte Arap vilayetlerinde Türkçenin de öğretilbildiğini söylemek mümkün değildir. Haris bin Hemmam isimli bir Arap aydını Sebilürreşad'da "Beyrut Mektepleri, Beyrut'ta Osmanlı Maarifi" isimli yazısında Beyrut'ta Müslüman Arapların kendi dilleri olan Arapçayı yabancı okullarda öğrendiklerini, Türkçe öğrenmek içinse bir yer bulamadıklarını söylemektedir. Askerlik olmasaydı diyor, çarşıda Türkçe anlar adam bulmak mümkün olmayacaktı. Hâlbuki Hemmam'a göre Beyrut'ta Fransızca bilen kırk bin kişi vardır. Ona göre, bunun sebebi Beyrut'ta Osmanlı eğitim teşkilatının yetersizliği ve yabancı okullarla mukayese edilebilecek bir eğitim kurumunun bulunmamasıdır.³⁸²

II. Meşrutiyetin ilanından sonra beklenenin aksine İttihat ve Terakki Cemiyetinin uyguladığı sıkı merkezîyetçi politikalar ve Türkçülük eğiliminin Arap milliyetçiliğini tetiklediği, Burcu Kurt'un tespitine göre, pekçok Arap ve Batı kaynağı tarafından iddia edilmiştir.³⁸³ II. Abdülhamid'in özellikle 1878'den sonra benimsediği, milliyetçi duyguları zayıflatmak amacıyla İslami değerlerin vurgulanması ve halife-sultana bağlılık duygusunu geliştirme siyasetinin³⁸⁴ II. Meşrutiyet döneminde terk edildiği söylenebilir. Bilhassa Türkçenin resmi dil hâline getirilmesi ve eğitim dilinin

³⁸¹Osman Nuri, **Maarif**, C.III-IV, s.1293.

³⁸²Haris bin Hemmam, "Beyrut Mektepleri, Beyrut'ta Osmanlı Maarifi", **Sebilü'r-Reşad**, aded 291, 13 CA 1332/27 Mart 1330; Benzeri bir değerlendirme için bakınız: **BOA, Y.EE.**, 43/130, 6 Receb 1327/24 Temmuz 1909.

³⁸³Burcu Kurt, **II. Meşrutiyet Döneminde Basra Vilayeti (1908-1914)**, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul 2012, s.65.

³⁸⁴Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi**, s.258.

Türkçe olması konusunda alınan karar Arap aydınları üzerinde büyük bir olumsuz etki yapmıştır. Bu konudaki tartışmalar bir Türklük Araplık sorununa dönüşmüştür.

Bir Fransız gazetesinde yayımlanan yazısında Arap gençlerinden Halil Gumen, Arapların meşrutiyetin ilanından sonra gözetilmediklerini, fena muamele gördüklerini söylemektedir Gumen, “Kabinenin kuruluşunda Araplara az yer verildi. Meclislerde Araplara iyi bir kabul şekli gösterilmedi. Türkiye’de on iki milyon Arap var, bütün nüfusun yarısı eder. Hâlbuki Ayan Meclisi’nde kırk mebustan ancak dördü Arap’tır. Mebusan Meclisi’nde ise yalnız altmış beş Arap mevcuttur. Altmış dört validen ancak ikisi Arap’tır. Konsoloslar içinde bir tek Arap vardır. Elçiler arasında ise tek Arap yoktur.” “Genç Türkler bize Türkçeyi kabul ettirmeye kalkıştılar. Biz ise pek haklı olarak dilimizden... dinimizin, kanunlarımızın, ibadetlerimizin, Kur’an’ın, halifeliliğin dili olan Arapçadan memnunuz ve müftehiriz” diyordu.³⁸⁵

Ancak kabul etmek gerekir ki başta İttihatçılar olmak üzere II. Meşrutiyet döneminde iş başına gelen Osmanlı hükümetlerinin gayri Türk unsurlara Türkçe öğretmek için verdikleri çabayı Türkçülük siyasetinin sonucu saymak kolay değildir. Bütün Osmanlılara Türkçe öğretmek arzusunun doğrudan doğruya Türkçülüğe bağlanamayacağı, bunun daha ziyade modernleşme ve merkezileşmeyle ilgili olduğu düşünülebilir. Doğrusu eldeki veriler İttihat Terakki Cemiyeti’nin sistemli bir Türkçülük hareketi yürüttüğünü destekleyecek seviyede değildir. Ancak II. Meşrutiyet döneminin Türkçülük düşüncesinin yükselişe geçtiği bir dönem olduğu da tartışılmaz bir gerçektir. Ne var ki, II. Meşrutiyet döneminde resmi dil olan Türkçeyi bütün vatandaşlara öğretmek yerel grupların devletle olan bağını güçlendirmek çabası, Araplar tarafından bir Türkleştirme siyaseti olarak algılanmıştır. Özellikle mahkemelerde Türkçe kullanılmasına yönelik yapılan değişiklik bu algıyı

³⁸⁵Karal, **Osmanlı Tarihi**, C.IX, s.131-132.

güçlendirmiştir.³⁸⁶ Bu algı bazı Arap bölgelerinde Türkçe öğrenmemek konusunda bir dirence dönüşmüştür.³⁸⁷ Ancak ilave etmek gerekir ki Abdülhamid döneminde de Araplara Türkçe öğretmek konusunda benzer bir yaklaşım vardır. Abdülhamid döneminde Araplara karşı uygulanan Osmanlıca siyasetinin temel amacı Arapçanın kullanımına kısıtlama getirmekten ziyade, Türkçenin Araplar arasında yaygınlaşmasını sağlamaktır.³⁸⁸ Böylece merkezî devlet ideolojisinin imparatorluğun en uzak bölgelerine ulaşması hedefleniyordu. Abdülhamid idaresinin Türkçeyi yaygınlaştırmak istemesiyle, II. Meşrutiyet dönemi hükümetlerinin bu konudaki çabası aynı yönde bir siyasetin sonucu olarak görülebilir. Bütün mesele Abdülhamid idaresinin bunu daha İslami referanslarla yapmasına mukâbil özellikle İttihatçıların aynı siyaseti nispeten milliyetçi bir renge bürüyerek yapmalarındır.

3.2. ARAP VE ARNAVUT TALEPLERİ

II. Meşrutiyet döneminde Arap talepleri artık önüne geçilemez bir vaziyet almıştır. Özellikle Suriyeli Araplarca kurulan el-Fetât Cemiyeti tarafından 1913'te Paris'te toplanan Arap Kongresi bu açıdan çok dikkat çekicidir.³⁸⁹ Bu kongrede Arapların adem-i merkeziyet taleplerinin bir bölümünü karşılayacak şekilde bir ıslahat projesi hazırlanmasına karar verilmiş ve İttihatçılarla Araplar arasında mutabakat sağlanmıştır. Bunun sonucunda Osmanlı hükümeti Arap taleplerinin bir kısmını yerine

³⁸⁶Kurt, **II. Meşrutiyet Döneminde Basra Vilayeti**, s.65.

³⁸⁷Namık Ekrem, **Anadolu'da Bir Cevlan-Birinci Kısım Anadolu'ya Doğru-**, Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul 1327, s.33.

³⁸⁸Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi**, s.272.

³⁸⁹Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, Çeviren: Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul, Ekim 2004, s.187.

getirmeyi kabul etmiştir.³⁹⁰ Yayınlanan bir irade ile mahalli vakıf gelirlerinin İstanbul'a aktarılmayacağı, mahallinde Müslümanların eğitim giderlerini karşılamak üzere kullanılmasına karar verilmiştir. Mutabakata göre, Arap kökenli askerlerin barış zamanında kendi memleketlerine yakın yerlerde görevlendirilmeleri kabul ediliyordu. Eğitim bütün Arap vilayetlerindeki ilk ve orta dereceli okullarda Arapça yapılacaktı; fakat resmî dil olarak Türkçenin öğretilmesine de devam edilecekti. Arap vilayetlerinde mahalli idareler Arapça dilekçeleri kabul edecek ve resmî ilanları Arapça yayımlayacaktı. Arapça çeşitli mahkemelerde kullanılabilirdi. Küçük rütbeli memurlar vilayet idareleri tarafından seçilecek, kadılar ve adliye memurları ise merkez tarafından gönderilecekti. Ayrıca valiler dışında Arap vilayetlerinde görev yapan bütün memurların Türkçenin yanısıra Arapça da bilmeleri zorunlu olacaktı.³⁹¹

Arap taleplerine dair önemli bir belge de Arapça *el-Düstur* gazetesinin 22 Ağustos 1913'teki sayısında yayımlanan Basra Islah Cemiyeti'nin programıdır. Paris Kongresinde Suriyeli Arapların ortaya koyduğu taleplerle büyük benzerlik gösteren bu program yirmi yedi maddeden oluşmaktadır. Burcu Kurt'a göre, dinî bir üslupla kaleme alınan programda ilk olarak devletin adına itiraz edilmektedir. Buna göre, ülke "Müslümanların halifesi" tarafından yönetildiğine göre devletin adının Osmanlı olması kabul edilemezdi. Programda Irak'ta yabancılara imtiyaz verilmemesi, Irak'taki yabancı nüfuzunun kontrol altına alınması ve Irak'ın yabancılardan temizlenmesi gerektiği vurgulanıyordu. Ayrıca dört yıl görev yapacak bir vilayet genel meclisi seçilmesi isteniyordu. Dışişleri ve askerî konular gibi merkezî otoriteyi

³⁹⁰BOA, BEO. 4165/312349, 14 Cemaziye'l-evvel 1331/21 Nisan 1913. Arapça konuşulan vilayetlerde Arapçanın kullanılması ve iptidai, rüştiye, sanayi ve ziraat mekteplerinde eğitimin Arapça yapılmasına ve memurların mahalli dili bilen kişiler arasından seçilmesine dair Meclis-i Vükela kararı.

³⁹¹Kurt, **II. Meşrutiyet Döneminde Basra Vilayeti**, s.227.

ilgilendiren konuların hükümet tarafından belirlenmesi kabul ediliyor, ancak vilayetin dâhilî işlerinin vilayet genel meclisi tarafından belirlenmesi gerektiği ifade ediliyordu. Valilik merkezle taşra arasında bir koordinasyon merkezi olarak tasarlanıyordu. Valinin görevi merkezin ve vilayet genel meclisinin kararlarını uygulamak olacaktı. Ancak vilayet genel meclisine geniş yetkiler verilmesi isteniyordu. Vilayet genel meclisi mahallî konularda düzenlemeler yapabilecek, endüstri, ziraat gibi alanlarda şirket kurabilecek, imtiyazlar verebilecek, vali hakkında soruşturma açabilecek ve gerektiğinde valiyi görevinden azledebilecekti. Öte yandan vilayet genel meclisinin bütçe hazırlamak, bölgedeki madenleri işletmek ve bunlar hakkında imtiyazlar vermek, vilayet dâhilinde ticaret odası ve borsa kurmak gibi geniş yetkilere sahip olması talep ediliyordu. Vilayet genel meclisi ayrıca bölgedeki askeri yapı hakkında da söz sahibi olabilecekti. Üstelik vilayet genel meclisi vilayet dâhilinde jandarma ve polis sayısını artırmak, gerekli gördüğünde karakollar kurmak ve vergi toplamak konusunda söz sahibi olacaktı. Ayrıca vilayet dâhilindeki Müslümanlara ait bütün vakıfların idaresi de vilayet genel meclisinin elinde olacak ve gelirleri bölgenin eğitim harcamaları için kullanılacaktı. Programa göre vergilerin bir kısmının merkez tarafından kullanılması kabul ediliyordu. Vilayet dâhilinde bir temyiz mahkemesi kurulması ve resmî dairelerde Arapçanın kullanılması da Basra Islah Cemiyeti'nin talepleri arasındaydı. Mahkemeleri ve adliye memurlarını teftiş için Arapça bilen ve bölgenin geleneklerini tanıyan kişilerin istihdamı isteniyordu. Tıpkı Suriyeli Arapların talepleri gibi Basra Islah Cemiyeti programında da Arap kökenli askerlerin barış zamanında kendi bölgelerine yakın yerlerde görevlendirilmeleri isteniyordu. Türkçenin okullarda resmî dil olarak okutulmasına devam edilmekle birlikte eğitim dilinin Arapça olması isteniyordu.³⁹²

³⁹²Kurt, **II. Meşrutiyet Döneminde Basra Vilayeti**, s. 229-231.

Osmanlı hükümetleri adem-i merkeziyet talepleri dışında Araplardan gelen isteklerin önemli bir kısmını karşılamaya olumlu yaklaşmıştır. Özellikle eğitim dilinin Arapça yapılması konusundaki talepleri karşılamak amacıyla önemli adımlar atılmıştır.³⁹³ Örneğin Arapça konuşulan vilayetlerde Arapça eğitim yapılacak gündüzlü ve yatılı sultaniler açılmış,³⁹⁴ Arapça eğitim verecek okullarda ders verecek öğretmenler için Beyrut vilayeti Darümualliminine özel bir sınıf ilave edilerek masraflarının Maarif Nezareti bütçesinden karşılanması kararlaştırılmıştır.³⁹⁵ Ancak bu adımların Arap milliyetçilerini tatmin ettiği söylenemez. Arap milliyetçileri Arap vilayetlerinde eğitimin sadece Arapça verilmesini istemişler, hatta Arapçanın ikinci resmî dil olarak kabul edilmesini talep etmişlerdir. Mebusan ve Ayan meclislerinde Arap mebusların Arapça konuşmasını, nazırların onlara Arapça cevap vermeleri gerektiğini söylemişlerdir. İttihat Terakki Fırkası bu talepleri tamamen kabul etmese bile büsbütün de reddetmemiş 1913'te Şam ve Beyrut'ta Arapça eğitim verecek iki idadi için bütçeden tahsisat ayırmıştır. Üstelik Arapça eğitim vermek üzere Evkaf Nezaretine Kudüs'te Selahattin Eyyubi külliyesi açtırmış, Medine de ise yine bu mahiyette bir Darülulum kurdurmuştur. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması Arap idadilerinin açılmasına imkân bırakmamıştır.³⁹⁶

³⁹³**BOA, MV.** 177/88, 25 Cemaziye'l-âhir 1331/1 Haziran 1913; **BOA, MV.** 231/72, 2 Cemaziye'l-evvel 1331/9 Nisan 1913;

³⁹⁴**BOA, MV.** 232/16, 2 Muharrem 1332/1 Aralık 1913.

³⁹⁵**BOA, MV.** 233/43, 1 Rebiü'l-evvel 1332/28 Ocak 1914; bu konuda yapılan çalışmalar ve tartışmalarla ilgili olarak ayrıca şuraya bakılabilir: Selim Ali Selâm, **Beyrut Şehremininin Anıları (1908-1918)**, Yayına hazırlayan: Hassân Ali Hallâk, Tercüme: Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul, Mart 2009.

³⁹⁶Osman Nuri, **Maarif**, C.III-IV, s.1295-1296.

Müslüman Arnavutlar için de durum Müslüman Araplarda olduğu gibiydi. Gerçi Tanzimat döneminde ilköğretimin milli dillerde yapılması kabul edilmişti, ancak Osmanlı millet sistemi dini esasa dayandığı için Müslüman Arnavutlar kendi dillerinde eğitim yapamıyorlardı. Ancak Müslüman olmayan Arnavutlar için, tıpkı Müslüman olmayan Araplar gibi böyle bir sorun yoktu. Millet esasına dayanan geleneksel sistem Gayri Müslimlerin kendi dillerinde eğitim hakkını zaten öteden beri tanımaktaydı. Ancak Arnavutlar arasında milliyetçilik düşüncesi nispeten daha erken bir dönemde geliştiği için onlar XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Arnavutça eğitim konusunda çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır.³⁹⁷

Arnavutluk çoğu kere Osmanlı idaresine karşı Balkanlardaki direnişin merkezi olmuştu. Ancak Barbara Jelavich'in de dediği gibi bu direniş bir Arnavut milliyetçiliğinden kaynaklanmıyordu. Bu durum daha çok kendi kontrollerinde yerel, özerk siyasi birimler kurmak isteyen Müslüman paşalarının tavrından kaynaklanıyordu. Arnavutluğun yer yer Osmanlı merkezi idaresine karşı Balkanlarda bir direniş merkezi hâline gelmesi, bölgede yerel özerkliğe duyulan güçlü arzu ve vergi vermek konusundaki isteksizlikti. Çoğunluğu Müslüman olan Arnavutlar, geleneksel hak ve imtiyazları korunduğu müddetçe, Osmanlı hâkimiyetinde kalmaktan yanaydılar.³⁹⁸

Balkanlarda Osmanlı siyasî hâkimiyetinin zayıflaması Arnavut milliyetçiliğinin güçlenmesine yol açan en önemli faktörlerden biriydi. Arnavut milliyetçiliği 1877-78 Osmanlı-Rus harbinden sonra ilk kez açıktan açığa telaffuz edilir olmuştur. İmparatorluğun parçalanacağı düşüncesi Arnavut aydınlarını bu

³⁹⁷ Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, s.555.

³⁹⁸ Barbara Jelavich, **Balkan Tarihi**, C.II, Çeviren: Zehra Savan-Hatice Uğur, Küre Yayınları, İstanbul 2009, s.88-89.

konuda bazı adımlar atmaya sevk etmiştir. Sırbistan, Bulgaristan, Karadağ ve Yunanistan'ın Osmanlı topraklarının Rumeli'de geri kalanlarına yönelik rekabetleri Arnavut liderlerini Arnavutluğun da günün birinde bu devletler tarafından yutulacağı endişesine düşürmüştür. Arnavut liderlerce bir Arnavut siyasî biriminin olmaması büyük tehlike olarak görülüyordu. Bu yüzden 1877'de Arnavut ileri gelenlerinden bir grup Yanya'da bir araya geldiler ve Bâbîâlî'ye bir mektup göndererek diğer isteklerinin yanısıra ilk kez Arnavutça eğitim konusunda isteklerde bulundular.³⁹⁹

Arnavut önde gelenleri ayrıca Bâbîâlî'den Arnavutların yoğun olarak yaşadıkları dört vilayetin birleştirilmesini istemekteydiler. Ancak Bâbîâlî Arnavut ileri gelenlerinin bu taleplerini reddetmiştir. Bunun üzerine Arnavut milliyetçileri kendi aralarında teşkilatlanmaya başladılar. Arnavut milliyetçileri 1897 ve 1899'da İpek'te iki toplantı yapmışlar ve bu toplantılar sonucunda bir Arnavut Birliği kurmuşlardır. Toplanan kimselerin büyük bir çoğunluğu her şeye rağmen Osmanlı Devletine bağlı kimselerden oluşuyordu ve bu yüzden hükümetin tavrını kabul ediyorlardı. Arnavutluk'ta değişim isteyenler arasında iki görüş hâkimdi. Daha muhafazakâr olanlar, Arnavutların yoğun olarak yaşadıkları vilayetlerin tek vilayet olarak birleştirmesini istiyorlardı. Türkçenin resmi dil olarak devam etmesine bir itirazları yoktu. Bunlar okullarda hem Arnavutça hem de Türkçe eğitim verilmesinden yanaydılar. Daha radikal talepleri olanlara gelince, bunlar Arnavutların oturduğu

³⁹⁹Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi**, s.262-63; Arnavut önde gelenlerinin İngiliz desteği ile bu işlere giriştiklerine dâir bir değerlendirme için bakınız: Cezmi Eraslan, "Osmanlı Devletinin Arnavutlara Yönelik Politikalarında Birinci ve İkinci Meşrutiyet Dönemlerinin Karşılaştırılması", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Sayı 13, 2014, s.61; ayrıca bakınız: Aynı yazar, "II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı-Arnavut İlişkilerine Bir Bakış", **Balkanlarda İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri**, Tiran-Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003, IRCICA, İstanbul 2006, s.3-12.

vilayetlerin birleştirilmesini ve bu vilayetlere tam özerklik verilmesini talep ediyorlardı. Bunlar eğitim dilinin de resmî dilin de Arnavutça olması gerektiğini söylüyorlardı. Bu program Arnavut önde gelenlerinin çoğunun onayını kazandı. Bu taleplerin başlıca destekçisi olan Hacı Molla Zekâ, Arnavut birliğinin başkanlığına getirildi. Ancak bu birliğin ömrü uzun olamadı; zira Osmanlı Hükümeti bu harekete karşı derhal tedbirler aldı ve Arnavut birliğinin başkanı Hacı Molla Zekâ 1902’de idam edildi.⁴⁰⁰

Arnavutların yaşadığı vilayetlerin birleştirilmesi talebi Abdülhamid idaresince adem-i merkeziyet taleplerini artıracığı ve arkasından bağımsız Arnavutluğa dönüşebileceği düşüncesiyle reddedildi. Sultan, Arnavut önde gelenlerince ortaya konulan taleplerin bütün Arnavutların isteği olmadığına inanıyordu. “Umum Arnavutluk Ahalisine Beyanname”yle Arnavutlara hitaben, bu isteklerin “kendini bilmez, din, devlet ve millet düşmanları”nın söylemi olduğunu vurgulamaya ihtiyaç duymuştur. Padişah, Arnavutluk’un karadan Avusturya ve Yunanistan, denizden İtalya ile çevrili olduğunu ifade ederek, Arnavut talepleri olarak ortaya atılan şeylerin Arnavutları imparatorluk bütünlüğünden koparıldıktan sonra bu devletlere yem etmek için ortaya atıldığını söylemiştir.⁴⁰¹

Abdülhamid idaresinin Arnavut ileri gelenlerinin taleplerini reddetmesi onların Jöntürk hareketini desteklemesine sebep olan en önemli etkenlerdendir. Arnavut milliyetçileri de tıpkı Jöntürkler gibi sorunların kaynağının Abdülhamid idaresi olduğuna inanıyorlardı. Başlangıçta, Arnavutluk’un henüz bağımsızlığa hazır olmadığını düşünen Arnavut ileri gelenleri “gaddar Abdülhamid yönetiminin

⁴⁰⁰Jelavich, **Balkan Tarihi**, C.II, s.90-91.

⁴⁰¹Cezmi Eraslan, “Osmanlı Devletinin Arnavutlara Yönelik Politikalarında Birinci ve İkinci Meşrutiyet Dönemlerinin Karşılaştırılması” s.61-62.

değişmesiyle” Arnavutlara özerklik verilip Arnavutluk’un Osmanlı idaresinde varlığını sürdürebileceğini düşünüyorlardı.⁴⁰² Zaten Jöntürk hareketinin temel özelliklerinden biri çeşitli sebeplerle Abdülhamid idaresine muhalefet eden farklı eğilimde grupları birleştirmiş olmasıdır. Abdülhamid idaresine karşı yürütülen muhalefet bu çeşitli eğilimdeki grupların aralarındaki fikir ayrılıklarını, muhalefet yıllarında ciddi bir sorun olmaktan çıkarmıştır ancak “ilan-ı hürriyet”ten sonraki kısa bir iyimserlik ortamının akabinde bu grupların kendi aralarında çatışmaları kaçınılmaz hâle gelmiştir. Öte yandan Abdülhamid idaresinin Arnavut ileri gelenlerinin siyasi sonuçları olabileceğini düşündüğü taleplerini reddetmekle birlikte Arnavutların gönlünü alacak çeşitli faaliyetlerde bulunduğunu ilave etmek gerekir. Sarayın muhafız birliğinin Arnavut tüfekçilerden oluşturulması sultanın bu uygulamalarına örnek gösterilebilir.

II. Meşrutiyetin ilanı Arnavutlar arasında da büyük bir sevinçle karşılanmıştır. Nitekim Jöntürk hareketi en başından itibaren Arnavut ileri gelenlerinden destek görmüştü. Arnavutların meşrutiyeti desteklemesinin en önemli sebeplerinden biri Kanun-ı Esasi’nin mahalli dilde eğitime serbestlik tanıyan hükmü sayesinde Arnavutça eğitime müsaade edileceği düşüncesi idi.⁴⁰³ Ancak Jöntürkler arasında Abdülhamid düşmanlığı dışında ortak noktalar bulmak kolay değildir. Arnavut ileri gelenleri Meşrutiyet yeniden ilan edildiği zaman İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Arnavutluk’a özerklik vereceğini umuyorlardı. Ancak İttihat Terakki Cemiyeti iktidarı ele aldıktan çok kısa bir zaman sonra Abdülhamid’in merkezîyetçi politikalarını

⁴⁰²Falma Fshazi, “2. Meşrutiyet ve Arnavutluk’taki Osmanlı Algısı: Arnavutlarla Osmanlı’nın Düşman Olduğu ‘O An’ ”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı 38, Mart 2008, s.170.

⁴⁰³Çelik, **II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu**, s.210.

benimsedi. Bu durum Arnavut milliyetçileri ile İttihatçılarının çatışmasını kaçınılmaz hâle getiriyordu.⁴⁰⁴

II. Meşrutiyet döneminde Arnavutların umduklarını bulamadıkları açıktır. İttihat ve Terakki idaresinin büyük yanlışlarından biri de Abdülhamid döneminde takip edilen temkinli politikaların terk edilmesidir. Abdülhamid döneminin mahalli politikalarının ülke gerçeklerine daha uygun olduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Abdülhamid'in her etnik gruba hassasiyetlerine göre birtakım imtiyazlar verme politikasının ayrılıkçı hareketleri teskin ettiği, söz konusu hareketlerin halk nezdinde yeteri kadar destekçi bulamadığı bilinmektedir. Özellikle Abdülhamid döneminde takip edilen İslamcı siyasetin Arnavutlar ve Araplar gibi Müslüman Osmanlı tebaası üzerinde nispeten de olsa olumlu etkiler yaptığı söylenebilir. İttihatçılarının Arnavutluk siyasetinin Abdülhamid'in ılımlı yaklaşımının aksine daha otoriter olduğu bilinmektedir.⁴⁰⁵

Abdülhamid döneminde Arnavutluktan toplanmayan vergilerin İttihatçılar tarafından bir seferde verilmesi talebi, zaten ekonomik sıkıntılar içinde bulunan Arnavutların rahatsızlığına sebep olmuş, halk arasında yeni Osmanlı idaresinin dinsizliği iddiası yayılmıştır. Üstelik Arnavut vilayetlerinde valiler tarafından yeni vergiler ihdas edilmesi tepkileri daha da büyötmüştür.⁴⁰⁶

⁴⁰⁴Jelavich, **Balkan Tarihi**, C.II, s.91-92.

⁴⁰⁵Geniş bilgi ve karşılaştırmak için bakınız: Kemal Karpat, **İslamın Siyasallaşması**, Çeviren: Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Nisan 2005; Ahmad, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**.

⁴⁰⁶Eraslan, "Osmanlı Devletinin Arnavutlara Yönelik Politikalarında Birinci ve İkinci Meşrutiyet Dönemlerinin Karşılaştırılması", s.70-71.

Sultan Reşad'ın 1911 Haziranında çıktığı Rumeli seyahati olayları yatıştırırsa da kalıcı bir barışın tesisi mümkün olamamıştır.⁴⁰⁷ Sultan Reşad'ın Rumeli ziyareti bir uzlaşma arayışının sonucudur; zira Osmanlı hükümetinin güç kullanarak Arnavutluk olaylarının önüne geçebilmesi mümkün gözükmemektedir. Öte yandan Osmanlı hükümeti olayların önüne geçebilmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Vergilerde indirimde gidilmesi, askere alınan Arnavutların sadece Arnavutların çoğunluk olduğu vilayetlerde görevlendirilmesi kararı bunlar arasındadır. Eğitim konusunda da düzenlemeler yapılmış, Arnavutlukta bulunan ilkokullarda Arnavutça eğitim vermeye başlanmıştır.⁴⁰⁸ Arnavutluk'ta görev yapacak memurların Arnavutça bilmeleri şartı getirilmiştir.⁴⁰⁹ Ancak Osmanlı hükümeti, Arnavut milliyetçilerinin öteden beri isteklerinin başında gelen dört Arnavut vilayetinin birleştirilmesi meselesinde taviz vermeye yanaşmamıştır.⁴¹⁰ Bu yeni düzenlemeler Arnavutluğun bağımsızlığı için çalışan milliyetçileri tatmin etmemiştir. Nihayetinde XIX. yüzyılın sonlarında başlayan Arnavut talepleri büyüyerek bir isyana dönüşmüş, isyan 1912'de Arnavutluk'un bağımsızlığı ile sonuçlanmıştır.⁴¹¹

⁴⁰⁷Sultan Reşad'ın Rumeli seyahati için bakınız: Erik Jan Zürcher, "Sultan Reşad'ın Haziran 1911'deki Makedonya Seyahati", **Savaş Devrim ve Uluslaşma-Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1918)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ocak 2005, s.121-137.

⁴⁰⁸**BAO, A. MKT. MHM.** 737/25, 18 Şaban 1329/14 Ağustos 1911; **BOA. MV.** 227/202, 20 Ramazan 1330/2 Eylül 1912.

⁴⁰⁹**BOA. BEO.** 4056/304168, 12 Receb 1330/27 Haziran 1912.

⁴¹⁰Jelavich, **Balkan Tarihi**, s.93.

⁴¹¹Arnavut isyanları ve Arnavutluk'un bağımsızlığına dâir orijinal kaynakların kullanıldığı dikkat çekici özgün iki çalışma için bakınız: Bilgin Çelik, **II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, yayınlanmamış doktora tezi, İzmir 2003; Nuray Bozboru, **Osmanlı**

Arnavutlar Meşrutiyetin ilanından sonra Latin esasından alınan yeni bir alfabe kabul etmek için çalışmalara hemen başlamışlar⁴¹² ve bu konuda kısa süre içerisinde isteklerine ulaşmışlardır.⁴¹³ Bu yeni alfabeye anadillerinde eğitim yapmaya başlamışlar⁴¹⁴ ancak bu gelişme Arnavutlar arasında tartışmalara sebep olmuştur. Nispeten dindar olan Arnavutlar Arap harflerinin bırakılmasına karşı çıkıyorlar, ancak Bektaşiler ve Hıristiyan Arnavutlar Latin harflerinin kabulüyle Arnavutça eğitimi savunuyorlardı.⁴¹⁵ Bu durum Arnavutları ikiye bölmüştür; ayrıca Osmanlı merkezî idaresinin bu teşebbüslere pek sıcak bakmadığı ve Arnavutlukta eğitimin eskiden olduğu gibi yine Arap harfleriyle yapılmasından yana olduğu görülmektedir.⁴¹⁶ Arnavutların bir kısmı Arap harfleriyle Arnavutça eğitimden, bir kısmı Latin esasından alınan yeni Arnavut harfleriyle eğitimden yanaydılar.⁴¹⁷ Öte yandan Arnavutçayı Arap harfleriyle yazmak isteyenler arasında huruf-ı münfasıla ve muttasıla sorunu vardır.⁴¹⁸ Arap harflerini bitişik yazmak Arapça dışındaki dillerin

Yönetiminde Arnavutlar ve Arnavut Ulusçuluğu, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul 1994.

⁴¹²**BOA. TFR. I. MKM.** 32/3101, 26 Şaban 1326/23 Eylül 1908.

⁴¹³**BOA. MV.** 160/45, 17 Muharrem 1330/7 Ocak 1912; **BOA. MV.** 161/30, 11 Safer 1330/31 Ocak 1912; **BOA. BEO.** 3988/299074, 20 Muharrem 1330/10 Ocak 1912.

⁴¹⁴**BOA, DH. MKT.** 1288/30, 5 Şaban 1326/2 Eylül 1908.

⁴¹⁵Osman Nuri, **Maarif**, C.III-IV, s.1294.

⁴¹⁶**BOA, MF. MKT.** 1076/21, 14 Şaban 1326/11 Eylül 1908.

⁴¹⁷**BOA, MF. MKT.** 1148/ 75, 17 Safer 1328/28 Şubat 1910, örneğin Draç ahalisinin çoğunluğu Arap harflerinden yanaydı, Draçlıların isteği Arap harfleriyle eğitim verebilecek bir Arnavutça muallimidir; ayrıca Arnavutluk genelinde Latin harfleriyle eğitim yapan okullar açılacağı haberlerine muhafazakâr halkın tepkileri için bakınız: **BOA, DH. MKT.** 2887/46, 11 Receb 1327/29 Temmuz 1909; **BOA, BEO.** 4001/300031, 21 Safer 1330/10 Şubat 1912.

⁴¹⁸**BOA, BEO.** 3718/278835, 2 Rebiü'l-evvel 1328/27 Mayıs 1910.

bütün seslerini göstermediği için ciddi öğrenme ve okuma güçlüklerine sebep oluyordu. Bu sebeple Arap harflerini ayrı ayrı yazarak bu güçlüklerin üstesinden gelinmek istenmiştir. Arap harflerinden vazgeçmek istemeyenler için bu, bir çözüm yolu olarak tercih edilebilir görünüyordu. Böylece hem Arap harflerinden vazgeçilmeyecek hem de öğrenme ve okuma güçlüklerinin önüne geçilebilecekti.

II Meşrutiyet döneminde Arnavutluk'ta Osmanlı eğitiminin durumunu dil ve harf tartışmalarına girmeden önce bir arşiv belgesine dayanarak tasvir etmek açıklayıcı olabilir. Söz konusu belge Yanya vilayetinde, vilayetin maarif müdürünün de hazır bulunduğu bir toplantının mazbatasıdır. Mazbata 26 Haziran 1326/9 Temmuz 1910'da kaleme alınmış, "icâbının icrâsı zımında" Maarif Nezareti'ne takdim edilmiştir.⁴¹⁹

Kaleme alınış ve nezarete takdim ediliş sebebi, "vazife-i hamiyet ve memuriyet iktizâsı" olarak gösterilen mazbata, bütün Osmanlı ülkesinde eğitime duyulan ihtiyaca vurgu yapılan giriş cümlelerinden sonra özellikle Yanya vilayetinin eğitim işlerinden bahsedileceği kaydıyla devam etmektedir. Belgeyi ilgi çekici hâle getiren sebeplerden biri de Arnavutluk'taki alfabe tartışmalarına temas etmesidir. Mazbataya göre Yanya vilayetinde nüfus Rumlardan ve Arnavutlardan meydana gelmektedir; Berat ve Ergiri sancaklarında çoğunluk Arnavutlarda, Preveze ve Yanya sancaklarında Rumlardadır. Mazbatada Rumlardan her tarafta eğitim açısından Arnavutlardan farklı olduğu söylenmektedir. Gayri Müslim unsurlar dışarıdan yapılan nakdi yardımlar ve kendi aralarında topladıkları paralarla şehir, kasaba ve köylerde pekçok okul açmışlardır. Oysa Arnavutlar eğitimde Rumlardan çok gerisindedirler. Mazbatada, Arnavutların dini ve dünyevi işlerde son derece dikkatsiz oldukları söylenmektedir. Bazı şehirlerde, özellikle vilayet merkezi olan Yanya'da, halkın

⁴¹⁹BOA, MF. HFT. 1/55, 1 Receb 1328/9 Temmuz 1910.

anadilleri olan Arnavutça veya devletin resmi dili olan Türkçe değil Rumca konuştuklarını öğreniyoruz.⁴²⁰

Belgedeki ilgi çekici noktalardan biri de eğitimsizlik ile köyler ve şehirlerin çoğunda Bektaşiliğin yayılması arasında irtibat kurulmasıdır. Anlaşılan yerel Osmanlı elitleri Bektaşiliğin yayılmasını olumlu bir gelişme olarak görmüyorlardı. Bektaşilerin Latin harfleri taraftarı olduklarını rapor eden belgelerde de Bektaşilik tarikatıyla ilgili benzeri bir olumsuz yaklaşım vardır. Bu durum Bektaşilerin Osmanlı merkezi idaresiyle nispeten gevşek bağlar kurmasının Osmanlı idarecilerinde uyandırdığı endişeyle açıklanabilir. Üstelik Bektaşiler, Osmanlı merkezi otoritesinin temel unsurlarından biri olan hilafete bağlılık konusunda Sünnîler kadar istekli sayılmazlar. Bu sebeple Osmanlı idarecileri Bektaşiliğin yayılmasını dinî sebeplerle olduğu kadar siyasi sebeplerle de sakıncalı bulmuşlardır. Yeniden mazbataya dönersek, burada ayrıca, Arnavut aydınlarının milliyetlerini muhafaza etmek için Latin harflerini istedikleri söylenmektedir. Arnavut aydınlarının eğitimin yaygınlaşması ile Latin harflerinin kabulü arasında kurdukları irtibata dikkat çekilmesi kayda değerdir.⁴²¹

Doğrusu Latin harflerinin kabulüyle eğitimin yaygınlaştırılması arasında irtibat kuran sadece Arnavut aydınları değildir. Türk aydınları arasında da harflerin ıslahı/değiştirilmesi ile eğitimin yaygınlaştırılması arasında doğru orantı kuranlar vardır. Bu sebeple II. Meşrutiyet döneminde Arnavutların Latin harflerini kabul etmek için verdikleri mücadele Arap harflerinin eğitimin yaygınlaşmasının önündeki büyük

⁴²⁰BOA, MF. HFT. 1/55, 1 Receb 1328/9 Temmuz 1910.

⁴²¹BOA, MF. HFT. 1/55, 1 Receb 1328/9 Temmuz 1910.

engellerden biri olduğunu düşünen, halkın eğitim seviyesinin yükseltilmesiyle latin harflerinin kabulü arasında irtibat kuran Türk aydınlarınca da desteklenmiştir.⁴²²

Söz konusu mazbatada ayrıca Yanya’da eğitime duyulan ihtiyacın Ankara ve Konya vilayetleriyle kesinlikle mukayese edilemeyeceği söylenmektedir. Burada Yanya ile Ankara ve Konya vilayetleri arasında yapılan mukayesenin sebebi Yanya vilayetinin stratejik ve siyasi önemine vurgu yapmak için olmalıdır. Nitekim eğitimsizliğin Yanya vilayetinde çok ciddi maddi ve manevi zararlara sebep olduğu, bu zararların başka yerlerde görülmesinin mümkün olmadığına dikkat çekilmektedir. Zira mazbatayı kaleme alan Osmanlı mahalli idarecileri, Yanya’nın sınırda bulunduğunu ifade ettikten sonra, halkın batıl fikir ve emellere bağlanmaktan kurtarılması için devletin tedbirler alması gerektiği kanaatindedirler. Tavsiye edilen tedbir eğitimin yaygınlaştırılmasıdır. Batıl fikir ve itikatlardan kastedilen şeyin yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığı üzere en başta Bektaşilik olduğu söylenebilir. Ancak Arnavutluk’ta önemli sayıda taraftarı olan Latin harflerinin kabul edilmesi konusu da kastedilmiş olabilir. Öte yandan bu dönemde Arnavutlar arasında din değiştirme hadiselerine sık sık rastlanmaktaydı. Osmanlı devlet okullarında Sünnilik esas alınarak eğitim verildiğini hatırlamak mazbatada eğitimin yaygınlaştırılması konusundaki hassasiyetin anlaşılmasına yardımcı olabilir. Üstelik mazbatada gereken tedbirlerin alınması “vazife-i hamiyet ve diyânet iktizâsından” görülmektedir. Mazbatada Yanya vilayetinin istikbâli iptidailerin ve rüştiyelerin yaygınlaştırılmasına bağlanmaktadır; aksi takdirde çok ciddi siyasi ve idari problemler çıkacağına dair Osmanlı hükümeti uyarılmaktadır. Devam eden satırlarda Yanya vilayeti dâhilindeki eğitim-öğretim kurumları hakkında ayrıntılı bilgi verilmektedir. Söz konusu

⁴²²II. Meşrutiyet Döneminde latin harflerinin alınmasını savunan aydınların başında Doktor Abdullah Cevdet [Karlıdağ], Celal Nuri [İleri] ve Hüseyin Cahit [Yalçın] gelmektedir. Bununla ilgili aşağıda “Alfabe Çıkmazı” kısmına bakınız.

satırlardan vilayet dâhilinde üç yüz altmış Müslüman köyü bulunduğunu, ancak bu köylerin sadece yetmişinde mektep mevcut olduğunu öğreniyoruz. Sonraki satırlar son dönem Osmanlı eğitim teşkilatıyla ilgili bütün ülkede rastlanan sorunların örnekleriyle doludur. Okulu bulunmayan köyler, öğretmen bulunamayan okullar, harap okul binaları, mâlî imkânsızlıklar sebebiyle aylarca maaş alamayan öğretmenler... Mazbatada bütün ihtiyaçlar ve olumsuzluklar sayılıp döküldükten sonra konu yine Arnavutluk'un hassas konumuna getirilerek: “Burası Güney Arnavutluk olması sebebiyle akâid-i diniye-i İslamiye ile devletimizin resmi dili olan Türkçe hükümet-i meşruamızın bir gereği olarak büyük ehemmiyet taşıdığından buralarda yaygınlaştırılması çok önemlidir”, denilmektedir.⁴²³

Arnavutlukta Osmanlı eğitimine dair genel bir tasvirin ardından şimdi konu Arnavutlukta harf ve dil tartışmalarına getirilebilir. Arnavutların II. Meşrutiyetten sonra Latin harflerinin kabulü konusundaki ilk ciddi girişimleri Kasım 1908'de Manastır Kongresi'nin toplanmasıyla başlamıştır. Arnavut temsilciler Manastır'da standart form olarak resmen Latin alfabesini kabul ettiler. Eylül 1909'da, Arnavut liderler tarafından, bu kez İlbasan'da başka bir toplantı düzenlendi. Latin alfabesi tercihi tekrar teyit edildi. İlbasan toplantısında ayrıca, bir öğretmen okulunun kurulması kararlaştırıldı. Söz konusu okul için gereken hazırlıklar yapılarak okulun o yıl açılması sağlandı.⁴²⁴

Osmanlı hükümetleri gerçi ilkokul seviyesinde anadilde eğitime karşı değildi. Üstelik İttihat Terakki Cemiyeti seçim propagandaları arasında anadilde eğitime vurgu yapıyordu.⁴²⁵ Üstelik “Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin 1908 (1324)

⁴²³BOA, MF. HFT. 1/55, 1 Receb 1328/9 Temmuz 1910.

⁴²⁴Jelavich, **Balkan Tarihi**, s.92-93.

⁴²⁵Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s.103.

Senesinde Kabul Edilen Siyasi Programı”nda, “Tebaa-i Osmaniye’nin terbiyesi ve bir siyak-ı ittihad ve intizam üzere olmak için umumi ve derununda serbest talim ve tedris olunur ve her unsura muhteliten küşade resmi mektepler açtırılacaktır” deniliyordu.⁴²⁶ Ancak iktidardaki İttihad ve Terakki Cemiyeti 1908 programındaki ilkelere uygun politikalar yürütmemiştir. Osmanlı hükümetleri Arnavutların anadilde eğitim isteklerine pek sıcak bakmadıkları gibi Arnavutların Arap harfleri yerine Latin harflerini kabul etmek için yürüttükleri faaliyetlere de yıkıcı sonuçlar doğurabileceği endişesiyle karşı çıkmıştır. Osmanlı idarecileri Arnavutların Latin harflerini kabul etmesinin Osmanlı Devletiyle Arnavutlar arasındaki dinî bağları zayıflatacağı ve bunun sonucunda Arnavutluk’un imparatorluktan kopacağından endişe duymaktaydılar.⁴²⁷ Ancak özellikle Arnavut isyanının artık önü alınamaz bir noktaya geldiği günlerde Osmanlı hükümetinin bu konudaki tavrını yumuşattığı görülmektedir.⁴²⁸ Nitekim Osmanlı hükümeti 1912’de Arnavutluk’ta Latin harfleriyle Arnavutça eğitim veren okulların kurulmasına müsaade etmiştir.⁴²⁹

Osmanlı idarecileri Arnavutların Latin esasına dayanan yeni bir alfabe kabul ederek Arnavutça eğitim yapmalarını endişeyle karşılıyorlardı, üstelik Arap harflerinin terk edilmesinin Müslümanlık bağlarını gevşeteceğini, Arnavutların merkezi idareye bağlılıklarını azaltacağını düşünüyorlardı; ancak Arnavutlar arasında

⁴²⁶“Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin 1908 (1324) Senesinde Kabul Edilen Siyasi Programı”, 17. madde, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, C.I, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s.508-509.

⁴²⁷**BOA, DH. UMVM.** 68/8 12 Receb 1330/27 Haziran 1912.

⁴²⁸**BOA, BEO.** 4094/306987, 23 Şevval 1330/5 Ekim 1912.

⁴²⁹**BOA, BEO.** 3993/299422, 2 Safer 1330/22 Ocak 1912. **BOA, MV.** 160/45, 17 Muharrem 1330/7 Ocak 1912; **BOA, MV.** 161/30, 11 Safer 1330/31 Ocak 1912; **BOA, MV.** 227/202, 20 Ramazan 1330/2 Eylül 1912.

devletin resmi dili olan Türkçe tıpkı Arap bölgelerinde olduğu gibi neredeyse hiç bilinmiyordu. Öte yandan Osmanlı resmi okulları Arnavutlukta da oldukça yetersizdi. Örneğin, Dâhiliye Nezareti Kosova vilayetinde bulunan ahalinin büyük bir çoğunluğunun Türkçeyi pek az bilmesi sebebiyle idadi öğrencilerinin derslerden yeteri kadar istifade edemediklerini bildirmekteydi. Bunun önüne geçmek için Maarif Nezareti'nden Kosova idadisine sadece Türkçe öğretilen bir sınıf açılması tavsiye ediliyordu. İdadi öğrencilerinin Türkçedeki yetersizlikleri hem çocukların sınıflarını geçememesine hem de velilerin okuldaki eğitimin yetersiz olduğunu düşünmelerine sebep oluyordu. Dâhiliye Nezareti'nin söz konusu yazısında Maarif Umumiye Nazırı tarafından bu gibi istekler söz konusu olduğunda sık sık tekrarlanan klasik cevap veriliyordu: “İdadi mektebinde Türkçe sınıfı açmak için maarif bütçesinde yeterli tahsisat bulunabilmesine imkân yoktur.” Ayrıca Maarif Nezareti idadi mektebine devam etmek isteyen çocukların Türkçeyi kendi millî mekteplerinde öğrendikten sonra idadiye gelmeleri gerektiğini ifade ediyor, konunun Kosova vilayetine bu şekilde bildirildiğini ekliyordu.⁴³⁰

Ahmet Şerif'in gezi yazılarında da Arnavutlar ve Boşnaklar arasında Türkçenin neredeyse hiç bilinmediği, okul çocuklarının ders kitaplarını hiç anlamadan okuduklarına dâir pekçok örnek vardır.⁴³¹ Osmanlı kurmay subaylarından İsmail Hakkı ve askerlik görevini 1912'de Güney Arnavutlukta yapan Ömer Seyfettin Arnavut askerlerin çoğunluğunun Türkçe bilmediğini anlatırlar.⁴³² Bu örnekler

⁴³⁰BOA, DH. MUİ. 42/8, 19 Zilhicce 1327/ 1 Ocak 1909.

⁴³¹Ahmet Şerif, **Arnavudluk'da Sûriye'de ve Trablusgarb'de Tanin**, C.II, Hazırlayan: Mehmet Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s.43-65-68-99.

⁴³²Ömer Seyfettin, “Ruzname” **Mahçupluk İmtihani**, Hazırlayan: K. Demiray, İnkılâp ve Aka, İstanbul 1977, s.56-62; İsmail Hakkı Okday, **Yanya'dan Ankara'ya**, Sebil Yayınları, İstanbul 1975, s.54.

Tanzimattan sonra yaygınlaşmaya başlayan sivil devlet okullarının Balkanlarda yeteri kadar etkili olamadığını göstermektedir. Devlet okullarının yaygınlaştırılmasıyla halkın merkezi idareye olan bağlılığını artırmak arasında görülen güçlü bağa rağmen Osmanlı merkezi idaresinin bu konuda yeteri kadar başarılı olamadığı söylenebilir. Hem modern devlet okulları, özellikle imparatorluğun uzak vilayetleri başta olmak üzere, yeteri kadar yaygınlaştırılmamış hem de bu okullarda arzu edilen Osmanlılık bilinci geliştirilememiştir. Somel'in tespitine göre, Arnavutluk'un bağımsızlığı ile sonuçlanan milliyetçi harekete liderlik eden Arnavut entelektüellerinin büyük bölümünün Osmanlı devlet okullarından mezun olan kişilerden oluşması son dönem Osmanlı eğitiminin arzu edilen sonucu vermediğini göstermektedir.⁴³³

3.3. ALFABE ÇIKMAZI

Alfabe konusu Osmanlı-Türk eğitim tarihçiliğinin genellikle ihmal edilen bir yönüdür. Hâlbuki son dönem Osmanlı aydınları arasında eğitimin yaygınlaştırılmasının önündeki engellerden birinin de Arap harfleri olduğu düşüncesi vardı. Halkın okur-yazarlığıyla ülkenin terakkisi arasında güçlü bir bağ olduğuna inanılıyordu. Ancak Arap harflerinin Türkçe için uygun olmamasının okuma yazmayı güçleştirdiği düşünülüyordu. Son dönem Osmanlı aydınları arasında Arap harfleriyle yazılan Türkçenin okuma yazmayı zorlaştırdığı fikri hemen hemen ortak bir kanaatti. Ne var ki bu kanaati paylaşanlar arasında önemli bir fark mevcuttu. Bir tarafta Arap harflerinin muhafaza edilerek Türkçe okuma-yazmayı kolaylaştıracak şekilde ıslah

⁴³³Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi**, s.269; ancak Arnavutluk'ta halkın büyük çoğunluğunun Osmanlı idaresinde kalmak istediği açıktır. Bakınız: Kâzım Nâmi Duru, **Arnavutluk ve Makedonya Hatıraları**, İstanbul 1959, s.19.

edilmesini savunanlar, bir taraftaysa Arap harflerinin terk edilmesi suretiyle Türkçeye daha uygun bir alfabe almak düşüncesinde olanlar bulunuyordu.⁴³⁴

Osmanlı aydınları için harf ve dil tartışması da pek çok diğer mesele gibi modernleşmenin bir sonucudur. Klasik Osmanlı düzeninde okur-yazarlık dar bir elitin imtiyazıydı. Halk eğitimi düşüncesi ancak XIX. yüzyılda Batı etkisiyle ortaya çıktı. Özellikle XVIII. yüzyıl aydınlanma düşüncesinin etkisiyle yetişen Tanzimat nesilleri için halk artık gözardı edilemeyecek bir kesimdi.⁴³⁵ Üstelik Osmanlı modernleşmesinin pratik, aceleci yönü aydınların imparatorluğun yeniden özlenen ihtişamlı günlerine dönmesi ya da en azından batmaktan kurtarılması ile halkın aydınlanması arasında bağlantı kurmasına sebep oluyordu. Halk ne kadar hızlı bir şekilde aydınlatılırsa işler o kadar çabuk düzene girer anlayışı son dönem Osmanlı düşüncesinin önemli unsurlarından biriydi. Hâliyle bunun başarılabilmesi için eğitimin kitleleştirilmesi gerekiyordu. Eğitimin kitleleştirilmesi için okulların yaygınlaştırılması kadar ağıdalı Osmanlıcanın sadeleştirilmesi, halkın gündelik dili ile devletin resmi inşâ dili arasındaki farkın azaltılması şarttı. İlk Osmanlı reformcuları bunun için okullaşma oranının artması kadar gazeteye de büyük görev düştüğü kanaatindeydiler. Üstelik kitlesel eğitim modern, merkezi bir devlet için hayatî öneme sahipti; zira eğitim, devlet ideolojisinin bir propaganda makinesi işlevi görebilirdi. Bunun için modern devletler eğitimin yaygınlaştırılması için büyük miktarda paralar harcamışlardır. İlk dönem Osmanlı gazeteciliği için de benzer şeyler söylemek mümkündür. Gazete hem halk eğitimine hizmet edecek hem de bir propaganda

⁴³⁴Bu konudaki tartışmaların kısa bir değerlendirmesi için bakınız: Muhammet Erat, “Osmanlı’da Alfabe Tartışmaları”, **Türkler**, C. XV, s.154-160.

⁴³⁵Hüseyin Sadoğlu, **Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ağustos 2010, s.76; ayrıca, Bilge Ercilasun, “Edebiyatta Millilik ve Milliyetçilik”, **Türk Kültürü**, Sayı 300, Yıl XXVI, Nisan 1988, s.245.

makinesi olarak çalışacaktır. Nitekim ilk Osmanlı gazetelerini çıkaran veya o gazetelerde yazı yazan reformcu kuşak için gazete (roman, edebiyat, tiyatro gibi) Osmanlılara vatan, millet, hürriyet gibi düşüncelerin aşılması yolunda önemli bir işlev görecektir.⁴³⁶

İlk Türkçe gazete olarak bilinen *Takvim-i Vekayi*, 1831’de Sadrazam Mustafa Reşid Paşa’nın teşvikiyle II. Mahmud tarafından halka devletin iç ve dış işleri hakkında bilgi vermek, yapılan ıslahatların hayırlı sonuçlarını tanıtmak ve böylece halkı padişahın icraatlarına ısındırmak için çıkarılmıştır. Bu açıdan ilk Osmanlı gazetesi olan *Takvim-i Vekayi*, gazetenin bir propaganda makinesi olarak Türkiye tarihinde ilk defa kullanılmasına da bir örnektir. Gazete, bu sebeple iki farklı üslupla yayımlanmıştır. Bir yandan padişahın ününe çıkarıldığı ve onun icraatlarından bahsedildiği için ağdalı, eskimiş; bir yandan da halkın anlayacağı şekilde sade bir üslupla kaleme alınmıştır.⁴³⁷

Gazete çıkarmak doğal olarak mümkün olduğu kadar çok kimseye ulaşmayı gerektirir. Bunun için gazetelerin en geniş halk kitlesi tarafından kolayca anlaşılması amacıyla en sade bir dille tanzim edilmesi gerekir. Nitekim ilk Osmanlı özel gazetesini çıkaran Şinasi, *Tercüman-ı Ahvâl* mukaddimesinde gazetesinin dilini zamanla bütün halkın anlayabileceği sade bir şekle sokacağını vaat etmiştir.⁴³⁸ Öte

⁴³⁶Sadoğlu, **Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları**, s.76.

⁴³⁷Server İskit, **Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış**, İstanbul 1939, s.56-57; Ragıp Hulusi Özden, *Tanzimattan Beri Yazı Dilimiz*”, **Tanzimat II**, MEB, İstanbul 1999, s.863-864; Yusuf Ziya Öksüz, **Türkçenin Sadeleşme Tarihi, Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s.16.

⁴³⁸Fuad Köprülü, **Edebiyat Araştırmaları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s.301.

yandan Türk yazı dilinin sadeleşmesinin öncülerinden bir olan Şinasi, yazı dilini hüner göstermenin bir aracı olmaktan çıkarıp halkın anlayabileceği bir şekle sokmak istediğini söylemiştir.⁴³⁹

Namık Kemal de Arapça, Farsça kelimelerden oluşan ağdalı Osmanlıca'yı, divan edebiyatının dilini eleştirir. O da halkın anlayabileceği bir dilin kullanılmasından yanadır. Namık Kemal, dilin ıslah edilmesi için öncelikle yaygın olarak kullanılmayan Arapça Farsça kelimelerin kullanımının bırakılması gerektiği kanaatindedir. Ona göre, yapılacak en doğru iş konuşma diliyle yazı dili arasındaki farkın ortadan kaldırılması olacaktır. Namık Kemal, Osmanlı Türkçesindeki imlâ sorunlarından şikâyetçidir. Ona göre de imlâ konusu biran evvel bir düzene bağlanmalıdır.⁴⁴⁰ Namık Kemal'in bu teklifleri okuma-yazmada ortaya çıkan güçlükleri ortadan kaldırmakla ilgilidir. Zira kabul edilmelidir ki, okuma yazmayı geciktiren sorunların başında Osmanlı imlâsının düzensizliği ve dilde haddinden fazla Arapça-Farsça kelimenin kullanımı gelmektedir. Gibb, bu konuya dikkat çekerek, her Arapça-Farsça kelimenin muhtemel bir Osmanlıca kelime olduğunu söylemek abartı olmaz, demiştir.⁴⁴¹

⁴³⁹Öksüz, **Türkçenin Sadeleşme Tarihi, Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi**, s.18; Şerif Mardin, "19. yy'da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C.II, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.349.

⁴⁴⁰Sadoğlu, **Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları**, s.79; Namık Kemal'in fikirlerinin bir değerlendirmesi için bakınız: Selda Kılıç, "Yenileşme Döneminde Namık Kemal'in Hürriyet Hakkındaki Görüş ve Düşünceleri", **Yeni Türkiye, Türkoloji Özel Sayısı IV**, Temmuz Ağustos 2002, s.209.

⁴⁴¹Geoffrey Lewis, **Trajik Başarı, Türk Dil Reformu**, Çeviren: Mehmet Fatih Uslu, Paradigma Yayınları, İstanbul 2007, s.11.

Namık Kemal, devletin resmî yazı dilinden halkın hiçbir şey anlamadığı kanaatindedir. Burada mesele okuyup yazma bilip bilmemek değildir. Zira Kemal'e göre, İstanbul'da okuyup yazma bilenlerden onda biri bile devlet yazışmalarından tek kelime anlamamaktadır. Ona göre, bunun sebebi doğudan ve batıdan birkaç yabancı dilden alınan sayısız kelime ve bunun sonucunda yazı dilinin büsbütün başka bir dil hâline gelmesidir. Garabet o boyutlara varmıştır ki diyor, Nergisî gibi bir Türk şairini anlamak, Farsça bir eser olan Gülistan'ı anlamaktan daha zordur.⁴⁴²

Ziya Paşa da bu konuda Namık Kemal ile aşağı yukarı aynı fikirdedir. O da resmî ilan veya fermanlar halkın huzurunda okunduğunda bunlardan halkın hiçbir şey anlamadığını ifade etmektedir. Bu büyük bir sorundur Ziya Paşa'ya göre; zira bu sebeple halkla devlet arasında kopukluk meydana gelmektedir. Ziya Paşa, devletin resmi yazışma dilinin sadece "kitabet" bilenler tarafından anlaşılabilirdiğini, bu yüzden halkın yapılan ilanları anlamadığını, dolayısıyla icra edilen yenilik faaliyetlerinden de haberdar olamadığını ifade etmektedir.⁴⁴³ Ziya Paşa da, divan edebiyatının dilini eleştirmektedir. O da ağdalı dilden şikâyetçidir. Divan edebiyatı şairlerinin Arap ve Fars şiirine özenerek melez bir dil ortaya çıkardıklarını söylemektedir.⁴⁴⁴ Ancak şaşırtıcı olan nokta, ne Namık Kemal'in ne de Ziya Paşa'nın eleştirdikleri süslü yazma alışkanlığından tam anlamıyla kurtulamamış olmalarıdır. Namık Kemal, 1875'te Abdülhak Hâmid'e gönderdiği bir mektupta bu konuya temas ederek süslü, ağdalı

⁴⁴²Namık Kemal, "Lisan-ı Osmanî'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmindir", **Tasvir-i Efkâr**, 16 Rebiü'l-âhir 1283/29 Ağustos 1866, aktaran Agâh Sırrı Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972, s.113-114.

⁴⁴³Levend, **a.g.e.** s.119; Lewis, **Trajik Başarı, Türk Dil Reformu**, s.11.

⁴⁴⁴Ziya Paşa, "Şiir ve İnşa" **Hürriyet**, Sayı 11, 20 Cemâziye'l-evvel, 1285/7Eylül 1868; aktaran Sadoğlu, **Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları**, s.79.

yazmak alışkanlığından şikâyet etmiş ve “o itiyadın Allah belâsını versin. Babama mektup yazarken bile bir münasebetsiz kâfiye yapmaktan kurtulamıyorum” demiştir.⁴⁴⁵

Tanzimat döneminde Türkçenin sadeleşmesi konusunda çaba sarf edenlerden biri de Ali Suavi'dir⁴⁴⁶. Ona göre, Türkçe karşılıkları bulunan Arapça Farsça kelimelerin kullanılmaması gerekir. Üstelik Suavi, Osmanlıca terimine de ilk itiraz edenlerden biridir. Konuşulan dilin Osmanlıca değil Türkçe olduğunu ısrarla vurgulamıştır. *Muhbir* gazetesinin ilk sayısında yazılarını herkesin anlayabileceği bir şekilde yani kendi ifadesiyle İstanbul halkının konuştuğu şekilde yazmaya gayret göstereceğini söylemiştir.⁴⁴⁷ Ali Suavi de öncelikle imlâyı bir düzene sokmak gerektiği kanaatindeydi. Suavi, Türkçenin sadeleşmesi konusunda yaşadığı döneme göre bir hayli aydınlık fikirlere sahiptir. Örneğin “şarap” demek varken “âteş-renk”, “aşı” demek varken “telkih” denilmesini eleştirir ve bu yazım tarzıyla halkın zor duruma düşürüldüğünü ifade eder. Ona göre, gazeteler İstanbul ahalisinin konuştuğu Türkçe ile yazılmalı, Arapça ve Farsçadan dil kuralı alınmamalıdır. Öte yandan ona göre Arap harflerinin ıslah edilmesi gerekmektedir. Ancak Fevziye Abdullah Tansel'in iddiasının aksine⁴⁴⁸, Ali Suavi, Arap harflerinin yerine Latin harflerinin

⁴⁴⁵Ebuzziya Tefvik, **Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye, Temsil-i Sâni**, İstanbul 1302, aktaran Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, s.115.

⁴⁴⁶Ahmet Hamdi Tanpınar, **XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 2003, s.247; Ali Suavi'nin fikirlerinin genel bir değerlendirmesi için bakınız: Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, s.78-93; Hüseyin Çelik, **Ali Suavi ve Dönemi**, İletişim Yayınları, İstanbul, Kasım 1994.

⁴⁴⁷Levend, **a.g.e.** s.115; Lewis, **Trajik Başarı, Türk Dil Reformu**, s.20.

⁴⁴⁸Fevziye Abdullah Tansel, “Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri”, **Bellekten**, C. XVII, Sayı 66, Ankara, Nisan 1953, s.223-249.

kabul edilmesini savunmamıştır. Nitekim Suavi hakkında oldukça ayrıntılı bir tez yazan Hüseyin Çelik onun hiçbir yazısında Arap harflerinin yerine Latin harflerinin alınmasına dair bir ifadeye rastlamadığını ifade etmektedir.⁴⁴⁹

Tanzimat döneminde dilde sadeleşme hareketinin öncüleri arasında Ahmet Mithat Efendi, Şemseddin Sami, Muallim Naci ve Recaizâde Mahmud Ekrem'i de saymak gerekir. Son devir Osmanlı aydınları içerisinde söz konusu dört yazar da yazılarında dilde sadeleşmeyi savunmuşlar, bunu kendileri de yazılarında uygulamışlardır. Bu bölümün amacı Türkçenin sadeleşme serüveni olmadığı için dönemin genel eğilimi hakkında fikir vermesi için bu konuda ele alınan örnekler yeterli görülmektedir. Nihâyetinde burada yapılmak istenen asıl şey eğitim sorunuyla harfler arasındaki bağlantıyı izah etmektir.⁴⁵⁰ Ancak bununla birlikte, imparatorluğun son döneminde -en az Türkçenin sadeleştirilmesi kadar- önemli sorunlardan biri olan Türkçenin, Türk olmayan tebaa arasında yaygınlaştırılması konusuna, çok kısa da olsa, temas etmek gerekir.

Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki, modernleşme ve merkezileşmenin kaçınılmaz sonuçlarından biri de vatandaşlar arasında ortak bir iletişim dilinin teşekkülüdür. Vatandaşlar arasında ortak bir iletişim dili ihtiyacı, diğer pekçok yeni ihtiyaç gibi, imparatorluğun son yüzyılında ortaya çıkmıştır. Ortak bir iletişim diline sahip olmayan bir topluluğun “millet” hâline getirilmesi pek mümkün

⁴⁴⁹Yakup Yıldız; “Ali Suavi (1839-1878)”, **Tanzimat’tan Günümüze Türk Düşünürleri-Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Siyasî, İdarî ve Sosyal Düşünce Temsilcileri**, C.1, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, Ekim 2015, s.246.

⁴⁵⁰Türkçenin Sadeleşme serüveni hakkında genel bir değerlendirme için bakınız: Enver Ziya Karal, “Tanzimat’tan Sonra Türk Dili Sorunu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.II, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.314-340.

gözükmemektedir. O sebeple son dönem Osmanlı idarecileri Türkçenin gayri Türk unsurlar arasında yaygınlaşmasına önem vermişlerdir. Daha önce de ifade edildiği gibi, bunu bir erken Türkçülük düşüncesinin sonucu olarak görmek doğru değildir. Aslolan Osmanlı tebaasının Osmanlı milletine dönüşmesini temin edecek ortak bir dile duyulan ihtiyaçtır. Bu ortak dilin, öteden beri devletin ve hanedanın dili olan Türkçe olması gayet doğaldır. Ancak, II. Abdülhamid devrinde en azından Müslümanlar arasında sembolik bir değeri olan Arapçanın ortak dil olabileceği düşünülmüştür. Nitekim İslamcılığı devletin resmî politikası hâline getiren Abdülhamid, Arapçanın Osmanlılar arasında ortak dil olabileceğini şu şekilde ifade etmiştir: “Arapça güzel lisanıdır. Keşke vaktiyle lisanı resmî Arapça kabul olursa idi. Hayrettin Paşa'nın⁴⁵¹ sadareti zamanında Arapçanın lisan-ı resmî olmasını ben teklif ettim. O zaman Said Paşa⁴⁵² başkâtip idi. O itiraz etti. Sonra Türklük kalmaz dedi. O da boş idi. Neden kalmasın? Bilakis Araplarla daha sıkı rabıta olurdu. Zaten bizim eskiden evrak-ı resmîyemiz ele alınsa mealini, mânasını anlamak için bir tarafa Ahterî lugatini bilmem hangi kamusu koymalı. Öyle ancak güçlkle mâna çıkarılabilir.”⁴⁵³ Arapçanın resmi dil olmasını savunan başka kimseler de vardı; bunlar Arapların bu

⁴⁵¹Tunuslu Hayrettin Paşa, paşa hakkında geniş bilgi için bakınız: İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, VI-X, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Şubat 2013, s.895-960; Atilla Çetin, **Tunuslu Hayrettin Paşa**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1001 Temel Eser, Ankara 1989; Paşa'nın ismini geniş bir okur kitlesine tanıtan Cemil Meriç'in yazıları olmuştur. Bakınız: “En Emin Yol”, **Umrandan Uygarlığa** içinde, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s.45-59; “Tunuslu Hayrettin'den Celâl Nuri'ye”, **Kültürden İrfana** içinde, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s.139-176.

⁴⁵²[Küçük] Mehmet Sait Paşa, bakınız: İbnülemin Mahmud Kemal İnal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, VI-X, s.989-1264; Zekeriya Kurşun, “Said Paşa -Küçük”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.35, s.576-578.

⁴⁵³Karal, **Osmanlı Tarihi**, C. VIII, s.403.

sayede Osmanlı hâkimiyetinde daha kolay tutulabileceğini düşünüyorlardı. Arapçanın Müslüman toplumlar arasında daha sağlam bağlar kurabileceğine inanılıyordu.⁴⁵⁴

Arapçanın resmi dil olarak kabul edilmesini savunanlara imparatorluğun son yıllarına kadar rastlamak mümkündür. Türkçenin yaygınlaştırılması ile Arapçanın resmi dil olarak alınmasını savunanlar arasında nihai amaçları açısından bir fark olmadığı düşünülebilir. Ancak tuhaf olan şey Arapçanın resmi dil oluşuyla Osmanlı Müslümanları arasında daha güçlü bağlar kurulacağını düşünenlerin Türklere nasıl Arapça öğretileceği konusunu neredeyse hiç önemsememiş olmalarıdır. Öte yandan hem Tanzimat hem de Meşrutiyet dönemlerinde Türkçe dışında bir resmî dil kabul edilebileceğini söyleyenlerin sayısının bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar az olduğunu vurgulamak gerekir. Her iki dönemin de öncelikli konularından biri imparatorluk tebaası arasında Türkçenin yaygınlaştırılmasıdır. Nitekim Abdülhamid dönemi, padişahın yukarıda zikredilen sözlerinin aksine, Türkçenin mekteplerde zorunlu olarak okutulmaya başlandığı bir dönemdir. 1869 tarihli *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*, Osmanlı topraklarında bulunan bütün ilkokulların Türkçe eğitim vermesini karara bağlamıştı ancak gayri Müslim mektepleri bu karara hiçbir zaman uymamışlardı. İşte 1894'te yapılan yeni bir düzenleme ile Abdülhamid idaresi, gayri Müslim ilköğretim okullarının Türkçeyi zorunlu ders olarak okutması yükümlülüğünü getirdi. Üstelik bu sefer söz konusu zorunluluk bütün okulları kapsayacaktı. Dil sınavları maarif memurları huzurunda yapılacak, kurallara uymayan okullar kapatılacaktı.⁴⁵⁵

⁴⁵⁴David Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Çevirenler: Şevket Serdar Türet- Rekin Ertem-Fahri Erdem, Kesit Yayınları, İstanbul 2009, s.126-127.

⁴⁵⁵Sadoğlu, **Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları**, s.89-91.

Tanzimat dönemi dilde sadeleşme hareketlerinin başladığı bir devir olmasının yanısıra alfabe ve imlâ sorunlarının da tartışılmaya başlandığı bir zaman dilimidir. Ancak bu dönemdeki imlâ sorunları Agâh Sırrı Levend'in de ifade ettiği gibi, bilimsel bir şekilde ele alınmaktan ziyâde imlânın bozukluğu bir yakınma hâlinde ele alınmış ve yazının belli bir düzene konulması gerektiği bir temenni olarak sık sık ifade edilmiştir.⁴⁵⁶ İmlâ ve alfabe tartışmalarının konumuz açısından üzerinde durulması gereken yönü bu sorunların eğitimin yaygınlaştırılmasıyla bağlantısıdır. Yukarda da ifade edildiği gibi son dönemin pekçok Osmanlı aydını okur-yazarlığın azlığı ile alfabe arasında güçlü bir bağ olduğuna inanıyordu. Hem okuma yazmayı kolaylaştırmak hem de eğitimi yaygınlaştırmak için alfabede bir düzenleme yapılması bir zorunluluk olarak görülüyordu. Üstelik okul kitaplarının da modern bir anlayışa göre yeniden tanzim edilmesi gerekliydi.⁴⁵⁷

Tanzimat döneminde imlâ, dolayısıyla alfabe tartışmalarını başlatan ilk isimlerden biri *Kavaid-i Osmaniye* adlı kitabıyla Ahmet Cevdet Paşa'dır. Ona göre, Türkçede yer almasına rağmen Arap harfleriyle gösterilemeyen sesleri ifade edebilmek için bir yol bulunmalıydı. Aynı dönemde Münif Paşa, kurucusu olduğu Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de verdiği bir konferansta aynı sorunları dile getiriyordu.⁴⁵⁸ Münif Paşa, konuşmasına cemiyetin amacının yazı yazma usulünün ıslahı ve okuma yazmanın mümkün mertebe kolaylaştırılması olduğunu söyleyerek başlamıştır. Ona göre, Arap harfleriyle Türkçe yazmak oldukça zordur. Bunun en önemli sebebi de Arap alfabesinde ünlü harflerin bulunmamasıdır. Bu sebeple aynı kelime üç-beş değişik şekilde okunabilmektedir. Gerçi diyor, bilinen kelimeleri doğru okumak mümkündür; ancak anlamları bilinmeyen kelimelerin okunması neredeyse

⁴⁵⁶Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, s.149.

⁴⁵⁷Rekin Ertem, "Elifbâ", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.XI, s.42.

⁴⁵⁸Lewis, **Trajik Başarı, Türk Dil Reformu**, s.37; Ertem, "Elifbâ", s.42.

imkânsızdır. Ayrıca Arapça, Farsça kelimeler ve terkipler okumayı büsbütün zorlaştırmaktadır. Ona göre, Arap alfabesinde harflerin büyük şekillerinin (majüskül) bulunmaması da büyük bir sorundur. Bu yüzden özel isimler diğer kelimelerden ayırt edilememektedir.⁴⁵⁹ Münif Paşa'nın sözlerinin devamında dikkat çeken husus, onun Avrupa ülkeleriyle Osmanlı arasında yaptığı mukayesedir. Münif Paşa, Avrupa yazılarında bu gibi sorunlar bulunmadığından Avrupalılar için bir okuma yazma sorunu yoktur, altı yedi yaşında çocuklar, kadın, erkek, uşak, işçi herkes okuma yazma bilmektedir, diye ilave etmektedir. Sözü, Osmanlılara getirerek, hâlbuki bizde diyor, yazının öğrenilmesindeki güçlükler yüzünden halkın fikren terbiyesi mümkün olamamaktadır.⁴⁶⁰

Münif Paşa da, görüldüğü gibi, son dönemin çoğu Osmanlı aydını gibi okuma yazma ile halkın fikrî terbiyesi/aydınlanması arasında bağlantı kurmaktadır. Münif Paşa, imlâ sorunlarının giderilmesi ve okuma güçlüklerinin kaldırılması için iki yol göstermektedir. Birincisi mevcut kelimelerin olduğu gibi bırakılıp altlarına veya üstlerine bazı işaretler koymak, yani kelimeleri harekelendirmek, ikincisi ise harfleri ayrı ayrı yazmaktır. Ancak Münif Paşa, bu ikinci tarzın herkes tarafından hemen kabul edilemeyeceğini düşünmektedir. Bu sebeple harflerin birleştirilmeden yazılacağı yeni yazıyla küçük kitaplar basılmasını, bu kitapların bazı okullara dağıtılarak okutulmasını ve uygulama başarılı olursa herkes tarafından kabul edilmesini tavsiye etmektedir.⁴⁶¹

⁴⁵⁹Tansel, "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri", s.224; Bilâl N. Şimşir, **Türk Yazı Devrimi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s.20.

⁴⁶⁰Tansel, **a.g.m.** s.224.

⁴⁶¹Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, 155.

Arap harflerinin ıslahıyla okuma-yazma oranındaki düşüklük arasında kurulan irtibat bilinmektedir. Örneğin Tanzimat döneminin az bilinen aydınlarından biri olan Yenişehirli Avni, bu bağlantıyı çok açık bir şekilde ifade edenlerden biridir. Avni'ye göre, Müslümanların, özellikle de Osmanlıların "ilm ü marifet"te geri kalmasının en önemli sebebi harflerin yetersizliği ve eğitim sistemindeki düzensizliktir. Avni de Arap harflerinin Türkçe için yeterli olmadığı kanaatinde olanlardandır.⁴⁶² Burada bizim için üzerinde durulması gereken konu, Yenişehirli Avni'nin harfler ve geri kalma arasında kurduğu irtibattır. Doğrusu, Arap harfleriyle geri kalmışlık ve okuma yazma sorunları arasında bağlantı kuran Osmanlı aydınlarının sayısı oldukça fazladır; ancak Avni gibi, sorunu bu kadar erken bir dönemde bu açıklıkta ifade eden birini bulmak kolay değildir. Avni, ayrıca Arap harflerinin ayrı ayrı yazılması suretiyle okuma yazmanın da kolaylaşacağı kanaatindeydi. Bunun için yeni harflerin öncelikle rüştiye öğretmenlerinden yirmi beş kadarına öğretilmesini, onların da bunu başka öğretmenlere öğretmek üzere taşraya gönderilmeleri gerektiğini düşünmektedir.⁴⁶³ Avni için işin temelinde okuma yazma güçlüğü ve bunun mümkün olduğu kadar kolaylaştırılması olduğu açıktır. Öyle anlaşılıyor ki Avni'ye göre, okuma yazmanın yaygınlaştırılmamasının esas sebebi harflerden kaynaklanan güçlüklerdir.

Tanzimat döneminde harflerin değiştirilmesine dair ilk ciddi teşebbüsün Azerbaycanlı yazar Ahundzâde'ye ait olduğu söylenebilir.⁴⁶⁴ Ahundzâde 1863'te Arap alfabesine sesli harfleri göstermeye yarayacak bazı yeni şekillerin eklenmesine dair bir teklifle İstanbul'a gelmiştir. Teklifi, Sadrazam Fuat Paşa tarafından olumlu

⁴⁶²Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, 155.

⁴⁶³Levend, **a.g.e.** aynı yer.

⁴⁶⁴Ahundzâde'nin hayatı için bakınız: Hamid Algar, "Ahundzâde Mirza Feth Ali", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.II, s. 186-190; A. Vahap Yurtsever, **Mirza Fethali Ahunzadenin Hayatı ve Eserleri**, Ankara 1966.

karşılanmıştır ve incelenmek üzere Münif Paşa'nın başkanlık ettiği Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'ye havâle edilmiştir.⁴⁶⁵ Ahundzade'ye göre, Arap harfleri Türkçe kelimeleri gerçek anlamlarına göre doğru okutmaya uygun değildir. Her kelime beş on türlü okunmaktadır ve bu okumayı oldukça güçleştirmektedir. Onun amacı Arap harflerinin okumayı kolaylaştıracak bir şekle sokulmasıdır. Ahundzâde'nin tasarısını görüşmek üzere Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye'de iki toplantı yapılmış, ilk toplantıya Ahundzâde bizzat katılarak tasarısını üyelere anlatmıştır. Ona göre, her şeyden önce harflerin dinle bir ilgisinin olmadığını kabul etmek gerekir. Ahundzâde de okur-yazar azlığı ile Arap harfleri arasında bağlantı kurmaktadır. Üstelik o, tasarladığı harfler kabul edildiği takdirde eğitimin yaygınlaşacağı kanaatindedir.⁴⁶⁶

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, Ahundzâde'nin tasarısını incelemiş ve Arap harflerinin mevcut hâliyle Türkçe yazmaya elverişli olmadığı konusunda ona hak vermiştir; ancak bu konuda herhangi bir değişiklik yapmaya yanaşmamıştır. Cemiyete göre de, harfler ıslaha muhtaçtır. Ahundzâde'nin tasarladığı düzeltme faydalıdır; ancak basım açısından yine eskisi gibi güç gözükmektedir. Ancak asıl sorun, Müslümanlar arasında uzun yıllardan beri kullanılan harfleri düzeltmenin veya değiştirmenin kolay olmayacağıdır. Üstelik bu düzenleme eski eserlerin unutulmasına sebep olacaktır ve bu yüzden genel kabul görmesi mümkün değildir.⁴⁶⁷ Öte yandan cemiyet üyelerinin tamamının Ahundzâde'nin tasarısını yerinde bir teklif olarak gördüklerini düşünmek doğru olmaz; zira üyeler arasında eski harflerin değiştirilmesine hiç ihtiyaç olmadığını ileri sürenler de olmuştur. Söz konusu tasarıyla ilgili cemiyet kararı oy birliğiyle değil, oy çokluğuyla verilebilmiştir.⁴⁶⁸ Ahundzâde,

⁴⁶⁵Lewis, **Trajik Başarı, Türk Dil Reformu**, s.37-38.

⁴⁶⁶Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, s.155-156.

⁴⁶⁷Şimşir, **Türk Yazı Devrimi**, s.22

⁴⁶⁸Levend, **a.g.e.** s.156.

daha sonra alfabe değişikliği konusunda yeni bir teşebbüste bulunmuştur. Ülkütaşır'a göre, Arap harflerinin tamamen bırakılıp Latin harflerinin alınması üzerinde çalışmaya başlamış ve Latin harflerini esas alan yeni bir Türk alfabesi hazırlamıştır.⁴⁶⁹ Levend'e göre ise, Slav alfabesini esas alarak yeni bir alfabe yapmıştır.⁴⁷⁰ Ancak Ahunzâde'nin ister Latin harfleri esasına ister Slav harfleri esasına göre olsun, hazırlamış olduğu bu yeni alfabe de Bâbîâlî tarafından, muhtemelen yine aynı gerekçelerle, kabul edilmemiştir.

Namık Kemâl de harflerin ıslah edilmesi gerektiğini düşünenlerdedir.⁴⁷¹ Bununla birlikte Latin harflerinin kabul edilmesini isteyenlere şiddetle karşı çıkar. Arap harflerinin Müslüman Osmanlıları birleştirdiğine inanan Kemal, harf değiştirmenin milleti tarihe bağlayan en önemli köprünün yıkılması olarak görür. Gerçi Namık Kemal de Osmanlı mekteplerinde okuma yazmanın geç öğrenildiğini kabul eder, fakat bunun harflerden ziyade eğitim sistemiyle ilgili olduğunu düşünür.⁴⁷² Buna karşın Hayrettin Bey, *Terakki* gazetesinde yazdığı bir yazıda okuma yazmanın fazla zaman almasının sebebinin harfler olduğunu iddia etmiştir. Ancak Ebuuzziya Tevfik, Hayrettin Bey'e verdiği cevapta ilerlemek veya geri kalmakla harfler arasında bağlantı kurulamayacağını, Endülüs medeniyetini örnek vererek, açıklamaya çalışır.⁴⁷³

Tanzimat'tan Meşrutiyet'e harf sorunu Osmanlı aydınları arasında tartışmalara sebep olan bir konu olarak varlığını hep devam ettirmiştir. Ancak bu konuda asıl

⁴⁶⁹M. Şakir Ülkütaşır, *Atatürk ve Harf Devrimi*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1973, s.20.

⁴⁷⁰Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, s.156.

⁴⁷¹Ertem, "Elifbâ", s.42.

⁴⁷²Şimşir, *Türk Yazı Devrimi*, s.24.

⁴⁷³Tansel, "Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri", s.234-235.

tartışmalar Meşrutiyet döneminde yoğunlaşır. II. Meşrutiyetin yarattığı hürriyet havasında dil ve alfabe tartışmaları daha geniş bir çevreye yayılmıştır. Alfabe tartışmalarının yeniden başlamasında şüphesiz Arnavutların Latin harflerine geçmesinin de etkisi olmuştur. Bu tartışmalarda Meşrutiyet dönemini Tanzimat döneminden ayıran en önemli yön Latin harflerini savunanların sayısındaki artış ve Latin harflerinin kabulünü isteyenlerin fikirlerini daha büyük bir cesaretle savunabilmeleridir. Bu dönemde Latin harflerini savunanların başını *İçtihad* dergisinde yazan aydınlar çekmektedir. Server Bedii bunlardan biridir örneğin. Server Bedii de Arap harflerinin işe yaramadığı düşüncesindedir. Üstelik ona göre, Arap harfleriyle matbaada herhangi bir şey basmak da oldukça zordur. Latin harfleriyle basım yapmanın kolaylıklarından bahseden yazar, bize göre diyor, en emin yol, pek güç olsa da, Latin harflerini kabul etmektir. Zira ona göre, Arap harflerini adam akıllı ıslah etmek mümkün değildir. Ancak gene de Arap harflerinin ayrı ayrı yazıldığı tarzı memnuniyetle karşılayacağını ilave etmektedir.⁴⁷⁴

II. Meşrutiyet döneminde Latin harflerinin alınmasını isteyenlerden biri de Abdullah Cevdet'tir. Ona göre, Arap harfleri Türkçeye uygun değildir. Arap harfleri hem okuma yazmayı geciktirmekte hem de yıllardır okuyup yazan insanlar bile sık sık yanlışlıklar yapmakta ve tanıyamadığı kelimeleri okuyamamaktadır.⁴⁷⁵ Abdullah Cevdet'e göre, Arap harfleri çok yetersizdir ve halkın okuma yazma öğrenememesinin başlıca sebebi bu harflerdir. Ona göre de, Arap harflerinin ıslahı mümkün değildir.⁴⁷⁶

⁴⁷⁴Server Bedii, "Haftanâme", *İçtihad*, No.97, 13 Mart 1330/26 Mart 1914, s.2190.

⁴⁷⁵Gündüz, *II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları*, s.204.

⁴⁷⁶Abdullah Cevdet, "Mukadderat-ı Tarihiye Kârialarına", *İçtihad*, No.56, 28 Şubat 1328/13 Mart 1913, s.1249.

Celal Nuri de Arap harflerinin yerine Latin harflerinin kabul edilmesiyle halkın daha çabuk bir şekilde okur-yazar olacağına ve kültür seviyesinin yükseleceğine inanmaktadır. Zira Celal Nuri'ye göre, Arap harfleri Türkçeyi tam olarak ifade etmekten uzaktır. Üstelik Celal Nuri de Arap harflerinin güç öğrenildiği ve çok zaman aldığı kanaatindedir. Hâlbuki diyor, bir çocuk Latin harfleriyle okuma yazmayı bir ayda öğrenebilir.⁴⁷⁷ Ona göre, Arap harflerini halkın kolaylıkla öğrenememesinin sebebi bu harflerin “gayr-i tabi” olmasıdır. Celal Nuri'ye göre, halkın aydınlanma arzusunu söndüren Arap harflerini terk etmeli, ıslah-ı huruf gibi “boş” işlerle uğraşılacağına bir an önce Latin harflerinin kabul edilmesi konusu düşünülmelidir. Ona göre, Arap harflerinin zorluğu Latin harflerinin ise aksine kolay olduğu tartışılmaz bir şeydir. Latin harflerinin kabul edilmesi halinde halk okuma yazmayı kolayca öğrenebileceğinden milletin fikrî seviyesinin de yükseleceği kanaatindedir. Celal Nuri, II. Meşrutiyet döneminde Latin harflerinin kabulünü en çok savunan aydınların başında gelmektedir. Denilebilir ki, harf tartışmalarında fikirlerini onun kadar açık bir şekilde ve etraflıca açıklayan biri daha yoktur. En önemli eserlerinden biri olan *Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye*'de bu konuyu yeniden ele almış ve düşüncelerini ayrıntısıyla açıklamıştır. Söz konusu kitaptan uzun bir alıntı yapmak Celal Nuri'nin Arap harflerinin ıslahı ve Latin harflerinin kabulüne dâir düşüncelerinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olabilir:

“Harflerimiz berbattır. Bu harflerle bir işimizi göremeyiz. Bunlar nâ-kâfidir. Harflerimizin noksanından, bir işe yaramadığından, gayr-i ameli bulunduğundan burada bahsetmeyeceğiz. Yalnız şurasını söyleyeceğiz ki bu harfleri ve bunlarla yazılmış ibârâtı avâm suhûletle öğrenemiyor. Bunlar gayr-i tabii şeylerdir. Bu hâl terakkiyâta mâni oluyor. Ahâlîde tahsil ve tenevvür-hâhişini söndürüyor. Ânın

⁴⁷⁷Celal Nuri, **Türk İnkılâbı**, Hazırlayan Recep Duymaz, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s.127-128.

için harufu ıslah gibi boş, vâhî tedâbire mürâcaat edeceğimize bir saat evvel, kemâl-i cesâretle Latin harflerini kabul etmeliyiz. [...] Latin harufu hem pek tabii, hem de Türkçe lisanının tahririne Arapça harflerinden daha müsaittir. Bu harflerin kabul edilmemesi için serd olunabilecek itirazlar o kadar âdidir ki münâkaşasına bile tenezzül etmeyiz. Bu hususta ciddî bir inkılâba kudreyâb olabilir isek âvâmımız suhûletle (kolaylıkla) mevadd-ı âdiyeyi okuyup yazabileceğinden milletin fikrî seviyesi şüphesiz bir kademe daha yükselmiş olacaktır. Bundan sonra şimdiki üslub-ı beyânımızı lisan-ı âhenkdârımızı uzun müddette yapılmış lisan-ı edebimizi asla bozmamak şartıyla *Yurtçular* gibi geriye gitmemek *Selanikçiler* gibi reh-i nârefteye sapmamak üzere bize bir âvâm edebiyatı lâzımdır. Ahaliyi okutmalyız. Dünyada ne oluyor? ehl-i vatandan her biri bunu bilmelidir. Erbâb-ı kalemimiz, hükümetimiz, mahâfilimiz umumiyetle bu gâyeyi ileriye sürmelidirler. Vâsita-i tedkik ve tettebbu olmayınca halk nasıl seviyesini yükseltebilir? Binâenaleyh dört el ile bu ümniyenin husûlüne himmet etmek bizim için bir emr-i vâciptir. Lisanın suûbeti, edebiyatın nâ-tamam bulunması ehl-i vatani câhil bırakıyor, tekâmül hevesini muntefî ediyor. Ber-âkis olarak kolay okunur kolay yazılır bir lisân olur ve ânın ilerlemiş, ceyâdet kesb etmiş bir edebiyatı bulunursa bittabi halk âna rağbet eder. Okuryazarların adedi ziyadeleşir ve okumak yazmak için bu günkü gibi yıllar sarf edilmez. Serî‘ terakkiye, cebr-i mâfâta muhtac isek bu usulü ihtiyar etmeliyiz. Ma‘ârif Nezâretine âcizâne bir teklifim var. Bu usûl tecrübeten bir sancakta bir sene müddetle tatbik edilsin. Eğer senenin nihâyetinde ehl-i kurâ, âvâm ve hatta havâs okur-yazar olmaz, kolaylıkla tahsil çarelerini bulmaz ise usul terk olunsun. Bununla mütevâziyen sarf ve nahvimizi, kâmûsumuzu taht-ı inzibata almamız lazımdır. Kelimelerimiz bir tavsiyeye muhtacdır. Lehçemizde gayr-ı me‘nus, gayr-ı müsta‘mel ve hatta muzır bir alay kelime olduğu gibi, lisanımızda henüz her türlü, efkâr ve ihtisâsât-ı asriyeyi ifade edecek mertebe kelime, cümle ve terkibe malik değildir. Bu kelimeler, cümleler, terkipler ihtirâ‘ ve icad olunmalıdır. Bilahare bulunan ve uydurulan kelimat udebâ tarafından o derece

istimal olunmalıdır ki lisan artık bunları katiyen kabul etsin, bunlar gayr-ı me' nus gelmesin.⁴⁷⁸

II. Meşrutiyet döneminde Latin harflerinin kabul edilmesini savunanlardan biri de Kılıçzade Hakkı'dır. Kılıçzade Hakkı, daha 1912'de dönemin önemli fikir akımlarından Batıcılığın programını yayımlamıştır.⁴⁷⁹ Kılıçzâde'nin köklü bir inkılâp için Latin harflerinin kabulünü bir zorunluluk olarak gördüğü bilinmektedir. Nitekim söz konusu programa göre, Arap harflerine dayanan mevcut Osmanlı elifbası atılarak yerine Latin harfleri kabul edilecektir. Ancak Mustafa Gündüz'ün söylediğinin aksine⁴⁸⁰ Celal Nuri'nin çıkardığı *Hürriyet-i Fikriye* dergisinde, Arap harflerinin çağ dışı ve uydurma olduğunu iddia ettikten sonra her yönden mükemmel bulunan Latin harflerinin alınmasını en kestirme yol olarak gören "Arap Harfleri" başlıklı yazı Kılıçzâde'ye âit değildir. Gerçi *Hürriyet-i Fikriye*'de elifba meselesini ele alan yazı imzasız olarak yayımlanmıştır.⁴⁸¹ Ancak Kılıçzâde, *İctihad*'ta 1923'te çıkan bir yazısında *Hürriyet-i Fikriye*'de imzasız yayımlanan sıra yazıların Levend'in aktardığına göre, Mustafa adında bir arkadaşı tarafından kaleme alındığını ifade

⁴⁷⁸Celal Nuri, **Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye-Mukadderât-ı Tarihiye-**, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331, s.182-185.

⁴⁷⁹ Safa, **Türk İnkılâbına Bakışlar**, s.62; Hanioglu, "Batılılaşma", s.151.

⁴⁸⁰Gündüz, **II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları**, s.204.

⁴⁸¹Söz konusu yazı, derginin beş farklı sayısında yayımlanmış olmasına rağmen, beş farklı yazı değildir, aynı yazının farklı sayılarda yayımlanan parçalarıdır. Bakınız: **Hürriyet-i Fikriye**, "Arap Harfleri", Sayı 7, 20 Mart 1330; Sayı 8, 27 Mart 1330; Sayı 9, 3 Nisan 1330, Sayı 11, 17 Nisan 1330; Sayı 12, 24 Nisan 1330.

etmiştir.⁴⁸² *Hürriyet-i Fikriye* dergisinin kapatılmasına sebep olan bu yazılardan kısa bir iktibas yerinde olabilir:

“Mademki esaslı bir inkılâp yapılacaktır, gayr-i mükemmel ve uydurma harflerle artık garblıktan çıkmış bir elifba yerine her cihetçe mükemmel ve hususiyle el yazısında dâimâ sâdeliğini ve ittisâlini muhafaza edebilen Latin harflerinin kabulü hem kestirme bir tarik olur hem de şunu takip edecek makalelerimde sırası geldikçe söyleyeceğim muhtelif fâideleri temin eder. [...] Biz Latin harflerini kabul etmekle fi'l-hakika Arapça Kur'anı okumayacağız. Zira Arapçanın tahrir ve imlâsına müdahale salâhiyetine malik değiliz. Kendi dilimize aldığımız kelimelerde istediğimiz gibi tasarruf ederiz, onları Türkleştirebiliriz. Ama Arap lisanının yazısını düşünmek bize âit değildir. Bunun içindir ki, Arap harflerini ayrı ayrı yazmak fikrini güdenler bu tarzı Arapçaya ve binaenaleyh Kur'an'a da teşmil salâhiyetini haiz bulunamazlar.”⁴⁸³

II. Meşrutiyet döneminde yazılarıyla çok daha geniş bir çevreye ulaşan Hüseyin Cahit'i de Latin harflerinin alınmasını isteyen aydınlar arasında sayabiliriz. Ancak Hüseyin Cahit, bu dönemde Latin harflerine Abdullah Cevdet, Kılıçzâde Hakkı ve Celal Nuri kadar açıktan taraftar olamamıştır. Bunun sebebi onun İttihat Terakki'ye yakınlığı ve cemiyetin yarı resmî yayın organı olan *Tanin*'de yazması olabilir; zira İttihatçıların söz konusu dönemde Latin harflerine taraftar olduklarına dâir açık bir emâre yoktur. Hüseyin Cahit, alfabe konusuna özellikle Arnavutların Latin alfabesini almaları üzerine temas etmiş ve bu konuda *Tanin*'de iki yazı kaleme almıştır. Bu yazılarda onun Latin harflerinden yana olduğunu görmek mümkündür. Ona göre, Arap

⁴⁸²Kılıçzâde Hakkı, “İzmir İktisad Kongresinde Harfler Meselesi”, **İçtihad**, No.154, 1 Haziran 1923, s.3175-3179 ve “İzmir İktisad Kongresinde Harfler Meselesi II”, **İçtihad**, 1 Temmuz 1923, s.3196-3199; Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, s.363.

⁴⁸³Levend, **a.g.e.** aynı yer.

harflerinin Türklükle veya Müslümanlıkla bir ilgisi yoktur. Türkler, Arap harflerini Müslüman olduktan sonra, kendi yazılarını bırakarak, kullanmaya başlamışlardır. Üstelik şimdiki harfler peygamber zamanında Araplar tarafından da kullanılmamaktadır, o halde bunun dinle bir ilgisi bulunmamaktadır. Öte yandan Hüseyin Cahit, Arnavutların Arap harflerini bıraktıklarında Müslüman toplumlarla bağlarının gevşeyeceği düşüncesini de yersiz bulmaktadır. Arnavutların Arap harflerini bırakmaları ve Latin harflerini kabul etmeleri durumunda bir iki hafta içerisinde okuma yazmayı öğreneceklerini söyleyen yazar, Arnavutların bu teşebbüsüne engel olmak şöyle dursun desteklemek gerektiği kanaatinde. Hatta imkân varsa Türkler de Arnavutların tuttuğu yolu tutmalı Latin harflerini almalıdır.⁴⁸⁴ Hüseyin Cahit'in Arnavutların Latin harflerini kabul etmeleri durumunda kısa zamanda okuma yazma öğreneceklerini söylemesi, onun Arap harflerinin okuma yazmayı güçleştirdiğini iddia edenlerle aynı fikirde olduğunu göstermektedir. Nitekim ikinci yazısında da, temelde Arnavut alfabesi üzerinde durmasına rağmen, Latin harflerine taraftar gözükmektedir.⁴⁸⁵

Öte yandan II. Meşrutiyet döneminde de, Tanzimat ve Abdülhamid dönemlerinde olduğu gibi, Latin harflerini isteyenlere karşı Arap harflerini savunanlar vardır. Ancak Arap harflerini savunanlar da, Arap harfleriyle Türkçe yazmanın zorluklarını kabul etmektedir. Ne var ki, onlar mevcut harflerin ıslah edilmesiyle bu güçlüklerin ortadan kalkacağına inanmaktadır. Örneğin Satı Bey, Arap harflerinin sebep olduğu zorlukları kabul etmekle birlikte Abdullah Cevdet, Kılıçzâde Hakkı,

⁴⁸⁴Hüseyin Cahid, "Arnavud Hurûfâtı", **Tanin**, No. 27-496, 7 Kânun-ı sâni [1]325/20 Kânun-ı sâni 1910/20 Ocak 1910, s.1; Levend, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, s.363; Ülkütaşır, **Atatürk ve Harf Devrimi**, s.31-32; Şimşir, **Türk Yazı Devrimi**, s.47.

⁴⁸⁵Hüseyin Cahid, "Arnavud Hurûfu", **Tanin**, No.38-507, 18 Kânun-ı sâni, [1]325/31 Kânun-ı sâni, 1910/31 Ocak 1910, s.1; Levend, **a.g.e.** aynı yer.

Celal Nuri gibi çağdaşlarının aksine harflerle bir milletin terakkisi ve geri kalması arasında irtibat kurulmasının doğru olmadığını düşünmektedir. Satı da sözü II. Meşrutiyet döneminin en önemli tartışma konularından biri olan Japon kalkınmasına getirerek, alfabeye ilerleme arasında bir bağlantı bulunmadığını, aksi takdirde çok daha zor bir alfabeyle sahip olan Japonların bir adım dahi ilerleyememelerinin gerektiğini vurgular. Satı Bey'e göre, her şeyin temelinde eğitim vardır. Ona göre, eğitim sorunu bir düzene konulmadan hiçbir inkılâbın başarılı olması mümkün değildir.⁴⁸⁶ Satı Bey de, Arap harflerinin değiştirilmesine karşı gelen pekçok aydın gibi, böyle bir değişikliğin milletin geçmişiyle bağlarını koparacağını düşünmekte ve bu sebeple Latin harflerinin alınması teklifine karşı çıkmaktadır. Ona göre, medenî bir toplumda bu kadar büyük bir inkılâp yapılamaz.⁴⁸⁷ M. Şinasi, *İçtihad*'ın sonraki sayısında Satı Bey'i eleştirerek, harf meselesi ciddi bir şekilde ele alınmadan eğitimde de bir gelişme olamayacağını söylemiştir. Ona göre de, Arap harflerinin ıslahı mümkün değildir.⁴⁸⁸

3 Şubat 1326/16 Şubat 1911'de Darülfünun konferans salonunda Ahmet Muhtar Paşa başkanlığında İslah-ı Huruf Konferansı toplanmıştır. Konferansın en dikkat çeken yönü Arap harflerinde köklü değişiklikler yapılarak halkın okuma yazmasının kolaylaştırılacağı düşüncesidir. Bu konferansta II. Meşrutiyet döneminde Arap harflerinde ıslahat isteyenlerin başında gelen ve bu konuda çeşitli çalışmalar yapan Ispartalı Hakkı da bir konuşma yapmıştır. Ona göre, Osmanlı alfabesi kolay bir alfabe değildir. Bu yüzden Arap harfleriyle okuma yazma öğrenmek çok güçtür. Bu

⁴⁸⁶Satı, "Elifba Meselesi", *İçtihad*, No.61, 11 Nisan 1329/24 Nisan 1913, s.1327-1328.

⁴⁸⁷Satı, "Elifba Meselsi Hakkında Bir İzah", *İçtihad*, No.64, 2 Mayıs 1329/15 Mayıs 1913, s.1388.

⁴⁸⁸Cihangirli M. Şinasi, Elifba Meselesi ve Cevabımız", *İçtihad*, No.62, 18 Nisan 1329, s.1353-1354, aktaran Gündüz, *II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları*, s.206.

durumun en önemli sebebi alfabede sesli harfleri gösteren işaretlerin bulunmamasıdır. Üstelik “okumak denen şey, okumak değil kıvranmaktır.” Ancak Ispartalı Hakkı, bu sorunların Arap harflerinde yapılacak bir ıslahatla düzeltilebileceği kanaatindedir. O sebeple Latin harflerinin alınmasını doğru bulmaz.⁴⁸⁹

3.4. EĞİTİMİN YAYGINLAŞTIRILMASI ve HARFLERİN ISLAHI

II. Meşrutiyet döneminde Arap harflerinin ıslahı çalışmaları çerçevesinde çok sayıda cemiyet kurulmuştur. Bu cemiyetler içerisinde özellikle “Ta‘mim-i Maarif ve Islah Huruf Cemiyeti” ile “Islah-ı Huruf Cemiyeti” dikkat çekmektedir. Tamim-i Maarif ve Islah Huruf Cemiyeti 4 Şubat 1911’de kurulmuştur ve amacı İslam ve Osmanlı mekteplerinde başta ilköğretim olmak üzere eğitim-öğretimin en kolay ve bilimsel bir şekilde yaygınlaşmasını sağlamaktır. Zira cemiyete göre, eğitim-öğretimdeki gerilikle Arap harfleri arasında önemli bir bağ vardır. Sorunun kaynağı Arap harflerinin birleşik olarak yazılması, bunun da okumayı oldukça güçleştirmesidir. Cemiyetin öncelikli amacı Arap harflerinin ıslahını sağlamaktır. Kurucuları arasında Arap harflerinin ıslah edilmesini savunan aydınların başında gelen Doktor Milaslı İsmail Hakkı’nın da bulunduğu Islah-ı Huruf Cemiyeti ise, tıpkı Tamim-i Maarif ve Islah Huruf Cemiyeti gibi yeni bir alfabe kabul etmek yerine Arap harflerinin bilimsel metotlarla ıslahından yanaydı.⁴⁹⁰

Sebilü’r-Reşad’ta çıkan bir yazı alfabe ile eğitim arasında bağlantı kurması açısından dikkat çekicidir. Yazı imzasız olarak yayımlanmıştır ancak Gündüz, yazının

⁴⁸⁹Ispartalı Hakkı, “Harflerimizin Islahı”, *Türk Yurdu*, C.I, Sayı 9, 9 Mart 1327, s.153-154, aktaran Gündüz, **II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları**, s.470.

⁴⁹⁰Erat, “Osmanlı’da Alfabe Tartışmaları”, s.157-158.

Milaslı Doktor İsmail Hakkı'ya ait olduğunu düşünmektedir.⁴⁹¹ Söz konusu yazıyı konumuz açısından dikkate değer hâle getiren içeriği kadar II. Meşrutiyet devrinde İslamcı/muhafazakâr aydınların toplandığı bir dergide yayımlanmış olmasıdır. Yazı İslam dünyasının geri kalmasının sebebini dine bağlayanları eleştiren cümlelerle başlamaktadır. Yazıda, İslam dünyasının harflerin ıslah edilmesine ihtiyaç duyduğu söylenmektedir. Müslümanların geri kalmasının sebebi eğitimsizliğe, eğitimsizliğin sebebi ise Arap harflerinin eksikliğine bağlanmaktadır. Eğitimin anahtarı olarak görülen alfabenin ıslahı, eğitimin gelişmesi için bir ön şart olarak görülür. Arap harflerinin okuma yazma öğreniminde güçlük çıkardığı kabul edilir ve başka ülkelerde okuma yazmanın fazla vakit almaması ve hızla yaygınlaşması alfabelerinin yeterliliğine bağlanır. Yazarın en dikkat çekici düşüncesi Arap harflerinin ıslahının sadece Osmanlı ülkesinde değil bütün İslam dünyasında gerekli olduğunu söylemesidir. Ancak Arnavutların yaptığı gibi Latin harflerinin kabulünün doğru bir yol olmadığı vurgulanır. İlk iş Arap harflerini değiştirmeden bilimsel bir yöntemle ıslah etmektir.⁴⁹²

Sebilü'r-Reşad'ta Milaslı İsmail Hakkı'ya âit olan ve İslam dünyasının geri kalmasıyla harfler arasında bağlantı bulunduğunu söyleyen bir yazı daha yayımlanmıştır. Ona göre Müslümanların yapacağı en acil iş harflerin ıslah edilmesi meselesini ele almaktır. Bunun için Latin harflerini almaya gerek yoktur. Yazar, Arap harflerini ayrı ayrı yazıp aralarına birkaç işaret koyarak Latin alfabesinden daha

⁴⁹¹Gündüz, **II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları**, s.338.

⁴⁹²“Âlem-i İslamın Islah-ı Hurufa İhtiyacı”, **Sebilü'r-Reşad**, C.I, Aded 271, 7 Teşrin-i sâni 1329/20 Kasım 1913, s.175-176.

iyisinin yapılabileceğini söylemektedir. Öte yandan, bunun dine aykırı bir tarafı olmadığını vurgulama ihtiyacı duymuştur.⁴⁹³

Doktor Milaslı İsmail Hakkı, II. Meşrutiyet döneminin en dikkat çekici aydınlarından biridir. Ona göre, eğitimin yaygınlaşması ile harfler arasında önemli bir bağlantı vardır. İsmail Hakkı da dönemin pekçok aydını gibi Arap harflerinin okuma yazmayı güçleştirdiği kanaatindedir. Eğitimin yaygınlaştırılması, halkın okuma yazmayı daha hızlı bir şekilde öğrenmesi için Arap harflerinin ıslah edilmesi için çeşitli çalışmalar yürütmüştür. Bu konudaki düşüncelerini çeşitli vesilelerle kamuoyuyla paylaşmış ve *Tamim-i Maarif ve Islah-ı Huruf*⁴⁹⁴ isimli bir kitapçık kaleme alarak alfabe ıslahatı hakkındaki görüşlerini etraflıca izah etmiştir.

İsmail Hakkı'ya göre, harflerin ıslahı meselesi millî ve dinî hayatın en önemli konularından biridir. Zira İslam dünyasının geriliği ile Müslümanların kullandığı mevcut harfler arasında yabana atılamayacak bir irtibat mevcuttur. Osmanlı ülkesinin çeşitli yerlerinde görev yapan doktor, özellikle Beyrut'ta şahit olduğu bir manzarayı anlatarak konunun önemine dikkat çekmek ister. İsmail Hakkı, Beyrut'ta Müslüman çocuklarının Arapça ve Fransızca okumaya aynı anda başladıklarını, aradan üç ay geçtikten sonra Fransızca metinleri anlamadan da olsa okuyabildikleri halde kendi ana dilleri olan Arapça metinleri üç sene sonra bile okumayı başaramadıklarını söylemektedir.⁴⁹⁵

⁴⁹³M. İsmail Hakkı, "Islah-ı Huruf Her Şeyden Mühim ve Akdem", **Sebilü'r-Reşad**, C.XI, Aded 274, 28 Teşrin-i sâni 1329/11 Aralık 1913, s.224.

⁴⁹⁴Doktor Milaslı İsmail Hakkı, **Tamim-i Maarif ve Islah-ı Huruf**, A. Asadoryan Matbaası, 1324.

⁴⁹⁵Doktor Milaslı İsmail Hakkı, **a.g.e.** s.5-6.

İsmail Hakkı, eğitimin yaygınlaşmasının önündeki engellerden birinin de geleneksel eğitim anlayışı olduğu kanaatindedir. Bu anlayışın en büyük yanlışlarından biri ezberciliktir. Köylü okuma yazmayı en azından köye gelen mektupları okuyabilmek için öğrenmek ister, çocuklarını mektebe gönderir ancak boşunadır. Çünkü hem eğitim sisteminin ezberciliğe dayanması hem de mevcut harflerle okuma yazmayı öğrenmek oldukça zor olduğundan çocuklar üç beş sene hiçbir şey öğrenmeden devam ettikleri mektebi bırakırlar. Bu durum ümitsizliğe sebebiyet verdiği için okula ve eğitime rağbet azalmaktadır. Hâlbuki medeni milletlerde böyle midir? Medeni milletlerde çocuklar pek az bir zamanda okuma yazma öğrenebilmektedir. *“Bereket versin ki din-i İslam okuyup yazmakla emretmiş. Yoksa bu harflerle bizde okuyup yazan bulunması pek güç olurdu.”*⁴⁹⁶

İsmail Hakkı, İslam dünyasının geri kalmasının en önemli sebebinin cehâlet ve kıraat kitaplarının zorluğu olduğunu söylemektedir. Mükemmel harflere sahip olsaydık diyor, bu kadar çabanın sonucunda eğitim yayılır ve gelişirdi. Ona göre, ticarete, sanayide ve ziraatte gelişmek için de eğitimin yaygınlaşması gerekmektedir; zira bütün bunlar “netice-i maarif” tendir. Bu geriliğin sebebini istibdat idaresine bağlayanları da eleştirir; zira ona göre, istibdat, eğitimin yaygınlaşmasının önünde bir engel değildir, eğitimsizlik istibdatın sebebidir.⁴⁹⁷

İsmail Hakkı, harfler ıslah edilmeden arzu edilen gelişmişlik seviyesine gelinemeyeceği kanaatindedir. Yüksek makamlarda bulunan kimselerin veya ilim adamlarının bile pekçok kelimeyi sık sık yanlış okuduklarını söyleyerek konunun ciddiyetine dikkat çeker. Üstelik yabancı isimleri ve bilinmeyen kelimeleri okumak mümkün değildir. Bu sebeple Fransızca bilenler, yanlış okunacağını düşündükleri

⁴⁹⁶Doktor Milaslı İsmail Hakkı, **Tamim-i Maarif ve Islah-ı Huruf**, s.7-8.

⁴⁹⁷Doktor Milaslı İsmail Hakkı, **a.g.e.** s.9-10.

kelimelerin yanına bir de Fransızcasını yazmaktadır. Bu durum koca koca adamları çocuklardan farksız bir duruma düşürmektedir. Hâlbuki teklif ettiği yeni harf sistemiyle bütün bu sorunların aşılacağını ve herkesin kısa zamanda okuma yazma öğreneceğini söylemektedir. Üstelik bu yeni sistemin Arapların Türkçe öğrenmesini de kolaylaştıracağını düşünmektedir. İsmail Hakkı'nın harflerin ıslahı konusunda en dikkat çekici düşüncesi sadece Türkçe için değil Arapça için de “ıslah-ı huruf” gerektiğini söylemesidir.⁴⁹⁸

II. Meşrutiyet döneminde alfabe konusunda atılan ciddî adımlardan biri de Enver Paşa tarafından denenen “Ordu Elifbası”dır. Hatt-ı Cedid, Enver Paşa Yazısı gibi adlarla da bilinen bu yazı Birinci Dünya Savaşı yıllarında, kısa bir dönem, sadece orduda kullanılmıştır. Bu teşebbüs, harflerin ıslahı konusunda o devir için köklü sayılabilecek bir adımdır. Ordu Elifbası'nda Arap harfleri ayrı olarak yazılıyor, harflerin arasına sesli harfleri gösteren işaretler ilave ediliyordu. Enver Paşa, bu teşebbüsle okuma yazmayı kolaylaştırmayı hedefliyordu. Ancak bu yeni versiyon, okumayı nispeten kolaylaştırmakla beraber, kabul etmek lazım ki, yazmayı oldukça zorlaştıran bir denemeydi. Zaten devrin şartları böyle bir değişikliğe imkân verecek gibi görünmüyordu ve esasen bu denemenin yaygınlaşması teknik olarak da mümkün değildi.⁴⁹⁹

Arap harfleriyle yazılan Türkçenin en büyük zorluğu sesli harflerin gösterilmemesiydi. Bu sebeple okuma bilen birisi bile tanıyamadığı kelimeleri doğru okuyamıyordu. Tanzimattan itibaren harflerin ıslahını veya değiştirilmesini isteyen bütün aydınların başlıca şikâyet konusu budur. Türkçenin Arap harfleriyle

⁴⁹⁸Doktor Milaşlı İsmail Hakkı, **Tamim-i Maarif ve Islah-ı Huruf**, s.10-12.

⁴⁹⁹Tahir Necat Gencan, “Yazı Devrimi”, **Türk Dili**, Kasım 1978, s.532; Karal, “Dil ve Dil Tartışmaları”, s.331.

yazılamaması ve bunun okumayı içinden çıkılamayacak bir sorun hâline getirmesi... Öte yandan Arap alfabesinin eğitimin yaygınlaşmasını engelleyen faktörlerden biri olduğu düşünülüyordu.

Osmanlı modernleşmesinin en önemli özelliği olan pratik hedefleri gerçekleştirmek arzusu, alfabe tartışmalarının da ana istikametini belirlemektedir. Doğrusu, Arap harflerini ıslah edelim diyenlerle, Latin harflerini alalım diyenler arasında bu konuda ideolojik bir ayrılık olduğunu söylemek zordur. Her iki tarafın da düşüncelerine yön veren şey, anlatmaya çalıştığım pragmatik hareket noktasıdır.

IV. BÖLÜM

II. MEŞRUTİYET DÖNEMİNDE TAŞRADA EĞİTİM:

ÖĞRETMEN SORUNU, OKUL BİNALARI, MALİ KAYNAKLAR

ve TEFTİŞ

4.1. ÖĞRETMEN SORUNU

Osmanlı Devleti'nde ilk öğretmen okulu 1848'de Cevdet Paşa'nın müdürlüğünde Darülmuallimin-i rüşdî adıyla Kemal Efendi tarafından açılmıştır. Bu ilk öğretmen okulunun açılmasının sebebi adından da anlaşılacağı gibi rüştiyelere öğretmen yetiştirmektir. Rüştiye mektepleri 1847'de ilk açıldığı zaman buralarda ders verecek yetişmiş öğretmen bulunamadığı için buralara medreselilerden, tekke mensuplarından veya memur ve askerlerden öğretmen temin edilmişti. İşte Darülmuallimîn-i rüşdî, bunun sağlam bir yol olmadığını anlaşılması üzerine kuruldu.⁵⁰⁰ Bundan sonra 1868'de iptidai mekteplerine öğretmen yetiştirmek amacıyla Darülmuallimin-i Sıbyan ve 1870'te kız rüştiyelerine öğretmen yetiştirmek için Darülmuallimat açılmıştır.⁵⁰¹ Ancak kabul etmek gerekir ki, İstanbul'daki

⁵⁰⁰Osman Nuri, **Maarif**, C.V, s.1772.

⁵⁰¹Koçer, **Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi**, s.11; Yahya Akyüz, "Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme'nin 160. Yılında Darülmuallimîn'in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış", **OTAM** (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı 20, Ankara 2006, s.28; Cevat Kara, "Satı Bey Yönetiminde İstanbul Darülmuallimini ve Osmanlı Devleti'nde Çağdaş Eğitim Bilimlerinin Gelişiminde Etkisi",

Darümuallimin-i sıbyanın imparatorluk genelindeki yaklaşık 1200 sıbyan mektebinin ihtiyacını karşılaması mümkün değildi. İşte bu sebeple 1872’de vilayet merkezlerinde de birer Meclis-i Maarif ve Darümuallimin açılmasına karar verilmiştir. Ne var ki, ilk taşra Darümuallimin-i sıbyanları ancak 1874-75’te Bosna, Girit ve Konya vilayetlerinde açılabilmiştir.⁵⁰²

Öztürk’e göre, taşra’da öğretmen yetiştirilmesine yönelik faaliyetler 1880 yılına kadar, bunlarla sınırlı kalmış, bu tarihte ise Maarif Nezareti tarafından vilayetlere atanan maarif müdürlerinden tayin olundukları vilayetlerde öncelikle birer Darümuallimin-i sıbyan açarak usul-i cedide göre eğitim öğretim yapabilecek öğretmen yetiştirmeleri istenmiştir. Nitekim aynı yıl içinde Kosova vilayetinde bir Darümuallimin açılmıştır. Bu okulun amacı vilayet dâhilindeki muallimlere usul-i cedidin öğretilmesi ve yeni muallimler yetiştirilmesidir.⁵⁰³

Bu tarihten sonra taşrada öğretmen yetiştirmek için faaliyetler yoğunlaştırılmış, bu konuda maarif meclisleri önemli rol oynamıştır. Vilayetlerinde bir öğretmen okulu açmak isteyen maarif meclisleri, okul için arsa veya binayı temin ettikten sonra öğretmen tayini ve ihtiyaçların karşılanması için tahsisat almak amacıyla Maarif Nezaretine başvurmaya başlamışlardır.⁵⁰⁴ Bu talepler karşısında 1882’de toplanan maarif meclisi, maarif müdürü bulunan on vilayette birer Darümuallimin-i sıbyan açılmasına karar vererek 1200 kuruş tahsisat ayrılmasını

İstanbul, İmparatorluk Başkentinden Megakente, Editör: Yavuz Köse, Çeviren: Ayşe Dağlı, Kitap Yayınevi, İstanbul, Mayıs 2011, s.335; Hüseyin Gazi Topdemir, (Hazırlayan), **Türk Düşünce Tarihi**, Atatürk Kültür Merkezi, Ankara 2014, s.154-157.

⁵⁰²Öztürk, **Atatürk Dönemi Öğretmen Yetiştirme Politikası**, s.30.

⁵⁰³Öztürk, **a.g.e.** s.30-31.

⁵⁰⁴Öztürk, **a.g.e.** s.31.

önermiştir. Meclis-i Vükela tarafından da onaylanan bu karar Ocak 1883'te II. Abdülhamid'in bir iradesiyle yürürlüğe girmiştir.⁵⁰⁵ Bundan sonra sayıları hızla artan Darümuallimin-i sıbyanlar 1882 senesine kadar Edirne, Selanik, Manastır, Kosova, Aydın, Halep, Hüdavendigâr, Erzurum, Sivas, Amasya, Mamüretülaziz, Musul, Bolu ve Van olmak üzere, on dört vilayet merkezinde açılmış ve sayıları 1908'e kadar otuzu bulmuştur.⁵⁰⁶ Ancak bu ilk Darümualliminlerden arzu edilen sonuç alınamamıştır. 1888'de toplanan Maarif komisyonu taşra Darümualliminlerinden arzu edilen sonucun alınamamasını şu şekilde açıklamıştır:

“[...] Darümualliminlerden istifade olunmadığı bahsine gelince, çünkü bunlara girecek olanlar talebe-i ulumdan bulunduğu köylerden kalkıp, vilayet merkezlerine gelmek ve orada tahsil için bir kaç sene kalmak lazım gelip, hâlbuki talebe-i ulumun fakir hâlleri bu kadar masraf ihtiyarına müsaid olmadığından bunlardan rağbet eden bulunamamış ve Darümualliminler sıbyan mektebinden talebe kabul ederek büsbütün vaziyetten çıkmıştır...”⁵⁰⁷

Belgeden de anlaşıldığı gibi, Darümualliminlerin başarısız olmasının en büyük sebeplerinden biri buralara yeteri kadar öğrenci bulunamamasıdır. Bu okullara öğrenci gönderecek alt kademe okulların bulunmaması, tek kaynağın medreseliler olmasına sebep olmuş, onlar ise köylerden gelip vilayet merkezlerinde okuyacak mali imkânlardan mahrum oldukları için Darümualliminler yeterli öğrenci sayısına ulaşamamıştır. Bunun sonucunda biraz okuma yazma bilen hemen herkes bu okullara

⁵⁰⁵Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, s.152.

⁵⁰⁶Öztürk, **Atatürk Dönemi Öğretmen Yetiştirme Politikası**, s.31; Koçer'e göre bu vilayetler şunlardır: Edirne, Bağdat, Adana, Beyrut, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Şam, Trabzon, Kastamonu, Mamüretülaziz, Musul ve İzmir. Bakınız: Koçer, **Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme Problemi**, s.32.

⁵⁰⁷Kodaman, **a.g.e.** s.152-153.

kabul edilmiştir ve sonuçta Darümualliminler arzu edilen seviyede eğitim verememiştir. Bu sorunu aşmak amacıyla 1888'den itibaren bazı vilayetlerde, masrafları mahallinden karşılanmak üzere, kaza, sancak ve köylerden yetenekli çocukların Darümualliminlere kabul edilmesi uygulamasına geçilmiştir.⁵⁰⁸

Taşra Darümualliminlerinin binaları genellikle mahallî idareler tarafından yapılıyor, öğretmenleri ise Maarif Nezareti tarafından tayin ediliyordu. Ancak okul binaları eğitim öğretim için son derece yetersizdi. Üstelik pekçok Darümuallimin yeterli öğretmen sayısına sahip değildi. Ülkede yeteri kadar öğretmen yoktu. Ayrıca öğretmenlik, öğretmenlerin yaşadıkları mali sıkıntılar yüzünden pek rağbet edilen bir meslek değildi. Öğrenci bulma sorunu öğrencilere çeşitli maddi yardımlar yapılarak aşılmaya çalışılıyordu; ancak öğretmen ihtiyacının karşılanması için zamana ihtiyaç vardı. Bu yüzden Bâbîâlî, vilayet maarif idarelerine emirler göndererek, eğitim islahatının başarıya ulaşmasının esasının yeterli sayıda öğretmen yetiştirilmesine bağlı olduğunu, bunun için Darümualliminlere önem verilmesi gerektiğini bildiriyordu. Bunun için vilayet maarif idarelerinden, gençlerin Darümualliminlere rağbet etmesini sağlayacak tedbirler alınması isteniyordu.⁵⁰⁹

II. Abdülhamid döneminin sonlarında taşra Darümuallimin-i sıbyanlarının sayısı otuzu geçmiştir. 1905-1906 yılı istatistikine göre imparatorluk genelinde taşra Darümualliminlerinin sayısı otuz ikidir. Söz konusu istatistike göre Bursa hariç bütün vilayetlerdeki Darümualliminler, Darümuallimin-i sıbyan olarak gösterilmiştir.⁵¹⁰

⁵⁰⁸Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, s.153.

⁵⁰⁹Ayas, **Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi -Kuruluşlar ve Tarihçeler-**, s.385.

⁵¹⁰**Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, Hicrî 1328, aktaran Kodaman, **a.g.e.** aynı yer.

Kodaman'a göre, bazı vilayetlerin istatistik cetvellerini göndermedikleri hesaba katılırsa bu rakam otuz beş-otuz altıya çıkabilir.⁵¹¹

II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı eğitiminin, önceki dönemlerde olduğu gibi, önemli sorunlarından biri de öğretmen yetiştirilmesi ve istihdamıydı.⁵¹² Meşrutiyet ilan edildiğinde bütün imparatorluk genelinde otuz civarında öğretmen okulu bulunuyordu.⁵¹³ Ancak kabul etmek gerekir ki bu sayı oldukça yetersizdi. 1914-1915 öğretim yılında Edirne, İzmir, Adana, Ankara, Bağdad, Beyrut, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Şam, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamüretülaziz, Musul,

⁵¹¹Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, s.153; II. Meşrutiyet döneminde de istatistiklerin vilayetlerden düzenli bir şekilde ve eksiksiz olarak gönderilmemesi büyük bir sorundu. Özellikle coğrafi olarak zor ulaşılır yerlerde bulunan okulların istatistik kayıtları hiçbir zaman tam olarak tutulmamıştır. Bu konuda çarpıcı bir örnek için bakınız: **BOA, MF. İBT.** 429/6, 11 Cemaziye'l-âhir 1331/18 Mayıs 1913. Bu belgelerdeki yazışmalarda Tedrisat-ı İbtidaiye Müdürlüğünün istatistiklerdeki hataların veya eksikliklerin sebebini soran yazısına, Bağdat ve Hicaz maarif müdürlerinin verdikleri cevaplar yer almaktadır. Bağdat maarif müdürüne göre istatistikleri gönderilemeyen okullar buldukları mahalle nakliye vasıtası olmayan yerlerdedir. Hicaz maarif müdürüne göre ise, istatistiklerin eksikliğinin sebebi, “aşâir-i kurâ mekteplerinin idarece malum” olmamasıdır. Üstelik “söz konusu mahaller henüz tamamen dâire-i medeniyette bulunmadığı hasebiyle...”, “âdât-ı talebe idarece malum” değildir.

⁵¹² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bakınız: Hamza Altın, “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 13/1 (2008), s.271-283.

⁵¹³**Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, Hicrî 1328, aktaran Halil AYTEKİN, **İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi**, Ankara 1991, s.155.

Erzurum, Bitlis, Basra, Van ve Yemen’de birer Darümuallimin-i sıbyan bulunuyordu. Bunlardan Trabzon, Musul ve Mamüretülaziz dışındakiler hariç tamamı yatılıydı.⁵¹⁴

II. Meşrutiyet döneminde gerek öğretmenlik mesleği gerek öğretmen yetiştirme konusunda atılan en önemli adımlardan biri 1913’te Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati’nin yayımlanmasıdır.⁵¹⁵ Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu 1910’da Meclis-i Mebusan’a takdim edilmiş ancak 1913’e kadar çıkarılamamıştır. Bu durumun en önemli sebebi öncelikle vilayet idaresine bir şekil verilmesi zorunluluğuydu. Ancak imparatorluğun gayri Türk unsurlarının buna yanaşmamaları ve itirazları konuyu sürüncemede bırakıyordu. Mesele öncelikle devletin nasıl idare edileceği konusunda düğümleniyordu. İmparatorluk merkezîyetle mi yoksa adem-i merkezîyet veya tevsi-i mezuniyetle mi? yönetilecekti tartışmanın esası buydu.⁵¹⁶

Bu sebeple Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu meclisten geçirilemediği için muvakkat bir kanun olarak çıkarıldı. Kanun öğretmen sorununu şu şekilde ele almıştır: İptidai muallimlerinin ataması veya azlığı, vilayet maarif müdürün teklifiyle vali tarafından yapılacaktır. Bütün iptidai mektep muallimleri muallim muavini ve muallim olarak ikiye ayrılacaktır. Muallim olabilmek için Darümuallimin-i iptidaiyeden mezun olmak şarttır. Darümuallimin mezunlarının yetmediği yerlerde vilayet tedrisat-ı iptidaiye meclisleri boş muallimlikler veya muallim muavinlikleri için her sene tatil döneminde bir ehliyetname sınavı yaparak başarılı olanlara ehliyetname verecektir. Bu ehliyetnameler üç sene için geçerli olacak ancak üç sene sonunda Darümuallimin derslerinden sınava girerek şهادetname almak şart

⁵¹⁴Öztürk, **Atatürk Dönemi Öğretmen Yetiştirme Politikası**, s.33.

⁵¹⁵**Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati, Düstur**, II. Tertip, C. 5, s. 804-823; **Maarif Düsturu I**, s. 8-31; Özalp, **Milli Eğitimle İlgili Mevzuat**, s.83-102.

⁵¹⁶Osman Nuri, **Maarif**, C.III-IV, s.1296.

olacaktır. Sınava girmeyenlerin ise geçici ehliyetnameleri geri alınacaktır. Bunun dışında tedrisat-ı iptidaiye müfettişinin gerekçeli beyanı ve teklifi üzerine vilayet maarif müdürleri üç seneden önce de bu geçici ehliyetnameleri geri alabilecektir. Umumi iptidai mektepleri muallimliğine ve muallim muavinliğine yukarıdaki maddelerde yazılan şartlar haricinde kimse tayin edilmeyecektir. İptidai mekteplerine muallim yetiştirmek amacıyla her vilayet merkezinde yatılı bir Darümuallimin-i iptidaiye açılacaktır. Açılacak olan bu Darümualliminlerin müdürleri ve muallimleri Maarif Nezareti tarafından tayin edilecektir. Kız iptidai mekteplerine muallime yetiştirmek amacıyla vilayet tedrisat-ı iptidaiye meclislerinin kararı ve Maarif Nezaretinin uygun görmesi durumunda gerekli görülen yerlerde yatılı Darümuallimatlar açılacaktır. Umumi iptidai mekteplerinin müdür, muallim ve muallim muavinlerinin murabahacılık etmek, kumar oynamak, sarhoş olmak, halkın hissiyat-ı diniyesini rencide edecek işler ve hareketlerde bulunmak gibi eğitimin şeref ve haysiyetini ihlal eden davranışlar göstermeleri yasaktır. Ayrıca, eğitim faaliyetlerini aksatacak surette kanun ile kendilerine tevdi edilmemiş başka bir memuriyet yapmaları da yasaktır. İptidai mektebi muallimleri vilayet tedrisat-ı iptidaiye meclislerinin muvafakati olmadıkça, muallimliğe tayin oldukları andan itibaren üç sene içerisinde memuriyetlerini terk edemezler. Terk ettikleri takdirde söz konusu meclislerin kararıyla geçici olarak veya süresiz olarak mesleki eğitimlerden ihraç olunurlar. Aynı cezalar açıkta bulunup da teklif olunan memuriyeti kabul etmeyen muallimler için de uygulanır. Umumi iptidai mekteplerin müdür, muallim ve muallim muavinleri hakkında icra edilecek “mücazât-ı inzibatiye” şunlardır: 1-ihtar 2-tekdir 3-maaş kesintisi veya cezaen tahvil 4-azil 5-görevden geçici olarak ihraç 6-görevden süresiz olarak ihraç.⁵¹⁷

⁵¹⁷**Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati**, madde: 41-51.

İhtar cezası mektebin bulunduğu mahallin en büyük mülkiye memuru tarafından verilecek ve tescil edilecektir. Tekdir ve maaş kesme cezası kaza veya nahiye maarif encümeninin gerekçeli beyanıyla, karar ve görüşü alınarak mahallin en büyük mülkî memuru tarafından icra edilir. Cezaen tahvil veya azil cezaları vilayet maarif müdürünün teklifi üzerine vilayet tedrisat-ı iptidaiye meclisinin görüşü alınarak vali veya müstakil mutasarrıf tarafından icra edilir. Azil cezasına çarptırılan kimse meclisin huzuruna çıkmak, azline dair evrakın suretlerini almak hakkına sahiptir. Azledilmiş olan memur, mutasarrıf veya vali tarafından kendisine azli tebliğ olduğu tarihten itibaren kırk beş gün içinde Maarif Nezaretine müracaatla görevine iade edilmesini isteyebilir. Ancak bu talep azil kararının uygulanmasını ertelemez. Tenzil-i sınıf ve görevden geçici veya süresiz olarak ihraç cezalarına tedrisat-ı ibtidaiye meclisi tarafından hükmedilir. Görevden ihraç olunan memur hükmün tebliğ tarihinden itibaren kırk beş gün içinde Meclis-i Kebir-i Maarif'e başvurarak kararın bozulmasını talep edebilir. Kararın bozulması talebi cezanın tehirini icab eylemez. Elli birinci maddede zikrolunan mücazat-ı inzibatiye Darümuallimin ve Darümuallimat müdür ve muallimleri hakkında da uygulanır. Ancak ceza derecelerinden ihtar ve tekdir ile maaş kesintisi maarif müdürünün gerekçeli beyanıyla ortaya çıkacak işareti üzerine vilayetçe ve diğerleri vilayetin işaretine göre Maarif-i Umumiye Nezareti'nce icra olunur. Ahval-i vahime ve müsta'celede vilayet maarif müdürü veya müfettişi mektebin menfaati acil bir tedbir alınmasını icab edeceğine hükmederse tahkikat-ı inzibatiyeyi icra ettiği sırada geçici olarak bir muallime işten el çektirebilir. Şu kadar ki işi vilayet tedrisat-ı ibtidaiye meclisinin ilk toplantısında bu meclise havale eylemek lazımdır. Muallimin işten el çektirilmesi maaşın kesilmesini gerektirmez. Muallim veya muallimelerle köy ve nahiye meclisleri ve maarif encümenleri arasında ortaya çıkacak ihtilaf vilayet tedrisat-ı ibtidaiye meclisince hallolunur. Görev süreleri otuz

seneyi bulan muallim veya muallimeler köy veya nahiye meclisleri ile kaza encümenleri tarafından talepleri durumunda emekliye sevk edilirler.⁵¹⁸

Darülmualimin muallimleri ile müdür ve muavinleri Darülmualimin-i Aliye ve Darülfünun mezunlarından seçilerek tayin olunurlar. Tedrisat-ı ibtidaiye müfettişleri ibtidai mektepleri, Darülmualimin muallim ve müdürleri arasından hüsn-i hizmeti sabit olanlar arasından seçilerek tayin olunurlar. Tedrisattaki yetersizliğinden dolayı azil olunanlar tekrar muallimlik talebinde bulunurlarsa yeniden sınava tabi tutulurlar. Sınavda eğitim hizmetlerinin hiçbir derecesini ifaya muktedir olmadığı görülenler bir daha muallimlik hizmetinde istihdam olunmazlar.⁵¹⁹

Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati'ne göre idadi mezunları ve medreselilerin öğretmenlik yapmaları yasaklanmıştır. Ancak bu tarihe kadar taşra iptidailerinde herhangi bir belge istenmeksizin muallim alımı yapılıyordu. Tedrisat-ı İptidaiye Dairesinin 5 Ağustos 1913 tarihli bir duyurusunda, medreseler ve idadilerle Darülmualiminler arasında amaç ve içerik farklılıkları bulunduğu, Darülmualiminlerde öğretmenlik mesleğine dair dersler verildiği, bu sebeple medrese ve idadi mezunlarının da diğerleri gibi ehliyetname imtihanlarında başarılı olmaları ve şahadetname almaları durumunda muallimliğe istihdam edilebileceklerini bildirmiştir. Bu duyurunun sebebi, Antep meclis-i umumisi tarafından kaleme alınan bir mazbataydı. Söz konusu meclis, medreselerin ıslahı ile medreselilerin de muallimlik yapabileceğini söyleyerek buna izin verilmesini talep ediyordu.⁵²⁰ Ne var ki, *Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati*'nin açık hükmüne rağmen, Suriye, Basra,

⁵¹⁸**Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati**, madde, 52-60.

⁵¹⁹**Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati**, madde, 61-64.

⁵²⁰**BOA, MF. İBT.** 450/22, 27 Ramazan 1331/30 Ağustos1913, aktaran Nurdoğan, **Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim**, s.144.

Bağdat, Musul, Van, Bitlis, Mamuretülaziz vilayetleri maarif müdürlerinin yazışmalarından söz konusu vilayetlerde iptidai muallimlerinin çoğununun Darümuallimin mezunu olmadıkları ve zamanında Darümuallimin derslerinden başarıyla imtihan veremedikleri anlaşılmaktadır. Öte yandan Dürzî köylerinde görevlendirilen öğretmenlerin Türkçeye vakıf olmadıkları, iptidai ders programını uygulayabilecek kapasiteden uzak oldukları söylenmektedir. Aynı yazışmalardan Maarif Nezaretinin, ehliyet sahibi öğretmenler yetiştirilene ve *Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati*'nin hükümleri uygulamaya konulana dek, “*istisnaiyet-i mevki ve zaruret-i mücebbire*” sebebiyle bu bölgelerde imtihan cetvelleri eksik olanları da muallimliğe kabul ettiği anlaşılmaktadır.⁵²¹

Emrullah Efendi tarafından 1909'da hazırlatılıp Meclis-i Mebusan'a sunulan iptidai mektepler tasarısı meclisten geçirilememiştir. Balkan Savaşları sonrasında özellikle Arap ve Ermeni nüfustan gelen talepleri karşılamak için “vilayetler idaresi kanunu” kanun-ı muvakkat şeklinde uygulamaya konulmuştur. Bu kanunla her vilayette, o vilayetin maarifiyle, yollarıyla, sağlık işleriyle uğraşmak üzere üyeleri yerli halk tarafından seçilen Umumi Meclis toplanması ve bir Hususi İdare kurulması hükmü yürürlüğe girmiştir. Bu kanun yürürlüğe girdikten sonra 1913'te “*Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu*” tasarısı da bir kanun-ı muvakkat olarak uygulanmaya başlanmıştır. Bu kanunla o zamana kadar iptidai ve rüştiye olarak ikiye ayrılan ilköğretim “mekatib-i iptidaiye-i umumiye” adı altında birleştirilerek altı yıllık iptidai mektepler açılmaya başlanmıştır. Bunların yönetimleri ve masraflarının karşılanması vilayetlere bırakılmıştır. Bu değişiklikten ayrı olarak Sultanilere bağlı olan, ödeneği genel

⁵²¹Nurdoğan, **Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim**, s.143-144.

bütçeden karşılanan ilkokulların beş yıl olması kabul edilerek iki tür okul ortaya çıkmıştır.⁵²²

II. Meşrutiyet devrinde yedi senelik idadilerin lise halinde (sultani) yeni bir programla teşkilatlandırılmasından sonra ancak sancak merkezlerindeki beş yıllık idadilere sıra gelebilmiştir. 1913'te idadi adı altında faaliyetlerini devam ettiren bu okullar, o sırada rüştiyelerin kaldırılması ile 6 yıla çıkarılmış olan yeni iptidailere dayanacak ve çeşitli amaçlara göre teşkilatlandırılacaktı. Yayımlanan programa göre ilk sınıfa hazırlayıcı temel dersleri bir arada görecek öğrenciler, sonraki iki sınıfta bir kısım esas dersler bir arada görülmek suretiyle Umumî, Ziraat, Ticaret ve Sanat kollarına ayrılacaklar ve devam ettikleri şubelere göre diploma alacaklardı. Gerçi bu okullar teorik olarak yeni programa göre eğitime başlamışlar ancak Birinci Dünya Savaşı sebebiyle sanat dallarının açılması pek az yerde mümkün olabilmıştır. Bunlar, mezunları ancak imtihanla liselere kabul edilen bir ortaöğretim basamağı olarak Cumhuriyet'e kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir. Ancak Unat'a göre, bu mektepler eski beş yıllık idadilerin prestijini dahi koruyamamışlardır⁵²³

Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati'nden bir yıl sonra 1914'te yürürlüğe giren *İdare-i Hususiye-i Vilayet Kanunu Muvakkati* taşradaki öğretmen okullarının tamamının masraflarını mahallî idarelere bırakmıştır.⁵²⁴ Ancak bu durum vilayetlerde bazı meclis-i umumilerin öğretmen okullarının programlarına müdahale etmesine

⁵²²Tekeli-İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Olum ve Dönüşümü**, s.86.

⁵²³Unat, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişimine Tarihi Bir Bakış**, s.46.

⁵²⁴**İdare-i Hususiye-i Vilayet Kanunu Muvakkati**'nin tam metni için bakınız: **Düster**, II. Tertip, C. 5, s.186-217.

sebepler olmuştur.⁵²⁵ Öte yandan taşra öğretmen okullarının masraflarının mahallî idarelere bırakılması bu okulları ekonomik açıdan da çok olumsuz etkilemiştir. Zira özellikle savaş yıllarında ekonomik açıdan sıkıntıya giren mahallî idareler, tasarruf amacıyla ilkin öğretmen okullarını kapatmaya başlamışlardır.⁵²⁶

Şüphesiz II. Meşrutiyet döneminde öğretmenlik mesleği ve taşra öğretmen okulları ile ilgili olarak atılan en önemli adımlardan biri Cumhuriyet döneminde de bir süre yürürlükte kalacak olan 1915 tarihli *Darülmualimin ve Darümuallimat Nizamnamesi*'nin yayımlanmasıdır.⁵²⁷ Bu nizamnameye göre, taşra Darülmualiminlerinin yalnızca iptidâî kısımlarından ibaret olduğu söylenmektedir ki bu, buralarda sadece ilkokul öğretmenlerinin yetiştirileceği anlamına gelmektedir. Nitekim nizamnamenin altıncı maddesinde bu durum açık bir şekilde ifade edilmiştir: “*Vilayat ve elviye-i gayri mülhaka merâkizinde bulunan Darümuallimin-i iptidaiyelerin müddet-i tahsiliyesi dört sene ve Darümuallimat-ı iptidaiyelerin müddet-i tahsiliyesi beş senedir. İşbu Darümuallimin-i iptidaiyeler dahi mekâtib-i*

⁵²⁵Satı, “Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi”, **Muallim**, Sayı 19, 15 Şubat 1334, s.663.

⁵²⁶Öztürk, **Atatürk Dönemi Öğretmen Yetiştirme Politikası**, s.33; taşradaki öğretmen okullarının idarî ve malî olarak mahallî idarelere bırakılmasına dair bir değerlendirme ve Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati'nin bu konuya dair maddelerinin eleştirisi için bakınız: İhsan, “Türkiye Büyük Millet Meclisi Maarif Vekâlet-i Celilesine”, **Maarif Hakkında Layihalar I**, s.16-30.

⁵²⁷Nizamnamenin tam metni için bakınız: **BOA, MF. MKB.** 210/5, 25 Eylül 1330/8 Ekim 1914; **Dârümuallimîn ve Dârümuallimât Nizamnamesi**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1331, **Düstur**, II. Tertip, C.VII, s.649-659; **Maarif Düsturu I**, s.148-158; **Takvim-i Vekayi**, Def'a 2232, 1 Ramazan 1333; Özalp, **Milli Eğitimle İlgili Mevzuat**, s.554-564. Nizamname 1930'a kadar yürürlükte kalmıştır. Yürürlükten kaldırıldığı tarih için bakınız: **Resmi Gazete**, Sayı 1586, 3 Eylül 1930.

iptidaiyeye muallim ve muallime yetiştirirler.” Görüldüğü üzere taşra Darülmualiminlerinin öğretim süresi dört, Darümuallimatlarının öğretim süresi ise beş yıla çıkarılmıştır. Ayrıca bu okullara bağlı birer de Tatbikat Mektebi açılması öngörülüyordu.⁵²⁸

II. Meşrutiyet döneminde öğretmenlik mesleğine dair bir diğer önemli gelişme de 1916 yılında *Darümuallimin ve Darümuallimat-i İptidaiye Talimatnamesi*'nin yayımlanmasıdır.⁵²⁹ Bu talimatname 1915 nizamnamesinin uygulamaya geçirilmesi yolunda atılan önemli bir adımdır. Taşra öğretmen okullarının idari ve mali teşkilatlarıyla eğitim öğretim faaliyetlerini tanzim eden talimatname, öğretmen okullarının temel ideolojisinde de önemli bir değişiklik yapmıştır. Örneğin II. Meşrutiyetin ilanına kadar öğretmen okullarının Osmanlılık bilincini geliştirme, Osmanlı milleti teşkil etme hedefini bu talimatname Türklük bilincinin geliştirilmesi ile değiştirmiştir. Talimatnamede tarih ve müzik derslerinin bu ilke doğrultusunda işlenmesi istenmiştir.⁵³⁰

Öte yandan, bu dönemde, iptidai mekteplerinin ders programlarında da Türklük vurgusunun öne çıktığını ilave etmek gerekir. Örneğin Maarif Nezaretince Balkan savaşlarından sonra yayımlanan *Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı*'nda, tarih derslerinde Osmanlı tarihine girilmeden önce eski Türklerin tarihi, eserleri ve medeniyetleri hakkında bilgiler verilmesi gerektiği söylenmektedir. Ayrıca öğretmenlerden yeri geldikçe Osmanlı zaferlerinden, yeniçerilerden ve Osmanlı

⁵²⁸ **Dârümuallimîn ve Dârümuallimât Nizamnamesi**, madde, 1, 3, 6.

⁵²⁹ **Dârümuallimîn ve Dârümuallimât-i İptidâiye Tâlimatnâmesi**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1332.

⁵³⁰ **Dârümuallimîn ve Dârümuallimât-i İptidâiye Tâlimatnâmesi**, madde, 6, 8; Öztürk, **Atatürk Dönemi Öğretmen Yetiştirme Politikası**, s.34.

Devleti'nin gerileme sebeplerinden bahsetmeleri istenmektedir. Öğrencilere okulların civarında bulunan tarihi eserlerin gezdirilmesi, istibdat devri, hürriyet mücadelesi, 10 Temmuz inkılâbı, Trablusgarp ve Balkan savaşlarının anlatılması istenmektedir.⁵³¹ Nitekim Maarif Nezareti, vilayet maarif müdürlüklerine gönderdiği bir yazıyla savaşlarda kahramanlık gösteren askerlerin menkıbelerinin ders kitaplarına yazılmasına dair bir karar alındığını, bu sebeple bu tür kişiler hakkında nezarete bilgi verilmesi gerektiğini bildirmiştir.⁵³² *Mekatib-i İptidaiye Ders Müfredatı*'nda ayrıca Muhtasar Tarih-i Medeniyet dersinde Türk tarihinin ayrı bir başlık altında işlenmesi ve eski Türklerden, eski medeniyetlerden biri olarak bahsedilmesi tembih edilmektedir. Asıl dikkat çekici olan nokta, terbiye-i bedeniye derslerinde hücum, esir almaca gibi oyunlara yer verilmesi ve çocuklara nişan talimleri yaptırılmasının istenmesidir. Müfredata göre, çocuklar yılda bir kere resmi poligonlara götürülecek ve atış talimleri yapacaklardır.⁵³³

Maarif Nezareti II. Meşrutiyetin ilanından itibaren öğretmen açığını kapatmak için çeşitli çalışmalar yürütmüştür; ancak kabul etmek gerekir ki bütün iyi niyetli çalışmalara rağmen bu konuda da arzu edilen sonuç bir türlü elde edilememiştir. Nitekim II. Meşrutiyet dönemi maarif nazırlarından Emrullah Efendi 28 Şubat 1910'da, Sabah gazetesine verdiği bir röportajda, memleketin ihtiyaçlarının genişliğine bakılarak imkânlarının çok kısıtlı, maarif bütçesinin halkın nüfusuna oranla çok düşük olduğunu ifade etmiştir. İlginç olan nokta maarif nazırının taşra ilkokulları için yetmiş bin öğretmene ihtiyaç duyulduğunu söyledikten sonra bunun

⁵³¹**Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı, Altı, Beş, Dört, Üç Dersaneli ve Muallimli Mekteblere Mahsus**, İstanbul 1330.

⁵³²**BOA, MF. MKT. 1198/62, 19 Receb 1332/13 Haziran 1913.**

⁵³³**Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı, Altı, Beş, Dört, Üç Dersaneli ve Muallimli Mekteblere Mahsus**, İstanbul 1330.

yüzde birinin bile bulunabileceğine inanmadığını ifade etmesidir. Üstelik Emrullah Efendi'ye göre, maarif programının temeli bina ve mekteptir; ancak bunlar da yeterli değildir. Emrullah Efendi'nin söz konusu beyanatından uzunca bir alıntı yapmak konu hakkında daha sağlıklı bilgi edinilmesini sağlayabilir:

“[...] Köylerde mektep binaları yok. Mektep binaları yaptırılan yerlerde ise muallimlere maaş vermek için para yok. Bu işi bütçedeki tahsisatla yapmak mümkün değildir. [...] memlekette okuyup yazma bilmez adamların miktarını azaltmak için her ne yapmak lazımsa yapacağız. [...] muallimlere gelince mevcutların vukuf derecelerini artıracacağız. Muallimlik edebilecek kadar okuma yazma bilenlere bir ehliyetname verip mekteplerde istihdam edeceğiz.”⁵³⁴

Emrullah Efendi yukarıdaki sözlerine rağmen öğretmenliğin bir meslek hâline gelmesi için gayret göstermiş bir maarif nazırıdır. Onun öncelikli işlerinden biri de memurların öğretmenlik yapmalarını engellemek olmuştur. Nitekim ona göre, memurdan muallim olamazdı. Emrullah Efendi'nin nazırlığına kadar her öğretmen okuttuğu dersin adına göre çeşitli ücretler almaktaydı.⁵³⁵ Emrullah Efendi, öğretmenlerin maaş sistemini okutulan dersin adına göre değil, mezun oldukları okula göre düzenlemeye çalışmıştır.⁵³⁶

Öte yandan Emrullah Efendi 1910'da *Tanin*'e verdiği bir demeçte Maarif Nezaretinin öncelikli hedeflerini şu şekilde sıralamıştır:

⁵³⁴**Sabah**, 15 Şubat 1325/28 Şubat 1910; Osman Nuri, **Maarif**, C.III-IV, s.1278.

⁵³⁵**BOA, MF. MKT.** 1076/25, 16 Şaban 1326/13 Eylül 1908; **BOA, MF. MKB.** 202/52, 26 Şaban 1329/22 Ağustos 1911, Karar Numarası 1503; **BOA, MF. İBT.** 335/79, 16 Şaban 1329/12 Ağustos 1912.

⁵³⁶Ergün, **II. Meşrutiyet Devri Eğitim Hareketleri**, s.71.

1- Her vilayette bir maarif müdürü, her vilayette en az iki maarif müfettişi, sancak merkezlerine de birer mekteb-i iptidaiye müfettişi ataması yapmak ve her vilayet merkezinde valinin başkanlığında toplanacak bir Maarif Meclisi teşkil edilmelidir.

2- Vilayet maarif müdürü bir taraftan Darümuallimlerin ve rüşdiyelerin tesisi ve bunların denetlenmesi ile uğraşırken, vali ve maarif müfettişiyle beraber vilayeti sıkı bir denetim altında bulundurmalıdır.

3- Mekatib-i İptidaiyye öğretmenlerinin tayini maarif müfettişlerinin teklifi ve vali onayı ile gerçekleştirilecektir.

4- Mevcut okul sistemi mekteb-i iptidaiye, rüşdiye, Darümuallimin-i iptidaiye ve rüşdiye ve idâdi bölümlerinden oluşacaktır.

5- Kırk haneyi geçen her köyde bir iptidai okulun açılmasına çalışılacaktır.

6- Köyün büyüklüğüne göre her köye iki veya dört öğretmen görevlendirecektir.

7- İptidai okullara öğretmen yetiştirilmesi için her vilayet ve liva merkezine bir Darül-muallimin-i iptidainin kurulacaktır.

8- Öğretmen açığını kapatmak için ilmiye kadrolarına başvurulabilecektir.

9- Vilayet Darümuallimini eğitmenleri her yıl İstanbul'a toplanarak kısa süreli eğitime tabi tutulacaktır.

10- Öğretmen açığının kapatılması adına İstanbul Darülmuallimine gececi öğrenci alınmasına karar verilmiştir.⁵³⁷

İçtihad yazarlarından Ali Kâmi, Emrullah Efendi'nin memurdan muallim olmaz sözüne katılmakla birlikte, Emrullah Efendi'nin nazırlığında meslekten olmayan memurların öğretmenlik yapmalarının engellenmesinin öğretmen açığını daha da büyüttüğünü bunun ise mekteplerde tahsil hayatının can çekişmesine sebep olduğunu söylememektedir. Öte yandan Ali Kâmi de öğretmeliğin bir meslek olarak görülmediğinden yakınmaktadır. Öğretmen maaşlarının düşük olmasının en yetenekli insanları öğretmenlik dışındaki mesleklere, memuriyete yönelttiğini söylemektedir. Ona göre, öğretmenlerin maaşlarının düşüklüğü sebebiyle, geçinebilmek amacıyla çok ders almaları eğitimde verimliği iyice düşürmektedir.⁵³⁸

Bir diğer maarif nazırı Nail Bey de 1909'da, "*Mülkümüzde yeni bir maarif teşkilatı henüz yapılacaktır. Devr-i sabıktan kalan teşkilat, içinde levha bulunmayan köhne bir çerçeveye benzer; matluba hizmet edemez. Dikkat buyurulsun ki birçok yerlerde mektebin yalnız teşkilat ve tedrisatı değil, binası bile bir darü't-tedrise, bir melce-i ilm-i irfana benzemiyor. Diğer mahallerde ise o kadarı bile yok. Yani hiç mektep yok. İşe bidayetten başlamak lüzumu vardı. Başlıca buna hasr-ı meşagil eyledim*" demiştir.⁵³⁹ *İkdam* gazetesi bu durumu sütunlarına muhtemelen nail

⁵³⁷"Maarif Nazırı İle Mülakat", **Tanin**, No: 547, 30 Safer 1328/27 Şubat 1325/12 Mart 1910; Erkan Tural, "II. Meşrutiyet Dönemi'nde Maarif-i Umumiye Nezareti'nde Bürokratik Reform", **OTAM** (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı 22, Ankara 2007, s.192.

⁵³⁸Ali Kâmi, "Maarif Derdi", **İçtihad**, 2 Kânun-ı sâni 1329/15 Ocak 1915, s.1935, aktaran Gündüz, **II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları**, s.156.

⁵³⁹**Sabah**, 23 Aralık 1325, aktaran Erdoğdu, "Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı I", s.217.

kelimesiyle nazır Nail Bey'in ismi arasında bir kelime oyununa başvurarak “*maarif nezaretin tuhaf bir tecelliye mazhar oldu. Her gelen kendinden evvelkini bozdu ve bunu da iyi yapıyorum diye yaptı. Memleket bugüne kadar maatteessüf bir maarif nazırına nâil olamadı*” şeklinde taşımıştır.⁵⁴⁰

Dönemin önde gelen aydınlarından Tüccarzâde İbrahim Hilmi, eğitim teşkilatındaki bu durumu bir tahterevalliye benzetmiştir. İbrahim Hilmi de eğitim teşkilatının iş başına gelen her nazır tarafından yeniden yapıldığını, gelenin, gidenin yaptığı teşkilatı bozduğunu bu durumun ise bir düzensizliğe sebep olduğunu söylemektedir.⁵⁴¹ Hâlbuki Balkan Savaşlarının ülkede açtığı yarayı tedavi edecek yegâne güç muallimler ordusudur. Ona göre, artık devlet de millet de geleceğini ordu ve donanmadan değil mekteplerden, muallimlerden beklemelidir. Ancak diyor, mektep binalarını çoğaltmakla milletin irfanına hizmet edilemez, nasıl ki muntazam kışlalar inşa etmekle mükemmel ordular teşkil edilemezse.⁵⁴²

Tüccarzade, öğretmen açığına temas ettikten sonra, mevcut öğretmenlerin de çok yetersiz olduğunu ifade etmektedir. Öğretmenliğin bir meslek olarak görülmediğini, pekçok kimsenin bu işe mecburen girdiğini, daha iyi bir iş bulanların öğretmenlikten ayrıldığını söylemektedir. Ancak ona göre, bu konuda öğretmenler haklıdır; zira insanların geleceğini temin edemeyen bir meslekten kurtulmaya çalışması, başka bir mesleğe geçmesi doğaldır. İbrahim Hilmi'ye göre, okutulan şeyler hakikatte bir hiçtir. Çoğu öğretmen okuttukları ders hakkında gerçekte hiçbir şey

⁵⁴⁰ **İkdam**, 6 Şubat 1909.

⁵⁴¹ Tüccarzade İbrahim Hilmi, **Maarifimiz ve Servet-i İlimiyemiz**, s.19; bu dönemde sık Maarif Nazırı değişikliklerinin ortaya çıkardığı sorunlar için ayrıca bakınız: Tural, “II. Meşrutiyet Dönemi'nde Maarif-i Umumiye Nezareti'nde Bürokratik Reform”, s.177-206.

⁵⁴² Tüccarzade İbrahim Hilmi, **a.g.e.** s.40.

bilmemektedir. Mesleğini candan bağlı öğretmenler de bulunduğunu kabul etmekle birlikte, özellikle taşra idadilerindeki öğretmenlerin birden çok derse girmelerini eleştirmektedir.⁵⁴³

Öğretmenlerin yanısıra idadi müdürleri de çeşitli derslere giriyorlardı. Örneğin 1323/1905-1906 yılında Aydın idâdî müdürü Hasan Tahsin Bey Fransızca, Malûmât-ı Fenniye, Kitâbet ve Ziraat derslerine, Denizli idâdî müdürü Mehmet Hilmi Efendi Fransızca, İlm-i Eşya ve Malûmât-ı Ziraiye derslerine, Saruhan idâdî müdürü Rauf Bey Fransızca, İnşa ve Kitâbet ve Türkçe derslerine girmektedir.⁵⁴⁴

Namık Ekrem de 1327'de yayınlanan *Anadolu'da Bir Cevlan* isimli kitabında benzer sorunlara temas etmektedir. Namık Ekrem, Halep'te idadi mektebini ziyaret ettiğini, muallimlerle ve müdürle tanıştığını söyledikten sonra ertesi gün kendisini ziyarete gelen bazı idadi öğrencilerinin muallimlerinin vazifelerine dikkat etmediklerini, şimdiye kadar mektepte hiçbir şey öğrenemediklerini, hele Fransızcadan öğrencilerin bir kelime bile bilmediklerini yana yakıla anlattıklarını ifade etmektedir. Öte yandan yazar, Halep Maarif müdürünü de ziyaret ettiğini ve müdüre vilayette maarifin pek geri kaldığını, çok gayrete ihtiyaç olduğunu söylediğini, müdürün cevaben, “*acınacak bir vaziyet evet, Halep vilayeti baştanbaşa maarifsizdir*” dediğini nakletmektedir. Ayrıca maarif müdürü, Namık Ekrem Bey'e liyakatli muallim bulunamadığını, Nezarete bu konuda yazdıklarını ancak cevaben

⁵⁴³Tüccarzade İbrahim Hilmi, **Maarifimiz ve Servet-i İlimiyemiz**, s.41.

⁵⁴⁴**Salnâme-i Vilâyet-i Aydın**, 1323 Sene-i Hicriyesine Mahsus, aktaran Ertan Gökmen, “Aydın Vilayeti İdâdî Mektepleri”, **OTAM** (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı 23, Ankara 2008, s.109.

vilayet maiyyet memurlarına ders verin onlar derslere girebilirler çünkü mülkiyeden mezundurlar denildiğini, aktarmaktadır.⁵⁴⁵

Ahmet Şerif Bey'in *Tanin* gazetesinde yayımladığı seyahat notları da II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı taşrasında öğretmen sorunu hakkında oldukça aydınlatıcı bilgilerle doludur. Ahmet Şerif Bey'in seyahat yazıları 1909-1913 yılları arasında Anadolu⁵⁴⁶, Trablusgarp, Arnavutluk ve Suriye'nin⁵⁴⁷ çeşitli bölgelerinde yaptığı gezilere dayanmaktadır. Ahmet Şerif Bey'in *Tanin*'de yayımlanan söz konusu gezi notları büyük bir ilgiyle karşılanmıştır. Notların konumuz açısından dikkate değer yönü yazarın gittiği hemen her yerde okulları da ziyaret etmiş olması, öğretmenlerle ve okul idarecileriyle ve halkla konuşmuş olmasıdır. Ahmet Şerif Bey'in gezi notları II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı taşrasında eğitimin durumu hakkında, dönemin diğer kaynaklarını da teyit eden, geniş bir muhtevaya sahiptir. Ancak ifade etmek gerekir ki, bu yazılarda tasvir edilen taşra eğitiminin durumu pek de iç açıcı değildir. Nitekim *Tanin* gazetesinin başyazarı Hüseyin Cahid, Ahmet Şerif Bey'in gezi notları hakkında şunları söylemektedir:

“Anadolu'da Tanin, muhabirimiz hangi şehre, kasabaya uğradıysa behemahâl oradaki mektebi de gezmiş, meşhûdâtını bize yazmıştır. Anadolu'da Tanin mektuplarını takib eden kâhilerimiz taşra mektepleri denilince artık gözlerinin önüne dar, müteaffin bir odaya üst üste doldurulmuş birçok bîçâre çocuktan,

⁵⁴⁵Namık Ekrem, **Anadolu'da Bir Cevlan**, s.41-44.

⁵⁴⁶Ahmet Şerif, **Anadolu'da Tanin**, C.I, Hazırlayan: Mehmet Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

⁵⁴⁷Ahmet Şerif, **Arnavudluk'da Sûriye'de ve Trablusgarb'de Tanin**, C.II, Hazırlayan: Mehmet Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

câhil bir hâceden, usulsüz, mantıksız, maksatsız bir tedristen başka bir şey getiremezler.”⁵⁴⁸

Ahmet Şerif’e göre Anadolu, İstanbul’un bütünüyle meçhulüdür. Uğradığı her yerde mektepleri de ziyaret etmiş olan Ahmet Şerif’in, Hüseyin Cahid’in de ifade ettiği gibi yaptığı mektep tasvirleri pek iç açıcı değildir. Birkaç istisna dışında bütün memlekette maarifin durumu perişan bir vaziyettedir. Harap, havasız, rutubetli mektep binaları, programların sık sık değişmesinden kaynaklanan aksaklıklar, kitap temin etmenin zorlukları, halkın cehalet ve taassubu, muallim ve muallimelerin yetersizlikleri, maaş alamayan muallim ve muallimeler, toplanmayan maarif komisyonları, maarif gelirlerinin darlığı, mektepsiz ve muallimsiz köyler... Ayrıca Ahmet Şerif’in notları Gayrimüslim ahalinin eğitim yönünden Müslümanlara ne kadar üstünlük sağladıklarını, bu konuda Müslüman ahaliye nazaran ne kadar ileri gittiklerini de göstermektedir. Ona göre bu durumun temel sebebi Müslümanlarla Gayrimüslimler arasındaki anlayış farklılığıdır:

“İslam halk, diğer şeylerde olduğu gibi, maarif yönünde de, her şeyi hükümetten bekliyor. Tabii, hükümet, tebaasının cahillikten kurtarmak ister. Fakat bu görev, yalnız ona yüklenirse, maarifin galip gelmesi zordur. Taşra İslam halkında, meşrutî idare hakkında yanlış bir anlayış vardır. Zannediyorlar ki, her şeyi hükümet yapacak, bunlar birdenbire olacak ve kendileri hazıra konacaklar.”⁵⁴⁹

⁵⁴⁸Hüseyin Cahid, “Maarif İçin”, **Tanin**, No: 573, 25 Mart [1]326/7Nisan 1910; Taşra eğitiminin durumu hakkında benzer düşünceler için bakınız: Tüccarzade İbrahim Hilmi, **Maarifimiz ve Servet-i İlmiyemiz**, s.29-31.

⁵⁴⁹Ahmet Şerif, **Anadolu’da Tanîn**, s.88-89; Meşrutîyetin ilanı halkın bir kesimi tarafından tam olarak anlaşılammış, halktan bazı kimseler “*ilân-ı hürriyet*”i artık vergi verilmeyeceği şeklinde yorumlamıştır. Örneğin Aydın vilayetinde bir grup kasap, kasaplardan alınan ve mahalli eğitim kurumlarının masrafları için kullanılan “*Zebhiye Resmi*”ni Meşrutîyetin

Şaşırtıcı olan nokta Ahmet Şerif'in yazdıklarının eğitim tarihi araştırmalarında yeteri kadar kullanılmamış olmasıdır. Bunun sebebi, taşra eğitimine yeteri kadar önem verilmemesiyle açıklanabilir. Ahmet Şerif'in yazdıkları Osmanlı arşivindeki maarif evrakı tarafından da teyit edilmektedir.⁵⁵⁰ Ancak maarif tarihi araştırmalarında genellikle Maarif Nezaretinin yayımladığı maarif salnameleri ve istatistik mecmuaları başta olmak üzere resmî evrak kullanılmaktadır. Bunlara vilayet salnameleri ile devlet salnameleri de ilave edilebilir. Bu kaynaklarda da eğitim tarihine dair önemli veriler vardır şüphesiz, ancak bu verileri okumak son devir Osmanlı maarifinin gerçek hüviyetini kavramak için yeterli değildir. Nitekim söz konusu resmi belgelerdeki rakamların büyüklüğü çoğu zaman yanıltıcı olabilmektedir. Kâğıt üzerinde bütün Osmanlı taşrasında çok sayıda idadi, iptidai ve rüştiye görülmektedir, ancak pekçok yer yerde özellikle de kırsal bölgelerde bu okulların gerçekten faaliyet yürütüp yürütmedikleri bile şüphelidir. Nitekim Osmanlı Arşivi'ndeki Maarif Nezareti evrakı, özellikle de Heyet-i Teftişîye ve İstatistik Kalemî belgeleri bu yargıyı destekler mahiyette verilerle doludur.⁵⁵¹

ilanından sonra vermek istememişlerdir. Bakınız: **BOA, MF. MKT.** 1086/42, 20 Zilkade 1326/14 Aralık 1908.

⁵⁵⁰II. Meşrutiyet döneminde taşra okullarının durumuna dair aşağıda “Okul Binaları” bölümüne bakınız.

⁵⁵¹II. Meşrutiyet dönemi eğitim istatistikleri için bakınız: **Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Kalemî: Nezarete Merbut Mekatib-i Umumiye ile Mekatib-i Hususiyenin ve Müze-i Hümayun ile Müze ve Yıldız Kütüphanelerinin ve Kütüphane-i Umuminin 1328-1329 Senesine Mahsus İhsaiyat Mecmuasıdır. Haritalı Olarak Birinci Defa Neşr Edilmiştir**, Matbaa-i âmire, Darü'l-hilafeti'l-aliyye, 1334; **Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Kalemî: 1329-1330 Senesine Mahsus Maarif-i Umumiye İhsaiyat Mecmuasıdır, Haritalı Olarak İkinci Defa Neşr Edilmiştir**, Matbaa-i âmire, Darü'l-hilafeti'l-aliyye 1336.

Ahmet Şerif Bey de II. Meşrutiyet döneminin eğitim konusuna eğilen pekçok aydını gibi öncelikle Maarif Nezaretinin düzenli bir teşkilat kuramamasından şikâyetçidir:

“Tarafsız bir bakışla bakılınca, Dâhiliye, Mâliye, Nâfia, Adliye nezaretlerinin az çok çalışmakta olduklarını, memleketin noksanlarını gidermek için uğraştıkları görülür. Bu bir haktır ki, teslim olunmalıdır. Fakat Maarif Nezaretine gelince, orada derin bir uykudan, gafletten başka bir şey sezilmiyor. Bu dâire, öyle mantıksızlıklar içinde çalkalanıyor ki, bunların delillerini görmek için, taşraya şöyle bir bakmak yeterlidir.”⁵⁵²

Ahmet Şerif Bey’in gezi notları, yukarıda da ifade edildiği gibi, II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı taşrasında eğitim-öğretimin durumu hakkında oldukça aydınlatıcı veriler sunmaktadır. Ahmet Şerif’in gezi notlarından taşradaki öğretmenlik mesleğinin durumu ve öğretmenlerin sorunlarına dair önemli şeyler öğreniyoruz:

Ayrıca bakınız: **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924**, Tarihi İstatistikler Dizisi, C. VI, Hazırlayan: Mehmet Ö. Alkan, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, Kasım 2000; Şamil Mutlu, “II. Meşrutiyet Devrinde İstatistik Bilgileriyle Eğitim”, **Belgeler**, (*Türk Tarih Belgeleri Dergisi*) C. XVII, Sayı 21’den Ayrıbasım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s. 127-143 ve tablolar. Osmanlı eğitim istatistiklerinin güvenilir kaynaklar olmadığını gösteren farklı tarihlerde yapılmış çeşitli yazışmalar için bakınız: **BOA, MF. İST.** 10/21, 10 Zilkade 1328/13 Kasım 1910; **BOA, MF. İST.** 10/69, 29 Muharrem 1329/30 Ocak 1911; **BOA, MF. İST.** 12/49, 16 Safer 1330/5 Şubat 1912; **BOA, MF. İBT.** 429/96, 18 Cemaziye’l-âhir 1331/25 Mayıs 1913; **BOA, MF. İBT.** 512/40, 24 Ramazan 1332/16 Ağustos 1914.

⁵⁵²Ahmet Şerif, **Anadolu’da Tanîn**, s.70.

“Okullara öğretmen temini zor. Nezâret, yüz yirmi yüz elli kuruş aylıklı rüşdiyye mektepleri ikinci öğretmenlerinin [muallim-i sâniliklerinin] tayini görevini üzerine alıyor ve bunun için öğretmen bulamıyor. Ankara’da açılan Erkek Öğretmen okulunun [Darümuallimin] bu gün iki öğrencisi var. Okula gereken ders araçlarının ve diğer şeylerin hazırlanması için cedveller hazırlanmış ve nezaretten ödenek istenmiş, bir buçuk aydan beri, bir cevap bile verilmiyor. Okul müdürü ve öğretmenleri, öğrencilere nasihat etmekle vakit geçiriyorlar.”⁵⁵³

Ahmet Şerif’in 1910’daki Feke ziyaretine dair yazdıkları ise son derece çarpıcıdır. Ahmet Şerif, öncelikle, nüfusu 18000 civarında tahmin edilen Feke köylerinde okul adına hiçbir şey bulunmadığını söylemektedir. Yazarın Feke intibaları gerçekten çok dikkat çekicidir:

“1800 kadar tahmin edilen genel nüfusun oturduğu köylerde, okul adına, bir şey yoktur, bir köy, ayrı ayrı, ikişer üçer ev olmak üzere, iki üç saatlik bir mesafede dağılmış olduğundan, uygun yerlerde okul yapılması da pek güçtür. Cehâlet, bütün ağırlığıyla, kalblere, ruhlara hâkimdir. Bir yerde ise, cehâlet, bu kadar genel, tabii bir durumda buldukça, orada hayatı sefil yapan sebebler var demektir. Feke’de biri İslam, biri Ermenilere, diğeri Protestan mezhebine girenlere mahsus üç okul olduğunu söylediler. Evvela en yakın olan, İslam okulu denilen yere gittim. Ufak bir oda, içinde erkek, kız, otuz kadar çocuk. Bu çocuklar ile hoca yerin darlığı sebebiyle, o kadar sıkışmışlar ki, âdetâ, bir vücut hâline gelmişler. Okul bilgi yerine pis bir koku yayıyor. [...] Okulun durumu, hocanın câhilce durumu, öğrencilerin maddî manevî, nasıl acınacak bir yerde olduğunu açıkça anlattığından, odadan içeri girmeye, çocuklarla görüşmeye lüzum görmedir. [...] İki yüz kuruş maaş alan hoca efendi pek âciz bir adamdır. Çocuklar kendisiyle oynarlar, sakalını çekerler, o da, evinin hizmetlerini

⁵⁵³Ahmet Şerif, **Anadolu’da Tanîn**, s.70.

çocuklara gördürür. [...] Kendisinin doğru imlâ yazdırmaya, bir parça okumaya gücü yoktur.⁵⁵⁴

Ahmet Şerif, Feke'deki Ermeni ve Ermeni-Protestan okullunu da ziyaret etmiş, bu okulların Türklere âit olan okuldan çok daha başarılı olduğunu ifade etmiştir. “Okuldan üzgün olarak çıktığımı itiraf etmeliyim” demektedir. Üzüntüsünün sebebi şudur: “Bu ziyaret, Osmanlılar içinde İslamların, özellikle Türklerin, ne kadar bîçare kaldıklarını, pekiyi gösteriyor ve geleceği yapacak neslin de, ne kadar sönük bir hâlde yetiştirildiğini, ibret olacak şekilde gösteriyordu.” Ahmet Şerif'in söz konusu Ermeni-Protestan mektebine dair izlenimleri arasında dikkat çekici iki husus vardır: Birincisi çocukların Türkçe İncil okumaları, ikincisi ise, Ahmet Şerif'e göre, buradaki Ermeni çocukların Türk okulundaki çocuklardan daha iyi Türkçe okumalarıdır.⁵⁵⁵

Ahmet Şerif'in ziyaret ettiği yerlerden biri de Nallıhan'dır (1909). Ahmet Şerif, Nallıhan'da öncelikle rüştiye mektebini ziyaret etmiştir. Gene aynı manzara, “harap, köhne, havasız, ışsız ve rutubetli” bir bina. Ahmet Şerif de son dönem Osmanlı aydınlarının pek çoğu gibi ezberci eğitimden şikâyet etmektedir.⁵⁵⁶ Yazarın Nallıhan intibaları arasında üzerinde durulması gereken en önemli konu Nallıhan hükümet konağını ziyareti esnasında kaymakamın odasında toplantı hâlinde olan maarif komisyonuna dair anlattıklarıdır:

“Kaymakamın odasına girdim, başkanlığı altında bulunan maarif komisyonu toplantı hâlinde idi. Kaymakam, zâbıtâ aracılığı ile maârife borcu olanları

⁵⁵⁴ Ahmet Şerif, **Anadolu'da Tanîn**, s.180-181.

⁵⁵⁵ Ahmet Şerif, **a.g.e.** s.181.

⁵⁵⁶ Ahmet Şerif, **a.g.e.** s.87-88.

getirtiyor, üçer-beşer kuruş almak için, epeyce uğraşıyordu. Ve işte, böyle, bin zorlukla alınan para ile öğretmenlerin aylıkları verilecekti.”⁵⁵⁷

Getirilen adamların yüzlerinin durumlarını inceliyordum. Pek belli idi ki, okulda çocukları bulunan bu adamlar, parayı bir yük, bir angarya gibi veriyorlardı. Kaymakam, birkaç saat uğraştıktan sonra, gâlibâ, üç yüz kuruş kadar bir para toplanabildi ve öğretmenler arasında taksîm edildi.”⁵⁵⁸

“Evvelce, öğretmenlerin aylıkları veriliyormuş, hatta Nallıhan’da on beş gün kaymakamlık eden, Yalvaç eski kaymakamına, okullardan söz açılınca, ‘aman, burada da mı okullar, ben onlardan bıktım, usandım’ demiş. Fakat iki ay evvel gelen kaymakam Ahmet Cevdet Bey, durmak istemiyor, uğraşarak, çarpışarak, öğretmenlerin aylıklarını veriyor, elinden geldiği kadar çalışıyor.”⁵⁵⁹

Ahmet Şerif Bey’in hem *Anadolu’da Tanin* hem de *Arnavudluk’da Sûriye’de ve Trablusgarb’de Tanin* adıyla kitaplaştırılan notlarında yukarıdaki satırların pek sayıda örneğine rastlama mümkündür. Ehliyetsiz öğretmenler, harap mektep binaları, aylarca maaş alamayan öğretmenler ve büyük mâlî sıkıntılar... Burada örnekler Anadolu’dan seçildi ancak ifade etmek gerekir ki Trablusgarp, Suriye ve Arnavutluk’taki⁵⁶⁰

⁵⁵⁷Ahmet Şerif, **Anadolu’da Tanîn**, s.90.

⁵⁵⁸Ahmet Şerif, **a.g.e.** aynı yer.

⁵⁵⁹Ahmet Şerif, **a.g.e.** aynı yer.

⁵⁶⁰**BOA, MF. HFT.** 1/55, 1 Receb 1328/19 Temmuz 1909. Yanya vilayetinde maarif müdürünün de hazır bulunduğu bir toplantıda tutulan ve Maarif Nezaretine takdim edilen 26 Haziran 1326/9 Temmuz 1910 tarihli zabıt: [...]Vilayet dâhilinde 360’ı aşkın Müslüman köyü mevcuttur. Kasabalardaki mekatib-i iptidaiyeyi saymazsak söz konusu köylerin yalnız yetmişinde mektep vardır. Geriye kalan 260’ı aşkın köyde henüz hiçbir mektep tesis ve küşad olunmamıştır. Bu 260’ı aşkın köyden 119’unda iptidai mektebi açılması elzemdir. Geriye kalan 142 köy söz konusu 119 köye civar olduklarından buralardaki çocuklar yeni açılacak

Osmanlı eğitiminin durumu da Anadolu'dakinden daha iyi değildir. Bu bölgeleri Anadolu'dan ayıran en önemli farklılıklardan biri devlet okullarındaki öğrencilerin bile büyük bir kısmının Türkçe bilmemesidir.⁵⁶¹ Ahmet Şerife göre özellikle Arap

mekteplere devam edecekleri için her muallime aylık 300 kuruş maaş verilmesi ve her mektebe çeşitli harcamalar için senelik yüzer kuruş tahsis edilmesi suretiyle söz konusu mekteplerin maaş ve masrafları için 440 bin 300 kuruşun [1]327 senesi bütçesine dâhil edilmesi lazımdır. Ayrıca Aydonat ve Lavros kazaları merkezleriyle diğer on beş köyde mekatib-i iptidaiye muallimleri bulunduğu halde mektep binaları olmadığından tedrisat pek müsait olmayan geçici mekânlarda icra edilmektedir.

⁵⁶¹**BOA, MF. MKT. 1166/, 1 Safer 1329/1 Şubat 1911.** Arap vilayetlerinde, öğrencilerin yanısıra öğretmenlerin de ana dilleri Arapça olduğu için Türkçeyi hiç bilmedikleri, dolayısıyla buralarda Türkçe eğitim vermeye çalışmanın hiçbir fayda sağlamayacağına dâir Beyrut valisinin 8 Kânun-ı sâni 1326/21 Ocak 1911 tarihli yazısı. Ana dilleri Arapça olan Hicaz, Yemen, Bağdad, Basra, Suriye, Beyrut, Musul, Halep ve Trablusgarp vilayetleriyle Kudüs ve Bingazi livalarında Arapça eğitime müsaade edilmesinin münasip görüldüğüne dair 13 Mart 1327/26 Mart 1911 tarihli Meclis-i Maarif kararı. Tedrisat-ı İbtidaiye İdaresi'nin 30 Haziran 1327/13 Temmuz 1911 tarihli ilgili yazısı: Ahalisi tamamen Arapça konuşan vilayet ve livalarda iptidai mekteplerine devam eden çocukların Osmanlı lisanıyla yazılmış kütüb-i diniye ve resâil-i fenniye kesinlikle bir şey anlayamayacakları için söz konusu vilayetlerdeki köy ve kasabalarda nezaretçe tertip edilen resmi programda iptidai derslerinin Arapça okutulması, Osmanlıca'nın ise ders-i mahsus şeklinde okutulması şeklinde ayrıca veya yalnızca rüştiye mekteplerinde okutulması [...] hazırlanmakta olan Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu Layihası'na daha önce Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde sadece gayr-i Müslim unsurlar kendi lisanlarında tedrisat yapabilirler hükmünün aksine anâsır-ı muhtelif-i Osmaniye etfâline mahsus iptidai mekteplerinde kendi dillerinde eğitim yapabilecekleri hükmü konulmuştur. Şu anda Arapça konuşan memleketlerde öğrenciler ve öğretmenler Türkçe bilmedikleri için eğitimden hiçbir fayda sağlanamıyor, bu sebeple söz konusu layiha kanun haline gelene kadar şimdilik yalnız söz konusu yerlerde aynen gayr-i Müslim mekteplerinde

vilayetlerinde Osmanlı eğitiminin varlığından bahsedilemez. “Beyrut’ta Osmanlı Maarifi” isimli yazısı bu hususta özellikle dikkat çekicidir.⁵⁶²

Ahmet Şerif’e göre, Beyrut bir Osmanlı vilayeti olmakla beraber Beyrut’ta Osmanlı maarifinden bahsetmek biraz garip durmaktadır. Bugün Beyrut’ta resmi hükümet mektepleri namına liseden başka bir şey yoktur. Ona göre, Osmanlı hükümeti senelerden beri Beyrut’ta resmi bir ilkokul ve ortaokul açmaya fırsat bulamamıştır. Vilayetin bazı kaza merkezlerinde devlet tarafından bir dereceye kadar mektepler açılmış ise de bunların bazılarında rüştiye, bazılarında iptidai yoktur. Liva merkezinde bulunan idadi mektepleri ise gerçek bir varlık gösterememektedir. Bu şartlar altında Osmanlı hükümetinin yabancı maarifle mücadele etmesi mümkün değildir. Müslümanlar tarafından açılan özel okullara gelince, bu okulların sayısı az değildir; fakat bunların Osmanlılığına hizmetleri pek şüphelidir, hatta hiçtir denilebilir. Bu okullarda Türkçe okumak istemezler, bunun kendi dillerini unutturacak bir şey olduğunu düşünürler. Yaşamak, ticaret yapmak ve diğer yararları için yabancı dilleri öğrenmeye gerek görüyorlar da devletin resmi dili olan Türkçeyi hiç benimsemiyorlar. Ahmet Şerif, bu zihniyette olanların sonra, hükümet bizden memur yapmıyor diye feryat ettiklerini, Mebusan Meclisi’nde bu fikirleri savunanları alkışladıklarını söylemektedir. Öte yandan, Ahmet Şerif, Müslümanlar tarafından Beyrut’ta açılan söz konusu özel okullardan Osmanlılık için faydalı bir şey çıkmayacağı kanaatindedir. Ona göre, bu sebeplerle, Beyrut’ta Osmanlılığın geleceği pek karanlıktır, dolayısıyla devletin bu konuda tedbirler alması gerekmektedir. Bu konudaki tekliflerini sıralayan

olduğu gibi kendi ana dillerinde eğitim yapmaları uygun görülmekte ise de emr u ferman... Sonuçta, Hicaz, Yemen, Bağdad, Basra, Suriye, Beyrut, Musul, Halep ve Trablusgarp vilayetleriyle Kudüs ve Bingazi livaları maarif müdürlüklerine Arapça tedrisata müsaade edildiğine dair tamim.

⁵⁶²Ahmet Şerif, **Arnavudluk’da Sûriye’de ve Trablusgarb’de Tanin**, s.149-152.

Ahmet Şerif'e göre, en dikkat edilmesi gereken noktalardan biri Türkçe öğreniminin teşvik edilmesidir.⁵⁶³

Ethem Nejad da II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı taşrasının eğitim sorunlarına yazılarında sık sık temas eden yazarların başında gelmektedir. Ona göre taşrada üç çeşit öğretmen bulunmaktadır, yazar, bunlardan birincisinin hiçbir mektep görmeden yetişmiş ehliyetnameli muallimler, ikincisinin eski Darümuallimin mezunları, üçüncüsünün ise yeni Darümuallimin mezunları olduğunu söyledikten sonra birinci ve ikincilerin birbirinden farksız olduğunu ifade etmektedir. Bunların içinde öyleleri mevcuttur ki diyor, mektebe fayda yerine zarar vermektedirler. Bunları işten çıkarmakla hiçbir kayıp yaşanmaz.⁵⁶⁴

Mehmed Emin Bey de *Anadolu Mecmuası*'nda benzer şeyler söylemektedir. Mehmed Emin Bey'e göre, köylerde iki çeşit hoca bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı sarıklı hocalardır ki çocuklara bir şey öğretmediklerini halk bilir. Fesli hocalar ise köy hayatını bilmedikleri için çocuklara lazım olan bilgiyi verememektedirler. Yazar bir köylünün muallimlerden şu şekilde şikâyet ettiğini söylemektedir: "*Sarıklı hoca geldi, çocuklara hiçbir şey öğretmedi. Şehre gittik, sarıksız hoca istedik. O da kâğıtları kestirerek tavuk, horoz şekilleri yaptırdı. Bu ne işe yarayacak dedik? Hayvanların şekillerini öğrenecekler dedi. Hâlbuki bizim çocukların tavuğu resimden öğrenmeğe ihtiyacı var mı?*" Öte yandan Mehmed Emin Bey de, Osmanlı eğitim teşkilatının hayata uygun olmadığı kanaatindedir. Ona göre, eğitim sisteminin köyde ve şehirde aynı olması büyük bir hatadır. Zira köy çocuklarının senede sekiz aylarını

⁵⁶³Ahmet Şerif, *Arnavudluk'da Sûriye'de ve Trablusgarb'de Tanin*, s.149-152.

⁵⁶⁴Ethem Nejad, *Terbiye-i İbtidaiye Islahatı*, Keşişyan Matbaası, İzmir 1331.

tahsil devresi içinde geçirmeleri mümkün değildir. Bunun için yazar, köylerde daha esnek bir eğitim düzenine geçilmesini teklif etmektedir.⁵⁶⁵

II. Meşrutiyet dönemi Türk eğitim tarihi açısından son derece önemli belgeleri ihtiva eden *Maarif Hakkında Layihalar*'da ise öğretmen sorunu hakkında şu satırları okuyoruz:

“Meşrutiyetten sonra tâli tedarisatın ne için terakki edemediğini anlamak için 10 Temmuz inkılâbına kadar çıkmak icâb eder. Meşrutiyetten evvel muallimlik hür bir sanat olduğu için memleketin zeki, kabiliyetli unsurları bu mesleğe heves etmiş, binaen-aleyh idadiler oldukça kıymetli müdür ve muallimlere mazhar olabilmisti. Meşrutiyetin ilanıyla beraber kıymetli zatlar, mebus, mutasarrıf, vâli, merkezde büyük memur olarak hayat-ı tedarisiyeden çekiliverdiler. Binaen-aleyh idadiler kıymetli muallimlerinden mahrum kaldı. Bu hâli takdir ve tâli tedarisatının seviyesini yükseltmek lüzumunu idrak eden Emrullah Efendi merhum Bağdat, Şam, Beyrut'ta olmak üzere üçü Arabistan'da, Edirne, Selanik, Üsküp ve İstanbul'da bulunmak üzere dördü Rumeli'de, beşi Anadolu'da, on iki sultani mektebi açmıştı. Bu mekteplere mevcut idadiler de hizmet-i mesbuk muallimlerden, ehliyetli gençlerden, kıymetli muallimler intihap etmeye çalıştı ve tayin eylediği muallimlere 1.500, 2.000 kuruş gibi o zamana nazaran oldukça fazla maaş tahsis edildi. Hatta Avrupa'dan tedarisatı nezaret edecek (ders nazırları) müdür-i saniler bile getirmeyi tasavvur etmişti. Emrullah Efendi bazı vilayetlerde bu sultanileri açmakla beraber, diğer yerlerdeki idadileri hale bıraktı. Memlekette bir taraftan heyet-i tedarisiyesine 1.500-2.000 kuruş maaş verilen, diğer cihetinde (500,700) kuruş maaş alan aynı gayeye hadim iki nevi tali mektebin mevcut olması tuhaf görüldü... İdadiler sultanilerden başka bir gaye, bir maksada hadim mektepler olmalıydı. Hâlbuki daha az sene-i tahsiliyeyi

⁵⁶⁵Mehmed Emin, “Anadolu Maarifi Nasıl Taammüm Edebilir?”, **Anadolu Mecmuası**, Sayı II, sene 1340, s.50-53.

haiz idadilerde sultaniler gibi darülfünuna talebe yetiştiriyordu. Bittabi bu insicamsız hal nazar-ı dikkati celbetti. Şükrü Bey'in maarif nezareti zamanında idadilere hususi bir gaye verilecek yerde onlar da hemen sultaniye kalb olundu! Bu suretle her vilayette bir sultani mektebi açılmış oldu. O sırada idare-i vilayet kanunları da çıkmıştı. Bu kanunların ahkâmına nazaran idadilerin masarifi mahalli bütçelerinden verilecekti. Livalar bu masarıftan kurtulmak ve yüksek tahsilli bir mektebe nail olmak için idadilerinin sultaniye kalbi için maarif nezaretine mütemadi müracaatta bulundular. Bu suretle ekser livalardaki idadiler de sultani oluverdi. Hâlbuki memlekette sultani mekteplerinde muallimlik, müdürlük edebilecek zatlar, evladını tali bir dereceye kadar tahsil ettirecek aileler, vesait-i tedrisiye, bina hep mahduddur. Bu miktarla memleketimizde arzu edildiği derecede yüksek pek az sultani yaşayabilir. Bu mahdud kuvveti böyle taksim edince açılan müesseseler elbette arzu edilen derecede semere veremez. Maarifimizin istikbali namına şurayı zat-ı âlilerine arz etmek mecburiyetindeyiz ki iyi bir maarif siyaseti mevcut kuvvetlerin en nafi surette taksimiyle kabil-i tatbiktir. Maarif vekâleti hemen iradesiyle memlekette istediği kadar muallim, istediği kadar mektep binası yapamaz! En meşkûr hizmet evvel emirde elinde mevcut kuvvetten en iyi bir surette istifade edebilmektedir. Bu da iktidarından fazla müessesat açmamakla mümkündür. Sultanilerin bu kadar kesreti memlekette tali tahsili ilerletmedi fakat seviyesini düşürdü...⁵⁶⁶

Satı Bey de aynı şeyden şikâyetçidir. O da Meşrutiyetin başından itibaren eğitime yeteri kadar önem verilmediğini ifade ederek, Maarif Nezareti'nde sağlam bir düzen kurulamadığı için eğitim teşkilatında arzu edilen ıslahatların bir türlü yapılamadığı kanaatindedir.⁵⁶⁷ Nitekim bu durumun mahsurları görüldüğü için Şura-yı

⁵⁶⁶Mehmed Emin, İsmail Hakkı, "Umur-ı Maarif Vekâlet-i Celilesine", **Maarif Hakkında Layihalar I**, s.52.

⁵⁶⁷Satı, "Terbiye-i Âvâm İçin", **Tasvir-i Efkâr**, 30 Temmuz 1909.

Devlet 1913'te her nazır değişikliğinde nezaret teşkilatının değişmemesi yolunda bir karar almak zorunda kalmıştır.⁵⁶⁸ Ancak bu kararın da maarif teşkilatında bir süreklilik sağladığını söylemek mümkün değildir. Nitekim çok sonraları Hamdullah Suphi, “tedrisatımız umumî bir zaaf içindedir. Yalnız dinî tedrisat değil, bütün tedrisat hep gevşek vaziyettedir. Muallimlik mesleği muallimlerimize sefaletten başka bir şey temin etmiyor [...] Tedrisat-ı iptidaiyeyi, umumiyetle kadınlarımızın eline vermek çok faydalı bir tedbir olacaktır” demiştir.⁵⁶⁹ Hüseyin Cahit de eğitim teşkilatındaki düzensizlikten dert yanmaktadır:

“Kör döğüşü tabiri mevcut olmasaydı maarifin hâline bakarak bunu icat etmek lazım gelecekti. Maarifte çalışma, yazıp çizme eksik değil, fakat bu savt-ı musiki ile âdi bir patırtı arasındaki fark ne ise ve muntazam bir maksad-ı muayyene hâdim çalışma ile bu hay ve huy-ı aklâm arasındaki fark da odur. Nezarete hiç kimsenin birbirinden haberi olmadığını gösterecek ahvâldendir ki Maarif Nezaretinin bu sene Meclis-i Mebusana gönderdiği bütçeyi devâir-i âidesi, nezaretin erkân-ı memurîni görmemiştir. İdare-i dâhiliyesi bu kadar müşevveş, taksim-i âmâli bu derece mensi olan bir dâirenin intizam dâiresinde bir fikr-i takip ile iş beklemek bittabi hatadır. Bundan dolayıdır ki Maarif Nezaretinde Emrullah Efendi gibi şahıs itibariyle hakikaten muhterem, fâzıl ve memleketimizde emsâli nâdir bir nazır bulunduğu hâlde maarif umuru bu kadar müşevveştir. Eski zamanın elifbayı ezbere okuyacak derecede eser-i dirâyet nazırlarını aratacak bir şekildedir. Maarif Nezareti her hâlde mekâtib-i sultaniyeyi açmağa azmetmiş, ihtimâl ki kendisine bu husustaki muvaffakiyetsizliğinden dolayı itiraz eden gazetelere işte muvaffak oldum

⁵⁶⁸“Maarif Teşkilatı”, **Sabah**, 14 Şubat 1913; Ergün, **II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketleri**, s. 161; Erdoğan, “Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı I”, s.219-220.

⁵⁶⁹“Hamdullah Suphi Beyefendinin Maarife Dair Nokta-i Nazarları”, **Sebilü'r-Reşad**, Adet 477, C.19, 23 Nisan 1337, s.90-92.

tarzında mütefâhirâne bir cevap vermek istiyor. Onun için rüştiye çocuklarına sınıflar atlatarak mekâtib-i sultaniyenin birinci devresine girmek istiyor. Programı tadil ediyor ve bunu yolluyor. Bütün bu icraat ise eyyam-ı tatiliyede yapılmak lazım gelirken sene ortasında yapılıyor. İkinci devre ise kemâfissâbık idadi programları tedris olunacak, hitam-ı tedrisatta talebeye idadi şهادetnâmesi verilecekmiş. O hâlde bu kadar gürültü ne oldu? İdadilerin adını değiştirip sultani yapmak için mi bu kadar masraf ihtiyar ettik? Bu kadar zaman kaybettik? Her tarafta çocuklar kitapsız, programsız, muallimsiz beklediler durdular ve elan bekliyorlar ve bu ne vakte kadar?”⁵⁷⁰

II. Meşrutiyet dönemi öğretmen açığının çok fazla olduğu bir dönemdir. Ancak bu ihtiyacın ne oranda olduğunu tespit etmek mümkün değildir. Zira II. Meşrutiyet yıllarında öğretmenlere ilişkin istatistiklerde tutarlılık yoktur. Üstelik istatistik belgeleri güvenilir kaynaklar sayılamaz.⁵⁷¹ Örneğin Maarif Nezaretinin yayınladığı istatistiklerde ülkedeki 4486 iptidaide 6872 erkek, 1154 kadın öğretmen olduğu görülmektedir. Ayrıca bu istatistiklerde ülkedeki Müslim hususi iptidai mekteplerinde 2749 muallim ve 188 muallime bulunmaktadır.⁵⁷² Hâlbuki muallimde çıkan bir yazıda

⁵⁷⁰Osman Nuri, **Maarif**, C.III-IV, s.1433-1434.

⁵⁷¹İstatistik cetvellerindeki tutarsızlıklar için bakınız: **BOA, MF. İST. 10/6, 29 Receb 1328/6** Ağustos 1910; **BOA, MF. İST. 10/11, 25 Şaban 1328/1** Eylül 1910; **BOA, MF. İST. 10/53, 26 Zilkade 1328/29** Kasım 1910; **BOA, MF. İST. 11/18, 26 Rebiü'l-evvel 1329/28** Mayıs 1911; **BOA, MF. İST. 11/68, 1 Cemaziye'l-âhir 1329/30** Mayıs 1911; **BOA, MF. İST. 11/19, 27 Rebiü'l-evvel 1329/26** Mayıs 1911; **BOA, MF. İST. 11/48, 14 Cemaziye'l-evvel 1329/13** Mayıs 1911; **BOA, MF. İST. 12/49, 16 Safer 1330/5** Şubat 1912; **BOA, MF. İST. 15/5, 12 Şevval 1332/3** Eylül 1914.

⁵⁷²Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Kalemî, **1329-1330 Senesine Mahsus Maarif-i Umumiye İhsaiyat Mecmuasıdır. Haritalı Olarak İkinci Defa Neşr Edilmiştir.** Matbaa-i âmire, Darü'l-hilafeti'l-aliye, 1336; karşılaştırınız: Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat

aynı ders yılında ilkokullarda 6255 erkek 1000 kadın öğretmenin bulunduğu kayıttır. 1913-14 ders yılında İstanbul ve taşrada 36 sultani vardır. Buralarda 408 kişi idare heyetinde 776 kişi tedris heyetinde görünüyor. Ülkedeki 59 idadide ise 500 kadar öğretmen ve 200 kadar yönetici görevlidir. Darülmualliminlere gelince 1913-14 ders yılında sayıları 21'dir. Yüksek okullar İstanbul Darülmuallimin-i âlîsi dâhil 16'dır ve 373 öğretmen bulunmaktadır. Azınlık ve yabancı okullara gelince, aynı ders yılında gayrimüslim cemaatlere ait 2596 özel okulda dört binden fazla öğretmen bulunuyordu. 215 yabancı ilkokul ve 806 öğretmen vardı.⁵⁷³

1911'de Sadaret, Maarif Nezaretine Arnavutluk, Arabistan ve Kürdistan vilayetlerinde acilen iptidai mekteplerinin açılmasına dair bir tezkere göndermiştir. Söz konusu tezkereye Maarif-i Umumiye Nazırı namına müsteşar tarafından verilen cevapta adı geçen bölgelerde Osmanlı eğitiminin başta okul ve öğretmen yokluğu olmak üzere temel sorunlarına temas edilmektedir. Denilebilir ki, belge Osmanlı ilköğretiminin ana sorunlarının bir özeti gibidir. Belgede özetle şunlar söylenmektedir: Kürdistan mıntikasının üçte ikisinde henüz hiçbir Müslüman mektebi açılmamış ve akli başında olan ahali ve eşraf bile bu himmet ve hizmeti beklemekte bulunmuş olduklarından ne yapıp edip hükümetçe gelecek sene Van, Bitlis, Erzurum ve Diyarbekir vilayetleri dâhilinde hiç olmazsa yüz adet iptidai mektebi açılması gerekmektedir. Ancak bu mektepler 150-200 kuruş maaşlarla muallim bulunamayacağı doğaldır; bulunabilenlerin de rağbeti için biraz yüksekçe bir maaş tahsisi gerekli görünmektedir. Yüce Sadaret makamının da malumu olduğu üzere,

Kalemi, **Nezarete Merbut Mekâtib-i Umumiye ile Mekâtib-i Hususiyenin ve Müze-i Hümayun ile Müze ve Yıldız Kütüphanelerinin ve Kütübhane-i Umuminin 1328-1329 Senesine Mahsus İhsaiyat Mecmuasıdır, Haritalı Olarak Birinci Defa Neşr Edilmiştir**, Matbaa-i âmire, Darü'l-hilafeti'l-aliye 1334.

⁵⁷³Akyüz, **Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri**, s.162-163.

Osmanlı ülkesinin çoğu kısmında, özellikle de Arnavutluk, Arabistan ve Kürdistan'ın hemen hemen büyük çoğunluğunda maarif, taliye ve âliye derecelerindeki mektepler şöyle dursun ahalinin mezhepleri hakkında malumat edinebilecekleri iptidailer bile, üzümlere söylemeli ki, açılmamıştır. Ayrıca açılmış olan mekteplere muallimler tayin etmeye de imkân bulunmamıştır. İki sene önce bütün vilayet merkezleri ile bazı önemli liva merkezlerinde memleketin ihtiyaç duyduğu iptidai muallimlerini yetiştirmek üzere Darümualliminler açılmış ve imtihan sonucunda ehliyetini ispat eden bir hayli kimseye de muallimlik ehliyetnamesi verilerek peyderpey açılan iptidai mekteplerine tayin edilmiştir. Darümuallimlerden gelecek sene mezun olacak muallimlerle bu konudaki ihtiyacın günden güne azaltılması tabii görünüyorsa da sadece Kürdistan'da açılması gerekli görülen yüz iptidai mektebine Arabistan ve Arnavutluk'ta da bir an evvel açılması lazım gelen mekteplerin eklenmesi durumunda bütçeye iptidai eğitimi için ayrılan tahsisata birkaç misli kadar daha ilave edilmesi gerekecektir. Hâlbuki bu mekteplere lazım olan muallimler ancak bir iki sene sonra bulunabilecektir. Ancak, büsbütün mektepsizlik yüzünden ortaya çıktığı açık olan sorunların ortadan kaldırılması için, iptidai eğitiminin masraflarını karşılayacak kanun uygulanmaya başlanana kadar, Arnavutluk, Arabistan ve Kürdistan vilayetlerinde acilen, mümkün olabilecek mekteplerin açılması amacıyla gelecek sene bütçesine konulmak üzere yarısı inşaat masrafları, yarısı da muallim maaşlarına karşılık olarak en azından 30.000 lira kadar bir meblağın geçen senenin iptidai tahsisatına ilave edilmesine müsaade edilmesi gerekmektedir.⁵⁷⁴

Öte yandan Suriye, Basra, Bağdat, Musul, Van, Bitlis, Mamüretülaziz vilayetleri maarif müdürlerinin Maarif Nezaretiyle yaptıkları yazışmalardan söz konusu vilayetlerde iptidai mekteplerindeki öğretmenlerin çoğunluğunun

⁵⁷⁴BOA, BEO. 3865/289843, 4 Cemaziye'l-evvel 1329/3 Mayıs 1911.

Darümuallimin mezunu olmadıkları ve Darümuallimin derslerinden zamanında başarıyla imtihan vermedikleri anlaşılmaktadır. Özellikle Dürzî köylerinde görev yapan öğretmenlerin Türkçeye vâkıf olmadıkları, iptidai programını uygulayabilecek kapasiteye sahip olmadıkları görülmektedir. Aynı yazışmalardan Maarif Nezaretinin liyakatli öğretmenler yetiştirilene ve *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati*'nin hükümleri uygulamaya konulana kadar “istisnaiyet-i mevki ve zaruret-i mücebbire” sebebiyle söz konusu vilayetlerde, şimdilik, imtihan veremeyen, imtihan cetvelleri eksik olan kişilerin de muallimliğe kabul edilmesine müsaade ettiği görülmektedir.⁵⁷⁵

Nitekim Aydın ve Hüdavendigâr vilayetleri maarif müfettişinin 7 Haziran 1330 tarihli tahriratından söz konusu vilayetlerde öğretmenlerin arzu edilen ehliyete sahip olmadıkları anlaşılmaktadır.⁵⁷⁶ Bu durumun en önemli sebeplerinden biri özellikle idadi mekteplerinde meslekten öğretmen olmayanların derslere girmeleridir. Öğretmen yetersizliği sebebiyle devlet memurlarının okullarda çeşitli derslere girdikleri bilinmektedir.⁵⁷⁷ Ancak öğretmen yetersizliğinin tek sebebi yeteri kadar öğretmen yetiştirilememesi değildir. Maaşların düşük olması sebebiyle öğretmenliğin yeteri kadar ilgi görmediği veya bu sebeple mevcut öğretmenlerin sık sık istifa ettikleri görülmektedir.⁵⁷⁸ Örneğin Kudüs maarif müdürlüğü Maarif Nezaretine

⁵⁷⁵ **BOA, MF. İBT.** 500/23, 22 Şevval 1331/24 Eylül 1913.

⁵⁷⁶ **BOA, MF. HFT.** 1/78, 2 Receb 1332/27 Mayıs 1914.

⁵⁷⁷ **BOA, ZB.** 603/54, 7 Zilhicce 1325/11 Ocak 1908. “İdadi mektepleri muallimlerinin büyük bir kısmı memurından olduğu için imtihan-ı umumilerde gerek kendi dersleri ve gerek mümeyyizlik görevleri sebebiyle hazır bulunmaları gerekmektedir. Hem kendi derslerinin imtihan gününde hem de mümeyyizlik ettikleri derslerin imtihan günlerinde izinli sayılmaları icabetmektedir. Bu hususun bütün dairelere tebliği...”

⁵⁷⁸ **BOA, MF. MKT.** 1069/52, 8 Receb 1326/6 Ağustos 1908; **BOA, MF. MKT.** 1095/38, 3 Muharrem 1327/25 Ocak 1909; **BOA, MF. İBT.** 241/81, 15 Şaban 1327/1 Eylül 1909; **BOA,**

gönderdiği bir yazıda bu konuya temas etmiştir. Söz konusu yazıdan 1910 senesi başından itibaren Kudüs idadi mektebinde boş olan derslerin muallimlikleri için gerek vilayet civarındaki maarif müdürlüklerine gerek gazetelere gönderilen ilanlara rağmen yeterli vasıflara sahip muallimler bulunamadığını öğrenmekteyiz. Bu durumun temel sebebi olarak maaşların düşüklüğü gösterilmektedir.⁵⁷⁹ Bunun sonucunda kaçınılmaz olarak boş derslere diğer dairelerin memurları giriyorlar, ancak onlar da asli işlerinden dolayı derslere düzenli olarak devam edemiyorlardı.⁵⁸⁰

Öğretmen ihtiyacının büyüklüğüne rağmen öğretmen okullarından mezun olanların önemli bir kısmının başta maaşların düşüklüğü veya zamanında ödenememesi olmak üzere çeşitli sebeplerle öğretmenlik yapmak istememeleri⁵⁸¹ Maarif Nezaretinin bu konuda bazı tedbirler almasına sebep olmuştur. Mevzuatta yapılan bir değişiklikle öğretmen okullarından mezun olanların mutlaka öğretmenlik yapmaları için bazı zorlayıcı tedbirler alınmıştır. *Darülmualimin ve Darülmualimat Nizamnamesi*'ne göre, bu okullara leylî ve nehârî kabul edilenler mezun olduklarında eğer öğretmenlik yapmak istemezlerse tazminat ödemek zorunda kalacaklardı. Mesleğe başlayıp istifa edenler için de aynı şartlar geçerli olacaktı.⁵⁸² Öte yandan öğretmen olarak tayin edilenlerin üç sene içerisinde meslekten ayrılmaları yasaklanmaktaydı. Meslekte üç yılını doldurmadan istifa edenler ve açıkta bulunmasına rağmen teklif edilen memuriyeti kabul etmeyenlerin öğretmenlik

MF. TLY. 236/25, 23 Receb 1328/31 Temmuz 1910; **BOA, A. MTZ. KB.** 3/117, 17 Zilkade 1332/7 Ekim 1914.

⁵⁷⁹**BOA, MF. TLY.** 236/25, 23 Receb 1328/31 Temmuz 1910.

⁵⁸⁰**BOA, MF. TLY.** 236/37 23 Receb 1328/31 Temmuz 1910.

⁵⁸¹**BOA, MF. İBT.** 284/50, 3 Ramazan 1328/8 Eylül 1910; **BOA, MF. İBT.** 335/6, 6 Şaban 1329/2 Ağustos 1911.

⁵⁸²**Darülmualimin ve Darülmualimat Nizamnamesi**, madde, 35.

şehadetnameleri Tedrisat-ı İbtidaiye Meclislerince geçici olarak veya süresiz iptal edilecekti.⁵⁸³ Ancak bu tedbirler bile öğretmenlerin istifasını durduramamıştır. Bu sebeple Maarif Nezareti üç yıl olan mecburi çalışma süresini sekiz yıla çıkarmak zorunda kalmıştır.⁵⁸⁴

Maarif Nezareti'nin öğretmenlik mesleğine girenlerin istifasını önlemek veya öğretmen okullarından mezun olanları öğretmenlik yapmaya zorlamak amacıyla aldığı tedbirlerin arzu edilen sonucu vermediği, öğretmen ihtiyacının artarak devam ettiği bilinmektedir. Nitekim *Yeni Fikir* dergisinde Maarif Nezaretinin söz konusu çalışmaları eleştirilmiş ve öğretmenlerin içinde buldukları zorluklardan derginin çeşitli sayılarında sık sık bahsedilmiştir. Örneğin derginin 15 Mart 1330/28 Mart 1914 tarihli sayısında aşağıdaki satırları okuyoruz:

“Maarif Nezareti Darümualliminlerden mezun olan iptidai muallimleri için bir ilan yaptı. Dedi ki, ey muallimler, on sene bana hizmet edeceksiniz, başka hiçbir iş tutmayacaksınız, hatta hususi mekteplerde bile hocalık edemeyeceksiniz, anlaşıldı mı? Dediğimizi dinlemezsiz şöyle ederiz, böyle ederiz... Çok iyi mademki bu muallimleri yetiştirmek için nezaret çok para sarf etmiştir, şimdi onlardan istifade etmek ister (...)”

“Darümualliminlerden mezun olan pekçok kişi aç ve açıkta geziyor, çok defa müracaat etmelerine rağmen bir yere tayin edilmemişler. Nezaret tarafından bir sürü muallimler vilayetlere gönderiliyor, bunların ekserisinin elinde Nezaret tarafından tasdik edilmiş, hükümet Darümualliminlerinin resmî şehadetnamesi var ve bu şehadetnameler Meşrutiyetin ilanından sonra verilmiş. Bu muallimler vâlinin gazabına uğruyorlar. Evet, siz niye buraya geldiniz, diyor, tayin etmiyor. Ceplerinde metelik kalmayan zavallı muallimler hanlarda bitleniyorlar. Ölmek

⁵⁸³ **Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati**, 50. Madde.

⁵⁸⁴ Aytekin, , **İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi**, s.157-158.

için kati cevap bekliyor, valiye tekrar tekrar müracaat ediyorlar. Vali gene kızıyor, imtihan imtihan diye bağıyor. Muallimler mecburen dönüyor, İstanbul niye döndünüz, diyor. Madem avdet ettiniz, giderken size verilen harcırahları geri veriniz. Bir muallimin idarehanemize gönderdiği mektubu aynen buraya koyuyoruz: ‘Beni Nezaret Gümüşhane’ye gönderdi. Şimdi [...] Karyesi muallimiyim. Beş aydır buradayım, şimdiye kadar on para maaş vermediler. Rumeli’nden gelen muallimlerde benim gibi kaldılar, tahammül edilemeyecek haldeyiz. [...] Nezaret bizi buraya gönderirken çok çalışmaktan, fedâkarlıktan bahsetti, hâlbuki bunlar hep lafmış, hocaya da ihtiyaç yokmuş. Burada çiftçilik yapacağım veya bir dükkâncının yanında iş bulacağım. Aziz, mukaddes mesleğimi terk ettiriyorlar.’ Elde bu kadar çalışmak isteyen, mesleğini terk etmek istemeyen muallim varken biz bunları bırakıp, aç kalmamak için başka mesleğe girenleri topluyoruz. [...] Hususi mekteplerde çalışan Darümuallimin mezunlarına gelince, bunlar gene memleketin terbiye ve irfanına vakitlerini hasretmişlerdir. Maksat hususi veya umumi mektepler vasıtasıyla vatana faydalı insanlar yetiştirmek değil mi? Darümuallimin mezunları hususi mekteplerde de bunun için çalışırlar.’⁵⁸⁵

Ömer Fuad da, *Sebilü’r-Reşad*’da yayımlanan “Kirmastı Kazası Köy Mektepleri” isimli yazısında Osmanlı taşrasındaki öğretmen sorununa temas etmektedir. Ömer Fuad, Kirmastı kazasındaki okulların birkaçında Rumeli’den gelen, ekseriyetle köylüler tarafından tutulan muallimler bulunduğunu, bazısında ise muallimin, hocanın adının bile işitilmediğini söylemektedir. Üstelik ona göre, ahali son derece acınacak bir vaziyettedir. Ömer Fuad’a göre, devlet köylünün ayağına ancak cebinden parasını ya da öküzünün yanbaşıdan çocuğunu almak için gitmektedir. Öte yandan anlattığı kısa bir anekdot Müslüman taşra ahalisinin eğitime

⁵⁸⁵“Muallimlere Mahsus Bir İlan” **Yeni Fikir**, C.III, Sayı 20, 15 Mart 1330/28 Mart 1914, s.648-649.

bakışını ve Osmanlı mekteplerinde okuma yazma sorurunu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Buna göre, bir baba Ermeni bir bakkaldan alışveriş yaptıktan sonra, Ermeni bakkalın küçük çocuğunun kâğıt üzerinde hemen hesap yaptığını görerek hayret içinde kalmıştır. İmam Efendi'ye kendi çocuğunun uzun zaman okula gitmesine rağmen hâlâ niçin sayıları bile öğrenemediğini sormuş ve İmam Efendi'den şaşırtıcı bir cevap almıştır: “*Sen onlara bakma, onlar gâvurdur, dünya onların olmuş*”tur.⁵⁸⁶

Ömer Fuad, köy imamlarının çoğunun terbiye, ahlak ve irfan yönünden ahaliden daha geri oldukları kanaatindedir. Köylüler yalnız başlarına kalsalar onlar için daha iyi olur, en azından başlarının çaresine bakmaları gerektiğini anlarlar. Hâlbuki diyor, nasıl olsa imam var diye kendilerini her şeyden kurtulmuş saymaktadırlar. Köy imamlarının büyük çoğunluğunun aynı zamanda köylerde muallimlik yaptığını hatırlamak yazarın sözlerini daha da çarpıcı yapmaktadır. Ömer Fuad, “*elinde sopa belinde kama*” ile Reji kolculuğu yapan bir adamın başına bir sarık geçirilerek bir köyün imamı yapıldığını söyleyerek tekrar köy imamlarının cehaletine vurgu yaptıktan sonra Hristiyan papazlarıyla imamların bilgi seviyeleri arasındaki büyük uçuruma vurgu yapmaktadır. Ona göre, Hristiyan köylerinde eğitim seviyesinin yüksek olmasının sebepleri arasında papazların iyi eğitim almış olmalarının da büyük etkisi vardır. “*Bir papas efendiyi inceleyiniz, ya Darülfünun mezunudur ya da en yüksek papas mektebinden.*” Ömer Fuad'a göre Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki en önemli farklardan biri de Müslümanların çocukların eğitimine dair her şeyi devletten beklemeleridir. Müslümanlar devlet bize bakmıyor diyorlar, Hristiyanlara devlet mi bakıyor da mektepleri bu kadar muazzamdır, diye seslenmektedir.⁵⁸⁷

⁵⁸⁶Ömer Fuad, “Kirmastı Kazası Köy Mektepleri”, **Sebilü'r-Reşad**, Aded 263, C.II, 12 Eylül 1329/25 Eylül 1913.

⁵⁸⁷Ömer Fuad, “Kirmastı Kazası Köy Mektepleri”.

Yeni Fikir dergisinde “Kıyafet Meselesi, Kıyafet Meselesi Hakkında Bir Genç Köy Mualliminin Derdi” başlığıyla yayımlanan bir yazı konumuz açısından oldukça dikkat çekicidir. Behram Lütfi isimli, muhtemelen bir köy öğretmeni tarafından kaleme alınan yazı, son dönem Osmanlı köylerinde görev yapan öğretmenlerle ilgili önemli tespitlerin bulunduğu bir metindir. Behram Lütfi’ye göre ise “en ziyâde düşünülecek bir mesele” öğretmenlerin kıyafetleridir. Özellikle de köy öğretmenlerinin. Behram Lütfi’nin yazısı, modernleşme döneminde gerek *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* gerekse Usul-i Cedid uyarınca yalnızca öğretmen okullarından mezun olanlara öğretmenlik yapma hakkının tanınmış olmasına rağmen köy öğretmenlerinin niçin ekseriyetle sarıklı olduklarına açıklık getirmesi açısından üzerinde durulması gereken bir yazıdır.⁵⁸⁸ Somel’e göre, son dönem hatırat metinlerinde iptidai ve rüştiye öğretmenlerinden sıklıkla sarıklı olarak bahsedilmesi dikkat çekicidir. Somel, bu durumun iki şekilde açıklanabileceği kanaatindedir: Birincisi, söz konusu öğretmenlerin bir kısmının ilmiyeye mensup kimselerden oluşması ihtimalidir. İkinci ihtimâl ise, öğretmen azlığından ötürü taşradaki ulema arasından işe alınmış muallimlerdir.⁵⁸⁹ Ancak Somel’in söylediklerine üçüncü bir ihtimal daha eklemek gerekmektedir: Üçüncü ihtimal, *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*’nin ve Usul-i Cedidin kâğıt üzerinde kalmış olmasıdır. Mevzuata rağmen -özellikle taşrada- nizamnameler aleyhinde bir fiili durumun var olduğudur. Nitekim merkezi idarenin kolunun uzanmadığı yerlerde bu tip uygulamaların olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Behram Lütfi’nin söz konusu yazısı bu konuya açıklık getirmektedir. Önemine binaen Behram Lütfi’nin yazısından uzunca bir alıntı yapmak daha açıklayıcı olabilir:

⁵⁸⁸Behram Lütfi, “Kıyafet Meselesi, Kıyafet Meselesi Hakkında Bir Genç Köy Mualliminin Derdi”, *Yeni Fikir*, C.II, Sayı 11, 1 Mayıs 1329/14 Mayıs 1913, s. 488-489.

⁵⁸⁹Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi*, s.301.

“Bugün en ziyade düşünülecek bir mesele varsa o da muallimlerin kıyafetleridir. Bilhassa köy muallimleri! Köylere giden muallimler içinde, genç, ihtiyar, sarıklı, sarıksız her çeşidi bulunur. Birçok köyler gördüm ki, köy, imamıyla mekteb muallimi arasında hiçbir fark göremiyor. Bu fikir köylülerimiz arasında o derece kuvvetleşmiştir ki, kâbilini bulsalar, zavallı genç muallimlere ölülerini bile yıkatacaklardır.”

“Bundan başka, Darümualliminlerden yetişen gençler, köye gider gitmez, başına bir sarık, arkasına bir cübbe giymeye mecbur oluyor. Eğer bunu yapmazsa vay haline! Bir saat bile köyde oturamaz, buna sebep köy imamlarının malumat-füruşluğu, daha doğrusu menfaat-i şahsiyesidir.”

“Hoca Efendi, vaaz ediyorum diye Mızraklı İlmihali köylüye başdan aşağı okuttuktan sonra, kendimi göstereyim fikriyle köy muallimini çekiştirmeğe başlıyor. Cami köşesinde sıkılmadan, ‘hoca sarıksız, sakalsız olur mu? Ne zamana yetiştik be Müslümanlar! Çocuklarımız dinsizlerin eline kaldı,’ söylediklerini kendi kulağımla işittim. Rica ederim köylüler her gün böyle fikirlerle zehirlenirse köy imamıyla, köy muallimi tefrik edilmezse ve bu böyle devam ederse, genç muallimlerden istifade beklenir mi?”⁵⁹⁰

Yazının devamında Behram Lütfi, Maarif Nezaretinin köylerin maarife olan ihtiyacını düşünerek genç muallimleri hep köylere tayin etmek taraftarı göründüğünü ve öyle de yaptığını söylemektedir. Lütfi’ye göre, bu milleti yükseltecek olan şey toptan, tayyareden, zırhlıdan, ordudan evvel, köy mektepleri ve köy muallimleridir. Ona göre, terakki eden milletlerin tamamı iptidai mektepleri sayesinde yükselmiştir,

⁵⁹⁰Behram Lütfi, “Kıyafet Meselesi, Kıyafet Meselesi Hakkında Bir Genç Köy Mualliminin Derdi”.

bunun inkâr edilemez bir hakikat olduğunu söylemektedir. “*Müdafaa-i milliye ordularını muallimlerden başka hiçbir kuvvet yürütmeğe muvaffak olamaz.*”⁵⁹¹

Behram Lütfi, muallimlerle hocaların tefrik edilmesi için muallimlerin kıyafet işinin çözülmesi gerektiği kanaatindedir. Maarif Nezaretinin bu meseleyi dikkate almasını ümit ettiğini söyleyen yazar, bu iş çözüme kavuşursa genç muallimlerin hiçbir gürültüye maruz kalmadan göğüslerini gererek köylere gideceklerine ve oralarda çalışacaklarına inanmaktadır. Çözüm önerisi şudur: Muallimlerin kıyafetleri zâbitlerin kıyafetinden aşağı olmamalı, askerlikte nasıl ki rütbeye göre bir sınıflandırma varsa benzeri bir sınıflandırma muallimler için de olmalıdır. Hatta diyor, bir muallim resmi günlerde küçücük ordusuna kumanda ederken kılıç bile takabilir. “*Bu asker memleketinde mutlaka bu lazımdır.*” Muallimlerin de askerler gibi resmi elbiseleri olmalı ve bu elbiseyi hiçbir zaman çıkarmamalıdır. Muallimler topluma örnek kişiler oldukları için kahve, gazino gibi sefil kimselerin oturdukları yerlere katiyen giremeyeceklerdir. Böyle yerlerde görülen muallimler meslekten atılacaktır. Böylece muallim denilince akla namuslu, ahlaklı, terbiyeli, pek muhterem bir adam gelecektir. Kıyafetinden muallim olduğu bilinecek ve köye gittiğinde doğal olarak köylüler tarafından, imamdan daha çok itibar görecektir.⁵⁹²

II. Meşrutşiyet döneminde öğretmenlerin en önemli sorunlarının başında, şüphesiz, öğretmen maaşlarının düşüklüğü ve öğretmenlerin zamanında maaş

⁵⁹¹Behram Lütfi, “Kıyafet Meselesi, Kıyafet Meselesi Hakkında Bir Genç Köy Mualliminin Derdi”.

⁵⁹²Behram Lütfi, “Kıyafet Meselesi, Kıyafet Meselesi Hakkında Bir Genç Köy Mualliminin Derdi”.

alamamaları gelmekteydi.⁵⁹³ Nitekim Namık Ekrem, öğretmenliğin bir meslek olarak görülmediğini, Darülmuallimin mezunlarına gereken önem verilmediği için geçimlerini bile sağlamakta zorlandıklarını, herkesin öğretmenlik mesleğini kolaylıkla yapılabilecek bir iş olarak gördüğünü söylemektedir. “*Her gün gazetelerde ilanlar var, 20 saat ders, 500 kuruş maaş erbab-ı ihtisas aranyor. Talip eden müracaat eden? Kim gider kim talip olur? Bugün taşradaki mektepler muallimsizlik yüzünden kan ağlıyor.*”⁵⁹⁴

Öte yandan öğretmen açığını kapatmak için medrese mezunlarının da iptidai muallimi olarak istihdam edildiği bilinmektedir. Örneğin Bilecek sancağına bağlı Yarhisar nahiyesi iptidai mektebi muallimliğine Bursa Hamidiye Medresesi mezunlarından birinin atandığı, söz konusu kişinin memuriyetinin tasdik edildiğine ve tercüme-i hâl varakasının sicill-i ahval idaresi tarafından dosyaya eklendiğine dair Maarif Nezaretince, Hüdavendigâr vilayeti maarif müdürlüğüne gönderilen yazıdan anlaşılmaktadır. Söz konusu yazışma medrese mezunlarının da ihtiyaç duyulduğunda iptidai muallimi olarak tayin edildiklerini göstermesinin yanısıra, idareleri mahalline bırakılan iptidai mekteplerine mahallince tayin edilen öğretmenlerin memuriyetlerinin merkezce tasdik edildiğini göstermektedir. İptidai mekteplerinin finans kaynakları ve

⁵⁹³**BOA, MF. MKT.** 1066/81, 21 Cemaziye'l-âhir 1326/21 Temmuz 1908; **BOA, MF. MKT.** 1070/27, 12 Receb 1326/10 Ağustos 1909; **BOA, MF. MKT.** 1074/34, 1 Şaban 1326/29 Ağustos 1908; **BOA, MF. MKT.** 1091/53, 18 Zilhicce 1326/11 Ocak 1911; **BOA, MF. MKT.** 1094/56, 29 Zilhicce 1326/22 Ocak 1909; **BOA, MF. MKT.** 1115/15, 21 Rebiü'l-evvel 1327/12 Nisan 1909; **BOA, MF. MKT.** 1185/124, 21 Cemaziye'l-evvel 1331/28 Nisan 1913; **BOA, MF. MKT.** 1198/5, 21 Cemaziye'l-âhir 1332/17 Mayıs 1914.

⁵⁹⁴Namık Ekrem, **Anadolu'da Bir Cevelan**, s.46-47.

idareleri mahalline bırakılmış olmakla birlikte en azından bu konuda merkeziyetçi bir anlayışın var olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁹⁵

Merkezî idare imparatorluğun en uzak bölgelerinde olsa bile bütün mekteplerin sayısını, muallimlerin aldıkları maaş miktarını ve mezun oldukları okulların türünü öğrenmek istiyor, muallimlik ehliyetnamesi olmayanların ve usul-i cedide göre eğitim yapmayanların çeşitli yollarla bu konuda eğitim almalarını sağlamaya çalışıyordu. Nitekim Maarif Nezareti, 1909 yılında bu konuda bir çalışma yapmayı düşünmüş, maarif müdürlerine şهادetnamesi bulunmayan iptidai muallimlerini tatil döneminde liva ve vilayet merkezlerine toplayarak bunlara usul-i cedide göre eğitim vermek konusunda ders verilip verilemeyeceğine dair görüş sormuştur. Buna göre, taşrada Darümuallimin-i iptidailer açılana kadar mevcut iptidai mektepleri muallimlerinin tatil dönemlerinde vilayet, kaza ve liva merkezlerinde toplanması ve bunlara kazalarda rüştiye, liva ve vilayet merkezlerinde idadi müdür ve muallimleri tarafından usul-i

⁵⁹⁵**BOA, MF. MKT.** 1119/68, 6 Rebiü'l-âhir 1327/27 Nisan 1909; Maarif Nezaretinden, Bâb-ı Meşihate yazılan 10 Şubat 1326/23 Şubat 1911 tarihli bir yazı konumuzla ilgili dikkat çekici bilgiler ihtiva etmektedir. Belgede kısaca şunlar söylenmektedir: “İptidai mektepleri muallimlerine fevkaledede ihtiyaç olduğu ve Kastamonu vilayet merkezinde açılacak olan Darümuallimin-i iptidai de söz konusu ihtiyacı karşılamaya kâfi gelmediğinden bahisle Kastamonu, Çankırı ve Sinop merkezlerinde bulunan medreselerden birer münasibinin iptidai mekteplerine muallim yetiştirmek amacıyla Darü't-tedris unvanıyla işgal ve istimal edilmek istendiği Kastamonu vilayeti umum meclisince tanzim edilip gönderilen mazbatada bildirilmiştir. Söz konusu mazbataya bakılarak medreselere bazı derslerin ilavesiyle bunların Darümuallimin haline getirilmek istendiği anlaşılmıştır. Ayrıca Meşihatçe medreselerin ıslahına teşebbüs edildiği de haber alındığı için bu konudaki mütalaanızı ifade etmeniz lazımdır...” Bakınız: **BOA, MF. MKT** 1167/45, 24 Safer 1329/24 Şubat 1911. Meşihatın ilgili yazıya ne cevap verdiğine dair kayıt yok.

cedide göre kıraat, malumat-ı medeniye ve fenniye, hesap, tarih, coğrafya derslerinden eğitim verilmesi öngörülüyordu. Vilayet maarif müdürlerinin Maarif Nezaretinin bu tasarısına verdikleri cevaplar üzerinde durulması gereken bilgiler ihtiva etmektedir.⁵⁹⁶

Örneğin Halep maarif müdürü, 20 Mayıs 1325/2 Haziran 1909 tarihli cevabı yazısında Maarif Nezaretinin düşüncesinin son derece yerinde olduğunu, tatbiki halinde faydalı olacağını ancak taşrada bulunan mekteplerin memur ve muallimlerinin mekteplerin açılma zamanında işlerinin başında olmak şartıyla tatil döneminde maarif müdürüne bilgi vererek istedikleri yere gideceklerine dair Meclis-i Maarif⁵⁹⁷ kararı bulunduğunu hatırlatmıştır. Ona göre, merkez ve kazalarda bulunan idadi müdürleriyle rüştiye muallimlerinin tatil zamanında mekteplerinde olamayacakları ve bu sebeple istenilen neticenin elde edilemeyeceği açıktır. Öte yandan, sene içinde yorulan mektep memurlarının iki ay kadar diledikleri bir yerde dinlenmeleri son derece normaldir.⁵⁹⁸

Diyarbakır vilayeti maarif müdürü ise 26 Mayıs 1325/8 Haziran 1909 tarihli cevabında, vilâyet dâhilindeki iptidai mekteplerinin buldukları mevkilerin çoğununun bağlı buldukları vilâyet, liva, kaza ve nahiye merkezlerine otuz, otuz beş saatlik mesafede olduğunu, oysa mekteplerin tatil döneminin nihayet kır beş günden ibaret bulunduğunu söylemekte, sürenin yetersizliğinden bahsetmektedir. Üstelik yaz

⁵⁹⁶**BOA, MF. MKT.** 1119/30, 24 Receb 1327/11 Ağustos 1909; ayrıca bakınız: **BOA, MF. MKT.** 1119/68, 6 Rebiü'l-âhir 1327/27 Nisan 1909; **BOA, MF. MKT.** 1130/29, 28 Cemaziye'l-evvel 1327/15 Haziran 1909.

⁵⁹⁷Meclis-i Maarifin Osmanlı eğitim teşkilatındaki yerine dair ayrıntılı bilgi için bakınız: Uğur Ünal, **Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

⁵⁹⁸**BOA, MF. MKT.** 1119/30, 24 Receb 1327/11 Ağustos 1909.

döneminde bölgenin aşırı sıcak olmasından dolayı iptidai muallimlerinin söz konusu derslerden istifade etmelerinin mümkün gözükmediğini bildirmektedir.⁵⁹⁹

Trabzon maarif müdürünün 24 Mayıs 1325/6 Haziran 1909 tarihli cevabı çok daha dikkat çekicidir. Trabzon vilayetindeki kaza, liva ve nahiye merkezlerinde bulunan iptidai muallimlerinin çoğunun Darülmuaallimin mezunu olduğunu söyleyen maarif müdürü, köylerdeki iptidai muallimlerinin ise ekseriyetinin usul-i cedide göre eğitim vermek konusunda yeterli olmadıklarını söylemektedir. Ancak söz konusu muallimlerin çoğu Of kazasının köyleri ahalisinden oldukları için tatil döneminde köylerinde ziraatla meşgul olmaktadır, dolayısıyla, maarif müdürüne göre, bunlara ziraati terk ettirip kaza merkezlerine toplamak mümkün gözükmemektedir.⁶⁰⁰

Hüdavendigâr maarif müdürünün 20 Mayıs 1325/2 Haziran 1909 tarihli cevabı yazısı, Osmanlı taşrasında köy öğretmenlerinin durumunu tespit edebilmek için son derece çarpıcı bir örnektir. O da, diğer maarif müdürleri gibi tasarının uygun olduğunu söylemekle birlikte, uygulanamayacağı kanaatindedir. Maarif müdürüne göre, öncelikle rüştiye muallimleri içerisinde muktedir ve faal olanları çok az olduğu için bunlardan tam olarak istifade etmek şüpheli gözükmektedir. Ayrıca idadi müdür ve muallimleri tarafından söz konusu usulün taliminden de yarım istifade edilebileceği açıktır; zira bunlar tatil zamanlarında izinlidirler. Hüdavendigâr maarif müdürünün asıl dikkat çeken sözleri köy iptidailerini muallimlerine dair söyledikleridir. Buna göre, köylerde bulunan muallimler aynı zamanda imamlık da yapmaktadırlar ve bunlar maarif idarelerince görevlendirilmeyip köylüler tarafından verilen münasip bir ücret karşılığında geçimlerini sağlamaktadırlar. Bunları merkezlerde toplamak için ev kirası

⁵⁹⁹BOA, MF. MKT. 1119/30, 24 Receb 1327/11 Ağustos 1909.

⁶⁰⁰BOA, MF. MKT. 1119/30, 24 Receb 1327/11 Ağustos 1909.

ve yemek parası olarak her birine yevmiye beşer kuruş vermek icab etmektedir. Bu parayı bulmak ise imkân dâhilinde değildir.⁶⁰¹

Ankara Maarif müdürü de, 12 Mayıs 1325/25 Mayıs 1909 tarihli cevabında benzeri konulara dikkat çekmektedir. Vilayet merkezi, liva ve kaza merkezlerindeki iptidai mekteplerinin muallimlerinin tamamı gerekli görülen şahadetnamelere, ehliyetlere sahiptir, ancak köylerde, eğitim-öğretim köy imamları tarafından eski usule göre yapılmaktadır. Ankara maarif müdürüne göre de, tatil dönemi hasat mevsimine ve Ramazan ayına denk geldiği için köy imamlarının merkeze toplanması mümkün değildir. Biga maarif müdürünün 11 Mayıs 1325/24 Mayıs 1909 tarihli cevabı yazısında söyledikleri de Ankara maarif müdürünün söyledikleri gibidir. O da, tasarıyı desteklemekte ancak tatil dönemi hasat mevsimine ve Ramazan ayına denk geldiği için, aynı zamanda imamlık da yapan köy iptidai mektepleri muallimlerin merkezlere toplanmasının imkânsızlığından bahsetmektedir.⁶⁰²

II. Meşrutiyet döneminde de öğretmen maaşları ve eğitim giderleri, tıpkı önceki dönemlerde olduğu gibi, merkezî devlet bütçesinden (muvazene-i umumiye) ve vilayet bütçeleri (Vilayet muvazene-i hususiyeleri) olmak üzere iki kaynaktan karşılanıyordu. Maarif Nezaretinin merkez ve taşra teşkilatı giderleri ile Darülfünun ve ona bağlı kuruluşlar, yüksek okullar, orta dereceli okulların masrafları ve öğretmenlerinin maaşları devlet bütçesinden ödenmekteydi. Vilayet bütçelerinden ise Darülmuallimin ve Darülmuallimat-ı iptidaiyelerle, tedrisat-ı iptidaiye müfettişleri,

⁶⁰¹BOA, MF. MKT. 1119/30, 24 Receb 1327/11 Ağustos 1909.

⁶⁰²BOA, MF. MKT. 1119/30, 24 Receb 1327/11 Ağustos 1909.

iptidai mektepleri öğretmenlerinin maaşları ile ilköğretime ait bütün giderler karşılanmaktaydı.⁶⁰³

Osmanlı taşrasındaki öğretmenlerin büyük çoğunluğunu oluşturan ilkokul öğretmenlerinin maaşlarının yerel bütçelere bırakılması çok ciddi sorunlara sebebiyet vermektedir. Söz konusu öğretmenler çok düşük maaşlara çalışmak zorunda kalıyorlar, üstelik genellikle de zamanında maaş alamıyorlardı.⁶⁰⁴ Bu durum yukarıda da izah edildiği gibi öğretmenlerin çok güç durumda kalmalarına yol açıyor, taşrada görev yapan öğretmenler büyük maddi sorunlarla karşı karşıya kalıyorlardı. Nitekim Meşrutiyetin başında Lazkiye mutasarrıflığına atanan Mehmet Ali Aynî, livadaki mekteplerin kapalı olduğunu hayretle gördüğünü, öğretmenlerin ekmek paralarını kazanmak için sınıfların kapılarına kilit vurarak başka işler yapmaya başladıklarını gördüğünü ifade etmektedir.⁶⁰⁵

II. Meşrutiyet döneminde öğretmenlerin sorunlarına sık sık temas eden *Yeni Fikir* dergisi de Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu Layihası'nın öğretmen maaşlarını düzenleyen maddelerinden bahisle öğretmelerin maaşlarının yetersizliğini ele almıştır:

“Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati’nde öğretmen maaşları 300 kuruştan başlamak şartıyla 1000 kuruşa kadar olmak üzere belirlenmiştir. 1000 kuruş muallimlerin zengin olması için değil, yaşaması için lazımdır. 300 kuruşluk maaş, 19 yaşında mesleğe yeni başlamış bir muallimin geçimini sağlamasına yetebilir, ancak ilerde çoluk çocuğa karıştığında bu para yetmez. Darümuallimin memurlarının maaşları da 500 kuruştan başlayıp 1000 kuruşa kadar çıkacak

⁶⁰³“Mülga Maarif Nezaretinde Mün’akid Bir Komisyon Tarafından Tertib Edilen Maarif-i Umumiye Projesi Suretidir”, **Maarif Hakkında Layihalar I**, s.124-125. Söz konusu projenin müsveddesi için bakınız: **BOA, MF. VRK.** 35/9, 1330.

⁶⁰⁴**BOA, MF. MKT.** 1132/26, 6 Cemaziye’l-âhir 1327/25 Haziran 1909.

⁶⁰⁵M. Ali Aynî, **Hatıraları, Canlı Tarihler**, C.II, İstanbul 1945, s.90.

denilmiş, bu yetersizdir. Darümuallimin hocalarına bu kadar az önem verilmesine üzüldük. Sultani ve idadi mekteplerinde en aşağı maaş 1000 kuruş iken, Darümualliminlerde en yüksek maaş bin kuruştur. Sonra Darümualliminler, Darülfünun ve Darümuallimin-i âliyeden mezun olanlar muallim tayin edilecektir deniliyor. Aynı kişiler sultani ve idadilerin her birinde muallim olmak salahiyetine zaten sahip. Şu halde Darümualliminlerin 500 kuruşluk muallimliğine hangi Darülfünun mezunu talip olacaktır? Öyle anlaşılıyor ki Darümualliminlere en geri olarak mektepten çıkmış ve ancak 500 kuruş maaş verilebilecekler muallim olacaktır. Böyle olursa çok üzücü bir durum olur. Darümualliminlere en iyi muallimleri istihdam etmeli, maaşlarını da ona göre düzenlemeliyiz. Yarın iptidai Darümuallimininden bir genç mezun olacak, bir sultaniye iptidai muallimi olacak, belki 700-800 kuruş maaş alacak, ancak onun Darümualliminindeki hocası 500 kuruş alacak. Bu memlekete Darümuallimin mi yoksa sultani mi hizmet edecektir. Maarif Nezareti Darümualliminlere ve iptidailere daha çok önem vermelidir.”⁶⁰⁶

Öte yandan *Yeni Fikir* dergisinde taşrada görev yapan öğretmenlerden gelen mektuplara da yer verilmekteydi. Örneğin Gümüşhane'nin bir köyündeki ilkokul öğretmeni beş aydır maaş alamadığından bahsetmektedir. Rumeli'den gelen ve Gümüşhane'ye gönderilen öğretmenlerin de aynı vaziyette olduğunu söyleyen mektup sahibi, büyük bir perişanlık içinde olduklarını ifade etmektedir. Geçimini sağlamak için çiftçilik yapmayı veya bir dükkâncının yanında işe girmeyi düşündüğünü söyleyen öğretmenin anlattıkları maaş sorununun ne kadar ciddi boyutlara ulaştığını göstermektedir.⁶⁰⁷

⁶⁰⁶“Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu”, **Yeni Fikir**, C.III, Sayı17, Teşrin-i sâni 1329/Kasım 1913, s.551-552.

⁶⁰⁷“Muallimlere Mahsus Bir İlan”, **Yeni Fikir**, C.III, S.20, 15 Mart 1330, s.648-649.

Mir'at-ı Maarif dergisinde de öğretmen maaşları konusunda II. Abdülhamid dönemiyle Meşrutiyet dönemi arasında bir mukayese yapılmakta, öğretmenlerin Meşrutiyetten sonra nasıl hayal kırıklığına uğradıklarından bahsedilmektedir. II. Abdülhamid döneminin aksine Meşrutiyetin ilanıyla durumlarında düzelme olacağını düşünen öğretmenler umduklarını bulamamışlardır. Zira Meşrutiyet döneminde de maaşlarda bir artış olmamış, öğretmenlerin büyük bir çoğunluğu zamanında maaş alamamışlardır.⁶⁰⁸ Bu durumun en önemli sebebi eğitimin finans kaynaklarının yetersizliğidir. Örneğin İzmit livası idare meclisince tanzim olunan mazbataya göre, liva dâhilindeki iptidai muallimlerinin ve hademelerin maaşlarının aylık 1520 kuruşa ulaştığı ancak gelirlerin birkaç parça akar icarı ve öğrencilerden toplanan ücretlerle birlikte 650 kuruştan ibaret olduğu söylenmekte, 870 kuruşluk açıktan dolayı maaşların ödenemediği bildirilmektedir. Dolayısıyla maaşların ödenebilmesi için gerekli paranın mahallî maarif hisse-i ianesinden karşılanması talep edilmekte ancak Maarif Nezareti, Maarif-i Umumiye Nizamnamesine göre iptidai mekteplerinin idaresi mahalline bırakıldığı gerekçesini ileri sürerek lazım olan paranın mahallinde bir çare bulunarak karşılanması gerektiğini söylemektedir.⁶⁰⁹

Kastamonu maarif müdürünün 6 Kânun-ı sâni 1324/19 Ocak 1909 tarihli arizasında da benzer sorunlarla karşılaşmaktadır. Söz konusu arizaya göre, vilayet dâhilindeki iptidai mekteplerinin gelirleri düzenli bir şekilde toplanamadığı için öğretmenlere üç aydır maaş verilememiştir. Maarif müdürüne göre, birkaç gün daha maaşlar ödenemezse bütün mekteplerin kapanması ihtimali vardır. Üstelik hürriyetin ilanının ahali arasında yanlış anlaşılmalara sebebiyet vermesinden ötürü maarif vergileri düzenli toplanamamaktadır. Toplanabilen para ise öğretmen maaşlarını karşılayamayacak kadar azdır. Bu sebeple maarif müdürü hisse-i maarif bakayasından

⁶⁰⁸ **Mir'at-ı Maarif**, 16 Kânun-ı sâni 1324/29 Ocak 1909, Aded 2, s.13;

⁶⁰⁹ **BOA, MF. MKT.** 1084/89, 15 Zilkade 1326/9 Aralık 1908.

kalan paranın öğretmenlerin maaşının karşılanması için Maarif Nezaretinden izin istemekte ancak nezaret bu isteğe olumlu cevap vermemektedir. Maarif Nezareti, vilayet maarif müdürlüğüne verdiği cevapta, “*hisse-i iane bakayasından bir kısmının maarif-i iptidaiyeye akar tedâriki yolundan bi'l-istizan sarfına evvelce cevaz verilmiş ise de bunun doğrudan doğruya iptidai mekteplerinin muallimlerinin maaşlarına sarfi asla caiz olmadığından söz konusu mektepler hakkında devletçe yeniden bir karar-ı umumi kabul olununcaya kadar önceden olduğu gibi idare-i maslahat olunması...*” gerektiği cevabını vermiştir.⁶¹⁰

Ankara vilayeti merkezinde bulunan öğretmenlerin de maaşlarını alamadığına dair çeşitli yazışmalar bulunmaktadır. Örneğin vilayet merkezinde bulunan ve maaşları mahallince karşılanan iki adet kız ve üç adet erkek iptidai mektebinin öğretmenlerinin de dört aydır maaş alamadıkları bildirilmektedir. Ankara valisi, mevcut iptidai mekteplerinin maaşlarına karşılık olmak üzere öğrencilerden münasip miktarda ücret alındığını ancak bu paranın öğretmenlerin maaşlarını karşılamaya yetmediğini ifade eden yazısında, maaşların Osmanlı Bankası’nda bulunan hisse-i maariften karşılanması talebinde bulunmuş ancak Maarif Nezareti bu talebe de olumlu cevap vermeyerek yine “*mahallince idare-i maslahat olunması*” tavsiyesinde bulunmuştur.⁶¹¹

⁶¹⁰**BOA, MF. MKT.** 1093/65, 25 Zilhicce 1326/18 Ocak 1909.

⁶¹¹**BOA, MF. MKT.** 1118/57, 23 Rebiü'l-âhir 1327/14 Mayıs 1909; aynı konuyu ele alan başka bir yazışma için bakınız: **BOA, MF. MKT.** 1107/4, 22 Safer 1327/15 Mart 1909; ayrıca bakınız: Cuma-i Bâlâ maarif müdürünün Maarif Nezaretine telgrafi: “Rüştiye ile köy mekteplerine ağustos 1324 başlarında tayin edilen muallimlerin memuriyetleri tasdik edildiği halde maaşlarının ödenmesi hakkında Ziraat Bankası’na henüz bir talimat verilmediği ve beş aydan beri maaş alamadıkları için görevlerini terk etmek mecburiyetinde kalan muallimlere ne şekilde muamele olunacağına bildirilmesinin mahalli maarif encümeni kararıyla arz

Öğretmen maaşlarının yeterli miktarda olmaması, özellikle de iptidai muallimlerinin zamanında maaş alamamaları ihtiyaç duyulan miktarda ilkokul öğretmenin bulunamamasına sebep olmaktaydı.⁶¹² Örneğin Halep valisi, Maarif Nezaretine gönderdiği 25 Temmuz 1325/7 Ağustos 1909 tarihli yazısında, Antep'te iptidai mekteplerinin masrafları için vücuda getirilen Antep maarif sandığının senelik gelirinin çok az olduğunu, bu parayla mektepleri çoğaltmak ve mevcutları ıslah etmek şöyle dursun on adet iptidai mektebinin öğretmen maaşlarının bile karşılanamadığını söylemektedir. Vali, öğretmenlere ancak hayatta kalacak seviyede yüzer, altmışar, kırkar kuruş maaş verilebildiğini, bu yüzden mekteplerden arzu edilen iyi sonucun alınmadığını ifade etmektedir. Üstelik söz konusu gelirden yüz liranın “*hilaf-ı usul*” olarak mahalli inas rüştiyesine tahsis edilmesi eğitimi tamamen sekteye uğratmıştır. Valiye göre bu durum, Meşrutiyetin ruhuyla çelişmektedir. Kazanın büyüklüğü dikkate alınarak yeni iptidai mektepler açılması ve mevcutların ıslah edilmesi gerektiğini söyleyen vali, bunun için söz konusu inas rüştiyesine verilen paranın emsâlinde olduğu gibi maarif-i umumiye sandığından karşılanmasına dair Antep

edildiğine dair...” 6 Kânun-ı evvel 324/19 Aralık 1908 ve Nezaretin cevabı : “Söz konusu muallimler kimlerdir, memuriyetleri ne zaman tasdik edilmiştir, maaşları nereden ve hangi emre müsteniden tahsis edilmiştir, şimdiye kadar maaş verilmemesinin sebeplerinin neden ibaret olduğunun bildirilmesi...” 11 Kânun-ı sâni 1324/24 Ocak 1909. **BOA, MF. MKT.** 1097/40, 9 Muharrem 1327/31 Ocak 1909.

⁶¹²**BOA, MF. İBT.** 284/50, 3 Ramazan 1328/8 Eylül 1910; **BOA, MF. İBT.** 390/78, 27 Ramazan 1330/9 Eylül 1912; **BOA, MF. İBT.** 335/6, 6 Şaban 1329/2 Ağustos 1911; Maaşların düşüklüğü öğretmenlerin meslekleri dışında işlerle uğraşmalarına sebep olmaktaydı. Örneğin bakınız: **BOA, MF. İBT.** 241/43, 13 Şevval 1327/28 Ekim 1909. Hakkında görevini terk ederek ticaretle uğraştığına dair şikâyet bulunan Darıdere rüştiyesinin 400 kuruş maaşlı muallim-i evveli Mehmet Nail Efendi'nin Meclis-i Maarifçe başka bir yere tayini hakkında.

kazası maarif-i umumiye komisyonunca alınan kararı ihtiva eden bir adet mazbatayı da ek olarak Nezarete takdim etmiştir. Antep valisinin, arzusu iptidai mekteplerinin ihtiyaçları için ayrılmış olan mahalli tahsisatın başka bir yere kullanılmamasıdır.⁶¹³

Cezayir-i Bahr-ı Sefid vilayeti meclis-i umumîsinin “*vilayetin umur-ı maarifi hakkında icra kılınan müzâkere neticesinde aldığı kararlara dair*” mazbatası da konumuz açısından dikkat çekicidir. Buna göre, Rodos'ta iskân olunan Girit muhacirleri için Süleymaniye-i Cedid mahallesinde bir inas iptidai mektebi inşa olunmasına rağmen henüz bir muallim tayin edilmediği anlaşılmaktadır. Buraya üç yüz kuruş maaşla bir muallim tayin edilmesi gerektiği söylenmekte ancak Müslüman ahalinin söz konusu mektebin masraflarını karşılayamayacağından mektebin masraflarının maarif idaresince karşılanması istenmektedir. Öte yandan, mazbatada, vilayet dâhilindeki iptidai mektepleri muallimlerinin büyük çoğunluğunun usul-i cedide uygun eğitim vermeye ehliyetli olmadıkları söylenmektedir. Bu sorunun çözülmesi içinse mevcutların ıslahı ve yeni muallimler yetiştirilmesi amacıyla Rodos ve Midilli idadilerine birer Darülmuallimin sınıfı ilave edilerek buradan mezun olanlarla muallim ihtiyacının karşılanması kararlaştırılmıştır. Söz konusu mazbatada üzerinde durulan konulardan biri de muallim maaşlarının düşüklüğü ve maaşlara zam yapılmasına dairdir.⁶¹⁴

Öğretmenlerin maaş konusunda yaşadıkları sorunların en önemli sebebi, şüphesiz, iptidai mektebi muallimlerinin maaşlarının mahallince karşılanmasıyla

⁶¹³**BOA, MF. VRK.** 28/111, 21 Receb 1327/8 Ağustos 1909; Antep kazası maarif-i umumiye komisyonunun ilgili mazbatası ve Maarif Nezareti'nin “mahallin muhassasatı en karib gönderileceğinden” diye başlayan cevabı için bakınız: **BOA, MF. VRK.** 28/121, 30 Receb 1327/17 Ağustos 1909.

⁶¹⁴**BOA, MF. VRK.** 31/3, 21 Rebiü'l-evvel 1328/2 Nisan 1910.

ilgiliydi. Mahalli maarif idarelerinin gelirleri ise oldukça düşüktü ve bilindiği üzere halk maarif vergilerini vermek konusunda pek istekli değildi. Öte yandan zaten düşük olan mahalli maarif gelirlerine zaman zaman merkezi idare tarafından da el konulabiliyordu. Ayrıca mahalli idareler ekonomik olarak zora düştüklerinde ilk iş olarak maarif tahsisatını düşürme yoluna başvuruyordu. Örneğin Bolu'da uzun zaman maaşlarını alamayan iptidai muallimleri adına Bolu iptidai mektebi muallim-i evveli tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen bir dilekçe konumuza ışık tutacak nitelikte bir belgedir. Buna göre, Bolu'da iptidai mekteplerinin maaşları evkaf-ı münderise gelirlerinden karşılanmaktadır. Ancak tahsisatı ve idaresi mahalli maarif komisyonu tarafından yapılan evkâf-ı münderise hâsılâtının zamanında toplanamamasından veya hiç toplanamamasından ötürü muallimler maaşlarını zamanında alamamaktadır. Bu durum ise eğitim-öğretime büyük zarar vermektedir. Muallimler ancak beş altı ayda bir maaş alabilmektedirler ve bu durumun daha kaç ay devam edeceği bilinmemektedir. Dilekçe sahibi bu durumla ilköğretimin zorunluluğu arasında büyük bir çelişki olduğunu söyledikten sonra, bu durumun da tıpkı muallimlerin hâli gibi acınacak bir vaziyet aldığını söylemektedir. Bu problemlerin çözümü için bir de teklifi vardır: İlköğretimin en önemli sorunu muallimlerin maaşlarının ödenememesi olduğu için evkaf-ı münderise gelirlerinin tahsil ve idaresinin mahalli maarif komisyonlarından alınarak devlet memurları tarafından yürütülmesi gerekmektedir. İlköğretim ancak bu sayede gelişebilir. Dilekçe sahibinin tespitlerinin doğruluğu ve sağlam bir öngörüye sahip olduğu ortadadır. Ancak söz konusu dilekçeye Maarif Nezareti'nin verdiği cevabı tahmin etmek zor olmasa gerekir: İptidai mekteplerle ilgili kanun layihasının tasdikine ve her tarafa tamim edilmesine kadar bu tip durumlarda daha önce yapıldığı şekilde muamele yapılması, yani “*mahallince idare-i maslahat olunması*” tavsiye edilmektedir.⁶¹⁵

⁶¹⁵BOA, MF. MKT. 1129/5, 26 Cemaziye'l-evvel 1327/15 Haziran 1909.

II. Meşrutiyet döneminin öğretmen maaşları konusundaki temel sorunlarından biri de maaşlarda bir standart bulunmamasıydı. Ancak okul türlerine göre bir ortalama maaş mevcuttur. Ayrıca Maarif Nezareti, tayinlerde bölgesel bir ayırım yapmamaktaydı. Asya kıtasındaki maarif memurları ve öğretmenler Avrupa vilayetlerine, Avrupa'daki maarif memurları Asya'ya tayin edilebiliyordu. Örneğin Basra Darümualliminin müdürü Drama Darümualliminin müdürlüğüne, Darama maarif müdürü ise Isparta Darümualliminin müdürlüğüne tayin edilmiştir. 1912 yılı itibariyle bazı vilayetlere tayin edilen maarif müdürlerinin maaşları ve çeşitli okullara tayin edilen öğretmenlerin maaşları şu şekilde idi:⁶¹⁶

- Diyarbakır maarif müdürü, 1200 kuruş
- Üsküp Darümuallimini muallim-i sanisi, 700 kuruş
- Edirne Darümuallimini müdürü muavinliği, 900 kuruş
- Edirne Darümuallimini muallim-i evveli, 800 kuruş
- Bursa Darümuallimini müdürü, 1200 kuruş
- Bursa Darümuallimini müdür muavini, 1000 kuruş
- Karacahisar Darümuallimini müdürü, 1000 kuruş
- Üsküp Darümuallimini muallim-i sâîsi, 600 kuruş
- Isparta Darümuallimini muallim-i sâîsi, 500 kuruş
- Erzurum Darümuallimini muallim-i sâîsi, 500 kuruş
- Basra Darümuallimini muallim-i sâîsi, 800 kuruş
- Bağdad Darümuallimini muallim-i evveli, 800 kuruş
- İşkodra Darümuallimini müdürü, 1200
- Drama Darümuallimini muallim-i sâîsi, 800 kuruş
- Adana merkez rüştiyesi muallim-i evveli, 800 kuruş
- Trabzon Darümuallimini muallim-i sâîsi, 600 kuruş

⁶¹⁶BOA, MF. İBT. 390/72, 26 Ramazan 1330/8 Eylül 1912.

Bayramiç rüştiyesi muallim-i evveli, 500 kuruş

Ankara Darülmuallimini muallim-i sânsî, 600 kuruş

İptidai mektepleri muallimlerinin maaşları ise çok daha düşüktü. Bu durumun temel sebebi ise iptidai mektepleri muallimlerinin maaşlarının mahalline bırakılmış olması⁶¹⁷ ve maaşların çoğu zaman ahaliden toplanan parayla karşılanmasının bir sonucu olarak maaş miktarının da ahali tarafından belirlenmesiydi. II. Meşrutiyet döneminin eğitim konusunu ele alan en önemli kanunu olan *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati* de iptidai mekteplerinin idaresini mahalline bırakmış, ilkokul öğretmenlerinin en önemli sorununa çare bulamamıştır.⁶¹⁸

Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati'ne göre, Darülmuallimin-i iptidaiyelerin memur ve muallim maaşları, iptidaiye mekteplerinin idare memurları ile müfettişlerin maaşları, iptidai mektepleri müfettişlerinin devir masrafları vilayet bütçelerinden karşılanacaktı. Kanuna göre, iptidai mekteplerinin muallim, muavin ve muallimleri iki yüz kuruşla mesleğe başlayacaklar, maaşları altı yüze ulaşana kadar maaşlarına her beş senede bir yüz kuruş zam yapılacaktı. Buna göre iptidai mekteplerinin muallim, muallime maaşları yedi dereceye ayrılmakta ve şu şekilde oluşmaktaydı: Birinci sınıf, 1000; ikinci sınıf, 800; üçüncü sınıf, 600; dördüncü sınıf, 500; beşinci sınıf, 450; altıncı sınıf 400 ve yedinci sınıf, 300 kuruştan ibaret olacaktı. Darülmuallimin ve Darülmuallimat-ı iptidaiye muallim ve muallime maaşları ise beş sınıfa ayrılıyordu. Buna göre, birinci sınıf Darülmuallimin ve Darülmuallimat-ı iptidaiye muallim ve muallimleri 1000, ikinci sınıf, 800; üçüncü sınıf 700; dördüncü sınıf 600 ve beşinci sınıftakiler 500 kuruş maaş alacaklardı. Darülmuallimin ve Darülmuallimat müdür muavini ve muavinelerine gelince, üç dereceye ayrılacaklar,

⁶¹⁷BOA, MF. MKT. 1129/5, 26 Cemaziye'l-evvel 1327/15 Haziran 1909.

⁶¹⁸Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati, madde, 15.

birinci derecedekiler 1100, ikinci derecedekiler 900, üçüncü derecedekiler ise 750 kuruş maaş alacaklardı. Söz konusu okulların müdürleri de üç dereceye ayrılıyor, birinci derecedekilerin 1400, ikinci derecedekilerin 1300, üçüncü derecedekilerin 1200 kuruş maaş almaları kararlaştırılıyordu. İptidai mektepleri müfettişlerinin maaşları ise beş dereceye ayrılmaktaydı. Buna göre, birinci derecedeki bir iptidai müfettişi 1500, ikinci derecedeki 1200, üçüncü derecedeki 1000, dördüncü derecedeki 800 ve beşinci derecedeki 600 kuruş maaş alacaktı.⁶¹⁹

Görüldüğü üzere *Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati* ile öğretmen maaşları belli bir düzene sokulmak istenmiştir; ancak bilindiği üzere II. Meşrutiyet döneminde öğretmenlerin en ciddi sorunu olan maaşların zamanında ödenememesi konusuna bir çözüm üretilenmemiştir. Öte yandan *Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati*'yle ilkokul öğretmenlerinin maaşlarında önceki dönemlere göre gözle görülür bir düzeltme yapıldığı açıktır. Ne var ki, bu miktarların da öğretmenlerin iyi bir hayat standardına sahip olmalarını sağlamaktan uzak olduğu ortadadır. Nitekim İstanbul Sanayi ve Ticaret Odası'nın istatistiklerine göre 1914'te İstanbul'da bir aile asgari 1161 kuruşla geçinebilmektedir.⁶²⁰ Taşrada bu asgari geçim miktarının nispeten daha az olduğu tahmin edilebilir; fakat bu durum öğretmen maaşlarının yetersizliği gerçeğini değiştirmez. Üstelik Balkan Savaşlarıyla başlayan I. Dünya Savaşı ve Mütareke dönemiyle devam eden uzun savaş seneleri ve bunun bir sonucu olarak aşırı fiyat artışları öğretmenlerin ekonomik sorunlarını daha da büyütüştür. Akyüz'ün tespitlerine göre, Aralık 1917'de İstanbul'da rügan kadın iskaripini 250 kuruşa, bir adet erkek fanilasını 35 kuruşa, toz şekerin dirhemi (yaklaşık 320 gram) beş buçuk

⁶¹⁹**Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati**, madde, 67-73.

⁶²⁰**Cumhuriyet**, 29 Aralık 1931, aktaran Akyüz, **Türkiye'de Öğretmelerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri**, s.188.

kuruşa satılmaktadır.⁶²¹ Bu rakamlarla öğretmen maaşlarını karşılaştırmak, öğretmenlerin alım gücünün ne kadar düşük olduğu hakkında yeterli fikir edinilmesini sağlamaktadır.

II. Meşrutiyet döneminde öğretmen maaşlarını düzeltmek için atılan adımların başarılı sonuç verdiğini söylemek mümkün değildir. Özellikle maaşları mahalli idarelere bırakılan ilkokul öğretmenlerinin maaşları konusunun Cumhuriyet döneminde de önemli bir sorun olduğu bilinmektedir. Bu konuda nihai çözüm ancak 1948’de yapılan bir değişiklikle mümkün olabilmıştır. İlkokul öğretmenlerinin maaşları bu tarihte mahalli idarelerden alınarak merkezî devlet bütçesi tarafından ödenmeye başlanmıştır. Bu durumun öğretmenlerin, en azından 1869’daki Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’yle başlayan maaş çilesine son verdiği söylenebilir.⁶²²

Bu bölüme, II. Meşrutiyet döneminde öğretmenlerin geçim sıkıntılarına bir çare olarak ileri sürülen ilginç bir fikirden bahsederek son verilecektir. Söz konusu ilginç fikrin sahibi eski Manastır Darülmuallimini öğretmenlerinden Ziya Bey’dir. Ziya Bey, *Yeni Fikir* dergisinde söylendiğine göre Maarif Nezareti’ne “*memleketin hayat ve muâşeretine âid mühim bir layiha vermiştir.*” Söz konusu layihanın en ilginç yönü Ziya Bey’in Maarif Nezaretine, muallim ve muallimelerin birbirleriyle evlenmelerini tavsiye etmesidir. *Yeni Fikir* dergisinde aynen yayımlanan layihanın buraya da alınması yerinde olacaktır:

“Muallimlerin muntazam bir hayat ve refahla yaşamaları, muallimlik mesleğinin âtî-i tekâmül ve revâcî nâmına düşünülecek şâyân-ı dikkat ve ehemmiyet bir madde-i mutenâdir; hayatını ve istikbâlini muallimliğe terk eden gençleri

⁶²¹Akyüz, **Türkiye’de Öğretmelerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri**, s.188.

⁶²²Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, s.301.

saadetden ve teşkil-i âileden emin olabilmesidir ki mesleğe bir vakar ve mevki-i mahsus verir.

Ekserisi 600, 800 kuruş maaşla icrâ-yı vazife eden muallimînin tehhül meselesi, nakil ve yerleşme endişeleri de dâhil olduğu halde galâ-yı es'ârın (fiyatların yükselmesi) gün-be-gün arttığı şu zamanda, pek müşkil, bahtiyar bir yurd teşkil etmesi mümtendir. Bekâr muallimlerin han ve oda köşelerinde geçirdiği sefilâne günlerin, en acı mahrumiyet endişelerini, tehlikelerini de hâsıl edeceği tabidir. Muallimlerin genç oldukları hâlde bekâr bir hayat geçirmeleri halk üzerinde iyi bir tesir yapmıyor, bu sû-i tesirdir ki, mekteblerin kadrini az çok tenzilden de hâlî kalmıyor. Esası itibariyle bu düşünceleri yüzde birkaç kayd ile şâyân-ı kabul görmelidir.

Maarif Nezaret-i celilesi muallimlerden hakiki hizmetler bekliyor ve onların refahları ile sa'yaları arasında hakiki bir râbta olduğunu takdir buyuruyorsa -ki tabii takdir ediyor- tehhül meselesini suhulet ve dikkat ile halletmeğe kendini mecbur görmelidir. Bu babda en muvafık ve vatanın teâfisi ile pek hâiz-i alaka bir çare arz edeceğim:

Muallimlerin muallimelerle izdivacı nezaretçe tensib ve teşvik edilmelidir. Muallim ve muallimeden her iki tarafın kazancı aileyi refahla yaşatabilir. Muallim hâriçden bir kadınla izdivaç etse maişetçe büyük sıkıntılara düşar olur, binaen-aleyh endişe-i maişete karışan bir muallimden hiçbir şey beklenemez. Muallime hanım hariçden bir zat ile tehhül eder ise fiiliyatla sabit ki yüzde 95 vazife-i talimiyeyi terk ediyor. Maarif Nezareti gerek muallimin hariçle izdivacından bu kadar büyük zararlar görüyor.

Tehhül etmiş bir hanımın mevki ve vaziyetinden mektebler daha büyük istifade eder. Vakıa çocuk doğurmak ve büyötmek meseleleri var ise de, herhangi bir muallime, tehhül ettiği halde bu şartlar mevcuddur. Maarif-i Umumiye Nezareti, muallimelerin muallimlerle tehhülünü âtîdeki şerait dâhilinde daire-i imkâna sokulabilir:

1-Teehhül eden muallim ve muallime aynı kasaba veya şehir veya köy dâhilinde icrâ-yı vazife edeceklerdir. (İbtidai mekteblerine ilave olunacak ikinci muallimliği keza ana mekteblerindeki muallimliği zevce yapabilir)

2-Maarif Nezareti suret-i münasebete bu hususda teşvikatda bulunmakla beraber muallimelerle izdivaç edeceklere teehhül için bir mükâfat-ı nakdiye vermelidir.

Muallimlik meselesini yaratacak ve takdir edecek bir madde-i mutena olan bâlâdaki teklifimin her halde memleketin selamet-i teâlîsi namına nazar-ı dikkate alınmasını rica ederim.”⁶²³

4.2. BİR SORUN OLARAK TEFTİŞ

Osmanlı eğitim sistemi içinde teftiş hizmetinin tam olarak hangi tarihte başladığına ve ilk teftiş hizmetlerini yerine getiren görevliler olan müfettiş, muin ve muhakkık terimlerinin hangi tarihte ortaya çıktığına dair kesin bilgi yoktur. Ancak eğitimde teftiş hizmetinin de Tanzimat döneminde ortaya çıktığı kabul edilebilir. Örneğin Osmanlı modernleşme tarihinin en önemli belgelerinden biri olan Meclis-i Umur-ı Nafia Layihası’nda; harbiye, mühendis ve tıbbiye mekteplerine alınan öğrencilerin yazı yazmak ve Türkçe bir kitabı okuyacak kadar bile bilgi sahibi olmadıkları için söz konusu mekteplerin derslerini kavrayamadıklarından bahsediliyor, bu durumun sıbyan mekteplerindeki karmaşa ve usulsüzlükten ileri geldiği ifade ediliyordu. Layihaya göre, bu vaziyetin sebebi sıbyan mekteplerine layıkıyla bakılmaması ve hocaların öğrencileri bildikleri gibi okutmasından kaynaklanmaktaydı. Ayrıca geleneksel eğitim tarzının çocukların vakitlerini bir kuru gürültü ile geçirmelerine sebep olduğu ifade ediliyordu. Layihada ilim ve maarife bir nizam vermek için, mahalleler arasında bulunan sıbyan mekteplerini denetlemek, buralara devam eden öğrencilerin bir şey öğrenip öğrenemediklerini yoklamak,

⁶²³“Muallim ve Muallimelerin İzdivacı Meselesi”, **Yeni Fikir**, Sayı 12, C.II, 1 Haziran 1329/14 Haziran 1913, s.388-389.

hocaların hallerini memurlar tayin etmek suretiyle teftiş ederek çocuk terbiyesine muktedir olanlardan istifade etmek gerektiğinden bahsediliyordu.⁶²⁴ Meclis-i Umur-ı Nafia Layihası'ndaki bu kayda göre Osmanlı Devleti'nde teftiş hizmetinin ilk olarak sıbyan mekteplerindeki hocaların mesleki yeterliliklerini tespit amacıyla 1838'de ihdas edildiği söylenebilir.⁶²⁵

1846'da Mekatib-i Umumiye Nezareti kurulduktan sonra ise sıbyan ve rüştiye mekteplerini denetlemek üzere muin denilen görevliler tayin edilmiştir. Muinlerin görevi mektepleri teftiş etmek ve öğretmenlere rehberlik etmektir. Ancak yardım, yardımcı anlamına gelen muin terimi, *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'ne kadar bir müfettişten çok sıbyan ve rüştiye mekteplerindeki hocalara rehberlik eden bir görevli görünümündeydi.⁶²⁶ Nitekim 1845 yılında kurulan Meclis-i Muvakkat'in sıbyan mektepleri için hazırladığı 1847 tarihli "*Etfâlin Tâlim ve Tedris ve Terbiyelerini Ne Veçhile İcra Eylemeleri Lâzım Geleceğine Dair Sıbyan Mekâtibi Hâceleri Efendilere İta Olunacak Tâlimat*"ta "Hoca efendiler, tayin edilen muin-i mekatip (müfettiş)lerin gösterecekleri kolay öğretim yollarına göre öğretim yapıp anlatmalı ve adı geçen risaleleri ezberletmeye çalışmalıdırlar" denilmektedir.⁶²⁷

Osmanlı eğitim sisteminde teftiş konusu, modern eğitim sistemine dair diğer pekçok şey gibi, ciddî olarak ilk defa *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* ile ele

⁶²⁴Mahmud Cevad, **Maârif-i Umûmiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı**, s. 6-10.

⁶²⁵Kâmil Su, **Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1974, s.1-2.

⁶²⁶**Milli Eğitim Bakanlığı Teftiş Kurulu Raporu**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara:1973, s.1.

⁶²⁷Yahya Akyüz, "İlköğretim'in Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı", **OTAM** (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), C. V, Ankara 1994, s. 4; Su, **Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi**, s.2.

alınmıştır. Osmanlı eğitimine önemli yenilikler getiren ve eğitim teşkilatını sil baştan düzenleyen *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*, teftiş konusunda da önemli bir düzenleme yaparak, teftiş hizmetlerinin Maarif Nezaretinin resmî görevleri arasına girmesini sağlamıştır.⁶²⁸

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi için Meclis-i Hass-ı Vükelâ tarafından kaleme alınan esbab-ı mucibe mazbatasında “...ve halkı tahsil-i maariife zorlayacak bir kaidenin ve genellikle mektepleri sürekli gözetim altında bulunduracak bir teftiş heyetinin yokluğu dahi türlü mülkî sakıncaları doğuracağı cihetle...” ifadesinde eğitim-öğretim faaliyetlerinin düzenli ve verimli bir şekilde yürütülebilmesi için teftişin önemine vurgu yapılmaktadır.⁶²⁹

Eğitimin merkez teşkilatından ziyade taşra teşkilatını yapılandıran *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'ne göre 1870'te merkez maarif teşkilatı altında Meclis-i Kebir-i Maârif kurulmuş ve Anadolu, Rumeli, İstanbul'daki sıbyan ve rüştiye mekteplerine birer müfettiş atanmıştır. 1879 yılında ise Maârif Nezâreti eğitim işleriyle doğrudan ilgili beş daireye bölünmüş ve nezaret, içerisinde iki müfettişle bir kütüphaneler müfettişinin de yer aldığı daha modern bir yapıya kavuşturulmuştur. 1888'e gelindiğinde Maarif Nezaretî bünyesindeki müfettiş sayısı yediye yükseltilmiştir. Ancak aynı yıl müfettişlikler memurîn-i teftişîye adıyla ayrı bir birim haline getirilerek öğrenim dairelerinin dışında bırakılmıştır. 1898'de ise ibtidai, rüşdi ve idadi müfettişleri ilgili dairelerde yer alırken, Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği ile Mekâtib-i Âliye ve Husûsiye Müfettişliğinin ayrı birimler

⁶²⁸Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, s.49; Yasemin Tümer Erdem, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş”, **OTAM** (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı 26, Güz 2009. Ankara 2011, s.57.

⁶²⁹Su, **Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi**, s.3-4.

olarak kaldıkları görülmektedir. Bunlardan başka 1900’de İstanbul’daki bütün okullardaki sıhhi şartları denetlemek üzere Mekâtib-i Sıhhiye Müfettişliği kurulmuştur.⁶³⁰

Taşradaki maarif teftişinin kurumsallaşmasına yönelik ilk ciddi teşebbüs de Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi’nde yer almıştır. Nizamnameye göre vilayetlerde İstanbul’daki Meclis-i Kebir-i Maarifin birer şubesi olarak Maarif müdürleri başkanlığında Meclis-i Maarifler kurulacaktı. Bu mecliste teftişle görevli muhakkıklar ve müfettişler de yer alacaktı.⁶³¹ Ne var ki, vilayetlerde maarif teşkilatı hemen kurulamadığı için müfettişlerin atanması da gecikmiştir. Vilayetlerde maarif teşkilatı mâli sorunlar yüzünden Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin hemen akabinde kurulamamıştır. Taşra maarif teşkilatı ancak 1880’li yıllarda belli bir düzene girebilmiştir. Ancak bu tarihlerde vilayetlere maarif müdürleri ve dolayısıyla müfettişler tayin edilebilmiştir.⁶³²

1891’de özellikle Rumeli’ne gönderilen maarif müfettişlerinin görevlerini belirleyen *Rumeli Vilâyât-ı Şâhâne Maarif Müfettişliğinin Vezâifine Dair Talimat-ı Muvakkate* kabul edilmiştir ki, bu talimat II. Meşrutiyet dönemi öncesi Osmanlı eğitim sisteminin teftişe dair en önemli adımlarından biri olarak kabul edilebilir.⁶³³

⁶³⁰Mustafa Gençoğlu, “Erzurum Vilâyeti Maârif Teftişleri (1910)”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl 8, Sayı 16, (Güz 2012), s.34; ayrıca bakınız: aynı yazar, “1916 Maarif Teftişlerinde Mamuratülaziz Sancağı’nın İlköğretim Durumu”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Haziran 2014, 15(1), s.159-193.

⁶³¹Su, **Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi**, s.4.

⁶³²Gençoğlu, “Erzurum Vilâyeti Maârif Teftişleri (1910)”, s.35.

⁶³³**BOA, MF. HTF.** 1/2, 21 Şevval 1308/30 Mayıs 1891, **Rumeli Vilâyât-ı Şâhâne Maarif Müfettişliğinin Vezâifine Dair Talimat-ı Muvakkatedir.** Ayrıca bakınız: Erdem, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş”, s.65-66.

Öte yandan Anadolu vilayetlerinde bulunan okulların teftişi konusunda malî yetersizlikler sebebiyle bazı sorunlar çıktığı bilinmektedir. Yüzyılın sonlarında ilan edilen bir emirname ile teftiş, maarif müdürlerine, tatil zamanlarında ise merkeze bağlı yerlere gönderilecek olan idadi mektebi müdür ve muavinleriyle, rüşdiye mektebi muallimlerinin sorumluluğuna verilmiştir.⁶³⁴

II. Meşrutiyet döneminde ülkenin hem iç siyasetinde hem de idari teşkilatlanmasında önemli değişiklikler olmuştur. Yukarıda ifade edildiği gibi bu dönem eğitim alanında da önemli değişikliklerin yapıldığı bir zaman dilimi olmuştur. Örneğin ders programları yeniden düzenlenmiş, merkez ve taşra teşkilatı tekrar ele alınmış ve bu maksatla pekçok kanun, nizamname ve talimatname hazırlanmıştır. Tabii teftiş konusu da II. Meşrutiyet döneminde yeniden ele alınmıştır.⁶³⁵ Denilebilir ki eğitimde teftiş hizmetleri ilk defa olarak bu dönemde belli bir düzene sokulmaya çalışılmıştır. Maarif Nezaretinin bu dönemde teftiş hizmetlerine önemli miktarda bütçe ayırdığı bilinmektedir. Ancak teftiş konusunda II. Meşrutiyet döneminde de arzu edilen başarının elde edilebildiğini söylemek zordur.⁶³⁶

1909'da hazırlanan *Maarif-i Umumiye Nezareti Merkez Teşkilatı Layihası*'nda Maarif Nezareti'nin merkez teşkilatını oluşturan daireler arasında bir de umumi müfettiş, lüzumu kadar kütüphaneler, sıhhiye ve mekâtip müfettişleri ve bunların

⁶³⁴II. Abdülhamid dönemi Osmanlı eğitim teşkilatında teftiş hizmetlerine dair ayrıntılı bilgi için ayrıca bakınız: Arzu M. Nurdoğan, "II. Abdülhamid Döneminde Rumeli'de Maarif Teşkilatı", **OTAM** (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı 26, Güz 2009, Ankara 2011. s.193-220.

⁶³⁵Su, **Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi**, s.11.

⁶³⁶Ergün, **II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri**, s.162.

görevleri belirtilmiştir.⁶³⁷ 1327/1911 tarihli *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname*'de Maarif-i Umumiye Nezaretinin merkez teşkilatı idare ve teftiş olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Merkez idare hizmetlerinden biri olan tedrisat-ı iptidaiye dairesinin beş şubesinden birinin teftiş şubesi olduğu görülmektedir. Buna göre, teftiş şubesinin görevi, devlet ilkokulları ile özel ilkokulların teftiş işlerine bakmak, vilayet maarif müdürleri ile müfettişlerinin ve tedrisat-ı iptidaiye müfettişlerinin ilköğretime dair nezarete gönderecekleri raporları incelemektedir. Ayrıca özel ilkokullara verilecek ceza ve ödüllere dair görüş bildirmek de teftiş şubesinin görevleri arasındadır. Nizamnameye göre ayrıca bütün mektepler ile memurlar ve öğretmenlerin durumunu teftiş etmek üzere Maarif Nazırının doğrudan doğruya emri altında on iki maarif müfettiş-i umumisi bulunacaktır.⁶³⁸ 1330/1914 tarihli *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname*de ise bütün mektepleri, maarif memurlarını ve öğretmenleri teftiş ve maarif müdürleriyle vilayet müfettişlerinin teftiş vazifesi açısından mesaisini takip ve bunların teftiş raporlarını inceleyerek bunlar hakkında görüş bildirecek bir heyet-i teftişiyenin kurulduğu görülmektedir. Yabancı ve özel okullara ait bütün işlere de bu heyet bakacaktır.⁶³⁹

⁶³⁷Ayas, **Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi -Kuruluşlar ve Tarihçeler-**, s.487; nizamnamenin tam metni için bakınız: **Maarif-i Umumiye Nezareti Merkez Teşkilatı Layihası**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1328; karşılaştırmak için bakınız: [1327 Tarihli] **Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname, Düstur, II. Tertip, C. IV, s.167-173**; Özalp, **Millî Eğitimle İlgili Mevzuat**, s.494-500; ayrıca [1330 tarihli] **Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname, Düstur, II. Tertip, C. VI, s.1036-1041**; Özalp, **Millî Eğitimle İlgili Mevzuat**, s.533-535.

⁶³⁸[1327 tarihli] **Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname**, madde 7 ve 15.

⁶³⁹[1330 tarihli] **Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname**, madde 15.

II. Meşrutiyet döneminin eğitime dair şüphesiz en önemli gelişmesi kabul edilebilecek olan *Tedrisat-ı İbtidaiye Kanûn-ı Muvakkati*'nde de teftişle ilgili maddeler yer almaktaydı. Buna göre bütün resmî ve özel okullar resmî memurlar tarafından, bunun için çıkarılacak nizamnâmeğe uygun olarak, teftiş edilecekti. Bu okullar, maarif müfettiş-i umumileri, maarif müdürleri, vilâyet maarif müfettişleri, tedrisat-ı ibtidaiye müfettişleri, vilâyet tedrisat-ı iptidaiye meclisleri tarafından seçilecek üyeler, kaza kaymakamları ve nahiye müdürleri tarafından teftiş edilecekti.⁶⁴⁰

II. Meşrutiyet döneminde teftişin kurumsallaşması, vilayetlerde müstakil sancaklarda, liva ve kazalarda teşkilatlandırılması 1910'da yayımlanan *Tahsil-i İptidaiyi İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Memurînin Vezâifi Hakkında Nizamname*⁶⁴¹ yine 1910'da yayımlanan *Mekâtib-i İptidaiye Müfettişlerinin Vezâifine Mûteallik Talimat*⁶⁴², aynı yıl yayımlanan *Maarif Müdürleri İle Vilayet Maarif Müfettişlerinin Vezâifine Mûteallik Talimat*⁶⁴³ ve 1914'te yayımlanan *Tedrisat-ı İptidaiye Müfettişlerinin Vezâifine Dâir Talimatname*⁶⁴⁴ ile olmuştur.⁶⁴⁵

⁶⁴⁰**Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati**, madde, 91-92; Erdem, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş”, s.74.

⁶⁴¹**Tahsil-i İptidaiyi İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Memurînin Vezâifi Hakkında Nizamname, Düstur**, II. Tertip, C. II, s.404-415; Özalp, **Milli Eğitimle İlgili Mevzuat**, s.457-466.

⁶⁴²**Mekâtib-i İptidaiye Müfettişlerinin Vezâifine Mûteallik Talimat**, Matbaa-i Âmire, 1326, aktaran Su, **Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi**, s.207-210.

⁶⁴³**Maarif Müdürleri İle Vilayet Maarif Müfettişlerinin Vezâifine Mûteallik Talimat**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1326.

⁶⁴⁴**Tedrisat-ı İptidaiye Müfettişlerinin Vezâifine Dâir Talimatname**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1330.

Tahsil-i İptidaiyi İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Memurînin Vezâifi Hakkında Nizamname'ye göre umumi maarif müfettişleri nezaret tarafından görevlendirilecektir ve sayısı muayene-i umumiye kanunu ile belirlenecektir. Umumi maarif müfettişleri tedrisat-ı iptidaiye müdürünün başkanlığında Maarif Nezaretinde toplanan mecliste ilkokullara dair işlerin müzakeresinde bulunacaklardır. Vilayetlerdeki maarif müfettişleri ise valilere bağlı olarak çalışacaklar ve vilayetlerin ilkokullarına dair tahkikat yapacaklardır. Ayrıca maarif müfettişi bütün öğretmen adaylarına asaleten atandıkları tarihe kadar geçici çalışma izni vermekle mükelleftir. Maarif müfettişi aynı zamanda vilayet maarif meclisinin ikinci başkanı ve vilayetlerdeki Darülmüallimin-i iptidailerin idare meclislerinin başkanı olacaktır. Maarif müfettişi, mekâtib-i iptidaiye müfettişinin gerekçeli teklifi ile vekil öğretmenlerin vekâletlerini kaldırabilecektir. Mekâtib-i iptidaiye muallimlerinin tayini valiye âit olacak ancak vali iptidai muallimlerinin tayinini maarif müfettişlerinin teklifiyle yapacaklardır. Vali ile maarif müfettişi arasında anlaşmazlık olması durumunda Maarif Nezaretine müracaat edilecektir.⁶⁴⁶

Tahsil-i İptidaiyi İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Memurînin Vezâifi Hakkında Nizamname'de özel okullarla ilgili olarak maarif müfettişlerinin görevleri ise şu şekilde belirlenmiştir: Maarif müfettişleri özel okulları, bunlara sağlanan hürriyete dokunulmamak şartıyla teftiş etmek hakkına sahip olacaklardır. Söz konusu nizamnamede teftişle ilgili en geniş bölüm iptidaiye müfettişlerinin görevlerine ayrılmıştır. Buna göre, maarif-i iptidaiye müfettişleri her sancakta maarif-i umumiye hizmetlerinin en büyük memurudur. Bazı önemli kaza merkezlerinde de maarif-i iptidaiye müfettişlikleri ihdas edilebilecektir. Maarif-i iptidaiye müfettişleri

⁶⁴⁵ AYTEKİN, İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi, s.40.

⁶⁴⁶ **Tahsil-i İptidaiyi İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Memurînin Vezâifi Hakkında Nizamname**, madde, 4-5 ve 18-21.

buldukları sancaktaki gerek devlet gerek özel ilkokulların tamamını teftiş etmekle mükelleftir. Ayrıca maarif-i iptidaiye müfettişleri kaza maarif encümenlerinin toplantılarında bulunacaktır ancak oy hakkına sahip olmayacaktır. Maarif-i iptidaiye müfettişleri kaza öğretmenlerinin toplantılarında hazır bulunacak ve iptidai tahsili tasdiknamesi veren imtihan heyetine başkanlık edecektir. Devlet ilkokullarının kurulmasına, inşaatına ve özel okulların açılmasına, gece derslerine, çırak sınıfları oluşturulması gibi bütün işlerin tahkikatını icra edecektir. İlkokul öğretmenlerinin gelişimlerine, öğretmenlere verilecek ödül ve cezalara dair görüş bildirecektir. Maarif-i iptidaiye müfettişi ayrıca, devlet ilkokullarında her ders yılı başında öğrencilerin sınıflara yerleştirilmesine nezaret edecektir. Asıl dikkat çekici olan husus maarif-i iptidaiye muallimlerinin özel okullarla ilgili görevleridir. Buna göre, müfettiş özel okullarda okutulan ders kitaplarını, ders defterlerini kontrol edebilecek nizam uymadığını düşündüğü ders kitaplarına zabıt tutmak şartıyla el kayabilecektir.⁶⁴⁷

Maarif Müdürleri İle Vilayet Maarif Müfettişlerinin Vezâifine Mûteallik Talimat'la maarif müdürleri ve müfettişlerin görevleri yeniden düzenlenmiştir. Buna göre, vilayet dâhilinde bulunan idadiler, Darümuallimîn-i iptidailer, rüşdiyeler, yüksek okullar ve orta dereceli özel okullar ve ibtidaî mektepleri maarif müdürlerinin sorumluluğunda olacaktır. Maarif müdürleri belli dönemlerde orta dereceli resmî ve özel okulları teftiş etmekle yükümlüydü. Vilayet maarif müfettişleri ise her üç ayda bir vilayet dâhilinde bulunan Darümuallimînler ile iptidaî mekteplerin durumuna dair maarif müdürüne rapor verecekti. Maarif müdürlerinin olmadığı zamanlarda gerekli görürse orta dereceli okullar ve Darümuallimînlerde bulunan idare meclislerine ve öğretmenlik ehliyetnamesi veren komisyonlara başkanlık edecekti. Müfettişlerin ayrıca stajyer öğretmenlerin yerlerini değiştirme ya da onları azletme, iptidaî mektebi

⁶⁴⁷**Tahsil-i İptidaiyi İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Memurînin Vezâifi Hakkında Nizamname**, madde, 28-32.

öğretmenlerinin tayin ve azillerini valiye teklif etme, kız okullarındaki diğış öğretmenlerini tayin etme, iptidaî mekteplerinin öğretmenlerini, vilayet maarif-i iptidaiye meclisinin de onayını alarak, cezalandırabilecekti.⁶⁴⁸

Mekâtib-i İptidaiye Müfettişlerinin Vezâifine Müteallik Talimat'a gelince, burada ilk olarak iptidai mektepleri müfettişlerinin ihdasında “tahkikat, teftişat ve vesaya” (öğütler, nasihatler) icrasının gözetildiğı söylenmektedir. Bu göre iptidai mektepleri müfettişinin tahkikata dair görevleri şunlardır: Müfettişler buldukları livayı köy köy gezerek her köyün nüfus miktarına göre mevcut olması gereken ilkokulların derecesini yani okul bir dersaneli mi olacak, iki veya üç dersaneli mi olacak tespit etmektir. Ayrıca okul inşa edilecek yeri belirlemektir. Belirlenen yerlerde “*Mekâtib-i İbtidaiyenin İnşasına Müteallik Talimat*”⁶⁴⁹a göre okul inşaatlarına dair muameleleri yerine getirmek; okulların talimata uygun inşa edilmesini sağlamaktır. Bu konuda iptidai mektepleri müfettişinin görevi, inşa edilecek olan okulun derecesini ve yerini belirlemekle köyün bağı olduğu kazanın kaymakamına rapor vermektir. Ayrıca konuyu takip ederek mutasarrıf ve valiye, gerektiğindeyse Maarif Nezaretine bilgi vermektir. Köylerde evkâf-ı munderise ve avârız akçeleri ve köye ait vâridât-ı hususiye hakkında tahkikat yaparak, evkaf-ı munderise talimatına göre maarife alınması gereken vakıf gelirleri tespit ettiklerinde bunların zaptı için mahalli idareye ihbarda bulunmaktır.⁶⁵⁰

Mekâtib-i İptidaiye Müfettişlerinin Vezâifine Müteallik Talimat'a göre iptidai mektepleri müfettişlerinin teftişe dair görevleri şunlardır: Kasaba ve köylerdeki okul

⁶⁴⁸Erdem, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş”, s.69.

⁶⁴⁹Bakınız: **Mekâtib-i İbtidâiyenin İnşasına Müteallik Talimat**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1326.

⁶⁵⁰**Mekâtib-i İptidaiye Müfettişlerinin Vezâifine Müteallik Talimat**, *tahkikat*.

binalarının kaç bölümden oluşacağı ve okulun bölümlerinin nerelerden oluşacağı tarif olunduğu için müfettiş mevcut okulların söz konusu şartlara uyup uymadığına dair teftiş yapacak, sonucu valiye ve Maarif Nezaretine bildirecektir. Bunun sonucunda mevcut ilkokul binaları hakkında bilgi sahibi olunacak, bunların ıslahına ve tamirine görevli memurlar tarafından çalışılacaktır. Kız ilkokullarının ne halde buldukları ve bunların talimatlara uygun olarak ıslahı ve tamiri hakkında da valiye ve Maarif Nazırına raporlar sunacaktır.⁶⁵¹

Mekâtib-i iptidaiye müfettişleri ayrıca ders araç-gereçlerini teftiş edecek, fakir öğrencilerin ders araç-gereçlerini bedava almalarını sağlamak amacıyla listeler yaparak bu listeleri vilayet gönderecektir. Öte yandan müfettişler, okullardaki ders araç gereçleri hakkında devamlı teftiş yaparak bunların düzgün bir şekilde kullanılmaları için nezarete bulunmakla mükelleftir. Ayrıca kütüphaneleri teftiş etmek ve düzgün bir şekilde muhafaza edilmesini sağlamak da müfettişlerin görevleri arasındadır. Müfettişler, ilkokullarda derslerin programa ve usul-i cedide göre yapılmasına dikkat ederek öğrencilerin derslerden istifade derecelerini kontrol edeceklerdir. Bu amaçla öğretmenlere gerekli uyarıları yapacak, derslerin iyi bir şekilde yürütülmesine dair öğretmenlere konferanslar verecektir. İkinci bir teftişte uyarıların dikkate alınmadığı ve öğretmenin yetersiz olduğu görülürse vaziyet hemen vilayet maarif müfettişine bildirilecektir. Bütün ilkokul eğitiminin Meşrutiyetin ve Osmanlılığın gereklerine uygun olarak yapılmasına özen gösterecektir. İlkokullarda Meclis-i Kebir-i Maarifin uygun görmediği veya yasakladığı kitapların okutulmasına izin vermeyecektir. Müfettiş ayrıca cemaat okullarıyla özel okullarda eğitim-öğretimin düzenine ve Osmanlılığın şanına uygun bir şekilde yapılmasına nezaret edecektir. Cemaat okullarıyla özel okulların teftişi sırasında öğretmenlerin ellerinde Maarif

⁶⁵¹ **Mekâtib-i İptidaiye Müfettişlerinin Vezâifine Mütcellik Talimat, teftişat.**

Nezareti veya maarif idareleri tarafından tasdik edilen şahadetname bulunmadığı görülürse konuyu derhal valiye ve maarif nazırına bildirecektir. Ayrıca Maarif Nezareti tarafından yasaklanmış bir kitabın okutulduğu görülürse konuyu hemen valiye bildirecek ve söz konusu kitaplara el koyacaktır.⁶⁵² *Mekâtib-i İptidaiye Müfettişlerinin Vezâifine Müteallik Talimat*'da son olarak, mekatib-i iptidaiye müfettişleri kasaba ve köyleri dolaştıkları sırada halka eğitim-öğretim ve okullar hakkında nasihatte bulunacaklardır, denilmektedir.⁶⁵³

II. Meşrutiyet döneminin teftiş hizmetlerine dair en önemli belgesi sayılabilecek olan *Tedrisat-ı İptidaiye Müfettişlerinin Vezâifine Dâir Talimatname*'ye gelince, otuz dört maddeden meydana gelen bu talimatnamede tedrisat-ı iptidaiye müfettişlerinin teftişat, tahkikat, talim ve irşat olmak üzere başlıca üç görevi bulunmaktadır. Bu görev ve yetkiler kısaca şu şekilde tespit edilmiştir:

1-Müfettişler görevli oldukları liva veya kaza maarif encümeninin tabii üyesidirler.

2-Müfettişler görevleriyle ilgili olarak mahalli mülkiye âmirleri tarafından verilen işlere bakarlar ve bu konudaki işlerden maarif müdürlüğünü haberdar ederler.

3-Müfettişler mahallî mülkiye âmirlerine bağlı olmakla birlikte görevlerinin icrasında vilayet veya müstakil sancakların maarif müdürlerine karşı sorumludurlar.

4-Müfettişler maarif müdürlükleri veya mahalli idarelerle haberleşirler, nezaretle haberleşmeye yetkileri yoktur.

⁶⁵²**Mekâtib-i İptidaiye Müfettişlerinin Vezâifine Müteallik Talimat**, *teftişat*.

⁶⁵³**Mekâtib-i İptidaiye Müfettişlerinin Vezâifine Müteallik Talimat**, *vesaya*.

5-Müfettişler her türlü resmî ve özel okulun genel durumunu, temizlik ve düzenini, eğitim-öğretim faaliyetlerini, okul idaresinin çalışmalarını teftiş etmekle mükelleftir.

6-Görev bölgelerinde mecburî eğitimin ne dereceye kadar sağlandığını tespit edecek ve varsa devamsızlık sebeplerini araştırarak, mahallî mülkiye âmirleri ile bu durumun giderilmesine çalışacaktır.

7-Görev bölgelerindeki ilkokullar hakkında istatistikî bilgiler toplayarak maarif müdürüne gönderecektir. Ayrıca müfettişler görev bölgelerin nüfusu, ekonomik ve sosyal durumu hakkında da bilgi toplayacak ve bu bilgileri senelik raporlarında izah edecektir.

6- Ara sıra derslerde ve sınavlarda bulunacak, öğrencilerin bilgi seviyeleri ve eksikliklerini tespit edecektir.

8-Özel okullarda Türkçe, Osmanlı tarihi ve coğrafyasının ne dereceye kadar takip edildiğini özellikle inceleyecektir.

9-Tedrisat-ı İbtidaiye Kanun-ı Muvakkati'ne göre toplanması kanunlaştırılan mekâtib-i ibtidaiye masarif-i mecburiyesinin düzenli bir şekilde tahsil edilmesini saylayacaktır.

10-Okullarda Kanun-ı Esasi, devlet ve memleketin yüksek menfaatleri ve Osmanlılık aleyhine propaganda yapıldığını gördüklerinde maarif müdürünü haberdar edecektir.

11-Öğretmenlere öğrencilerin terbiyesindeki zayıf noktaları giderecek yolları gösterecektir. Öte yandan okullarda dinî ve bedenî terbiyeye önem verilmesi gerektiğini tavsiye edecektir.

12-Çocuklara ciddi bir askeri eğitime esas olacak şekilde talim yaptırılması için öğretmenlerin dikkatini çekecek, bu talimleri kendisi de hazır bulunarak yaptıracaktır.

13-Zaman zaman öğretmenlere ve halka konferanslar vererek, kamuoyunu aydınlatmaya çalışacaktır. Bu konferanslar, özellikle eğitimin yaygınlaştırılmasından doğacak faydalara; mecburî eğitime dair kanun hükümlerinin açıklanmasına; ticaret ziraat ve sanatın gelişmesinin önemine; ağaç ve orman yetiştirmenin ne büyük servet olacağına; hayvanlara iyi bakma usullerine; dini bilgiler, ahlak ve devletin kanunlarından ahaliye en ziyade lazım olanlarının izahına; vatanseverlik hissini yaygınlaşmasına ve askerlik vazifesinin kutsallığına dair olacaktır.

14-İlkokulların her birinde halkın istifadesine yaracak kütüphaneler kurulmasına gayret gösterecektir.

15-Nezaretçe kabul ve tavsiye edilmiş olan ders kitaplarının dışında kitap okutulmasına engel olacaktır.

16-Öğretmenlerin düzenli olarak maaş alıp alamadıklarını takip edecek, maaşların düzenli bir şekilde ödenmesi için gayret gösterecektir.

17-Okul araç-gereçlerinin ve ders kitaplarının maarif idarelerince belirlenen fiyattan yüksek bir paraya satılmamasına çalışacaktır.⁶⁵⁴

Görüldüğü üzere köy ilkokullarına ulaşmanın yolunu müfettişlik hizmetlerinde gören Maarif Nezareti, tedrisat-ı iptidaiye müfettişlerine geniş yetkiler vermiştir. Ancak özellikle mali sorunlar sebebiyle, müfettişlerin sayılarını artırmak için verilen büyük mücadeleye rağmen ihtiyacı karşılayacak kadar müfettiş istihdam edilemediği bilinmektedir. Halil Aytekin'in tespitlerine göre, 1913 itibarıyla bütün vilayet, sancak

⁶⁵⁴Tedrisat-ı İptidaiye Müfettişlerinin Vezâifine Dâir Talimatname.

ve kazalarda toplam altmış üç müfettiş bulunuyordu. Bu müfettişlerin idari taksimata göre dağılımı ise şöyledi: Vilayetlerdeki müfettiş sayısı on dokuz, müstakil sancaklardaki müfettiş sayısı on üç, sancak ve kazalarda bulunan müfettiş sayısı ise kırk birdir.⁶⁵⁵

II. Meşrutiyet döneminde eğitim-öğretim kurumlarının teftişine özellikle Emrullah Efendi'nin her iki maarif nazırlığı döneminde ayrı bir önem verildiği bilinmektedir. Emrullah Efendi, teftişin eğitim-öğretim kurumlarıyla merkezî idare arasındaki ilişkilerin temelini oluşturduğunu düşünmekteydi.⁶⁵⁶ Emrullah Efendi'ye göre, teftiş teşkilatının iki esas amacı vardır: İlköğretimi yaymak ve geliştirmek, azınlık okullarını sıkı denetim altına almak. Emrullah Efendi, devletin azınlık okullarını da diğer özel okullar gibi denetleyebilmesi gerektiği fikrindeydi. Ancak bu denetimin özünü okulların genel işlerine dair olan şeyler değil, ülke çıkarları oluşturmalıydı. Ahlakî ve ülke çıkarlarını doğrudan ilgilendirmeyen konular resmî denetim dışında kalabilirdi. Resmî denetim okul binalarının sağlamlık ve sağlığa uygunluğunu, öğretmenlerin belgelerini ve eğitimin kanunlara uygun yapıldığını incelemeliydi. Öte yandan patrikhanelerin kendi okullarını kendilerinin denetleyebileceğini düşünen Emrullah Efendi, “*teftiş işlerinde çok mutaassıp olması gereken*” devletin bu konuda hiçbir kurumu kendisine ortak etmemesi gerektiğine inanmaktaydı.⁶⁵⁷

⁶⁵⁵Aytekin, **İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi**, s.42.

⁶⁵⁶Emrullah, “Patrikhanelerin Müsted‘iyâtı-Tedrisat Meselesi-”, **Yeni Muhitü'l-Maarif Gazetesi**, Sene I, No. 7, 20 Ağustos 1327/2 Eylül 1911.

⁶⁵⁷Ergün, II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketleri, s.88; **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, 26 Mayıs 1326, s.2141.

Emrullah Efendi, müfettişleri eğitim-öğretim faaliyetlerini düzene koyacak ve ülkenin kurtuluşu için yapılacak bir planın öncüleri saymaktadır. Müfettişler, Emrullah Efendi'ye göre “*terbiye-i Osmaniyenin nâzımları idiler*”, ancak bunun için müfettişlerin hiç vakit kaybetmeden çalışmaları, ülkeyi karış karış dolaşmaları gerekmektedir. Meclis-i Mebusan'da yaptığı bir konuşmada, valilere bir telgraf göndererek, “*müfettişleri oturtmayın, köy köy gezdirin*”, dediğini ifade etmektedir.⁶⁵⁸ Ona göre, müfettişler “seyyar maarif müdürü” idiler.⁶⁵⁹

Ancak, yapılan bütün çalışmalara rağmen, II. Meşrutiyet döneminde teftiş konusunda Maarif Nezaretinin başarılı sonuçlar aldığını söylemek zordur. Teftiş konusunda bu dönemde pekçok talimat yayımlanmış olmasına rağmen bunlar pratiğe pek yansımamıştır. Nitekim bu konu dönemin basınında çeşitli tartışmalara ve eleştirilere sebep olmuştur. Örneğin *Ahenk* gazetesinde Şinasi imzalı bir yazıda şunlar söylenmiştir:

“Müfettişlerin elinde mükemmel bir talimat var. Bu talimatla müfettişler, tahkikat, teftişat ve vesaya ile görevlendirildiler. Ama müfettişler talimattaki vazifelerini pek yapmıyorlar. Taşrada kaymakamlar, maarif müdürleri devamlı olarak okulları teftiş ediyorlar. Müfettişlikler mademki lağvedilmedi vazifelerini yapsınlar.”⁶⁶⁰

⁶⁵⁸Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 27 Kânun-ı evvel 1326, s.633-634; Ergün, **II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketleri**, s.87.

⁶⁵⁹Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, 26 Mayıs 1326, s.2138.

⁶⁶⁰Şinasi, “Maarif Müfettişleri,” **Ahenk**, 31 Teşrin-i evvel 1913; aktaran Feridun Merter, **II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Sisteminde Politika-Teşkilatlanma ve Teftiş Çalışmaları**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Master Tezi, Ankara 1986.

Öte yandan buldukları vilayetlerde eğitim işlerinin idaresi ve teftiş ile mükellef olan maarif müdürlerinin aynı zamanda idadi mekteplerinde öğretmenliklere tayin edilmeleri de sorunlara sebep olmaktadır. Bu sebeple hem teftiş işleri hem de dersler aksamaktaydı. Bunun bir sonucu olarak dersler vekâleten başkaları tarafından yürütülmekteydi. Maarif Nezareti, bunun önüne geçmek için bütün vilayetlerin maarif müdürlüklerine gönderdiği bir genelgede, maarif müdürlerinin çoğu, vilayet dâhilinde eğitim faaliyetlerini teftiş edecek bir kuvvet, bir merci bulunmamasından istifade ederek teftiş işlerini de yürütmektedir. Bu yüzden üzerlerinde bulunan dersleri devamlı bir şekilde vekâleten ifa ettirmekte olduklarından eğitim hizmetleri aksamaktadır. Bundan sonra taşra okullarında eğitimin zarar görmemesi ve doğru düzgün yürütülmesi amacıyla maarif müdürlerine ders verilmemesi gerektiğini bildirmiştir.⁶⁶¹

4.3. OKUL BİNALARI

Osmanlı eğitim tarihinin en önemli belgelerinden biri olan 1869 tarihli *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* okul binaları konusunu da ele almıştır. Nizamnameye göre, sıbyan mekteplerinin inşaat ve tamir masrafları da tıpkı öğretmenlerin maaşları gibi mahalle veya köyünde bulunan halka bırakılıyordu.⁶⁶² Rüştîye ve idadi mekteplerinin inşaat masrafları ve öğretmenlerinin maaşları ise vilayet maarif idareleri sandığından karşılanacaktı.⁶⁶³ Sultani mekteplerinin inşaat masrafları ise “*taraf-ı saltanat-ı seniyye*”den yani devlet bütçesinden karşılanacak, ayrıca öğrencilerden alınan ücret

⁶⁶¹BOA, MF. MKT. 1136/19, 19 Cemaziye'l-âhir 1327/8 Temmuz 1909.

⁶⁶²Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, madde, 4.

⁶⁶³Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, madde, madde 28 ve 35.

okulun daimi masraflarını karşılamaya yetmediği durumlarda bu masraflar da yine devlet bütçesinden karşılanacaktı.⁶⁶⁴

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre iptidai mekteplerinin her türlü masrafının karşılanması halka bırakılmıştır. Ancak merkezî idare özellikle stratejik olarak önem verdiği yerlerde zaman zaman bu maddeyi uygulamamıştır. Bu sebeple hem Tanzimat döneminde hem II. Abdülhamid'in büyük eğitim seferberliğinde hem de II. Meşrutiyet yıllarında masrafları devlet bütçesinden karşılanan pekçok iptidai mektebi inşa edilmiştir.⁶⁶⁵

II. Meşrutiyet döneminin eğitimle ilgili en önemli kanunu sayılabilecek *Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati*'ne göre “*mekâtib-i iptidaiye tesisine muktezi arsanın tedariki ve mektep binasının ve muallim ve muallime ve muavin ve muavineleri maaşatı ile süknaları masarif-i inşaiyesi ve bedel-i icarı ve bunların tamiri esas-ı mektebin ve levazım-ı tedrisiyenin tedarik ve tecdidi, dershanelerin teshin ve tenviri, hademe ücretleri karye ve mahalle ahalisinin zimmetine ait masarif-i mecburiyedendir.*”⁶⁶⁶ Ancak devletçe görülecek lüzum üzerine bazı bölgelerde yapılacak iptidai mekteplerinin inşaat masrafları ve öğretmen maaşları kısmen veya tamamen devlet bütçesinden karşılanacaktır.⁶⁶⁷ Görüldüğü üzere *Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati*'yle, 1869'da *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* ile başlayan ilkököl inşaatları ve öğretmen maaşlarını her halükârda mahalline bırakan uygulamaya son verilmiştir. Bunun, halkın içinde bulunduğu mali zorluklar ve okulların masraflarını

⁶⁶⁴ **Maarif-i Umumiye Nizamnamesi**, madde, 43.

⁶⁶⁵ Nurdoğan, **Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim**, s.257.

⁶⁶⁶ **Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati**, madde, 15.

⁶⁶⁷ **Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati**, madde, 66.

karşılamadaki isteksizliği göz önüne alındığında çok önemli bir gelişme olduğu açıktır.⁶⁶⁸

II. Meşrutiyet döneminde eğitimle ilgili yapılan pekçok düzenlemeye ve iptidai mekteplerinin inşaat masraflarını halka bırakan eski düzenlemeleri tadil eden *Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati*'ne rağmen bu dönemde okul binası ihtiyacının azaldığını söylemek mümkün değildir. Osman Nuri'ye göre, hiçbir devirde bina ihtiyacı II. Meşrutiyet dönemindeki kadar derinden hissedilmemiş yine o zamanki kadar hercümerç içinde bulunmamıştır. Osman Nuri'nin şu satırları dönemin resmî yazışmaları tarafından da sık sık teyit edilmektedir:⁶⁶⁹

[...] bilhassa 1908 inkılâbından sonra şiddetle hissedilen mektep ihtiyacını karşılayacak binaların birdenbire yapılamamış daha doğrusu yapılmak için tahsisat da bulunmamış olduğu için en büyüğünden en küçüğüne kadar bütün mektepler kira ile tutulan konaklarda evlerde harap kışlalarda ve karakol binalarında barınmaya mecbur olmuşlardır. Ya bina sahibinin istememesinden ya

⁶⁶⁸**BOA, MF. VRK.** 35/122, 13 Ca. 1331/ 20 Nisan 1913, Örneğin, 1326 senesi bütçesine dâhil edilmiş olan ve tanzim edilen tahsisat ile mensup oldukları livalar dâhilindeki iptidai mekteplerinin eğitim ve idare işlerini teftiş etmek ve mektebi bulunmayan köy halkını yeniden iptidai mektepleri tesisine ikna etmek üzere bütün livalarda birer tedrisat-ı iptidaiye müfettişliği oluşturulmuştur. Ancak bu işin de arzu edildiği şekilde yürütülemediği Maarif-i Umumiye Nazırı nâmına müsteşar tarafından umum maarif müdürlüklerine gönderilen 3 Nisan 1329/16 Nisan 1913 tarihli bir tamimden anlaşılmaktadır.

⁶⁶⁹Bakınız: **BOA, DH. MKT.** 1300/16, 26 Şaban 1326/23 Eylül 1908; **BOA, MV.** 160/45, 17 Muharrem 1330/7 Ocak 1912; **BOA, TFR. I. KV.** 190/18904, 19 Muharrem 1326/22 Şubat 1912; **BOA, BEO.** 3491/261809, 14 Muharrem 1327/5 Şubat 1909; **BOA, MF. HTF.** 1/55, 1 Receb 1328/9 Temmuz 1910; **BOA, MF. HFS.** 1/101, 4 Cemaziye'l-âhir 1327/20 Temmuz 1909.

kiranın yüksek oluşundan veyahut yangın, istimlâk ve yıkılma tehlikesi yüzünden bir binadan diğerine taşınmak da başkaca yürekler acısı veren hadiselerdendir.”⁶⁷⁰

II. Meşrutiyet dönemi eğitiminin en ciddi sorunlarından biri de okul binası yetersizliğidir. *Terbiye Mecmuası*'nda 1918 yılında yayımlanan bir yazı konuyu ayrıntılı bir şekilde ele alıyor, bu dönemde okul binası sorununun İstanbul da dâhil olmak üzere bütün ülkede ne kadar büyük bir sorun olduğu üzerinde duruyordu. Buna göre, II. Meşrutiyete kadar tesis edilmiş olan resmî okullar iyi kötü bir binaya sahip olmasına rağmen, “ilan-ı hürriyet”ten sonra okulların sayısı artırılmasına rağmen bina temini konusuna gereken özen gösterilmemiştir. Eğitim-öğretim faaliyetlerini kiralık okul binalarında⁶⁷¹ yürütmek alışkanlık hâline gelmiştir, denilmektedir.⁶⁷²

Dönemin, yazılarında sık sık eğitim konusuna temas eden yazarlarından Hüseyin Cahit de okul binasına duyulan büyük ihtiyaçtan ve mevcut okul binalarının yetersizliğinden yakınmaktadır. Ona göre, İstanbul'da iptidai ve rüştiye mektebi yok denecek seviyededir; zira binalar yetersizdir ve sağlık şartlarına uygun bir şekilde inşâ edilmemiştir. Hüseyin Cahit, velilerde çocuklarını okutmak için büyük bir istek bulunduğunu ancak ortada ihtiyacı karşılayacak okul bulunmadığını söylemektedir.⁶⁷³

⁶⁷⁰Osman Nuri, **Maarif**, C.III-IV, s.1321.

⁶⁷¹Bakınız: **BOA, MF. İBT.** 429/48, 13 Cemaziye'l-âhir 1331/20 Mayıs 1913; **MF. BOA, İBT.** 429/133, 18 Cemaziye'l-âhir 1331/25 Mayıs 1913; **BOA, MF. MKT.** 1118/57, 23 Rebiü'l-âhir 1327/14 Mayıs 1909.

⁶⁷²“Mektep Muhâceretleri-Mektep Binaları”, **Terbiye Mecmuası**, Sene I, No. IV, 15 Kânun-ı evvel 1334/15 Aralık 19118, s.239-240; Osman Nuri Ergin, sehven 1 Kânun-ı evvel 1334 tarihini vermektedir. Bakınız: Osman Nuri, **Maarif**, C.III-IV, s.1323.

⁶⁷³Osman Nuri, **Maarif**, C.III-IV, s.1323.

Nitekim hıfzı's-sıhha müfettişlerinden Nuri Ömer Efendi tarafından hazırlanan bir rapor Hüseyin Cahit'in söylediklerini teyit etmektedir. Rapora göre, İstanbul'da bulunan okulların birkaçı istisna geriye kalanların inşa tarzı sağlık şartlarına uygun değildir. Nuri Ömer Efendi, bu binaların hiçbirinin mevcut hâliyle okul kabul edilemeyeceği kanaatindedir. Ona göre, bu binalar okul olarak adlandırılmaya layık değildir, bunlara olsa olsa hastalık evi denilebilir. Rapordan ayrıca şunları öğreniyoruz: Avrupa'nın bazı yerlerinde Osmanlılara dâir bahis açıldığında Dersaadet'in teneke kaplı evleri, geniş meydanlarında köpek sürüleri, çamur deryasını andıran sokakları, gündüzlü ve yatılı okullarının üç kişi alabilecek kapasiteye sahip olmasına rağmen sekiz on öğrenci istif edilmiş sınıfları, bu okulların köhne karyolaları, dar dersaneleri vs.den bahsedilmektedir. Nuri Ömer'e göre, İstanbul'da yabancıların idaresinde bulunan birkaç özel okul, devlet okullarıyla mukayese edildiğinde, vatanın yegâne istikbâl ümidi olan Türk çocuklarına acımamak elde değildir. İstanbul'da inşa edilen ve okul şekline sokulan büyük konakların hiçbiri fen memuru tarafından sağlık şartları dikkate alınarak yapılmamıştır. Üstelik elli kişi alabilecek "hücrelere" taksim olunmuş olan bu gibi yerlere yüzlerce çocuğun doldurulduğu bilinmektedir. Bu durum sağlık şartları açısından elverişsiz olduğu için buna izin vermek doğru değildir. Okullarda çocuklara verilen yemeklerin mevsimine göre çeşidini ve yemeklerin saatini her gün kontrol etmek mümkün olamamaktadır; ancak en azından bazı günler bu kontrolleri yapmak icap etmektedir. Ancak bu sorunlar Maarif Nezaretince dikkate alınmamaktadır. Nuri Ömer Efendi, raporunu bu sorunların çözümüne dair bazı önerilerini sıralayarak tamamlamaktadır.⁶⁷⁴

Selanik maarif müfettişi de Maarif Nezareti'ne gönderdiği bir yazıda aynı konuya temas etmektedir. Ona göre de, inkâr edilemeyecek bir şey varsa okullarda

⁶⁷⁴BOA, MF. HFS. 2/31, 29 Zilkade 1327/12 Aralık 1909.

sağlık şartlarına hiç önem verilmediğidir. Okullardaki sağlık şartlarının düzeltilmesi için hiç olmazsa icrası mümkün olanların yapılması gerekirken, tam aksine, öteden beri bu konuda gösterilen müsamaha okul idarelerinin sağlık işini ele almasını engellemektedir. Müfettişe göre, okul idarelerini bu işe yönlendirecek en önemli güç, onlara bu konudaki görevlerini anlatacak ve sorumluluk yükleyecek sağlam bir kanun yapılmasıdır.⁶⁷⁵

İstanbul Darülmuallimatına dair teftiş kaydında da benzer sorunlarla karşılaşılmaktadır. Sıhhiye müfettişinin verdiği bilgiye göre Darülmuallimat binası harap hâldedir. Üstelik dersaneleri gayet dar, yemekhanesi karanlık bir yerde ve son derece yetersizdir. Yüksek okullardan kabul edilen Darülmuallimatın vaziyeti öğrencilerin sağlığı için elverişli değildir. Yeni bir binanın yapılmasını mümkün görmeyen müfettiş en azından “şimdilik” binanın tamir edilmesi gerektiğini söylemektedir.⁶⁷⁶

Osmanlı Arşivi’nde Maarif Nezareti Evrakı arasında bulunan Hıfzı’s-Sıhha-i Mekâtib (MF. HFS.) kaleminin 1, 2 ve 3. dosyalarında İstanbul mekteplerine ait pek çok sıhhiye teftiş raporu mevcuttur. Burada, söz konusu belgelerden birkaç örnek alınması yeterli görüldü. Ancak bu belgelerden İstanbul’daki mekteplerin bile ne kadar kötü bir durumda olduklarını görmek mümkündür. Zaten söz konusu belgeler genellikle İstanbul’daki okullarla ilgilidir. İstanbul’daki özel okulların bile binalarının çok iyi vaziyette olmadıklarına, çoğunun sağlık şartlarına uygun olmadığına dair teftiş raporları vardır. Mektepler dar ve karanlık, genelde sınıflar kalabalık, mekteplerin alabileceğinden çok daha fazla öğrenci mevcuttur. Ayrıca tuvaletlerin berbat durumda olduğuna ve bazı mekteplerde tedrisata devam edilemeyeceğine dair ifadeler

⁶⁷⁵BOA, MF. HFS. 2/116, 28 Cemaziye’l-evvel 1329/27 Mayıs 1911.

⁶⁷⁶BOA, MF. HFS. 1/101, 4 Cemaziye’l-âhir 1327/23 Haziran 1909.

bulunmaktadır.⁶⁷⁷ İstanbul'daki okulların bu vaziyeti taşradaki okulların durumu hakkında bir tahminde bulunmamızı sağlamaktadır. Bununla birlikte elimizde taşradaki okul binalarının vaziyetine dair de pekçok belge bulunmaktadır. Belgelerde genel olarak taşradaki okulların pek çoğunun eğitim-öğretime pek elverişli olmadığına, ekseriyetle eğitim faaliyetlerinin geçici binalarda yürütüldüğüne dair bilgiler mevcuttur.⁶⁷⁸

Örneğin Maraş livası mekâtib-i iptidaiye müfettişi Hüseyin Hüsni Bey'in 1910 tarihli teftiş raporları taşra okullarının vaziyeti hakkında çok çarpıcı bilgiler içermektedir. Söz konusu teftiş raporları taşra okulları hakkında yaklaşık bir fikir edinmek açısından dikkat çekicidir. Müfettiş Hüseyin Hüsni'nün ifadesinden Maraş'ın merkezinde bulunan iptidailerin hepsinin teftiş edildiği anlaşılmaktadır ancak raporunda sadece altı iptidai ile ilgili bilgi bulunmaktadır. Hakkında bilgi verilen ilk iptidai, Maraş'ın ortasında bulunan Hatun Camii derunundadır. Binasının yeni olduğu söylenen bu okul sağlık şartlarına da uygundur ancak ders aletleri mevcut değildir. İki sınıflı olan bu iptidai, atmış öğrenciye sahiptir ve usul-i cedide uygun ders yapılmaktadır. İkinci okul yine bir cami derunundadır ve tıpkı diğeri gibi burada da ders aletleri mevcut değildir. Ancak bu okuldaki eğitim usul-i cedide uygun değildir. Üçüncü okul, İrfaniye iptidai mektebidir. Müfettiş Hüseyin Hüsni Bey, buradaki öğretmeni övmekle birlikte, okul binasının sağlık şartları açısından eğitim-öğretime

⁶⁷⁷ **BOA, MF. HFS.** 1/62, 15 Rebiü'l-evvel 1327/6 Nisan 1909; **BOA, MF. HFS.** 2/41, 24 Zilhicce 1327/6 Ocak 1910; **BOA, MF. HFS.** 2/100, 24 Ramazan 1328/29 Eylül 1910; **BOA, MF. HFS.** 2/166, 28 Cemaziye'l-evvel 1329/27 Mayıs 1911; **BOA, MF. HFS.** 3/25, 25 Receb 1331/30 Haziran 1913; **BOA, MF. HFS.** 3/107, 15 Safer 1333/2 Ocak 1915.

⁶⁷⁸ **BOA, İ. MF.** 14/6, 14 Muharrem 1326/17 Şubat 1908; **BOA, MF. TLY.** 304/4, 4 Ramazan 1330/17 Ağustos 1912; **BOA, MF. İBT.** 512/49, 25 Ramazan 1332/17 Ağustos 1914; **BOA, İ. MMS.** 179/30, 28 Rebiü'l-âhir 1332/26 Mart 1914.

kesinlikle uygun olmadığı kanaatindedir. Ders aletleri yine mevcut değildir; ancak eğitim usul-i cedide uygundur. Ayrıca bu okulun öğrencileri okula sığmayacak kadar kalabalıktır. O sebeple yeni bir okul inşa edilmesi gerekmektedir. Bilgi verilen dördüncü okul olan Hayriye iptidaisine gelince, burada da benzer bir durumla karşılaşılmaktadır. Öğrenci sayısı okulun alamayacağı kadar fazladır. Üstelik okulun binası eskidir ve tamire muhtaçtır. Ders aletleri mevcut olmamakla birlikte usul-i cedide uygun ders verilmektedir. Beşinci okul Darülhamd iptidaisidir. Bu okulu diğerlerinden ayıran şey, okulun müstakil bir binası bulunması ve diğerlerinin aksine müfettiş tarafından sağlık şartlarına uygun bulunmasıdır. Anlaşılan öğretmen usul-i cedide uygun ders yapmasına rağmen Darümuallimin mezunu değildir. Müfettiş okula, Darümuallimin mezunu bir öğretmenin görevlendirilmesinin daha iyi olacağı kanaatindedir. Hüseyin Hüsnü'nün bilgi verdiği son okul Şemsü'l-maarif iptidaisidir. Bu okul yirmi beş kişilik olmasına rağmen okulda kırk öğrenci mevcuttur. İki dersaneli olan okulun sağlık açısından sorunsuz olduğu ifade edilmektedir. Ders aletleri ve eğitim için lazım olan araç gereç ise hiç bulunmamaktadır.⁶⁷⁹

Hüseyin Hüsnü Bey'in Maraş'taki eğitim faaliyetlerine ve okul binalarına dair bir başka raporunda ise, Elbistan kazası ve köylerinin okulları hakkında bilgi verilmektedir. Buralardaki okulların vaziyeti, doğal olarak, Maraş merkezindekilerden çok daha kötüdür. Örneğin Efsus nahiyesi iptidai mektebi bir dersaneli ve içinde eğitim yapılamayacak kadar harap bir hâldedir. Nahiye müdürünün gayretleri sonucu ahalinin iki erkek ve bir kız iptidaisi ile bir rüştiye inşa etmeyi taahhüt ettiği

⁶⁷⁹BOA, MF. HFT. 1/37, 9 Zilkade 1326/3 Aralık 1908; Osmanlı Arşivi'nde tasnif esnasında sehven Hicrî 1326'ya tarihlenen belge Hicrî 1328 tarihli olmalıdır (1910); zira raporlardaki bütün tarihler Rumî 1326 Ağustosudur ki bu 1328 Hicrî seneye tekabül eder. Nitekim Müfettiş Hüseyin Hüsnü'nün sonraki raporlarının tarihi de, aşağıda görüleceği üzere, hep 1326 Rumî tarihlidir.

görülmektedir. Mevcut okul binası öğrencilere yetmediği için yeni binalar inşa etmek gerekmektedir; ancak Hüseyin Hüsnü'ye göre, bu mümkün olmadığı için eğitim-öğretimin devamını sağlamak amacıyla mekân kiralamak lazımdır. Elbistan kazasında Güneşli Camii dâhilindeki iptidai mektebinin de havasız, rutubetli, bir dersaneli olduğu görülmektedir. Öğrenci sayısı ise okulun alamayacağı kadar çoktur ve eğitim öğretimin devam etmesine imkân bırakmayacak kadar harap bir vaziyettedir. Hüseyin Hüsnü, burada da yeni bir binaya ihtiyaç olduğunu ancak yeni bina inşa etmek mümkün olmadığından kiralanması yoluna başvurulmasını tavsiye etmektedir. Üstelik öğrenci sayısının çokluğuna bakılırsa okulun bir öğretmenle idare edilmesi mümkün değildir. Dikkat çekici nokta okulun bir yazı tahtası, on rahle bir muallim kürsüsüne sahip olmasıdır. Öte yandan, toplam öğrenci sayısının seksenden fazla olduğu göz önüne alındığında okulun yetersizliği ortaya çıkmaktadır. Okulda ders araç gereçlerinden hiçbirisi yoktur ve eğitim usul-i cedide uygun değildir. Til köyünün iptidai mektebinde de durum farklı değildir. “*Tedrisat bu köyde fakirlik ile müsavidir*”. Okul bir dersanelidir, ders araç gereçleri nâmına hiçbir şey yoktur. Celaki köyünün iptidai mektebi de bir dersanelidir ve içinde eğitim yapmak mümkün değildir. “*Heyet-i ihtiyariyeye bir arsa satın alınmak suretiyle üç dersaneli bir mektep inşa ettirilmesi taahhüt ettirildi.*” Hüseyin Hüsnü bu köyde de eğitimin köyün fakirliğine denk olduğu kanaatindedir. Ayrıca okul, mevcut öğrenci sayısına yetmeyecek durumdadır ve ders araç gereçleri yoktur. Öğrencilerin sayısı atmış civarında olduğu için bir öğretmen yeterli görülmeyerek, köylüler tarafından senelik 2000 kuruş kıymetinde zahire karşılığında köyün imamı öğretmenin yardımcılığına getirilmiştir. Kızılcaoba köyü iptidai mektebinin de harap bir vaziyette, ışık ve havadan mahrum olduğu görülmektedir. Burası da müfettişe göre, hiçbir şekilde okul olamayacak bir yerdir. Burada da ahaliden yeni bir okul inşa ettirilmesi için taahhüt alınmıştır. Kırk öğrenciye karşın, okulda sadece sekiz rahle mevcuttur. Ders araç

gereçlerinin hiçbiri Kızılcaoba iptidaiyesinde de yoktur. Eğitimse usul- atika göre yapılmaktadır. Elbistan'da Kapu Camii dâhilindeki Kapu iptidai mektebine gelince, mektebin cami duvarıyla çevrili ve pencerelerinin azlığından ötürürü son derece karanlık bir mekân olduğu anlaşılmaktadır. Bu okul da öğrenci sayısına yeterli değildir. Yeni bir okul binası yapılmasına ihtiyaç duyulduğu ancak o zamana kadar kiralık bir yer bulunması gerektiği söylenmektedir. Bu okulda da yine aynı sorunla karşılaşmaktadır. Okulda elli öğrencilik mevcuda karşın sadece on rahle bulunmaktadır. Ayrıca burada da bilindik manzarayla karşı karşıyayız. Ders araç gereçleri hiç yoktur ve eğitim usul-i atikaya göre yapılmaktadır. Büyük Yaylak köyü iptidai mektebi de bir dersanelidir. Köyde okula gitmesi gereken çocuk sayısı yüz yirmi olmakla birlikte, okula devam eden sadece yirmi öğrenci vardır. Hüseyin Hüsnü Bey'e göre, köy ahalesinin durumuna bakılırsa ilköğretimin mecburi olmasına dair kanun hükmü uygulanmazsa çocuklarını hiç okula göndermeyecekleri anlaşılmaktadır. Ona göre, burada da eğitimin durumu köylülerin fakirliğine denktir. Ancak o, bu durumu, tuhaf bir şekilde, öğretmenlerin iyi yetişmemiş olmasına ve ahalinin cahilliğine bağlamaktadır.⁶⁸⁰

Hüseyin Hüsnü Bey'in haklarında olumlu raporlar yazdığı, az da olsa beğendiği okullar da vardır. Örneğin Maraş'ta Nuh Camii derununda bulunan Naciye iptidai mektebinin sağlık şartları açısından uygun olduğunu söylemektedir; ancak, evkâf idaresi tarafından tamir edildiğini öğrendiğimiz bu okulun da ders araç gereçlerine sahip olmadığını, eğitimin usul-i cedide bir dereceye kadar uygun olduğunu söylemektedir.⁶⁸¹ Elbistan'da bulunan Çayır Mescidi dâhilinde bulunan inas iptidai mektebinin de sağlık şartlarına uygun olduğunu görüyoruz; ancak burası da mevcut öğrenci sayısı için yetersizdir. Bir öğretmenle idare edilen okulun on adet

⁶⁸⁰BOA, MF. HFT. 1/59, 30 Zilkade 1328/3 Aralık 1910.

⁶⁸¹BOA, MF. HFT. 1/58, 30 Zilkade 1328/3 Aralık 1910.

rahlesi bulunmaktadır. Görüldüğü gibi bir öğretmene seksen öğrenci, bir rahleye yaklaşık olarak sekiz öğrenci düşmektedir.⁶⁸²

Lazkiye mutasarrıfının Lazkiye idadisinin durumunu izah eden ve yeni bir idadi binası yapılması talebiyle Maarif Nezaretine gönderdiği arızada da benzer sorunlarla karşılaşılmaktadır. Mutasarrıfa göre, Lazkiye’de Fransızların, Amerikalıların ve Rusların kızlar ve erkekler için muntazam bahçeler içinde mükemmel okulları bulunduğu hâlde resmî idadi mektebi, kasabanın uzak bir yerinde Ortaçağdan kalma köhne, berbat bir hane içinde bulunmaktadır. Ona göre, böyle yerleri okul yapmak dosta düşmana karşı devletin şanına yakışmayacak çirkin işlerdendir.⁶⁸³ Tıpkı Lazkiye idadisi gibi Drama idadisi de içerisinde eğitim yapılamayacak harap bir binadır. Burada da binanın bu hâlinin dosta düşmana karşı çirkin bir görüntü oluşturduğu söylenmekte ve Drama’ya bir an önce yeni bir idadi binası yapılması istenmektedir.⁶⁸⁴

Halep vilayetinin eğitim-öğretim durumu hakkında vilayetin merkez sancağı mekâtib-i ibtidaiye müfettişinin raporu da son dönem Osmanlı taşrasında okul binaları hakkında önemli bilgiler içermektedir. Buna göre, vilayet merkezinde altısı erkek üçü kız olmak üzere dokuz iptidai bulunmaktadır. Ancak bunların hiçbiri talimatlara uygun bir şekilde inşa edilmemiştir. İlginç olan, söz konusu altı erkek iptidaisinin eski medreseler ve tekkelerin tamiriyle oluşturulmuş olmasıdır. Kız iptidailerini ise kiralık evlerde bulunmaktadır. Okul olarak inşa edilmeyen bu binaların da talimatlara uygun olmadığı açıktır. Rapordan öğrendiğimize göre, vilayet merkezinin nüfusu

⁶⁸²BOA, MF. HFT. 1/59, 30 Zilkade 1328/3 Aralık 1910.

⁶⁸³BOA, MF. TLY. 191/58, 5 Zilkade 1326/29 Kasım 1909.

⁶⁸⁴BOA, BEO. 3491/261809, 24 Muharrem 1327/14 Şubat 1909.

119600'dür. Yirmi mahalleye ayrılan vilayet merkezinde yirmisi erkeklere, sekizi kızlara mahsus olmak üzere toplam yirmi sekiz iptidaiye ihtiyaç duyulmaktadır.⁶⁸⁵

İşkodra mebuslarından Murtaza ve Mehmet beylerin 1909'da Maarif Nezaretine verdikleri takrir de hem Arnavutluk'ta Osmanlı eğitim-öğretiminin genel durumu hem de okul binaları sorunuyla ilgili önemli bilgiler içermektedir. Söz konusu takrir İşkodra vilayeti merkez sancağının stratejik önemine ve bölgenin içinde bulunduğu hassas duruma vurgu yapılarak başlamaktadır. İşkodra vilayetinin stratejik önemine binaen en azından vilayet merkezinde yabancı okullarla rekabet edecek bir okul açılması gerektiği ve bunun halkın temel arzularından biri olduğu söylenmektedir. Mevcut okulların düzensizliği sebebiyle eğitimin geri kaldığı ifade edilmekle birlikte aynı zamanda devletin İşkodra'da eğitimin ilerlemesi için fekakârlıklarda bulunduğuna vurgu yapılmaktadır. Takrir'den öğrendiğimize göre, İşkodra merkezinde bir maarif müdürlüğü dairesi, biri mülkî biri askerî olmak üzere iki adet rüştiye bulunmaktadır. İşkodra merkezinde, buraya bağlı Tuz, Leş ve Puka kazalarıyla bu kazalara bağlı köylerde toplam altmış beş iptidai mektebi bulunmaktadır. İlginç olan bu iptidailerin öğretmen maaşlarının devlet hazinesince karşılandığının söylenmesidir.⁶⁸⁶ Bilindiği üzere, *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* ile iptidai mekteplerinin maaşları tıpkı binalarının inşaat masrafları gibi halka bırakılmıştır.⁶⁸⁷ Ancak devlet, stratejik önem verdiği bölgelerde zaman zaman bu nizamnamenin ilgili maddesinin aksine okul binalarının inşaat masraflarını ve öğretmen maaşlarını merkezi devlet bütçesinden veya vilayet bütçelerinden karşılama

⁶⁸⁵BOA, MF. HTF. 1/57, 30 Zilkade 1328/3 Aralık 1910.

⁶⁸⁶BOA, MF. VRK. 28/39, 12 Rebiü'l-evvel 1327/3 Nisan 1909.

⁶⁸⁷Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, madde, 4.

yoluna başvurmuştur.⁶⁸⁸ Bu hareket tarzının sebebi eğitim-öğretimin yaygınlaşması ile devletin bütünlüğü ve istikbâli arasında kurulan bağla ilgilidir. Özellikle Arnavutluk'ta eğitimin yaygınlaşmasının Müslüman Arnavutların devlete sadakatini artıracığı düşüncesi bu bölgede açılan iptidailerin masraflarının devlet tarafından karşılanmasının en önemli sebeplerinden biridir.

Osmanlı eğitim sistemi iptidai mekteplerinin masraflarını ve öğretmen maaşlarını halka bırakmıştı. Bu okulların masraflarının devlet bütçesinden karşılanması ise istisnai bir uygulamaydı. Ancak özellikle yabancıların veya misyonerlerin faaliyetleri devleti bu konuda adım atmaya zorlamıştır. Bu sebeple zaman içerisinde devlet bütçesinden finanse edilen taşra iptidailerinin sayısı sürekli olarak artmıştır. Söz konusu okulların çoğu imparatorluğun çevre bölgelerinde ve devletin stratejik önem verdiği yerlerde açılmakta iken, Anadolu ve Rumeli'nin çekirdek vilayetlerindeki merkezi idareye bağı daha sağlam olarak görülen, nispeten zengin kısımlarında devlet bütçesinden finanse edilen okulların sayısının daha az olduğu görülmektedir.⁶⁸⁹

Yeniden İşkodra mebuslarından Murtaza ve Mehmet beylerin Arnavutluk'ta Osmanlı eğitiminin durumu hakkında geniş bilgi verilen tahririne dönersek, burada ayrıca şunlar söylenmektedir: Mevcut okullar içerisinde doğru düzgün eğitim yapılabilenler askerî rüştiye ile İşkodra merkezdeki iki adet iptidai mektebidir. Rüştiye mektebi öğretmenlerinin ders programı öteden beri zaten pek âdî ve sınırlıdır. Bu

⁶⁸⁸Birkaç örnek için bakınız: **BOA, BEO.** 3809/285650, 29 Ramazan 1328/4 Ekim 1910; **BOA, BEO.** 3817/286264, 26 Şevval 1328/31 Ekim 1910; **BOA, BEO.** 3928/294536, 19 Şaban 1329/15 Ağustos 1911; **BOA, İ. MBH.** 4 Receb 1330/19 Haziran 1912; **BOA, MF. MKT.** 1099/30, 17 Muharrem 1327/8 Şubat 1909.

⁶⁸⁹Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi**, s.202.

konulara maarif müdürlüğünce yeteri kadar önem verilmediği ve öğretmenler düzenli bir şekilde maaş alamadıkları için okulların varlığı ile yokluğu birdir. Üstelik İşkodra vilayetinde Darümualliminden yetişmiş öğretmen bulunmadığı için eğitim-öğretim usul-i atıkaya göre devam etmektedir. Mevcut öğretmenler işlerinde ehil olmamakla birlikte okula devam konusunda da fazla gevşeklik göstermektedirler, bu konuda hiçbir denetim yoktur. Okulların bu hâliyle kalması durumunda buralardan hiçbir fayda umulmamalıdır. Bu durum buralara sarf edilen masrafların heba edilmesi demektir.⁶⁹⁰

Murtaza ve Mehmet beylere göre, söz konusu okulların muhakkak ıslah edilmeleri gerekmektedir. Öncelikle rüştiye mektebi binası genişletilmeli, öğretmen sayısı artırılmalı, liyakatli öğretmenler tayin edilmeli, ders programları tadil edilmeli ve şimdilik gündüzlü bir idadi mektebi tesis edilmelidir. Köyler ve nahiyelerdeki iptidailer çoğaltılmalıdır; ayrıca mevcut iptidailerde kızlar ve erkekler birlikte ders yaptıklarından ve bu durum kaideye uygun olmadığından kızlar için ayrıca birkaç iptidai kurulmalıdır. Vilayet merkezinde kızlar ve erkekler için iki adet sanayi mektebi açılmalıdır; fakat öncelikli konular rüştiye ve iptidailerin ıslahı, iptidailer için öğretmen yetiştirecek bir Darümuallimin kurulmasıdır.⁶⁹¹

Bağdat vilayetinden gönderilen bir yazıda da aynı durumla karşılaşılmaktadır. Burada da atmışa yakın iptidai mektebinin ancak onunun yeni olduğu, yedisinin tamire muhtaç bir vaziyette bulunduğu geriye kalanların ise okul olmak için yapılmamış kiralık binalarda bulunduğu görülmektedir.⁶⁹² Bütün Osmanlı taşrasında okulların durumunun bundan çok da farklı olmadığı ortadadır. Okul binaları genellikle

⁶⁹⁰BOA, MF. VRK. 28/39, 12 Rebiü'l-evvel 1327/3 Nisan 1909.

⁶⁹¹BOA, MF. VRK. 28/39, 12 Rebiü'l-evvel 1327/3 Nisan 1909.

⁶⁹²BOA, MF. VRK. 39/85, 25 Muharrem 1333/13 Aralık 1914.

harap vaziyettedir, pekçok okul aslında okul olarak inşa edilmeyen kiralık binalarda bulunmaktadır. Üstelik bu durum sadece iptidai mekteplerine has değildir; rüştiye ve idadi binaları için de vaziyet budur.⁶⁹³

Maarif-i Umumiye Nazırı Şükrü Bey'in, Birinci Dünya Savaşı öncesinde (1 Mart 1914) Sadarete gönderdiği bir yazıda sultanî binalarının da çoğu yerde ihtiyacı karşılamadığı görülmektedir. Üstelik bazı yerlerde sultanî mektepleri bile sağlık şartlarına uygun olmayan kiralık binalarda eğitim-öğretim faaliyetlerine devam etmektedir. Sultanilerin genişletilmesi veya tamiri için 300.000 liraya ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca İstanbul vilayetindeki iptidai mektepleri için de bu miktarda paraya ihtiyaç olduğu görülmektedir. Öte yandan Maarif nazırı ders araç ve gereçlerinin bulunmaması sebebiyle eğitimin arzu edildiği şekilde yapılamadığını da ilave etmiştir.⁶⁹⁴

⁶⁹³Örneğin Yafa rüştiyesinin kendisine ait binasının bulunmadığına dair bakınız: **BOA, İ. MF. 14/6**, 14 Muharrem 1326/17 Şubat 1908; Musul vilayeti dâhilinde bulunan bazı köylerdeki okulların eğitime elverişli olmadığına dair bakınız: **BOA, MF. HFT. 1/87**, 17 Şevval 1332/8 Eylül 1914; Rodos'ta 150 kuruş bedelle kiralanan inas rüştiyesine dair bakınız: **BOA, MF. İBT. 512/49**, 25 Ramazan 1332/17 Ağustos 1914; Sivas Vilayeti Aziziye kazası rüştiye mektebinin eğitim yapılamayacak kadar harap bir vaziyette bulunduğuna dair bakınız: **BOA, MF. İBT. 241/52**, 14 Şaban 1327/31 Ağustos 1909; Trablusgarp idadisi için bir konak satın alınmasına dair bakınız: **BOA, İ. MF. 14/18**, 22 Safer 1326/26 Mart 1908; özel okullar söz konusu olduğunda da benzeri durumlarla karşılaşılmaktadır: **BOA, MF. İBT. 390/39**, 21 Ramazan 1330/3 Eylül 1912, örneğin İstanbul'da Yusuf Paşa'da bulunan Rehber-i İttihad Mektebi'nin gayet köhne bir binada bulunduğu, binanın tavanlarının açık, odaların ve dersliklerin zemininin toprak ve binanın son derece havasız bir yapıya sahip olduğu Şehremaneti heyet-i fenniye ve sıhiyesi ile Maarif Nezareti sıhiye müfettişi ve mimarının raporlarından anlaşılmaktadır.

⁶⁹⁴**BOA, İ. MMS. 179/30**, 28 Rebiü'l-âhir 1332/26 Mart 1914.

Sultaniler ve sadece İstanbul iptidai mektepleri için ihtiyaç duyulan meblağ, taşra mekteplerinin inşaat ve tamir masraflarının ne büyük bir miktara tekabül edebileceği hakkında bir tahminde bulunulmasını sağlamaktadır. Yeni okul inşaatları ve tamir masrafları devletin, hele savaş döneminde, üstesinden gelemeyeceği kadar büyüktür. Buna rağmen II. Meşrutiyet döneminde okul binası ihtiyacını azaltmak için önemli çalışmalar yürütüldüğü görülmektedir. Maarif Nazırı Şükrü Bey'in nazır olduğu zaman 600000 liralık borçlanma yapılarak en azından İstanbul'da yüz iptidai, dört sultani binası yapılmaya teşebbüs edilmiş; ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması bütün işler gibi bu alandaki çalışmaları da büyük oranda durdurmuştur. Ne var ki Birinci Dünya Savaşı'nda, İtilaf devletlerine ait okullara Osmanlı Devleti tarafından el konulması okul ihtiyacını bir dereceye kadar azaltmış ancak savaşın kaybedilmesi eskisinden de kötü bir durum ortaya çıkarmıştır.⁶⁹⁵

4.4. EĞİTİMİN MALİ KAYNAKLARI

Tanzimat döneminde çok sayıda yeni okul açılması, pekçok sorunun yanısıra bu yeni okulların finansmanı sorununu da ortaya çıkarmıştır. Tanzimat dönemi Osmanlı bürokratları, yeni okulları geleneksel kurumlara bir alternatif olarak görmekte ve devletin bekası ile bu yeni okulların başarısı arasında paralellik kurmaktaydı. Ancak geleneksel eğitim anlayışının bir sonucu olarak devlet, başlangıçta geleneksel eğitim kurumlarına bir alternatif olarak görülen iptidailer, rüştiyeler, idadiler ve sultanilerin masraflarını karşılamak konusunda pek istekli değildir. Ancak Islahat Fermanı'nın yayımlanmasından sonra bütün Osmanlı unsurlarına serbestçe okul açabilme imkânın sağlanmasının gayri Müslim ahaliye

⁶⁹⁵Osman Nuri, **Maarif**, C.III-IV, s.1321.

Müslümanlar karşısında avantaj sağlaması devleti bu konuda adım atmaya zorlamıştır.⁶⁹⁶

Osmanlı modernleşme döneminde eğitim-öğretim işlerini ciddi bir düzen altına almak amacıyla çıkarılan en önemli belge olan *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*, eğitim kurumlarının finansmanı konusunu da ele almaktaydı. Nizamnamenin 192. maddesine göre, Osmanlı resmî eğitim kurumlarının masrafları tahsisat-ı miriye, halkın yıllık yardımları, tahsisat-ı vakfiye, îanat-ı müteferrika, sultani mektepleri ve yüksekokul öğrencilerinden alınacak ücretler/cezalar olmak üzere beş kısma ayrılmaktaydı.⁶⁹⁷

⁶⁹⁶Mustafa Gündüz, **Maariften Eğitime, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm**, Doğubatı Yayınları, Ankara, Şubat 2016, s.185.

⁶⁹⁷**Maarif-i Umumiye Nizamnamesi**, madde, 192; tahsisat-ı vakfiye için ayrıca 1 Nisan 1291 (1875) tarihli talimata bakınız: **Dersaadet ve Bilad-ı Selasede Bulunan Mekâtib-i Sibyanienin İdaresi İçin Ahalice İntihab Olunacak A'zâdan Mürekkebe Olmak Üzere Teşkil Olunacak Mecalis-i Tedrisiye ve Şubelerinin Suret-i Teşkiliyle Vazifeleri Hakkında Talimattır, Düstur**, I. Tertip, C. III, s. 432-438. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde iptidai mekteplerinin masrafları halk tarafından karşılanacaktır denilmesine rağmen II. Abdülhamid döneminde de stratejik olarak önem verilen bölgelerde iptidai mekteplerinin masrafları zaman zaman devlet bütçesinden karşılanmaktaydı. Örneğin 1877'de Manastır vilayetine bağlı Debre sancağında usul-i cedide göre eğitim-öğretim yapacak otuz adet iptidai mektebine ihtiyaç duyulması üzerine, Şura-yı Devlet o bölgede eğitimin yaygınlaşması acil işlerden olduğu gerekçesiyle söz konusu iptidai mekteplerinin inşaat masraflarının ve öğretmen, hademe maaşlarının Maarif Nezareti bütçesinden karşılanmasını kararlaştırmıştır. Bakınız: Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, s.79; II. Meşrutiyet dönemindeki benzer bir örnek için bakınız: **BOA, MF. VRK. 28/39, 12 Rebiü'l-evvel 1327/3 Nisan 1909.**

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre, sıbyan mekteplerinin öğretmen maaşları ve diğer masrafları halk tarafından karşılanacaktı.⁶⁹⁸ Nizamnameye göre, rüştiye ve idadi mekteplerinin inşaat masrafları, öğretmen maaşları ve diğer giderleri ise, vilayet maarif idaresi sandığından karşılanacaktı.⁶⁹⁹ Ancak özellikle idadi mekteplerinin maddî imkânsızlıklar ve öğretmen yokluğundan dolayı uzun zaman açılmadığı bilinmektedir. Bu durum *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nde yer alan üç dereceli eğitim-öğretim sisteminin teşekkül etmesine engel oluşturmaktaydı. Ne var ki, Maarif Nezareti, 1873-1874 eğitim-öğretim yılında İstanbul'da ilk sivil idadinin açılması için gerekli hazırlıkları yapmak üzere bir komisyon kurmuştur. Komisyon, ülke genelinde idadi mektepleri açılmasını gerekli görmekte birlikte bunun hemen mümkün olamayacağını rapor ederek, en azından İstanbul'da örnek bir idadi mektebi açılmasını kararlaştırmıştır. Ancak yine mali sorunlar sebebiyle bir idadi binası yapılamadığı için bu ilk idadi mektebi Darülmüallimin-i Âliye içinde eğitim-öğretime başlamıştır. İlk taşra idadisi ise ancak 1875'te Yanya Yenişehir'de açılabilmiştir.⁷⁰⁰

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, bütün Osmanlı ülkesinde eğitimin yaygınlaştırılmasını öngörmekteydi. Özellikle taşrada devletin kurduğu ilkokulların yaygınlaşması için yerel mali kaynaklara ihtiyaç vardı. Öte yandan nizamname iptidai mekteplerinin masraflarını halka bıraktığı için eğitimin yaygınlaşması halkın eğitimi destekleme arzusuna bağlıydı.⁷⁰¹

Eğitimin yaygınlaştırılması eğitim masrafları için mali kaynaklar sağlanmasına bağlı olduğu için 1872'de vilayet okullarının *öşrü'l-öşr* yani öşrün onda biri oranında

⁶⁹⁸ **Maarif-i Umumiye Nizamnamesi**, madde, 198.

⁶⁹⁹ **Maarif-i Umumiye Nizamnamesi**, madde, 19 ve 35.

⁷⁰⁰ Öztürk, "İdâdî", s.465.

⁷⁰¹ Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi**, s.29.

bir vergi kalemiyle desteklenmesi planlanmıştır.⁷⁰² 1877’de eğitime yeni finans kaynakları sağlamak amacıyla valiliklere bir yazı gönderilerek vakfiyesindeki şartlar ortadan kalmış olan vakıf gelirlerinin (evkâf-ı mûnderise) eğitimin yaygınlaştırılması için sarf edilmesine gayret göstermeleri emredilmiştir. Ne var ki, söz konusu evkaf-ı mûnderise gelirlerinden ancak bir kısmı eğitim için ayrılmış, bu gelirlerin büyük bir kısmı gene cami, medrese, köprü gibi genel ihtiyaçların karşılanması için sarf edilmiştir.⁷⁰³

⁷⁰²Mustafa Gündüz, **Maariften Eğitime**, s.186.

⁷⁰³Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, s.158; Bu konuda II. Meşrutiyet dönemindeki ilginç bir örnek için şu yazışmaya bakılabilir: “Gerek ma‘mur gerek harâb cevâmi‘ ve mesâcid-i şerifeden ma‘adâ maksad-ı tesislerine nazaran menfaati fevt olmuş müstagnî enha mebânî-i vakfiye ile vakıf arsaların nakd ile bi’l-istiblâl mebâliğ-i hâsıla ile evrâda kendi cinslerinden müessese-i hayriye inşâsına ihtiyâc görülmediği takdirde civârında bulunan o kabîl müessese-i hayriyenin mesârif-ı dâimesi te’min edildikten sonra buldukları mahallerin ihtiyâcâtı nazar-ı dikkat ve i‘tinâyâ alınarak evvelâ mesâcid-i şerife, sâniyen mekâtib-i ibtidâiye ve medâris-i ilmiye sâlisen hastane gibi müessesât-ı hayriye inşâsına ve mesârif-ı dâimesini te’mine Evkaf Nezareti me’zundur. Meclis-i Ayan ve Mebusan’da kabul olunan işbu lâyihanın kânuniyetini ve kâvânin-i devlete ilâvesini irâde ederim. Mehmed Reşad (padişah), Sadriazam İbrahim Hakkı, Evkâf-ı Hümâyun Nâzırı Hayri. Fî 3 Cemaziye’l-âhire sene 329 ve fî 19 Mayıs sene 327/1 Haziran 1911. Bunun üzerine Maarif Nezareti, bütün vilayet maarif müdürlüklerine şu tebligatı yapmıştır: Müstagnî-i inha olan mebânî-i vakfiye ile vakıf arsaların nakd ile bi’l-istiblâl medâris-i ilmiye ve müessesât-ı hayriye te’sisi hakkında Evkâf-ı Hümâyun nezaret-i celilesince tanzim ve meslis-i umumide ta’dilen kabul olunub mevki‘-i icraya vaz‘ı hususuna irade-i hazret-i padişahî şeref-müteallik buyurulmuş olan madde-i kanuniye bâlâyâ aynen nakl edildi. Bir kanunun mâ-kabline şümulü olmamak kâide-i külliyesine tâbi‘an işbu maddenin mevki‘-i tatbik ve icraya vaz‘ından evvel talimat-ı mahsusatı vechile cihet-i maarifden zabt edilmiş ve hâsılatı mekâtib-i ibtidâiyyeye karşılık ittihaz kılınmış olan evkâf-ı mûnderisiye madde-i mezkurenin şümulü olamayacağından

II. Abdülhamid döneminde *Maarif Hisse-i İanesi*⁷⁰⁴ olarak ıslah edilen *öşrü'l-öşr* gibi vergiler çoğu zaman eğitim dışı amaçlar için kullanıldı. 1883 tarihinden itibaren toplanmaya başlanan *Hisse-i Maarif* âşârdan yüzde on beş, emlak vergisinden yüzde beş oranında alınıyordu ve esas olarak idadi mektepleri için ihdas edilmişti.⁷⁰⁵ Öte yandan eğitimin tek güvenilir finans kaynağı olan *Maarif Hisse-i İanesi*'nin 1880'li yılların sonlarından itibaren merkeze aktarılmaya başlanması⁷⁰⁶ ve bu gelir

yalnız fimâ-ba'd evkâf-ı mûnderise talimatının işbu madde-i kanuniye ile hükmü kalmadığı ve şimdiden sonra zuhur edecek evkâf-ı mûnderisenin maarifçe zabt ve idaresi cihetine gidilmeyeceği beyânıyla mülhakâta dahi tebliğ olunmak üzer işbu tahriratın nesh-i matbû'a-i kâfiyesi leffen irsâl olunmuştur. Fî 29 Cemaziyelahire sene 329 ve fî 14 Haziran sene 327/27 Haziran 1911, Ma'ârif-i Umûmiye Nazırı namına müsteşar. Bakınız: **BOA, MF. VRK. 33/32**, 1 Receb1329/28 Haziran 1911.

⁷⁰⁴Bakınız: **Menâfi ve Maarif Hisse-i İânelerinin Suret-i İstihsal ve Ahzına Dair Nizamnâme, Düstur**, I. Tertip, Mütemmim, s.99-104.

⁷⁰⁵Osman Nuri, **Maarif**, C. III-IV, s.1317; Ergün, **II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketleri**, s.234; Bu dönemde eğitime yeni finans kaynakları sağlamak için ihdas edilen vergi kalemlerinden biri de “zebhiye resmi”dir. “Zebhiye resmi” kasaplardan alınan bir vergiydi. Kasaplardan kestikleri her manda ve deveden beş, sığırdan üç, koyundan bir kuruş; keçiden otuz, kuzu ve oğlaktan sekiz para olarak alınmaktaydı. Başlangıçta Girit'teki ihtiyaç sahipleri için ilk olarak 1895-96'da toplanan “Zebhiye resmi”, daha sonra, İstanbul ve Rumeli vergisi hâriç olmak üzere, Şam'da bir tıp mektebi açılması ve bu okulun masrafları için tahsis edilmiştir. Selanik, Edirne, Manastır, Kosova, Yanya ve İşkodra gibi Rumeli vilayetlerinde toplanan zebhiye resmi daha sonra buralarda inşa edilen okulların masraflarına karşılık olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bakınız: Muharrem Öztel, **II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.

kaleminin özellikle idadilerin masrafları için kullanılması iptidai mekteplerinin Tanzimat öncesi dönemden kalan avarız akçesi, mahallî bağışlar ve vakıf gelirleri gibi sabit olmayan, yetersiz kaynaklara dayanmasına sebep olmuştur. Mahalli kaynaklar hem çok yetersizdi hem de merkezî idarenin zayıf olduğu bölgelerde halk eğitim vergilerine pek olumlu bakmamaktaydı. Nitekim merkezî idarenin uzanamadığı bazı bölgelerin *Maarif Hisse-i İanesi*'nden muaf tutulduğu görülmektedir.⁷⁰⁷ Ayrıca halkın *Hisse-i Maarif*'in eğitim giderleri için kullanılmayacağına dair inancı da bu verginin düzenli bir şekilde toplanılamamasına sebep olan faktörlerdendi. Öte yandan *Hisse-i Maarif* Müslümanların yanısıra gayri Müslimlerden de alınıyor ancak vergi gelirleri çoğunlukla Müslüman okullarının giderleri için kullanılıyordu. Bu durum ise gayri Müslimlerin hoşnutsuzluğunu doğuruyordu.⁷⁰⁸

Yapılan bütün çalışmalara rağmen II. Abdülhamid döneminin sonuna kadar okulların finansmanı konusu Osmanlı eğitiminin en büyük sorunlarından biri olarak kalmıştır. Bu durumun en önemli sebebi Osmanlı maliyesinin içinde bulunduğu mali krizdi. Bu mali kriz eğitimin yaygınlaştırılması için toplanan vergilerin başka alanlar için kullanılmasına sebep olmaktaydı. Hatta iptidai mektepler için ayrılan bazı mahallî

⁷⁰⁶Kodaman'a göre, Devletin vilayetlerden toplanan *Maarif Hisse-i İanesi*'ni İstanbul idadileri ve yüksekokullarının masraflarına karşılık olarak merkeze aktarması her vilayet merkezinde hatta bazı sancaklarda dahi yatılı idadi mekteplerinin açılmasına engel olmuştur. Ayrıca devletin bu tavrı, vilayet idarecilerince eleştirilmesine rağmen II. Abdülhamid döneminin sonuna kadar devam etmiştir. Bu uygulama özellikle taşra iptidai ve rüştiyelerinin yaygınlaşmasına mani olmuştur. Bakınız: Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, s.123-124.

⁷⁰⁷Nurdoğan, **Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim**, s.277-278.

⁷⁰⁸Somel, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi**, s.188-189.

gelirlere de devletin dış borç ödemeleri veya daha öncelikli olan askeri harcamalar için el konulabiliyordu.⁷⁰⁹

Mali kriz, Abdülhamid döneminde, bütçede eğitime arzu edilen payın ayrılmasına engel olmuştur. Nitekim XIX. yüzyılın sonları itibariyle Osmanlı bütçesinden eğitime ayrılan pay yüzde birdir. Bu oranının komşu Balkan devletlerinin eğitim bütçelerinden çok düşük olduğunu ilave etmek gerekir.⁷¹⁰

II. Meşrutiyet döneminde de Maarif Nezaretinin baş etmek zorunda kaldığı sorunların başında eğitimin finansmanı gelmekteydi. Bu konuda II. Meşrutiyet döneminin önceki dönemden en büyük farkı ilköğretim için de ilk defa bu dönemde nezaret bütçesinden pay ayrılmaya başlanmasıdır.⁷¹¹ Bu ödenek Maarif Nezareti tarafından vilayetler arasında taksim edilerek, yine nezaret tarafından dağıtılıyordu. Vilayet idare meclisleri ise kendilerine ayrılan bu parayı, Müslüman ve gayri Müslim okullarına o vilayetin Müslim ve gayri Müslimlerinin nüfus oranına göre taksim etmekteydi.⁷¹²

II. Meşrutiyet döneminde eğitimin, özellikle ilköğretimin, finansmanı konusunda atılan en önemli adım *Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati*'nin

⁷⁰⁹Mustafa Gündüz, **Maariften Eğitime**, s.190.

⁷¹⁰Gülmisal Emiroğlu, "II. Abdülhamid Döneminde İlköğretim Konulu Layihalar (1876-1908)", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 8, Konya 2007, s.178.

⁷¹¹**BOA, BEO.** 3603/270211, 5 Receb 1327/23 Temmuz 1909; **BOA, BEO.** 3766/282438, 11 Cemaziye'l-âhir 1328/21 Haziran 1910.

⁷¹²**BOA, DH. MUİ.** 53/47, 26 Muharrem 1328/7 Şubat 1910; Ergün, **II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketleri**, s.276; Meşrutiyetin ilk yılında ilköğretim için ayrılan para 100.000 lira ikinci yılında 150.000 liradır. Bakınız: Osman Nuri, **Maarif**, C.III-IV, s.1274.

hazırlanmasıdır. Bu kanuna göre, Osmanlı eğitim sisteminin en alt derecesini meydana getiren iptidai mekteplerinin finans kaynakları şu şekilde sıralanmıştır:

1-Mekâtib-i iptidaiye tesisine muktezi arsanın tedariki ve mektep binasının ve muallim ve muallime ve muavin ve muavineleri maaşatı ile sükunaları masarif-i inşaiyesi ve bedel-i icarı ve bunların tamiri esas-ı mektebin ve levazım-ı tedrisiyenin tedarik ve tecdidi, dershanelerin teshin ve tenvir, hademe ücretleri karye ve mahalle ahâlisinin zimmetine ait masarif-i mecburiyedir.

Karye ve mahallenin merbut olduğu kaza veya liva ve yahut vilayet meclisi idareleri bu masarifi âşâr vergisi ile mütenasip olmak üzere âşâr defterleri mucebince mükellefine tevzi olunur.

Masarif-i mezburenin ahâlden suret-i istifası bir nizamname ile tayin olunacaktır.

2-Köy veya kasabalarda umuma ait yerler ile hükümetin malı olan arsalar mektep inşa edilmek üzere mahalli maarif encümenleri kararıyla meccanen terk edilecektir.

3-Köy mekteplerini inşaya muktezi olan kerestenin civar ormanlarından meccanen kat'ına müsaade olunur.

4-Devletçe lüzum görülecek merakizde leyli mekâtib-i iptidaiye-i umumiye tesis ve bu mekteplere ücretli şakird kabul olunabilir.⁷¹³

Bununla birlikte özellikle ilköğretimin finansmanı konusunda *Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati*'nin getirdiği en önemli yenilik Maarif-i Umumiye

⁷¹³**Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati**, madde, 15-19.

Nizamnamesi'nin bütün ilköğretim kurumlarının inşaat masraflarını ve öğretmen maaşlarını mahalline veya halka bırakan ilgili maddesine rağmen gerekli görülen yerlerde devlet bütçesinden karşılanan iptidai mekteplere dair uygulamayı yasal hale getirmesidir. Buna göre, “Devletçe görülecek lüzum üzerine bazı mahallerde tesis ve idare edilecek tedrisat-ı iptidaiye müessesat ve mekâtibinin masarif-i inşaiye ve talimiyeleri kısmen veya tamamen devlet bütçesinden karşılanacaktır” hükmü getirilmiştir.⁷¹⁴

Öte yandan *Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati*'yle ilkokulların masraflarını karşılamak amacıyla bir “mecburi maarif masarifi” adıyla yeni vergi ihdas edilmekteydi. Verginin miktarı köy veya mahallenin bulunduğu vilayet, liva ve kaza meclisi idarelerince “âşâr vergisi”, ticaret ve sanatla uğraşan esnaftan ise “temettü vergisi” esas alınarak tespit edilecekti. İdadi ve sultani mektepleri ise ücretliydi.⁷¹⁵ Bu mekteplere devam eden öğrencilerden gündüzlü veya yatılı olmasına göre ücret alınmaktaydı. Buralardan alınan ücretler maarif bütçesine gelir olarak aktarılmaktaydı. Ayrıca ilköğretim mecburi olduğu için okul çağına gelmiş çocuğu olmasına rağmen çocuklarını okula göndermeyen velilerden de belli bir para cezası alınmaktaydı. Bu ücretler de maarif sandığına aktarılmaktaydı.⁷¹⁶

Bununla birlikte II. Meşrutiyet döneminde de ilköğretimin en önemli finans kaynaklarından biri “*evkâf-ı münderise*” idi. Evkâf-ı münderise arsaları veya binaları

⁷¹⁴**Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati**, madde, 66.

⁷¹⁵**BOA, MF. TLY.** 216/42, 17 Şevval 1327/1 Kasım 1909, 1325 senesi muvâzene-i umumiye kanununun 29. maddesinin fıkra-i âhiresine göre payitahtta ve vilayet merkezlerinde bulunan idadi mekteplerine nehari olarak devam edenlerden 2 ve liva mekteplerine devam edenlerden 1,5 lira alınmaktadır.

⁷¹⁶Aytekin, , **İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi**, s.170-172.

iptidai mekteplerinin ihtiyaçları için kullanılmaktaydı.⁷¹⁷ Boş kalan vakıf arsalarına ya yeni bir iptidai inşa ediliyor ya da bu arsalar iptidai mekteplerine gelir sağlamak amacıyla kiraya veriliyor veya satılıyordu.⁷¹⁸ Ayrıca söz konusu vakıflara ait binalar küçük ilaveler yapılarak okul olarak kullanılmaktaydı.⁷¹⁹ Öte yandan hem bu münderise vakıfların arsaları hem de kamuya ait arsalar üzerine eğitim masraflarına karşılık olmak üzere evler veya dükkânlar inşa edilerek kiraya verilmekteydi.⁷²⁰ Örneğin 1908'de Adana'da “*evkâf-ı münderise*”den olduğu için Maarif Nezaretine bırakılan bir hane tamir edilerek kız ve erkek öğrencilere mahsus olmak üzere yedi dersaneli bir iptidai mektebine dönüştürülmüştür.⁷²¹

Aynı şekilde Konya maarif müdürünün Maarif Nezaretine gönderdiği 19 Mayıs 1908 tarihli yazıda da Bozkır kazasının merkezi olan Siristan kasabasında mahallî eğitim ihtiyaçlarına karşılık olmak üzere dört adet kasap dükkânı inşa edildiği görülmektedir. Ayrıca Seydişehir kasabası kenarındaki bir adet kaplıcanın, Hamidiye kazasına bağlı Ulukışla karyesinde epey gelir getirecek büyük bir kervansaray, Eğirdir kasabasında yine bir kervansaray, Karaağaç kasabasında “*evkâf-ı münderise*”den bir dükkân, Isparta'da on yedi dükkânla bir kervansaray, Burdur'da 10000 kuruşluk geliriyle otuz adet avarız dükkânı, Tefenni'de vaktiyle rüştiye mektebi olarak inşa edilen ancak mektebin açılması sebebiyle maliyece el konulmuş olan dört odalı bir

⁷¹⁷**BOA, ŞD.** 1683/8, 13 Cemaziye'l-evvel 1327/2 Haziran 1909; **BOA, ŞD.** 1685/15, 25 Muharrem 1329/26 Ocak 1911; **BOA, ŞD.** 467/15, 23 Zilhicce 1331/23 Kasım 1913.

⁷¹⁸**BOA, ŞD.** 223/5, 25 Şaban 1326/22 Eylül 1908; **BOA, ŞD.** 223/67, 18 Zilkade 1326/12 Aralık 1908.

⁷¹⁹**BOA, MF. MKT.** 1077/32, 11 Ramazan 1326/7 Ekim 1908.

⁷²⁰**BOA, MF. MKT.** 1060/3, 16 Cemaziye'l-evvel 1326/16 Haziran 1908.

⁷²¹**BOA, MF. MKT.** 1040/53, 17 Muharrem 1326/20 Şubat 1908.

adet hanenin mahalli eğitim masraflarına karşılık olmak üzere, Vilayet maarif müdürlüğünce zabt edildiği görülmektedir.⁷²²

Ne var ki “*evkâf-ı münderiseye*” Maarif idareleri tarafından el konulması zaman zaman bazı sorunlara da sebep olmaktaydı.⁷²³ Örneğin “*evkâf-ı münderise*” olduğu gerekçesiyle mahalli maarif idarelerince el konulan bazı vakıfların aslında “*evkâf-ı münderise*”den olmadığı iddiası çeşitli davalara konu olmaktaydı. Nitekim Temmuz 1909 tarihinde “*bi'l-umum vilayat ile elviye-i gayri mülhaka mutasarrıflarına ve Hazine-i Hassa Nezaretine ve maarif idarelerine usulsüz olarak evkâf-ı münderiseden kabul edilerek el konulan, hâlbuki münderiseden olmadığı anlaşılan vakıfların sahiplerine iade*

⁷²²**BOA, MF. MKT.** 1055/64, 17 Rebiü2l-âhir 1326/19 Mayıs 1908; Ahali tarafından mahalli iptidai mekteplerine gelir sağlamak amacıyla inşa edilen dükkânlara dâir birkaç örnek için bakınız: Bayburt'ta ahali tarafından mahalli iptidai mekteplerine gelir olmak için üzerine 15 dükkân yapılacak 1000 metrelik bir arsanın mahalli maarif idaresine verildiği, inşaat masraflarının büyük bir kısmı karşılanarak mülki ve askeri erkânın da hazır bulunduğu bir merasimle temellerinin atıldığı. Erzurum Valisi Abdülvâhid, 21 Temmuz [1]324. **BOA, MF. MKT.** 1073/26, 22 Receb 1326/20 Ağustos 1908; İzmit Sancağı'na tabi Kapan-ı Dakik civarında mahalli iptidai mekteplerinin idamesi için inşa edilen yirmi altı dükkânın henüz Maarif Nezareti namına tapu kayıtları çıkarılmadığı için 28000 kuruşluk senelik kirasının başkaları tarafından kullanıldığına dair. **BOA, MF. MKT.** 1075/21, 6 Şaban 1326/3 Eylül 1908; Konya'da bulunan iptidai mekteplerine gelir olmak üzere İstasyon caddesinde maarife ait olan bir arsa üzerine 126000 kuruş sarf edilerek altı adet ev inşa edilmesi ve söz konusu paranın önceki senenin hisse-i maarif bakayasının mahalline ait kısmından tahsil edilmesine dair. 30 Zilhicce [1]325 ve 21 Kânun-ı sâni [1]323, Sadr-ı azam. **BOA, İ. MF.** 14/1, 2 Muharrem 1326/5 Şubat 1908.

⁷²³**BOA, ŞD.** 225/32, 27 Safer 1328/10 Mart 1910; **BOA, ŞD.** 195/51, 4 Receb 1328/12 Temmuz 1910; **BOA, ŞD.** 1687/4, 3 Zilhicce 1330/13 Kasım 1912.

edilmesine dair” bir genelge gönderilmiştir.⁷²⁴ Öte yandan Evkâf Nezareti tarafından Aralık 1909’da Maarif Nezaretine yazılan bir yazıda da “*evkâf-ı mûnderise*” addedilerek maarifçe usulünce inceleme yapılmadan zabt edilerek geliri maarif meclislerince tahsil edilen vakıfların mahalli evkâf idarelerine teslim edilmesine dair bir yazı gönderilmiştir.⁷²⁵

Eğitimin finans kaynaklarını yetersizliği ve halkın eğitim faaliyetlerini destekleyemeyecek kadar fakir olması son dönem Osmanlı eğitiminin en önemli sorunlarının başında gelmekteydi.⁷²⁶ Üstelik halk henüz eğitimin gerekliliğine tam olarak inanmadığı için eğitim-öğretim faaliyetlerini desteklemek konusunda pek istekli değildi.⁷²⁷

⁷²⁴**BOA, MF. MKT.** 1072/64, 21 Receb 1327/8 Ağustos 1909.

⁷²⁵**BOA, MF. VRK.** 31/40, 28 Cemaziye’l-evvel 1328/7 Haziran 1910; ayrıca bakınız: **BOA, MF. MKT.** 1069/58, 8 Receb 1326/6 Ağustos 1908.

⁷²⁶Bu konuda birkaç örnek için bakınız: **BOA, BEO.** 3368/252526, 26 Cemaziye’l-âhir 1326/26 Temmuz 1908; **BOA, DH. MKT.** 2824/98, 7 Cemaziye’l-evvel 1327/27 Mayıs 1909; **BOA, MF. MKT.** 1063/64, 3 Cemaziye’l-âhir 1326/3 Temmuz 1908; **BOA, MF. VRK.** 33/10, 12 Cemaziye’l-evvel 1329/11 Mayıs 1911; **BOA, MF. TLY.** 216/76, 19 Şevval 1327/3 Kasım 1909.

⁷²⁷**BOA, DH. MKT.** 1300/80, 26 Şaban 1326/23 Eylül 1908; **BOA, MF. MKT.** 1074/54, 3 Şaban 1326/31 Ağustos 1908.

SONUÇ

Bilindiği gibi Osmanlı modernleşmesi ilkin orduda başlamıştır. Askerî alanda yapılan reform çalışmaları ister istemez başka alanlara da sirayet edecekti. Modern bir askerî teşkilat için bütün devlet aygıtının modernleştirilmesi gerekliydi. Öncelikle sağlam bir mali yapı ve vergi sistemi kurulmalıydı, sağlam bir mali yapı ve vergi sistemi bunları idare edecek iyi yetişmiş bir bürokratik kadro ile mümkündü. Ayrıca yeni sistemi yönlendirecek gelişmiş adli bir nizamı ihtiyacı vardı. Bütün bunlar ancak iyi işleyen ve ihtiyaca cevap verebilecek bir eğitim anlayışıyla mümkün olabilirdi. Bunun için eğitim sisteminin yeniden yapılandırılması gerekiyordu. Fakat bu nasıl olacaktı? Devletin hukuk nizamı, geleneksel eğitim tarzı, toplumun alışkanlıkları ve tutucu çevrelerin muhtemel direnci bunun önünde büyük bir engeldi. Eğitim sisteminin yeni bir anlayışla yapılandırılması çalışmalarının, beraberinde yeni problemleri doğurması da kaçınılmazdı. Bu problemlerin başında öğretmen meselesi ve eğitimin mali kaynakları konuları geliyordu. Ayrıca devletin hukuk nizamını ve yönetim anlayışını da bu doğrultuda değiştirmek lazımdı. Gelenekçi toplumu ve bürokrasiyi buna ikna etmek hiç kolay olmayacaktı. Bu sebeple Tanzimat'tan II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki'nin mutlak iktidar yıllarına kadar eğitim çalışmalarında ana istikamet eskiye dokunmadan yeniyi inşa etmek olmuştur.

Klasik Osmanlı eğitim kurumlarının değişimi, Batı'da olduğu gibi içerden bir zorlamanın sonucu olarak değil, özellikle Batıda olup bitenlerin etkisiyle ortaya çıkmıştır. Aslında bütün Osmanlı modernleşmesi bir dış zorlamanın ürünüdür. Burada kastedilen, Batılı devletlerin bu konuda bir dayatmada buldukları iddiası değil, Batı karşısında güç kaybedildiği düşüncesinin Osmanlılar tarafından kabul edilmesi ve bunun bir sonucu olarak iki dünya arasındaki güç dengesizliğinin ortadan kaldırılması arzusudur. Bu güç dengesizliğini ortadan kaldırmak düşüncesi Osmanlıları, Batının

öncelikle askerî konulardaki üstünlük sebeplerini araştırmaya, kendi ordusunu Batılı ordular tarzında yeniden tanzim etmeye zorlamıştır. Bu sebeple, Osmanlı Devleti'nde modernleşme ve bundan ayrı düşünülemeyecek olan eğitimin yeniden inşasına öncelikle askerî sınıftan başlanmıştır. Bu gayet tabiidir; zira Batı karşısındaki güç dengesizliğinin ilk görüldüğü yer savaş meydanlarıydı.

Osmanlı'da eğitimin modernleştirilmesi, geleneksel mekteplerin ıslah edilerek belli bir düzene sokulması, esasen Tanzimat'tan sonra ortaya çıkan bir düşüncedir; ancak Tanzimat'ı hazırlayan fikrî hazırlık döneminin çok daha erken bir tarihte başladığı açıktır. Sonuçta Osmanlı modernleşmesi durup dururken ortaya çıkan bir şey değildir; temelde Batı'da olup bitenlerden etkilenen, Batı tarafından zorlanan, Batı orduları, endüstrisi, ticareti, bilim ve sanatı tarafından icbâr edilen bir âciliyetin ürünüdür. Bu âciliyet, Osmanlı modernleşmesini kaçınılmaz olarak pragmatik bir hüviyete bürümüş, Osmanlı idârecilerinin/aydınlarının zihniyetini de bu yönde şekillendirmiştir. İmparatorluğun sonuna kadar Osmanlı modernleşmesinin “katalizörü” “memleketi kurtarmak” düşüncesidir. İlk modernleşme çalışmalarından başlayarak Osmanlı modernleşmesinin dinamiklerini belirleyen temel düşünce imparatorluğu mümkün olduğu kadar az kayıpla selâmete çıkarmaktır.

Ordunun Avrupa usullerine göre yeniden yapılandırılıp eğitilmesiyle başlayan eğitimde modernleşme süreci, XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren askerî mühendishanelerin kurulmasıyla devam etmiş, XIX. yüzyılda ordunun cerrah ihtiyacını karşılamak için açılan askerî tıp okulunun ve harp okulunun tesisiyle ileri bir safhaya ulaşmıştır. Askerî eğitimle başlayan modernleşme süreci kısa zamanda sivil alana da taşınmak mecburiyetindeydi; taşındı da, ancak imparatorluğun son günlerine kadar askerî okullara kıyasla sivil okullar daima ikinci planda kalmıştır. Bunun en önemli sebebi, Osmanlı modernleşmesinin, varolma mücadelesinin bir

sonucu olmasıydı. Hem merkezde hem de taşrada açılan ilk modern devlet okulları askerî okullardı. Geleneksel Osmanlı ilkokulları olan sıbyan mekteplerinin ıslahına teşebbüs edilmesi fikrinin arkasında yatan esas sebep de modern askerî okullar için temel eğitimini iyi almış öğrenciler bulabilmektir. Böylece askerî okullara giden çocuklara temel eğitim verilmek zorunda kalınmayacak, daha üst bir seviyeden başlanabilecekti.

Modern eğitim kurumları bu amaçla tesis edildi. Ancak sorun, bu modern eğitim kurumlarının tesisi kadar bunların ülke geneline yayılmasıydı. Modernleşme dönemi Osmanlı idarecileri/aydınları halkın eğitimi ile devletin geleceği arasında sıkı bir irtibat görmekteydiler. Halkın genel eğitim alması, aynı zamanda XIX. yüzyılda merkezleşen devlet anlayışının, kaçınılmaz bir sonucuydu. Özellikle 1869'da yayımlanan ve Osmanlı eğitim tarihinin en önemli belgelerinden biri olan *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'yle, Osmanlı eğitim teşkilatının merkezleşmesi yönünde önemli bir adım atıldı. Nizamname, Osmanlı eğitim teşkilatı açısından büyük bir yenilik getirmişti. *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'yle Osmanlı taşrasındaki eğitim teşkilatı yeniden ele alınmış, taşrada da sağlam bir eğitim örgütlenmesi ön görülmüştü. Takip eden yıllar *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'yle öngörülen eğitim teşkilatının kurulması için yapılan çalışmalarla geçmiştir.

II. Abdülhamid dönemi, *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'yle öngörülen eğitim teşkilatının bütün ülkeye yayılmasına daha büyük gayret gösterilen bir zaman dilimi olmuştur. Bu devirde, özellikle *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nde planlanan eğitim reformları hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Tanzimat devrinde kurulmaya başlanan ancak merkezin dışında pek yaygınlaştırılmayan modern eğitim kurumları, bu dönemde taşrada da açılmış; rüştiyeler, idadiler ve sultaniler yaygınlaştırılmaya

çalışılmıştır. Okulların sayısındaki artış, bu okullar için öğretmen sağlayacak kurumların de teşekkülünü hızlandırmıştır.

II. Abdülhamid döneminde vilayetlerde eğitim teşkilatının kurulmasında, özellikle ilköğretimin yaygınlaştırılmasında, nizamname, talimatname ve tebligatlar dâimâ dikkate alınmış fakat uygulama safhasında arzu edilen başarı elde edilememiştir. Bu durumun en önemli sebebi, devlet bütçesinden eğitime ayrılan payın yetersizliği, köylerin çok ve dağınık oluşu, ulaşım imkânlarının yetersizliği ve halkın eğitime ilgisizliğidir. *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nde, ilköğretimin finansmanının halka bırakıldığını hatırlamak, bu konuda halkın ilgisinin ne kadar hayatî bir önem taşıdığını göstermesi açısından son derece önemlidir. Ancak kabul etmek gerekir ki, Abdülhamid devrinde eğitim alanında elde edilen önemli başarılarla rağmen istenilen seviyeye ulaşıldığı söylenemez. Bununla beraber, bu dönemden II. Meşrutiyet dönemine hatırı sayılır bir eğitim mirası devretmiştir.

II. Meşrutiyet döneminin eğitim açısından ilk dikkat çeken yönü istikrarlı bir eğitim programının yürütülemediği olmasıdır. Bu dönemde görülen sık hükümet değişiklikleri, işlerin düzenli bir şekilde yürütülmesinin önündeki en önemli engellerdendir. Meşrutiyetin ilk yedi senesinde on beş maarif nazırının değişmiş olması, eğitim alanında sağlam, kalıcı bir programın uygulanamamasına sebep olmuştur.

II. Meşrutiyet döneminde de Osmanlı eğitiminin başlıca sorunu ekonomik yetersizliklerdir. Bu durum, eğitimin yaygınlaşmasının önündeki en büyük engel olmaya bu dönemde de devam etmiştir. Uzun süren savaşlar ve devletin içinde bulunduğu mali kriz, eğitim hizmetlerinin arzu edildiği şekilde yürütülmesine izin vermemiştir. Her şeye rağmen, bu dönemde okullaşma oranının artması için önemli çalışmalar yapıldığını ilave etmek gerekir. Ancak eldeki veriler, bu dönemde eğitimle

ilgili yapılan kanunlaştırma çalışmalarının pratiğe yeteri kadar yansımadığını göstermektedir. Bu dönemde de eğitim teşkilatına yeni bir düzen vermek amacıyla pekçok kanun, nizamname, talimat ve program yayımlanmış ancak bunlar, özellikle taşrada, tam anlamıyla uygulanmamıştır.

II. Meşrutiyet döneminde eğitim açısından dikkati çeken ikinci husus, özellikle Balkan savaşlarından sonra, ders programlarında Osmanlılık düşüncesinin yerini Türklüğe bırakmaya başlamasıdır. II. Meşrutiyet döneminin ilk yılları Osmanlılık siyasetinin devam ettiği bir zaman dilimi olmuştur. İttihatçılar, 1908'den sonra resmen Osmanlıcı bir siyaset takip etmiştir. Bu, onlara göre imparatorluk unsurlarının bir arada yaşama iradesini devam ettirmeleri için bir zorunluluktur. Ancak, Türkler dışındaki Osmanlı vatandaşlarının Osmanlılık düşüncesine direnmeleri, başlangıçta Osmanlıcılığı devletin bütünlüğü için kaçınılmaz bir politika olarak gören İttihat Terakki yöneticilerini zamanla Türklerin temsilcisi olan bir pozisyona zorlamıştır. Özellikle, Osmanlı Türkleri için büyük bir hayal kırıklığı olan Balkan savaşları ve Müslüman Arnavutların bağımsızlığı, Osmanlı seçkinleri arasındaki Türklük duygusunu güçlendirmiştir. Bunun bir sonucu olarak, İttihatçıların imparatorluğun Türk unsuru üzerindeki dikkati daha da artmıştır. Bu dönemde Anadolu, aydınların gündeminde daha çok yer edinmeye başlamış, Anadolu, neredeyse, devletin ve milletin kurutuluşu için yegâne ümit hâline gelmiştir. Türk unsurun eğitimi, iktisadi olarak kalkınması daha da bir önem kazanmıştır. Bunun bir sonucu olarak Türkiye'nin kurtuluşu Türklere verilecek doğru bir eğitim sayesinde mümkün olabilir düşüncesinin savunucuları her geçen gün artmıştır. Bu dönemin ders kitapları ve basını üzerinde yapılacak kronolojik bir taramanın sonucunda, eğitim ve basın dilinde zaman içinde meydana gelen değişimi, millilik ve Türklük vurgusunun artışını gözlemlemek mümkündür.

KAYNAKÇA

I. ARŞİV KAYNAKLARI

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Babîâli Evrak Odası Evrakı (BEO.)

3369/252671, 11 Receb 1326/9 Ağustos 1908; 3389/254155, 7 Şaban 1326/4 Eylül 1908; 3491/261809, 14 Muharrem 1327/5 Şubat 1909; 3491/261809, 24 Muharrem 1327/14 Şubat 1909; 3564/267280, 9 Rebiü'l-âhir 1327/ 30 Nisan 1909; 3603/270211, 5 Receb 1327/23 Temmuz 1909; 3718/278835, 2 Rebiü'l-evvel 1328/27 Mayıs 1910; 3766/282438, 11 Cemaziye'l-âhir 1328/21 Haziran 1910; 3809/285650, 29 Ramazan 1328/4 Ekim 1910; 3817/286264, 26 Şevval 1328/31 Ekim 1910; 3865/289843, 4 Cemaziye'l-evvel 1329/3 Mayıs 1911; 3928/294536, 19 Şaban 1329/15 Ağustos 1911; 3988/299074, 20 Muharrem 1330/10 Ocak 1912; 3993/299422, 2 Safer 1330/22 Ocak 1912; 4001/300031, 21 Safer 1330/10 Şubat 1912; 4056/304168, 12 Receb 1330/27 Haziran 1912; 4094/306987, 23 Şevval 1330/5 Ekim 1912; 4165/312349, 14 Cemaziye'l-evvel 1331/21 Nisan 1913; 3368/252526, 26 Cemaziye'l-âhir 1326/26 Temmuz 1908

Dâhiliye Muhaberat-ı Umumiye Evrakı (DH. MUI.)

42/8, 19 Zilhicce 1327/ 1 Ocak 1909; 53/47, 26 Muharrem 1328/7 Şubat 1910.

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH. MKT.)

1288/30, 5 Şaban 1326/2 Eylül 1908; 1300/16, 26 Şaban 1326/23 Eylül 1908; 1300/80, 26 Şaban 1326/23 Eylül 1908; 2824/98, 7 Cemaziye'l-evvel 1327/27 Mayıs 1909; 2887/46, 11 Receb 1327/29 Temmuz 1909.

Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü Evrakı (DH. UMVM.)

68/8 12 Receb 1330/27 Haziran 1912.

İrade Dâhiliye (İ. DH.)

561/39098, 17 Z. 1283/10 Nisan 1868.

İrade Dosya Usulü (İ. DÜİT.)

19/28, 10 Zilkade 1332/30 Eylül 1914; 19/30, 5 Safer 1332/3 Ocak 1914; 19/31, 23 Rebiü'l-evvel 1332/19 Nisan 1914.

İrade Maarif (İ. MF.)

14/1, 2 Muharrem 1326/5 Şubat 1908; 14/18, 22 Safer 1326/26 Mart 1908; 14/6, 14 Muharrem 1326/17 Şubat 1908.

İrade Mabeyn-i Hümayun (İ. MBH.)

9/19, 4 Receb 1330/19 Haziran 1912.

İrade Meclis-i Mahsus (İ. MMS.)

179/30, 28 Rebiü'l-âhir 1332/26 Mart 1914.

Maarif Nezareti Evrak Odası (MF. VRK.)

28/111, 21 Receb 1327/8 Ağustos 1909; 28/121, 30 Receb 1327/17 Ağustos 1909; 28/39, 12 Rebiü'l-evvel 1327/3 Nisan 1909; 31/3, 21 Rebiü'l-evvel 1328/2 Nisan 1910; 31/40, 28 Cemaziye'l-evvel 1328/7 Haziran 1910; 33/10, 12 Cemaziye'l-evvel 1329/11 Mayıs 1911; 33/32, 1 Receb 1329/28 Haziran 1911; 35/122, 13 Ca. 1331/ 20 Nisan 1913; 35/9, 1330; 39/85, 25 Muharrem 1333/13 Aralık 1914; 27/27, 6 Şevval 1326 / 1 Kasım 1908.

Maarif Nezareti Heyet-i Teftişiye Kalemi (MF. HFT.)

1/37, 9 Zilkade 1326/3 Aralık 1908; 1/55, 1 Receb 1328/9 Temmuz 1909; 1/58, 30 Zilkade 1328/3 Aralık 1910; 1/59, 30 Zilkade 1328/3 Aralık 1910; 1/78, 2 Receb 1332/27 Mayıs 1914; 1/87, 17 Şevval 1332/8 Eylül 1914; 1/2, 21 Şevval 1308/30 Mayıs 1891; 1/55, 1 Receb 1328/9 Temmuz 1910; 1/57, 30 Zilkade 1328/3 Aralık 1910.

Maarif Nezareti Hıfzıssıhha-i Mekatib (MF. HFS.)

1/101, 4 Cemaziye'l-âhir 1327/20 Temmuz 1909; 1/62, 15 Rebiü'l-evvel 1327/6 Nisan 1909; 2/100, 24 Ramazan 1328/29 Eylül 1910; 2/116, 28 Cemaziye'l-evvel 1329/27 Mayıs 1911; 2/166, 28 Cemaziye'l-evvel 1329/27 Mayıs 1911; 2/31, 29 Zilkade 1327/12 Aralık 1909; 2/41, 24 Zilhicce 1327/6 Ocak 1910; 3/107, 15 Safer 1333/2 Ocak 1915; 3/25, 25 Receb 1331/30 Haziran 1913.

Maarif Nezareti İstatistik Kalemi (MF. İST.)

10/11, 25 Şaban 1328/1 Eylül 1910; 10/21, 10 Zilkade 1328/13 Kasım 1910; 10/53, 26 Zilkade 1328/29 Kasım 1910; 10/6, 29 Receb 1328/6 Ağustos 1910; 10/69, 29 Muharrem 1329/30 Ocak 1911; 11/18, 26 Rebiü'l-evvel 1329/28 Mayıs 1911; 11/19, 27 Rebiü'l-evvel 1329/26 Mayıs 1911; 11/68, 1 Cemaziye'l-âhir 1329/30 Mayıs 1911; 12/49, 16 Safer 1330/5 Şubat 1912; 15/5, 12 Şevval 1332/3 Eylül 1914; 11/48, 14 Cemaziye'l-evvel 1329/13 Mayıs 1911; 12/14, 19 Zilkade 1329/11 Kasım 1911.

Maarif Nezareti Meclis-i Kebir-i Maarif (MF. MKB.)

202/52, 26 Şaban 1329/22 Ağustos 1911, Karar Numarası 1503; 210/5, 25 Eylül 1330/8 Ekim 1914.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT.)

1167/45, 24 Safer 1329/24 Şubat 1911; 1040/53, 17 Muharrem 1326/20 Şubat 1908; 1055/64, 17 Rebiül-âhir 1326/19 Mayıs 1908; 1060/3, 16 Cemaziye'l-evvel 1326/16 Haziran 1908; 1063/64, 3 Cemaziye'l-âhir, 1326/3 Temmuz 1908; 1066/81, 21 Cemaziye'l-âhir 1326/21 Temmuz 1908; 1069/52, 8 Receb 1326/6 Ağustos 1908; 1069/58, 8 Receb 1326/6 Ağustos 1908; 1070/27, 12 Receb 1326/10 Ağustos 1909; 1072/64, 21 Receb 1327/8 Ağustos 1909; 1073/26, 22 Receb 1326/20 Ağustos 1908; 1074/34, 1 Şaban 1326/29 Ağustos 1908; 1074/54, 3 Şaban 1326/31 Ağustos 1908; 1075/21, 6 Şaban 1326/3 Eylül 1908; 1076/21, 14 Şaban 1326/11 Eylül 1908; 1076/25, 16 Şaban 1326/13 Eylül 1908; 1077/32, 11 Ramazan 1326/7 Ekim 1908; 1084/89, 15 Zilkade 1326/9 Aralık 1908; 1086/42, 20 Zilkade 1326/14 Aralık 1908;

1091/53, 18 Zilhicce 1326/11 Ocak 1911; 1093/65, 25 Zilhicce 1326/18 Ocak 1909;
1094/56, 29 Zilhicce 1326/22 Ocak 1909; 1095/38, 3 Muharrem 1327/25 Ocak 1909;
1097/40, 9 Muharrem 1327/31 Ocak 1909; 1099/30, 17 Muharrem 1327/8 Şubat
1909; 1107/4, 22 Safer 1327/15 Mart 1909; 1115/15, 21 Rebiü'l-evvel 1327/12 Nisan
1909; 1118/57, 23 Rebiü'l-âhir 1327/14 Mayıs 1909; 1119/30, 24 Receb 1327/11
Ağustos 1909; 1119/68, 6 Rebiü'l-âhir 1327/27 Nisan 1909; 1129/5, 26 Cemaziye'l-
evvel 1327/15 Haziran 1909; 1130/29, 28 Cemaziye'l-evvel 1327/15 Haziran 1909;
1132/26, 6 Cemaziye'l-âhir 1327/25 Haziran 1909; 1136/19, 19 Cemaziye'l-âhir
1327/8 Temmuz 1909; 1144/60, 25 Zilkade 1327/8 Aralık 1909; 1148/ 75, 17 Safer
1328/28 Şubat 1910; 1166/29, 1 Safer 1329/1 Şubat 1911; 1167/45, 24 Safer 1329/24
Şubat 1911; 1183/3, 3 Muharrem 1331/13 Aralık 1909; 1185/124, 21 Cemaziye'l-
evvel 1331/28 Nisan 1913; 1198/5, 21 Cemaziye'l-âhir 1332/17 Mayıs 1914; 1198/62,
19 Receb 1332/13 Haziran 1913.

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemî (MF. İBT.)

429/133, 18 Cemaziye'l-âhir 1331/25 Mayıs 1913; 241/81, 15 Şaban 1327/1 Eylül
1909; 241/43, 13 Şevval 1327/28 Ekim 1909; 241/52, 14 Şaban 1327/31 Ağustos
1909; 284/50, 3 Ramazan 1328/8 Eylül 1910; 284/90, 11 Ramazan 1328/ 16 Eylül
1910; 335/36, 11 Şaban 1329/7 Ağustos 1911; 335/6, 6 Şaban 1329/2 Ağustos 1911;
335/20, 7 Şevval 329/ 1 Ekim 1911; 335/75, 14 Şevval 1329/ 8 Ekim 1911; 335/79, 16
Şaban 1329/12 Ağustos 1912; 335/82, 16 Şaban 1329/12 Ağustos 1911; 390/39, 21
Ramazan 1330/3 Eylül 1912; 390/72, 26 Ramazan 1330/8 Eylül 1912; 390/78, 27
Ramazan 1330/9 Eylül 1912; 429/18, 11 Cemâziye'l-âhir 1331/ 18 Mayıs 1913;
429/48, 13 Cemaziye'l-âhir 1331/20 Mayıs 1913; 429/6, 11 Cemaziye'l-âhir 1331/18
Mayıs 1913; 429/96, 18 Cemaziye'l-âhir 1331/25 Mayıs 1913; 429/98, 18
Cemâziye'l-âhir 1331/25 Mayıs 1913; 450/22, 27 Ramazan 1331/30 Ağustos 1913;

500/23, 22 Şevval 1331/24 Eylül 1913; 512/40, 24 Ramazan 1332/16 Ağustos 1914;
512/49, 25 Ramazan 1332/17 Ağustos 1914.

Maarif Nezareti Tedrisat-ı Taliye Dairesi (MF. TLY.)

191/58, 5 Zilkade 1326/29 Kasım 1909; 216/42, 17 Şevval 1327/1 Kasım 1909;
216/76, 19 Şevval 1327/3 Kasım 1909; 236/25, 23 Receb 1328/31 Temmuz 1910;
236/36, 23 Receb 1328/31 Temmuz 1910; 236/37 23 Receb 1328/31 Temmuz 1910;
304/4, 4 Ramazan 1330/17 Ağustos 1912; 304/122, 18 Ramazan 1330/31 Ağustos
1912; 216/156, 24 Şevval 1327/11 Ağustos 1909

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)

31/44, 23 Şaban 1327/9 Eylül 1909; 160/45, 17 Muharrem 1330/7 Ocak 1912; 160/45,
17 Muharrem 1330/7 Ocak 1912; 161/30, 11 Safer 1330/31 Ocak 1912; 177/88, 25
Cemaziye'l-âhir 1331/1 Haziran 1913; 227/202, 20 Ramazan 1330/2 Eylül 1912;
231/72, 2 Cemaziye'l-evvel 1331/9 Nisan 1913; 232/16, 2 Muharrem 1332/1 Aralık
1913; 233/43, 1 Rebiü'l-evvel 1332/28 Ocak 1914.

Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR. I. KV.)

190/18904, 19 Muharrem 1326/22 Şubat 1912

Rumeli Müfettişliği Makamat Evrakı (TFR. I. MKM.)

32/3101, 26 Şaban 1326/23 Eylül 1908.

Sadaret Eyalet-i Mümtaze Kıbrıs Evrakı (A. MTZ. KB.)

3/117, 17 Zilkade 1332/7 Ekim 1914.

Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı (A. MKT. MHM.)

737/25, 18 Şaban 1329/14 Ağustos 1911

Şurayı Devlet Evrakı (ŞD.)

1683/8, 13 Cemaziye'l-evvel 1327/2 Haziran 1909; 1685/15, 25 Muharrem 1329/26
Ocak 1911; 1687/4, 3 Zilhicce 1330/13 Kasım 1912; 195/51, 4 Receb 1328/12
Temmuz 1910; 223/27, 1326 Ş. 24/21 Eylül 1908; 223/5, 25 Şaban 1326/22 Eylül

1908; 223/67, 18 Zilkade 1326/12 Aralık 1908; 225/32, 27 Safer 1328/10 Mart 1910;
467/15, 23 Zilhicce 1331/23 Kasım 1913.

Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)

43/130, 6 Receb 1327/24 Temmuz 1909.

Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB.)

603/54, 7 Zilhicce 1325/11 Ocak 1908.

II. RESMÎ YAYINLAR

[1327 Tarihli] Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname, *Düstur*,
II. Tertip, C. IV, s.167-173.

[1330 tarihli] Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname, *Düstur*, II.
Tertip, C. VI, s.1036-1041.

Darülmuallimat Programı, İstanbul 1330.

Dârülmuallimîn ve Dârülmuallimât Nizamnamesi, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1331.

Dârülmuallimîn ve Dârülmuallimât-i İptidâiye Tâlimatnâmesi, Matbaa-i Âmire,
İstanbul 1332.

Darülmuallimin ve Darülmuallimatlara Mahsus Müfredat Programı, İstanbul 1330.

Darülmuallimin-i İbtidaiyye Ders Programı, İstanbul 1329.

Dersaadet ve Bilad-ı Selasede Bulunan Mekâtib-i Sıbyaniyenin İdaresi İçin Ahalice
İntihab Olunacak A‘zâdan Mürekkebe Olmak Üzere Teşkil Olunacak Mecalis-i
Tedrisiye ve Şubelerinin Suret-i Teşkiliyle Vazifeleri Hakkında Talimattır, *Düstur*,
I. Tertip, C. III, s. 432-438.

Islahat Fermanı, *Düstur*, I. Tertip, C.I, Matbaa-i Âmire, 1289, s.7-14.

Islah-ı Medâris Nizamnamesi, BOA, İ. DUİT. 19/28, 10 Zilkade 1332/30 Eylül 1914.

Medresetü'l-Kuzât Nizamnamesi, BOA, İ. DUİT. 19/30, 5 Safer 1332/3 Ocak 1914.

Medresetü'l-Vâizîn Nizamnamesi, BOA, İ. DUİT. 19/31, 23 Rebiü'l-evvel 1332/19
Nisan 1914.

İdare-i Hususiye-i Vilayet Kanunu Muvakkati, *Düstur*, II. Tertip, C. V, s.186-217.

Maarif Müdürleri İle Vilayet Maarif Müfettişlerinin Vezâifine Mûteallik Talimat, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1326.

Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Kalemi: 1329-1330 Senesine Mahsus Maarif-i Umumiye İhsaiyat Mecmuasıdır, Haritalı Olarak İkinci Defa Neşr Edilmiştir, Matbaa-i Âmire, Darü'l-hilafeti'l-aliyye 1336.

Maarif-i Umumiye Nezareti İhsaiyat Kalemi: Nezarete Merbut Mekatib-i Umumiye ile Mekatib-i Hususiyenin ve Müze-i Hümayun ile Müze ve Yıldız Kütüphanelerinin ve Kütüphane-i Umuminin 1328-1329 Senesine Mahsus İhsaiyat Mecmuasıdır. Haritalı Olarak Birinci Defa Neşr Edilmiştir, Matbaa-i Âmire, Darü'l-hilafeti'l-aliyye, 1334.

Maarif-i Umumiye Nezareti Merkez Teşkilatı Layihası, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1328.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, *Düstur*, I. Tertip, C.II, Matbaa-i Âmire, 1289.

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri.

Mekatib-i İbtidaiye Ders Müfredatı, Altı, Beş, Dört, Üç Dersaneli ve Muallimli Mekteblere Mahsus, İstanbul 1330.

Mekâtib-i İbtidâiyenin İnşasına Mûteallik Talimat, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1326.

Mekâtib-i İptidaiye Müfettişlerinin Vezâifine Mûteallik Talimat, Matbaa-i Âmire, 1326.

Menâfi ve Maarif Hisse-i İânelerinin Suret-i İstihsal ve Ahzına Dair Nizamnâme, *Düstur*, I. Tertip, Mütemmim, s.99-104.

Rumeli Vilâyât-ı Şâhâne Maarif Müfettişliğinin Vezâifine Dair Talimat-ı Muvakkatedir, BOA, MF. HTF. 1/2, 21 Şevval 1308/30 Mayıs 1891.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1328 Sene-i Hicriyesine Mahsus.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Birinci Sene-, Birinci Defa Olarak Tertib Edilmiştir, 1316 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-hilafeti'l-aliyye, 1316.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -İkinci Sene-, İkinci Defa Olarak Tertib Edilmiştir, 1317 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-hilafeti'l-aliyye, 1317.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Üçüncü Sene-, Üçüncü Defa Olarak Tertib Edilmiştir, 1318 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-hilafeti'l-aliyye, 1318.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Dördüncü Sene-, Dördüncü Defa Olarak Tertib Edilmiştir, 1319 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Matbaa-i Âmire, Darü'l-hilafeti'l-aliyye, 1319.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, -Altıncı Sene-, Altıncı Defa Olarak Tertib Edilmiştir, 1321 Sene-i Hicriyesine Mahsusdur, Asır Matbaası, Dersaadet 1321.

Salname-i Vilâyet-i Aydın, 1323 Sene-i Hicriyesine Mahsus.

Tahsil-i İptidaiyi İdare ve Teftiş İle Muvazzaf Memurînin Vezâifi Hakkında Nizamname, *Düstur*, II. Tertip, C. II, s.404-415.

Tanzimat Fermanı, *Düstur*, Birinci Tertip, C.I, Matbaa-i Âmire, 1289, s.4-7.

Tedrisat-ı İptidaiye Müfettişlerinin Vezâifine Dâir Talimatname, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1330.

III. SÜRELİ YAYINLAR

Ahenk

31 Teşrin-i evvel 1913.

Âlem

18 Temmuz, 1330, No.110.

Anadolu Mecmuası

Sayı II, sene 1340.

Âtî

25 Eylül 1334; 13 Kânun-ı sâni 1334.

Hürriyet

Sayı 11, 20 Cemâziye'l-evvel, 1285/7Eylül 1868.

Hürriyet-i Fikriye

Sayı 7, 20 Mart 1330; Sayı 8, 27 Mart 1330; Sayı 9, 3 Nisan 1330, Sayı 11, 17 Nisan 1330; Sayı 12, 24 Nisan 1330.

İbret

No.16, 28 Rebiü'l-âhir 1289/22 Haziran 1288/5 Temmuz 1872.

İçtihad

No.56, 28 Şubat 1328/13 Mart 1913; 23 Teşrin-i Evvel [1]330, No.120; No: 96 s.2152, 6 Mart 1330; No. 67, 15 Temmuz 1911; 2 Kânun-ı sâni 1329/15 Ocak 1915; No.62, 18 Nisan 1329; 12 Ağustos 1330, No. 17; 1 Temmuz 1923; No.154, 1 Haziran 1923; No.10, 3 Nisan 1329; 19 Kânun-ı Evvel, 1329, No.85; No 74, 1 Ağustos 1329; 29 Mayıs 1330, No.108; No.61, 11 Nisan 1329/24 Nisan 1913; No.64, 2 Mayıs 1329/15 Mayıs 1913; No.97, 13 Mart 1330/26 Mart 1914.

İkdam

6 Şubat 1909.

İslam Dünyası

Sayı I, 1330.

Küçük Mecmua

Yıl 1, Sayı 17, 25 Eylül [1]338/25 Eylül 1922.

Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti Mecmuası

Aded 2, Nisan 1333.

Mir'at-ı Maarif

16 Kânun-ı sâni 1324/29 Ocak 1909, Aded 2.

Muallim

C. I, Sayı 8, 1 Mart 1333; No.21, 15 Nisan 1334; No.19, 15 Şubat 1334; Sayı 19, 15 Şubat 1334; Birinci Yıl, Birinci Cilt, Sayı IV, 15 Teşrin-i evvel 1332; Birinci Yıl, Sayı 13, 1 Ağustos 1333; Birinci Yıl, Sayı 12, 1 Temmuz 1333.

Muallimler Mecmuası

Sene 3, Sayı 30, Nisan 1925.

Nevsal-i Millî

Birinci sene, Dersaadet 1330.

Resmî Gazete

Sayı 1586, 3 Eylül 1930.

Sabah

7 Ağustos 1909; 12 Mayıs 1913; 14 Şubat 1913; 23 Aralık 1325; 15 Şubat 1325/28 Şubat 1910.

Sebilü'r-Reşad

C.I, Aded 271, 7 Teşrin-i sâni 1329/20 Kasım 1913; Adet 477, C.19, 23 Nisan 1337; Aded 291, 13 Ca. 1332/27 Mart 1330; C.XI, Aded 274, 28 Teşrin-i sâni 1329/11 Aralık 1913; 4 Şaban 1330/5 Temmuz 1328/18 Temmuz 1912, C.1-8, Aded 20-202; Aded 263, C.II, 12 Eylül 1329/25 Eylül 1913.

Serbesti

18 Aralık 1908.

Sırat-ı Müstakim

C. VII, Adet 177, 12 Kânun-ı sâni 1327; C.1, Sayı 25, 29 Kânun-ı sâni 1324; C.1, Sayı 16, 27 Teşrin-i sâni 1324; C.1, Sayı 17, 4 Kânun-ı evvel 1324; C.1, Sayı 18, 11 Kânun-ı evvel 1324.

Talebe Defteri

16 Kânûn-ı evvel 1329/29 Aralık 1913, C.1, No. 16; Birinci sene, No: 5, 18 Temmuz 1329; C.1, No.23; C.1, No.22.

Tanin

No: 56, 12 Eylül 1324/25 Eylül 1908; No. 27-496, 7 Kânun-ı sâni [1]325/20 Kânun-ı sâni 1910/20 Ocak 1910; No.38-507, 18 Kânun-ı sâni, [1]325/31 Kânun-ı sâni, 1910/31 Ocak 1910; 13 Mayıs 1910, No.609; 23 Kasım 1910, No.800; 17 Eylül 1908, No.48; 6 Kasım 1908, No.96; No.573, 25 Mart [1]326/7Nisan 1910; 23 Ekim 1910, No.769; 16 Ocak 1910, No.851; No. 547, 30 Safer 1328/27 Şubat 1325/12 Mart 1910; 29 Kânun-ı sâni 1324/6 Şubat 1909.

Tasvir-i Efkâr

16 Rebiü'l-âhir 1283/29 Ağustos 1866; 30 Temmuz 1909.

Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası/Tedrisat Mecmuası

15 Kânun-ı evvel 1327, Sene:2, No:17; Sene 1, No.7, 15 Ağustos 1326; 10 Rebiülâhir 1334/15 Şubat 1916, Numara, 6/32.

Terbiye Mecmuası

Sene I, No. I, 15 Mart 1330; Sene I, No. IV, 15 Kânun-ı evvel 1334/15 Aralık 1918.

Terbiye

Sene 1, No.2, 12 Eylül 1334.

Türk Yurdu

19 Eylül 1329/2 Ekim 1913, C.3, Sayı 49; C.I, Sayı 9, 9 Mart 1327; 5 Mayıs 1332, C.10, Sayı 109; 19 Mayıs 1332/1 Haziran 1916, C. 5, Sayı 110.

Vakit

No.120, 18 Şubat 1334/1918; No.104, 2 Şubat 1334/1918; No.394, 27 Teşrin-i sâni 1334/1918; No.396, 29 Teşrin-i evvel 1334/1918.

Yeni Fikir

C.II, Sayı 11,1 Mayıs 1329/14 Mayıs 1913; , C.III, Sayı 19; C.III, Sayı 20; 1, Sayı 215, Kânun-ı sâni 1327; C. III, Sayı 14; , C.II, Sayı 12, Haziran 1329; C.III, S.20, 15 Mart 1330/28 Mart 1914; Sayı 12, C.II, 1 Haziran 1329/14 Haziran 1913; C.III, Sayı 20; C.III, S.20, 15 Mart 1330; C.III, Sayı17, Teşrin-i sâni 1329/Kasım 1913.

Yeni Mecmua

Birinci Sene, Sayı 5, 9 Ağustos 1917.

Yeni Muhitü'l-Maarif Gazetesi

Sene I, No. 7, 20 Ağustos 1327/2 Eylül 1911.

Yeni Tanin

29 Ocak 1910, No.36/505.

IV. KİTAPLAR, MAKALELER, TEZLER

A.Y. [AHMED AGAYEF], “İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Yıllık Kongresi”, **Türk Yurdu**, 19 Eylül 1329/2 Ekim 1913, C.3, Sayı 49.

AHMET AGAYEF, “Terbiye-i Milliye”, **İçtihad**, Üçüncü sene, No. 67, 15 Temmuz 1911.

ABDULLAH CEVDET, “Mukadderat-ı Tarihiye Kârialarına”, **İçtihad**, No.56, 28 Şubat 1328/13 Mart 1913.

_____, “Şemsü'l-Maarif Mektebi”, **İçtihad**, 23 Teşrin-i Evvel [1]330, No.120.

ACAR, Şehbal Derya, **Eğitimde Bir Üstad Satı Bey'i Tanımak**, Akademik Kitaplar, İstanbul 2009.

ADANALI, A. Hadi, “Ziya Gökalp'in Eğitim Felsefesi ve Yüksek Eğitim Hakkındaki Görüşleri”, **AÜİFD**, XLV, (2004), Sayı I.

ADIVAR, Abdülhak Adnan, **Osmanlı Türklerinde İlim**, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.

ADIVAR, Halide Edib, “Selim Sırrı Bey'e” **İçtihad**, No: 96 s.2152, 6 Mart 1330.

- _____, **Mor Salkımlı Ev**, Can Yayınları, İstanbul, Ağustos 2014.
- AHMAD, Feroz, **İttihat ve Terakki (1908-1914)**, Çeviren: Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul, Ekim 2004.
- AHMET CEVDET PAŞA, **Maruzat**, Yayınlayan: Yusuf Halaçoğlu, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.
- _____, **Tarih-i Cevdet**, C.XII, tertib-i cedid, Matbaa-i Osmaniye, Dersaadet 1309.
- _____, **Tezâkir**, 21-39, Yayınlayan: Cavit Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- _____, **Tezâkir, 40-Tetimme**, Yayınlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.
- AHMET ŞERİF, **Anadolu'da Tanîn**, C.I, Hazırlayan: Mehmet Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- _____, **Arnavudluk'da Sûriye'de ve Trablusgarb'de Tanin**, C.II, Hazırlayan: Mehmet Çetin Börekçi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- AKÇURAOĞLU YUSUF, "İlmî Terbiye", **Talebe Defteri**, 16 Kânûn-ı evvel 1329/29 Aralık 1913, C.1, Numara 16.
- AKDER, Necati, "Ziya Gökalp Âlim ve İdealist Şahsiyeti", *DTCF Dergisi*, Cilt III, Sayı 2, Ankara 1945.
- AKSIN, Ahmet, "Tanzimat'ın Harput Eyaletinde Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler", **Bellekten**, Sayı 235, Aralık 1998.
- AKTAR, Yücel, **İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları**, Ankara 1999.
- AKYILDIZ, Ali, "Maarif-i Umumiyye Nezareti", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 27.
- _____, "Tanzimat Döneminde Kurulan Merkezî Eğitim Kurumları 1836-1856", **Prof. Dr. Yahya Akyüz'e Armağan**, Ankara 2011.

_____, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform**, Eren Yayınları, İstanbul 1993.

AKYOL, Taha, **Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet**, Doğan kitap, İstanbul, Ekim 2008.

AKYÜZ, Yahya, “Eğitim Alanında Aydınların Eleştirisi ve Balkan Savaşları”, **Tarih ve Toplum**, Ağustos 2002, C.38, Sayı 224.

_____, “İlköğretim’in Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1847 Talimatı”, **OTAM** (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), C. V, Ankara 1994.

_____, “Osmanlı Döneminden Cumhuriyete Geçilirken Eğitim-Öğretim Alanında Yaşanan Dönüşümler”, **Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi**, C. I, Sayı. II, 2011.

_____, “Türkiye’de Öğretmen Yetiştirmenin 160. Yılında Darülmualimîn’in İlk Yıllarına Toplu ve Yeni Bir Bakış”, **OTAM** (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı 20, Ankara 2006.

_____, **Türk Eğitim Tarihi, M.Ö. 1000-M.S. 2013**, Pegem Akademi, Ankara, Şubat 2013.

_____, **Türkiye’de Öğretmelerin Toplumsal Değişmedeki Etkileri (1839-1950)**, Pegem Akademi, Ankara, Aralık 2012.

“Âlem-i İslamın Islah-ı Hurufa İhtiyacı”, **Sebilü’r-Reşad**, C.I, Aded 271, 7 Teşrin-i sâni 1329/20 Kasım 1913.

ALGAR, Hamid, “Ahunzâde Mirza Feth Ali”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.II.

ALİ KÂMİ, “Maarif Derdi”, **İçtihad**, 2 Kânun-ı sâni 1329/15 Ocak 1915.

ALKAN, Mehmet Ö. “Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Eğitim İstatistikleri, 1839-1924” **Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik**, Derleyenler: Halil İnalçık, Şevket Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000.

_____, “II. Meşrutiyet'te Eğitim, İttihad ve Terakki Cemiyeti, Milliyetçilik, Militarizm veya Militer Türk İslam Sentezi,” **II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek** içinde, Derleyen: Ferdan Ergut, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009.

_____, “İmparatorluktan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim”, **Osmanlı Geçmişi ve Günümüz Türkiye'si**, Derleyen: Kemal Karpat, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Nisan 2005.

_____, “Resmi İdeolojinin Doğuşu ve Evrimi Üzerine Bir Deneme”, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, C.I, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

ALTIN, Hamza, “1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Yeri”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 13/1 (2008).

ALTUNYA, Niyazi, **Türkiye'de Öğretmen Örgütlenmesi (1908-2008)**, Ankara 2008.

ANAR, Suat, “Ziya Gökalp-Eğitim Anlayışı-”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 14.

ANTEL, Sadrettin Celâl, “Tanzimat Maarifi”, **Tanzimat I**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999.

APAK, Rahmi, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

ARAI, Masami, **Jöntürk Dönemi Türk Milliyetçiliği**, Çeviren: Tansel Demirel, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

“Arap Harfleri”, **Hürriyet-i Fikriye**, Sayı 7, 20 Mart 1330; Sayı 8, 27 Mart 1330; Sayı 9, 3 Nisan 1330, Sayı 11, 17 Nisan 1330; Sayı 12, 24 Nisan 1330.

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2014.

AYAS, Nevzat, **Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi-Kuruluşlar ve Tarihçeler**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1948.

AYDEMİR, Halis, “Batılılaşma” (Eğitim ve Öğretim), **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. V.

AYKAÇ, Kemal, “İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu’nun Hayatı ve Faaliyetleri”, **DTCF Felsefe Araştırmaları Dergisi**, C. XI, Ankara 1976.

_____, **Avrupa Eğitim Tarihi**, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara 1972.

AYNÎ, Mehmet Ali, **Darü’l-fünun Tarihi**, Pınar Yayınları, İstanbul 1995.

_____, **Hatıraları, Canlı Tarihler**, C.II, İstanbul 1945.

AYTEKİN, Halil, **İttihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi**, Ankara 1991.

BAKIR, Kemal, “Emrullah Efendi”, **Tanzimat’tan Günümüze Türk Düşünürleri-Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Siyasî, İdarî ve Sosyal Düşünce Temsilcileri**, C.1, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, Ekim 2015.

_____, “II. Meşrutiyet Döneminde Milli Seçkincilik ve Eğitim: Emrullah Efendi ve Tuba Ağacı Nazariyesi”, **Doğu Batı, II. Meşrutiyetin Yüzüncü Yılı I**, Sayı 45, Mayıs-Haziran-Temmuz 2008.

BALIKHANE NAZIRI ALİ RIZA BEY, **Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı**, Hazırlayan: Ali Şükrü Çoruk, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007.

BALKIR, Süleyman Edip, **Eski Bir Öğretmenin Anıları**, İstanbul 1968.

BALTACI, Cahit, “Osmanlı Eğitim Sistemi”, **Yeni Türkiye, Eğitim Özel Sayısı**, Yıl II, Sayı VII, Ocak-Şubat 1996.

BALTACIOĞLU, İsmail Hakkı, **Hayatım**, Yayına Hazırlayan: Ali Y. Baltacıoğlu, Dünya Yayınları, İstanbul 1998.

_____, **Ziya Gökalp**, İstanbul 1966.

BEDİİ NURİ, “Tatbikat Mektepleri”, **Sabah**, 7 Ağustos 1909.

BEHRAM LÜTFİ, “Kıyafet Meselesi, Kıyafet Meselesi Hakkında Bir Genç Köy Mualliminin Derdi”, **Yeni Fikir**, C.II, Sayı 11,1 Mayıs 1329/14 Mayıs 1913.

BERKER, Aziz, **Türkiyede İlk Öğretim I (1839-1908)**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1945.

BERKES, Niyazi, **İslamcılık, Ulusçuluk, Sosyalizm**, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1975.

_____, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.

BEYATLI, Yahya Kemal, **Çocukluğum Gençliğim, Siyâsî ve Edebî Hâtıralarım**, İstanbul 1973.

_____, **Siyasi ve Edebi Portreler**, İstanbul Fetih Cemiyeti, 4. baskı, tarihsiz.

BIÇAK, Ayhan, “Düşünür Örneği Olarak Ziya Gökalp”, **Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları**, Sayı 14, Ekim 2008.

BİNBAŞIOĞLU, Cavit, **Başlangıcından Günümüze Türk Eğitim Tarihi**, Anı Yayıncılık, Ankara 2014.

_____, **Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi**, Binbaşoğlu Yayınevi, Ankara 1982.

Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri, Hatıralar-Yorumlar-Tetkikler, Hazırlayanlar: İsmail Kara- Ali Birinci, Dergâh Yayınları, İstanbul, Haziran 2005.

Birinci Öğretmenler Kongresi Selanik 1911, Hazırlayanlar: Şefika Kurnaz-Cemal Kurnaz, Berikan Yayınevi, Ankara 2012.

BOLAY, Süleyman Hayri, “Emrullah Efendi ve Felsefeye Bakışı”, **Tanzimat’tan Günümüze Türk Düşünürleri-Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Siyasî, İdarî ve Sosyal Düşünce Temsilcileri**, C.1, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, Ekim 2015.

_____, “Meslek-i İçtimaî ve Prens Sabahaddin’e Dair Bazı Notlar”, **Tanzimat’tan Günümüze Türk Düşünürleri Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Siyasî, İdarî ve Sosyal Düşünce Temsilcileri**, C.1, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, Ekim 2015.

BOZBORA, Nuray, **Osmanlı Yönetiminde Arnavutlar ve Arnavut Ulusçuluğu**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1994.

BÖCÜZÂDE SÜLEYMAN SAMİ, **Üç Devirde Gördüklerim** (Hakâyık’ül-beyân fi eşkâli’l-izmân “Yahut” “Ne Derekeye İnmiştik Ne Dereceye Çıktık”), Yayına Hazırlayanlar: Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

BUZPINAR, Şit Tufan, “Satı el-Husrî”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.36.

CELAL NURİ, “Darü’l-Fünûn Tâlebâtı ve Talebesi”, **Âtı**, 25 Eylül 1334.

_____, “Hüseyin Rahmi”, **Âtı**, 13 Kânun-ı sâni 1334.

_____, **1327 Senesinde Selanik’de Münakid İttihad ve Terakki Kongresine Takdim Olunan Muhtıradır**, Müşterekü’l-Menfa‘a Osmanlı Matbaası, İstanbul 1327.

_____, **Kadınlarımız -Umumiyeti İtibariyle Kadın Meselesi Tarihi-Müslüman Türk Kadınları-**, Matbaa-i İçtihad, İstanbul 1331.

_____, **Tarih-i Tedenniyât-ı Osmaniye**, İstanbul 1331.

_____, **Tarih-i Tedenniyat-ı Osmaniye-Mukadderât-ı Tarihiye-**, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331.

_____, **Türk İnkılâbı**, Hazırlayan: Recep Duymaz, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2000.

CELKAN, H. Y., **Ziya Gökalp'in Eğitim Sosyolojisi**, Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1989.

CİHANGİRLİ M. ŞİNASI, "Elifba Meselesi ve Cevabımız", **İçtihad**, No.62, 18 Nisan 1329.

CLEVELAND, William L., "The Making of an Arab Nationalist", in **Middle East Journal**, C.XVIII, 1963.

ÇADIRCI, Musa, "Cevdet Paşa'nın Medreselerle İlgili Görüşleri", **Ahmet Cevdet Paşa (1823-1895)**, (Sempozyum: 9-11 Haziran 1995), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2009.

_____, **Tanzimat Döneminde Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

ÇAĞATAY, Neşet, "Tanzimat ve Türk Eğitimi", **Mustafa Reşit Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler**, Ankara, 13-14 Mart 1985, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985.

ÇANKAYA, Mücellitoğlu Ali, **Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler**, C.II-III, Ankara 1954.

ÇELİK, Bilgin, **II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu**, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2003.

ÇELİK, Hüseyin, **Ali Suavi ve Dönemi**, İletişim Yayınları, İstanbul, Kasım 1994.

ÇETİN, Atilla, **Tunuslu Hayrettin Paşa**, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1001 Temel Eser, Ankara 1989.

ÇİL, Fatma, **Satı Bey'in Hayatı, Eserleri ve Türk Eğitimine Katkıları**, Marmara Üniversitesi Türkiye Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Master Tezi, İstanbul 2004.

DERİNGİL, Selim, "Irakta Şifliğe Karşı Mücadele: II. Abdülhamid Döneminde Bir Osmanlı Karşı Propagandası Örneği", **Simgeden Millete, II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

_____, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, Doğan Kitap, İstanbul 2014.

DOĞAN, İsmail, "Eğitimci Ali Suavi (1839-1878) ve Galatasaray Lisesindeki Uygulamaları", **Tanzimatın 150. Yılı Uluslararası Sempozyumu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

_____, "Tanzimattan Cumhuriyete Kadın Eğitimi Düşüncesinin Gelişimi" **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C. 34, Sayı 1, Ankara 2001.

DOĞAN, Nuri, **Ders Kitapları ve Sosyalleşme, 1876-1918**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1994.

DOKTOR MİLASLI İSMAİL HAKKI, **Tamim-i Maarif ve Islah-ı Huruf**, A. Asadoryan Matbaası, 1324.

DÖLEK, Deniz, "Yerelde İdeolojik Dönüşüm: II. Meşrutiyet Dönemi Sivas Vilayeti'nde Osmanlılık Pratiğinden Türk Milliyetçiliğine Geçiş", **II. Meşrutiyet'i Yeniden Düşünmek**, Derleyen: Ferdan Ergut, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Ocak 2010.

DÖLEN, Emre, **Türkiye Üniversite Tarihi I -Osmanlı Döneminde Darülfünun 1863-1922-**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.

DUMAN, Hasan, **Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası Toplu Kataloğu**, C. I-II, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 1999.

_____, **Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri**, C. I-III, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, Ankara 2000.

DURU, Kâzım Nâmi, **Arnavutluk ve Makedonya Hatıraları**, İstanbul 1959.

_____, **Ziya Gökalp**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1975.

EBUZZİYA TEVFİK, **Numune-i Edebiyat-ı Osmaniye, Temsil-i Sâni**, İstanbul 1302.

Edebiyatçılarımızın Çocukluk Anıları, Hazırlayan: Mehmet Nuri Yardım, Çağrı Yayınları, Nisan 2016.

EDHEM NEJAD, “Dağlı, Bayırlı, Ovalı, Yaylalı Olmalıyız I”, **Yeni Fikir**, C.III, Sayı 19.

_____, “Dağlı, Bayırlı, Ovalı, Yaylalı Olmalıyız II”, **Yeni Fikir**, C.III, Sayı 20.

_____, “Köylerde Leyli Mektebler” **Yeni Fikir**, Yıl 1, Sayı 215, Kânun-ı sâni 1327.

_____, “Mekteplerde Canlı, Ateşin Hayat İsteriz”, **Yeni Fikir**, C. III, Sayı 14.

_____, “Terbiye-i Umumiye de Noksanlık Var” **Sırat-ı Müstakim**, C. VII, Adet 177, 12 Kânun-ı sâni 1327.

_____, **Terbiye-i İbtidaiye Islahatı**, Keşişyan Matbaası, İzmir 1331.

ELDEM, Vedat, **Osman İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

EMİROĞLU, Gülmisal, “II. Abdülhamid Döneminde İlköğretim Konulu Layihalar (1876-1908)”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 8, Konya 2007.

EMRULLAH, “İlm-i Terbiyeye Dair”, **Sırat-ı Müstakim**, C.1, Sayı 25, 29 Kânun-ı sâni 1324.

_____, “Patrikhanelerin Müsted’iyâtı-Tedrisat Meselesi-”, **Yeni Muhitü’l-Maarif Gazetesi**, Sene I, No. 7, 20 Ağustos 1327/2 Eylül 1911.

_____, “Terbiye ve Esasları”, **Sırat-ı Müstakim**, C.1, Sayı 16, 27 Teşrin-i sâni 1324.

_____, “Terbiyeye Dâir”, **Sırat-ı Müstakim**, C.1, Sayı 17, 4 Kânun-ı evvel 1324.

_____, “Terbiyeye Dair”, **Sırat-ı Müstakim**, C.1, Sayı 18, 11 Kânun-ı evvel 1324.

_____, **Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin 1327 Senesi Dördüncü Kongresinde Tanzim Olunan Siyasî Programa Dâir İzâhnâme**, Kostantınıyye, 1330.

ENGELHARDT, **Tanzimat ve Türkiye**, Çeviren, Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.

ERASLAN, Cezmi, “II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı-Arnavut İlişkilerine Bir Bakış”, **Balkanlarda İslam Medeniyeti II. Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri**, Tiran-Arnavutluk, 4-7 Aralık 2003, IRCICA, İstanbul 2006.

_____, “Osmanlı Devletinin Arnavutlara Yönelik Politikalarında Birinci ve İkinci Meşrutiyet Dönemlerinin Karşılaştırılması”, **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Sayı 13, 2014.

ERAT, Muhammet, “Osmanlı’da Alfabe Tartışmaları”, **Türkler**, C. XV.

ERCİLASUN, Bilge, “Edebiyatta Millilik ve Milliyetçilik”, **Türk Kültürü**, Sayı 300, Yıl XXVI, Nisan 1988.

ERDEM, Hüsameddin, “Celal Nuri İleri”, **Tanzimat’tan Günümüze Türk Düşünürleri -Tanzimat’tan Günümüze Ahlakî ve Edebî Düşünce Temsilcileri-**, C.V, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, Ekim 2015.

ERDOĞDU, Teyfur, “Maarif-i Umumiyye Nezareti Teşkilatı I”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C.51, Sayı I, Ankara 1996.

ERGİN, Osman Nuri, **İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San’at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi, C. I-V**, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

ERGÜN, Mustafa, “Emrullah Efendi, Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları” **DTCF Dergisi**, C.30, Sayı 1-2, Ankara 1982.

_____, “Emrullah Efendi, Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları” **DTCF Dergisi**, C.30, Sayı 1-2, Ankara 1982.

_____, “Prens Sabahattin Bey’in Eğitim Üzerine Düşünceleri”, **Kuramsal Eğitimbilim**, 1 (2), 1-9, 2008.

_____, “Satı Bey Hayatı ve Türk Eğitimine Hizmetleri”, **İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 1, 1987, 4-19.

_____, **II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketleri 1908-1914**, Ankara 1996.

ERİŞİRGİL, M. Emin, **Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp**, İstanbul 1951.

ERKEK, Mehmet Salih, “II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırları”, **Tarih İncelemeleri Dergisi**, XXVIII/2, 2013.

ERTEM, Rekin, “Elifbâ”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.XI.

FAZIL AHMET, “Mekteb-i İbtidâî ve Terbiye-i Siyâsiye”, **Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası**, 15 Kânun-ı evvel 1327, sene:2, No:17, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1327.

_____, “Terbiye’de İnkılâb”, **Sabah**, 12 Mayıs 1913.

FORTNA, Benjamin C., “Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonunda Eğitim ve Otobiyografi”, Çevirenler: Aytaç Yıldız-Mustafa Gündüz, **Osmanlı Eğitim Mirası, Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler**, Hazırlayan: Mustafa Gündüz, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013.

_____, **Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Okumayı Öğrenmek**, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Kasım 2013.

_____, **Mekteb-i Hümayun -Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslam, Devlet ve Eğitim-**, Çeviren: Pelin Sıral, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

FSHAZİ, Falma, “2. Meşrutiyet ve Arnavutluk'taki Osmanlı Algısı: Arnavutlarla Osmanlı'nın Düşman Olduğu ‘O An’ ”, **İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı 38, Mart 2008.

GENCAN, Tahir Necat, “Yazı Devrimi”, **Türk Dili**, Kasım 1978.

GENCER, Bedri, **İslam'da Modernleşme (1839-1939)**, Doğu-Batı Yayınları, Ankara, Haziran 2014.

GENÇOĞLU, Mustafa, “1916 Maarif Teftişlerinde Mamuratülaziz Sancağı'nın İlköğretim Durumu”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Haziran 2014, 15(1).

_____, “Erzurum Vilâyeti Maârif Teftişleri (1910)”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Yıl 8, Sayı 16, (Güz 2012).

GEORGEON, François, “Bir Kimlik Arayışı: Türk Milliyetçiliği” ve “Osmanlı Devletinde Türk Milliyetçiliğinin Yükselişi”, **Osmanlı Türk Modernleşmesi**, Çeviren: Ali Berktay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.

GÖKMEN, Ertan, “Aydın Vilayeti İdâdî Mektepleri”, **OTAM** (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı 23, Ankara 2008.

GÖNENÇ, Senem, “Kastamonu Mebûsu İsmail Mahir Efendi'nin Eğitime Dair Görüşleri” **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 205, Ağustos 2013.

GÖVSA, İbrahim Alâeddin, **Türk Meşhurları Ansiklopedisi**, C.I-IV, İstanbul 1945-1946.

GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref- KİLİ, Suna, **Türk Anayasa Metinleri**, Ankara 1957.

GÜNDÜZ, Mustafa “Abdullah Cevdet’in Eğitim Görüşleri ve İçtihad Dergisinde Bazı Eğitim Sorunları”, **Milli Eğitim**, Sayı 176, Güz 2007.

_____, “Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Eğitimci: Satı Bey ve Fenn-i Terbiye Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 5/3 Summer 2010.

_____, **Eğitimci Yönüyle Ahmet Cevdet Paşa**, Doğubatu Yayınları, Ankara, Eylül 2013.

_____, **II. Meşrutiyetin Klasik Paradigmaları, İçtihad, Sebilür’r-Reşad ve Türk Yurdu’nda Toplumsal Tezler**, Lotus Yayınevi, Ankara, Nisan 2007.

_____, **Maariften Eğitime, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Eğitim Düşüncesinde Dönüşüm**, Doğubatu Yayınları, Ankara, Şubat 2016.

_____, **Osmanlı Mirası Cumhuriyet’in İnşası (Modernleşme, Eğitim, Kültür ve Aydınlar)**, Lotus Yayınevi, Ankara 2010.

GÜNGÖR ERGAN, Nevin, “Prens Sabahaddin”, **Tanzimat’tan Günümüze Türk Düşünürleri Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Siyasî, İdarî ve Sosyal Düşünce Temsilcileri**, C.1, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, Ekim 2015.

GÜNYOL, Vedat, “Mektep”, **MEB, İslam Ansiklopedisi**, C.VII.

GÜVEN, İsmail, **Osmanlı Eğitiminin Batılılaşma Evreleri**, Ankara 2001.

HALİDE SALİH, “Maarif Nezâret-i Dâire-i Aliyyesine, Darülmualimât”, **Tanin**, No: 56, 12 Eylül 1324/25 Eylül 1908.

“Hamdullah Suphi Beyefendinin Maarife Dair Nokta-i Nazarları”, **Sebilü’r-Reşad**, Adet 477, C.19, 23 Nisan 1337.

HANIOĞLU, Şükrü, “Batılılaşma”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. V.

_____, “Dindar Bir Dinsiz Ya Da Dinsiz Bir Dindar: Doktor Abdullah Cevdet ve Türk Toplumunu”, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Zihniyet, Siyaset, Tarih**, Bağlam Yayınları, İstanbul 2006.

_____, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981.

HARİS BİN HEMMAM, “Beyrut Mektepleri, Beyrut’ta Osmanlı Maarifi”, **Sebilü’r-Reşad**, aded 291, 13 CA 1332/27 Mart 1330.

HASAN SERMED, “Adam Yetiştirmek”, **İçtihad**, 12 Ağustos 1330, No. 17.

HAYTA, Sibel, **1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Türk Eğitime Katkıları**, Gazi Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1995.

HEYD, Uriel, “III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılılaşma ve Osmanlı Uleması”, **İslâm Dünyası ve Batılılaşma -Değişim ve Sorunlar-**,Yöneliş Yayınları, İstanbul 1999.

_____, **Ziya Gökalp’in Hayatı ve Eserleri**, Çeviren: Cemil Meriç, Sebil Yayınevi, İstanbul 1980.

HIZLI, Mefail, “Osmanlılarda İlköğretimin Tarihi”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.VI, S.12, 2008.

HÜSEYİN CAHİD, “Arnavud Hurûfâtı”, **Tanin**, No. 27-496, 7 Kânun-ı sâni [1]325/20 Kânun-ı sâni 1910/20 Ocak 1910.

_____, “Arnavud Hurûfu”, **Tanin**, No.38-507, 18 Kânun-ı sâni, [1]325/31 Kânun-ı sâni, 1910/31 Ocak 1910.

_____, “Dünkü İstizah”, **Tanin**, 10 Ocak 1911, No.845.

_____, “Kitab Tercümesi”, **Yeni Tanin**, 29 Ocak 1910, No.36/505.

_____, “Köylüler İçin”, **Tanin**, 13 Mayıs 1910, No.609.

_____, “Maarif Derdi”, **Tanin**, 23 Kasım 1910, No.800.

- _____, “Maarif Islahatı”, **Tanin**, 17 Eylül 1908, No.48.
- _____, “Maarif Islahatı”, **Tanin**, 6 Kasım 1908, No.96.
- _____, “Maarif İçin”, **Tanin**, No.573, 25 Mart [1]326/7Nisan 1910.
- _____, “Unuttuğuz Vazifeler”, **Tanin**, 23 Ekim 1910, No.769.
- _____, “Avrupa’da Tahsil”, **Tanin**, 16 Ocak 1910, No.851.
- İSPARTALI HAKKI, “Harflerimizin Islahı”, **Türk Yurdu**, C.I, Sayı 9, 9 Mart 1327.
- İbrahim Temo’nun İttihad ve Terakki Anıları**, Arba Yayınları, İstanbul 1987.
- İHSAN, “Türkiye Büyük Millet Meclisi Maarif Vekâlet-i Celilesine”, **Maarif Hakkında Layihalar I**, Maarif Vekâleti, Matbaa-i Amire, İstanbul 1339.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Kurumları”, **150. Yılında Tanzimat**, Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.
- _____, **Darülfünun I, Osmanlı’da Kültürel Modernleşmenin Odağı**, IRCICA, İstanbul 2010.
- İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, **Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar**, VI-X, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Şubat 2013.
- İNALCIK, Halil, “Ziya Gökalp, Yüzyıla Damgasını Vuran Düşünür”, **Doğu-Batı Makaleler I**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, Ocak 2005.
- İNAN, M. Rauf, “İsmail Mahir Efendi’nin Osmanlı Meclisindeki Konuşması”, **Köy ve Eğitim**, Aralık 1954.
- İPEK, Muammer, **Bir Eğitim Bakanı Olarak Emrullah Efendi’nin Eğitim Felsefesi, Politikaları ve Uygulamaları 1908-1914**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2002.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Medrese” (Osmanlı Dönemi), **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C. 28.
- İSKİT, Server, **Türkiye’de Neşriyat Hareketleri Tarihine Bir Bakış**, İstanbul 1939.

İSMAİL HAKKI, “İbtidailerin Islahı Hakkında 19 Kânun-ı Evvel 334 Tarihiyle Mülga Maarif Nezaretine Verilen Layiha Suretidir”, **Maarif Hakkında Layihalar I**, Maarif Vekâleti, Matbaa-i Amire, İstanbul 1339.

_____, “Millî Talim ve Terbiye Islahatına Medhâl”, **Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti Mecmuası**, Aded 2, Nisan 1333.

_____, “Müstahsil Terbiye İçin”, **Muallim**, C. I, Sayı 8, 1 Mart 1333.

_____, “Resmin Talim ve Terbiye ile Münasebeti-Darülfünun Konferans Salonunda Verilen Bir Konferans”, **Terbiye Mecmuası**, Sene I, No. I, 15 Mart 1330.

_____, “Şemsü'l-Mekâtib Mektebinin Tevzi‘-i Mükâfâtı”, **Talebe Defteri**, Birinci sene, No: 5, 18 Temmuz 1329.

_____, “Terbiyede İnkılab Lazım”, **Yeni Fikir**, C.II, Sayı 12, Haziran 1329.

_____, **İçtima-i Mektep**, 1932.

_____, **Maarifte Bir Siyaset**, İstanbul 1335.

_____, **Mürebbilere**, İstanbul 1933.

_____, **Talim ve Terbiye’de İnkılâb**, Kütüphane-i İslam ve Askeri, İstanbul 1329.

_____, **Terbiye-i Avam**, İkdam Matbaası, Dersaadet 1330.

JELAVİCH, Barbara, **Balkan Tarihi**, C.II, Çeviren: Zehra Savan-Hatice Uğur, Küre Yayınları, İstanbul 2009.

JORGA, Nikoae, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, C.V, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.

KAFADAR, Osman, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, Vadi Yayınları, İstanbul 2016.

KANSU, Aykut, **1908 Devrimi**, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.

KARA, Cevat, “Satı Bey Yönetiminde İstanbul Darülmualimini ve Osmanlı Devleti’nde Çağdaş Eğitim Bilimlerinin Gelişiminde Etkisi”, **İstanbul, İmparatorluk Başkentinden Megakente**, Editör: Yavuz Köse, Çeviren: Ayşe Dağlı, Kitap Yayınevi, İstanbul, Mayıs 2011.

KARA, İsmail, “Modern Türk Felsefesi Tarihinde Öncü Bir İsim Emrullah Efendi ve İlm-i Hikmet Dersleri”, **Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi**, Sayı 8, Ekim 2005.

_____, **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi I, Metinler-Kişiler**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.

_____, **Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi II, Metinler-Kişiler**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.

KARACA, Ali, **Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)**, Eren Yayınları, İstanbul 1993.

KARAL, Enver Ziya, “Tanzimat’tan Sonra Türk Dili Soruru”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.II, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

_____, **Osmanlı Tarihi**, C.VI, Islahat Fermanı Devri (1856-1861), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

_____, **Osmanlı Tarihi**, C. VII, Islahat Fermanı Devri (1861-1876), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

_____, **Osmanlı Tarihi**, C.VIII, Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

_____, **Osmanlı Tarihi**, C.IX, İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1996.

KARDAŞ, Rıza, “Millî Eğitimimizde Öğretmen Yetiştirme Davası ve Tûbâ Ağacı Nazariyesi V”, **Türk Kültürü**, Sayı 194, Yıl XVII, 1978.

_____, “Millî Eğitimimizde Öğretmen Yetiştirme Davası ve Tûbâ Ağacı Nazariyesi I”, **Türk Kültürü**, Sayı 186, Yıl XVI, Nisan 1978.

_____, “Millî Eğitimimizde Öğretmen Yetiştirme Dâvâsı ve Tûbâ Ağacı Nazariyesi II”, **Türk Kültürü**, Sayı 188, Yıl XVI, Haziran 1978.

_____, “Millî Eğitimimizde Öğretmen Yetiştirme Dâvâsı ve Tûbâ Ağacı Nazariyesi III”, **Türk Kültürü**, Sayı 189, Yıl XVI, Temmuz 1978.

_____, Millî Eğitimimizde Öğretmen Yetiştirme Dâvâsı ve Tûbâ Ağacı Nazariyesi IV, **Türk Kültürü**, Sayı 191, Yıl XVI, Eylül 1978.

KARPAT, Kemal, **İslamın Siyasallaşması**, Çeviren: Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Nisan 2005.

KAVCAR, Cahit, “Tevfik Fikret’in Eğitimciliği ve Yeni Mektep”, **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C. 5, Sayı 3, Ankara 1972.

_____, **Edebiyat ve Eğitim**, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

KAZICI, Ziya, “Emrullah Efendi”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.11.

KEKLİK, Ebubekir, **Osmanlı Devleti’nde Sultan Abdülaziz Devri Anadolu Islahatları**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.

KILIÇ, Selda, “Bir Osmanlı Aydınının, Arnavutluk’a Dair Görüş ve Düşünceleri”, **OTAM** (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı 19, Ankara 2006.

_____, “Yenileşme Döneminde Namık Kemal’in Hürriyet Hakkındaki Görüş ve Düşünceleri”, **Yeni Türkiye, Türkoloji Özel Sayısı IV**, Temmuz Ağustos 2002.

KILIÇZÂDE HAKKI, “İzmir İktisad Kongresinde Harfler Meselesi II”, **İçtihad**, 1 Temmuz 1923.

_____, “İzmir İktisad Kongresinde Harfler Meselesi”, **İçtihad**, No.154, 1 Haziran 1923.

_____, “Kadınlar ve Mekatib-i İbtidaiye Muallimleri”, **İçtihad**, No.10, 3 Nisan 1329.

KİLİSLİ MUALLİM RIFAT, “Mekteb Hatıraları”, **Muallimler Mecmuası**, Sene 3, Sayı 30, Nisan 1925.

KOCABAŞOĞLU, Uygur, **Anadolu’daki Amerikan Misyoner Okulları**, İstanbul 1989.

KOÇER, Hasan Ali, **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

_____, **Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme Problemi (1848-1967)**, Yargıçoğlu Matbaası, Ankara 1967.

KOÇKUZU, Abdülhalim, “II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Aydını Mustafa Satı Bey’in Fenn-i Terbiye’sinde Terbiye-i Ahlakiye Okumaları”, **Dinî ve Felsefî Metinler, Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama Sempozyumu Bildiri Kitabı**, C.II, İstanbul, Nisan 2012.

KODAMAN, Bayram, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

KÖPRÜLÜ, Fuad, **Edebiyat Araştırmaları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

_____, “Ölümünün 25. Yıldönümünde Ziya Gökalp’e Ait Bazı Hatıralar”, **Köprülü’nün Edebi ve Fikri Makalelerinden Seçmeler**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1972.

KÖSOĞLU, Nevzat, “Yusuf Akçura”, **Tanzimat’tan Günümüze Türk Düşünürleri -Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Siyasî, İdarî ve Sosyal Düşünce Temsilcileri-**, C.1, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, Ekim 2015.

KURAN, Ahmed Bedevî, **Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, Ocak 2012.

KURAN, Ercüment, “Bir Osmanlı Aydını Satı El-Husri, (1880-1968)”, **Türkiye’nin Batılılaşması ve Millî Meseleler**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.

_____, “Osmanlı Vatanseveri Satı Bey”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı 34, Mayıs-Haziran 1995.

KURNAZ, Şefika, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını (1839-1923)**, Ankara, 1990.

_____, **Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını**, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayını, Ankara 1991.

KURŞUN, Zekeriya, “Said Paşa -Küçük-”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.35.

KURT, Burcu, **II. Meşrutiyet Döneminde Basra Vilayeti (1908-1914)**, Marmara Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.

KUSHNER, David, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu**, Çevirenler: Şevket Serdar Türet-Ertem Rekin- Fahri Erdem, Kesit Yayınları, İstanbul 2009.

KÜÇÜKÖMER, İdris, **Batılılaşma, Düzenin Yabancılaşması**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 2007.

LATOUCHE, Serge, **Dünyanın Batılılaşması**, Çeviren: Temel Keşoğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1993.

LEVEND, Agâh Sırrı, **Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972.

LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, Çeviren: Metin Kıratlı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

LEWIS, Geoffrey, **Trajik Başarı, Türk Dil Reformu**, Çeviren: Mehmet Fatih Uslu, Paradigma Yayınları, İstanbul 2007.

M. İSMAİL HAKKI, "İslah-ı Huruf Her Şeyden Mühim ve Akdem", **Sebilü'r-Reşad**, C.XI, Aded 274, 28 Teşrin-i sâni 1329/11 Aralık 1913.

M. RAHMİ, "Yeni Mekteb'ler", **Türk Yurdu**, 5 Mayıs 1332, C.10, Sayı 109.

M. ŞEMSEDDİN, "Talim ve Terbiye Meselesi", **Sebilü'r-Reşad**, 4 Şaban 1330/5 Temmuz 1328/18 Temmuz 1912, C.1-8, Aded 20-202.

_____, "Talim ve Terbiye'de Mektebler", **Sebilü'r-Reşad**, 2 Ramazan 1330/2 Ağustos 1328/15 Ağustos 1912, C.1-8, Aded 24-206.

M. ZİYA, "Mekteblerimiz", **Serbesti**, 18 Aralık 1908.

M.Y, "Bizdeki Maarife Ağlamalı Mı? Gülmeli Mi?", **İslam Dünyası**, 9 Mayıs 1326/22 Mayıs 1910, Aded 6, s.94-95.

Maarif Hakkında Layihalar I, Maarif Vekâleti, Matbaa-i Amire, İstanbul 1339.

"Maarif Nazırı İle Mülakat", **Tanin**, No. 547, 30 Safer 1328/27 Şubat 1325/12 Mart 1910.

"Maarif Teşkilatı", **Sabah**, 14 Şubat 1913.

MAHMUD CEVAD, İbnü'ş-Şeyh Nâfi, **Maârif-i Umûmiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı**, İstanbul 1338.

_____, İbnü'ş-Şeyh Nâfi, **Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcrââtı**, Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Ergün- Tayyip Duman- Sebahattin Arıbaş- H. Hüseyin Dilaver, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

MAHMUD SADIK, "Pak Bir Hüviyet, Sağlam Bir Fıtrat", **İctihad**, 19 Kânun-ı Evvel, 1329, No.85.

MARDİN, Şerif, “19. yy’da Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, C.II, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

_____, **Jöntürklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

_____, **Türk Modernleşmesi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

_____, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, Çevirenler: Mümtaz’er Türköne- Fahri Unan- İrfan Erdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

MCNEİLL, William H., **Dünya Tarihi**, Çeviren: Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara 2002.

MEHMED EMİN, “Anadolu Maarifi Nasıl Taammüm Edebilir?”, **Anadolu Mecmuası**, Sayı II, Sene 1340.

MEHMED EMİN, İSMAİL HAKKI, “Umur-ı Maarif Vekâlet-i Celilesine”, **Maarif Hakkında Layihalar I**, Maarif Vekâleti, Matbaa-i Amire, İstanbul 1339.

MEHMED ZEKİ, “Vekâyi-i İktisâdiye ve Mâliye”, **Âlem**, 18 Temmuz, 1330, No.110. Mektep Muhâceretleri-Mektep Binaları”, **Terbiye Mecmuası**, Sene I, No. IV, 15 Kânun-ı evvel 1334/15 Aralık 19118.

“Mekteplerde Askerlik”, **Yeni Fikir**, C.III, S.20, 15 Mart 1330/28 Mart 1914.

MERİÇ, Cemil, “En Emin Yol”, **Umrandan Uygarlığa**, İletişim Yayınları, İstanbul 2002.

_____, “Tunuslu Hayrettin’den Celâl Nuri’ye”, **Kültürden İrfana**, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

MERTER, Feridun, **II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Sisteminde Politika-Teşkilatlanma ve Teftiş Çalışmaları**, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Master Tezi, Ankara 1986.

Milli Eğitim Bakanlığı Teftiş Kurulu Raporu, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1973.

MUALLİM CEVDET, “Darülmualimin’in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans”, **Tedrisat Mecmuası**, 10 Rebiülâhir 1334/15 Şubat 1916, Numara, 6/32.

_____, “Darülmualimin’in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans, **Osmanlı Eğitim Mirası, Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler**, Hazırlayan: Mustafa Gündüz, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013.

MUALLİM NÂCİ, **Sünbüle/Ömer’in Çocukluğu**, İstanbul 1890.

“Muallim ve Muallimelerin İzdivacı Meselesi”, **Yeni Fikir**, Sayı 12, C.II, 1 Haziran 1329/14 Haziran 1913.

“Muallimlere Mahsus Bir İlan” **Yeni Fikir**, C.III, Sayı 20, 15 Mart 1330/28 Mart 1914.

“Muallimlere Mahsus Bir İlan”, **Yeni Fikir**, C.III, S.20, 15 Mart 1330.

Mustafa Satı Bey ve Eğitim Bilimi, Fenn-i Terbiye, C.I-II, Hazırlayan: Mustafa Gündüz, Otorite Yayınları, Ankara 2012.

MUTLU, Şamil, “II. Meşrutiyet Devrinde İstatistik Bilgileriyle Eğitim”, **Belgeler**, (*Türk Tarih Belgeleri Dergisi*) C. XVII, Sayı 21’den Ayrıbasım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997.

“Mülga Maarif Nezaretinde Mün’akid Bir Komisyon Tarafından Tertib Edilen Maarif-i Umumiye Projesi Suretidir”, **Maarif Hakkında Layihalar I**, Maarif Vekâleti, Matbaa-i Amire, İstanbul 1339.

NAFİ ATUF, “Maarifimiz Hakkında”, **Türk Yurdu**, 19 Mayıs 1332/1 Haziran 1916, C. 5, Sayı 110.

_____, **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme I**, Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, 1930.

_____, **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme II**, İstanbul 1932.

NAMIK EKREM, **Anadolu'da Bir Cevlân, Birinci Kısım Anadolu'ya Doğru**, Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul 1327.

NAMIK KEMAL, “Lisan-ı Osmanî'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmildir”, **Tasvir-i Efkâr**, 16 Rebiü'l-âhir 1283/29 Ağustos 1866.

_____, “Maarif”, **İbret**, No.16, 28 Rebiü'l-âhir 1289/22 Haziran 1288/5 Temmuz 1872.

_____, **Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri, Bütün Makaleler I**, Hazırlayanlar: Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara, Dergâh Yayınları, İstanbul, Ocak 2005.

NURDOĞAN, Arzu M., “II. Abdülhamid Döneminde Rumeli'de Maarif Teşkilatı”, **OTAM** (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı 26, Güz 2009, Ankara 2011.

_____, **Modernleşme Döneminde Osmanlı'da İlköğretim (1869-1914)**, Çamlıca, İstanbul 2016.

NÜZHET SABİT, “Alfabe Meselesi II”, **Muallim**, No.21, 15 Nisan 1334.

_____, “Alfabe Meselesi”, **Muallim**, No.19, 15 Şubat 1334.

OKAY, Cüneyd, **Bir Meşrutiyet Aydını Nüzhet Sabit, Hayatı-Kişiliği-Fikirleri**, Akçağ, Ankara 2001.

_____, **Eski Harfli Çocuk Dergileri**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1999.

_____, **Osmanlı Çocuk Hayatında Yenileşmeler 1850-1900**, Kırkambar Yayınları, İstanbul 1998.

OKAY, M. Orhan, “Ziya Gökalp”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.14.

OKDAY, İsmail Hakkı, **Yanya'dan Ankara'ya**, Sebil Yayınları, İstanbul 1975.

ONAY, Aliye, “İlk Kız Öğretmen Okulunun Kuruluşu”, **Türk Yurdu**, Sayı 8, Eylül 1987.

ORTAYLI, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yayınları, İstanbul, Ekim 2010.

OSMAN ZEKİ, **Bizde Maarif-i İbtidaiyye**, İstanbul 1337.

Osmanlı Eğitim Mirası-Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler, Hazırlayan: Mustafa Gündüz, Doğu-Batı Yayınları, Ankara 2013.

“Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin 1908 (1324) Senesinde Kabul Edilen Siyasi Programı”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, C.I, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Meşhurların Okul Anıları (1870-1940), Hazırlayan: Mehmet Akif Bal, Ark Kitapları, İstanbul 2003.

ÖKSÜZ, Yusuf Ziya, **Türkçenin Sadeleşme Tarihi, Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi**, Türk Dil Kurumu, Ankara 1995.

ÖMER FUAD, “Kirmastı Kazası Köy Mektepleri”, **Sebilü’r-Reşad**, Aded 263, C.II, 12 Eylül 1329/25 Eylül 1913.

ÖMER SEYFETTİN, “Ruzname” **Mahçupluk İmtihanı**, Hazırlayan: K. Demiray, İnkılâp ve Aka, İstanbul 1977.

_____, **Mekteb Çocuklarında Türklük Mefkûresi**, Çocuklar Dünyası Neşriyatından, Aded 19, tarihsiz.

_____, **Türklük Üzerine Yazılar**, Derleyen ve Hazırlayan: Muzaffer Uyguner, Bilgi Yayınevi, Ankara 1993.

ÖZALP, Reşat, **Milli Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923)**, Ankara 1982.

ÖZDEN, Ragıp Hulusi, “Tanzimattan Beri Yazı Dilimiz”, **Tanzimat II**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999.

ÖZTEL, Muharrem, **II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007.

ÖZTÜRK, Cemil, “Osmanlılar” (Eğitim ve Eğitim Kurumları), **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, C.33.

_____, **Atatürk Devri Öğretmen Yetiştirme Politikası**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.

_____, **Türkiye’de Düünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar**, İstanbul 2005.

POLAT HAYDAROĞLU, İlknur, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar**, Ankara 1990.

PRENS SABÂHÂDDÎN, **Türkiye Nasıl Kurtulabilir? Ve İzah’lar**, Yayına Hazırlayan: Fahri Unan, Ayraç Yayınevi, Ankara 1999.

QUATAERT, Donald, **Osmanlı İmparatorluğunun Sosyal ve Ekonomik Tarihi**, C. II, Editörler: Halil İncılık, Donald Quataert, Eren Yayınları, Ankara 2006.

RIZA NUR, **Hayat ve Hatıratım**, Altındağ Yayınevi, İstanbul, 1967.

RUŞEN ZEKİ, “Bizde Hareket-i Nisvan”, **Nevsal-i Millî**, Birinci Sene, Dersaadet 1330.

SADOĞLU, Hüseyin, **Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ağustos 2010.

SAFA, Peyami, **Türk İnkılâbına Bakışlar**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1993.

SAKAOĞLU, Necdet, “Eğitim Tartışmaları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C. II, İletişim Yayınları, , İstanbul 1985.

_____, **Osmanlı Eğitim Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, Eylül 1991.

_____, **Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Mart 2003

SAMİZADE SÜREYYA, “Bizde Aile Hayatı”, **İçtihad**, 29 Mayıs 1330, No.108.

SANCAKTAR, Mehmet Fatih, **II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Milli Hâkimiyet Düşüncesinin Gelişimi ve Hüseyin Cahit Yalçın Örneği (1908-1925)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2009.

SATI, "Elifba Meselesi", **İçtihad**, No.61, 11 Nisan 1329/24 Nisan 1913.

_____, "Elifba Meselsi Hakkında Bir İzah", **İçtihad**, No.64, 2 Mayıs 1329/15 Mayıs 1913.

_____, "İstatistikte Usul", **Vakit**, No.120, 18 Şubat 1334/1918.

_____, "Maarif İstatistiki", **Vakit**, No.104, 2 Şubat 1334/1918.

_____, "Mektepler ve Ahvâl-i İctimâiye, **Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası**, Sene 1, No.7, 15 Ağustos 1326.

_____, "Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi", **Muallim**, Sayı 19, 15 Şubat 1334.

_____, "Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi", Yayına Hazırlayan: Recai Doğan, **Dini Araştırmalar**, Eylül-Aralık 2001, C.4.

_____, "Sabahaddin Bey, Fikirleri ve Muârizları I", **Vakit**, No.394, 27 Teşrin-i sâni 1334/1918.

_____, "Sabahaddin Bey, Fikirleri ve Muârizları II", **Vakit**, No.396, 29 Teşrin-i evvel 1334/1918.

_____, "Terbiye ve Milliyet", **Muallim**, Birinci Yıl, Birinci Cilt, Sayı IV, 15 Teşrin-i evvel 1332.

_____, "Terbiye-i Âvâm İçin", **Tasvir-i Efkâr**, 30 Temmuz 1909.

_____, "Terbiye-i Milliye Hakkında Birkaç Mülâhaza", **Terbiye**, Sene 1, No.2, 12 Eylül 1334.

_____, "Tuba Ağacı Hakkında -Bir İzah-", **Muallim**, Birinci Yıl, Sayı 13, 1 Ağustos 1333.

_____, “Tuba Ağacı Nazariyesi”, **Muallim**, Birinci Yıl, Sayı 12, 1 Temmuz 1333.

_____, **Layihalarım**, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, İstanbul 1326.

_____, **Vatan İçin (Beş Konferans)**, Kader Matbaası 1329.

SELİM ALİ SELÂM, **Beyrut Şehremininin Anıları (1908-1918)**, Yayına Hazırlayan: Hassân Ali Hallâk, Tercüme: Halit Özkan, Klasik Yayınları, İstanbul, Mart 2009.

SERVER BEDİİ, “Haftanâme”, **İçtihad**, No.97, 13 Mart 1330/26 Mart 1914.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

SHAW, Stanford J.-SHAW, Ezel Kural, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C.II, e Yayınları, İst.1983.

SOMEL, Selçuk Akşin, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, **Tanzimat-Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu**, Editörler: Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

_____, “Melekler ve Ajan Provokatörler: Mutlakiyet Devri Diyarbakır Okul Gençliği, Bürokrasi ve Ziya Gökalp’in İdadi Öğrenciliğine İlişkin Soruşturma Kayıtları (1894-1895)”, **Yakın Türkiye Tarihinden Sayfalar-Sina Akşin’e Armağan**, Hazırlayan: Mehmet Ö. Alkan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

_____, “Modernleşme Döneminde Kız Eğitimi”, **Kebikeç**, Sayı 10, Ankara 2000.

_____, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, C. I, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

_____, **Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin**, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

Son Vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendiyle Osmanlı Tarih Sohbetleri, Hazırlayan: Mehmet Demiryürek, Akademik Kitaplar, İstanbul 2009.

STONE, Frank A., “Çağdaş Türk Eğitim Düşüncesinin Gelişimi”, Çeviren: Elif Kır, **Osmanlı Eğitim Mirası, Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler**, Hazırlayan: Mustafa Gündüz, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013.

SU, Kâmil, **Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1974.

SUNATA, İ. Hakkı, **İstibdattan Meşrutiyete Çocukluktan Gençliğe**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.

SUNGU, İhsan, “Tanzimat ve Yeni Osmanlılar”, **Tanzimat II**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1999, s.777-857.

ŞİMŞİR, Bilâl N, **Türk Yazı Devrimi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

ŞİNASI, “Maarif Müfettişleri,” **Ahenk**, 31 Teşrin-i evvel 1913.

TANPINAR, Ahmet Hamdi, **XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi**, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 2003.

TANSEL, Fevziye Abdullah, “Arap Harflerinin Islahı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri”, **Belleten**, C. XVII, Sayı 66, Ankara, Nisan 1953.

TANYU, Hikmet, **Ziya Gökalp Kronolojisi**, Ankara 1978.

Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924, Tarihi İstatistikler Dizisi, C. VI, Hazırlayan: Mehmet Ö. Alkan, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, Kasım 2000.

Tarih-i Hayatım -Kayserili Başkâtipzâde Mülazım Ragıp Bey'in Tahsil-Harp-Esaret-Kurtuluş Anıları-, Yayına Hazırlayan: M. Bülent Varlık, Kebikeç Yayınları, Ankara 1996.

“Tedrisat-ı İbtidaiye Kanunu”, **Yeni Fikir**, C.III, Sayı17, Teşrin-i sâni 1329/Kasım 1913.

TEKELİ, İlhan- İLKİN, Selim, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

TEKELİ, İlhan, “Tanzimattan Cumhuriyet’e Eğitim Sistemindeki Değişmeler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, İletişim Yayınları, C. II, İstanbul 1985.

TEMELKURAN, Tevfik, “Türkiye’de Açılan İlk Kız Öğretmen Okulu”, **Belgelerle Türk Tarih Dergisi**, Sayı 36, Eylül 1970.

TENGİRŞENK, Yusuf Kemal, **Vatan Hizmetinde**, Bahar Matbaası, İstanbul 1967.

TEPEYRAN, Ebubekir Hazım, **Hatıraları, Canlı Tarihler I**, İstanbul 1944.

TEVFİK FİKRET, **Yeni Mekteb**, İstanbul 1325.

TOPDEMİR, Hüseyin Gazi, (Hazırlayan), **Türk Düşünce Tarihi**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2014.

TOPRAK, Zafer, **Türkiye’de Kadın Özgürlüğü ve Feminizm (1908-1935)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, Ocak 2015.

TOPUZLU, Cemil, **İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım**, Hazırlayanlar: Hüsrev Hatemi-Ayıkut Kazancıgil, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1982.

TOZLU, Necmettin, “İsmail Hakkı Baltacıoğlu”, **Tanzimat’tan Günümüze Türk Düşünürleri -Cumhuriyet’ten Günümüze Bilimsel Felsefi Düşünce Temsilcileri-**, C.IV-A, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, Ekim 2015.

TURAL, Erkan, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Maarif-i Umumiye Nezareti’nde Bürokratik Reform”, **OTAM** (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı 22, Ankara 2007.

TURAN, Kemal, “Becker’in Son Dönem Osmanlı-Türk Eğitim Reformuna Dair Görüşleri Üzerine”, **M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi**, Yıl 2004, Sayı 20.

TÜCCARZÂDE, İbrahim Hilmi, **Maarifimiz ve Servet-i İlmiyyemiz, Felaketlerimizin Esbabı**, Kütüphane-i İslam ve Askeri, Dersaadet 1329.

TÜMER ERDEM, Yasemin, “Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş”, **OTAM** (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı 26, Güz 2009. Ankara 2011.

_____, **II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Kızların Eğitimi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

“Türkçe Kitabet Dersi Mekteplerimizde Ne Haldedir II?”, **Talebe Defteri**, C.1, No.23.

“Türkçe Kitabet Dersi Mekteplerimizde Ne Haldedir?” **Talebe Defteri**, C.1, No.22.

TÜRKDOĞAN, Orhan, **Ziya Gökalp’in Sosyolojisinde Bazı Kavramların Değerlendirilmesi**, İstanbul 1978.

UNAN, Fahri, “Osmanlılarda Medrese Eğitimi”, **Yeni Türkiye, Osmanlı Özel Sayısı II**, Mart-Nisan 2000, Yıl 6, Sayı 32.

UNAT, Faik Reşit, **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişimine Tarihi Bir Bakış**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1964.

UŞAKLIGİL, Halid Ziya, **Kırkyıl**, Hazırlayan: Şemsettin Kutlu, İnkılâp Yayınları, İstanbul 1987.

UYANIK, Ercan, “II. Meşrutiyet Dönemi’nde Toplumsal Mühendislik Aracı Olarak Eğitim: İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Eğitim Politikaları (1908-1918)”, **Amme İdaresi Dergisi**, C.42, Sayı 2, Haziran 2009.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

ÜKE, Meryem, “Emrullah Efendi ve Tuba Ağacı Nazariyesi”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C.VI, Sayı 12, 2008.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Ülken Yayınları, İstanbul 2001.

_____, **Ziya Gökalp**, İstanbul 1939.

ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir, **Atatürk ve Harf Devrimi**, Türk Dil Kurumu, Ankara 1973.

ÜNAL, Uğur, **II. Meşrutiyet Öncesi Osmanlı Rüşdiyeleri (1897-1907)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

_____, **Meclis-i Kebîr-i Maârif 1869-1922**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

ÜNVER, Süheyl, “Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar”, **Tanzîmat II**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999.

ÜSTEL, Füsun, “II. Meşrutiyet ve Vatandaşın İcadı” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, C. I, Tanzimat ve Meşrutiyetin Birikimi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2008.

_____, **Makbul Vatandaşın Peşinde, II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi**, İletişim Yayınları, 5.Baskı, İstanbul 2011.

Vak’anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, C. XII, Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

YALTKAYA, M. Şerafettin, “Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler”, **Tanzîmat I**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999.

Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II (1865-1876), Hazırlayanlar: Mehmet Kaplan- İnci Enginün- Birol Emil, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1978.

YERASİMOS, Stefanos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, C. II, Gözlem Yayınları, İstanbul 1975.

YILDIZ, Yakup; “Ali Suavi (1839-1878)”, **Tanzimat’tan Günümüze Türk Düşünürleri-Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Siyasî, İdarî ve Sosyal Düşünce Temsilcileri**, C.I, Editör: Süleyman Hayri Bolay, Nobel Akademik Yayıncılık, Ekim 2015.

YURTSEVER, A. Vahap, **Mirza Fethali Ahunzadenin Hayatı ve Eserleri**, Ankara 1966.

YÜCEL, Hasan Âli, **Türkiye’de Ortaöğretim**, İstanbul 1938.

ZİYA GÖKALP, “Babamın Vasiyeti”, **Küçük Mecmua**, Yıl 1, Sayı 17, 25 Eylül [1]338/25 Eylül 1922.

_____, “İslam Terbiyesi’nin Mahiyeti”, **Milli Terbiye ve Maarif Meselesi**, Diyarbakır Tanıtma Turizm Derneği Yayınları, 1964.

_____, “İslam Terbiyesinin Mahiyeti”, **İslam Mecmuası**, Sayı I, 1330.

_____, “Maarif Islahatında Tuba Nazariyesi”, **Yeni Mecmua**, Birinci Sene, Sayı 5, 9 Ağustos 1917.

_____, “Milli Terbiye”; **Makaleler V**, Hazırlayan: Rıza Kardaş, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

_____, “Turan Nedir?” **Yeni Mecmua**, Sayı 31, 8 Şubat 1918.

_____, **Kızılma**, Hayriye Matbaası, tarihsiz.

_____, **Milli Terbiye ve Maarif Meselesi**, Diyarbakır Tanıtma Turizm Derneği Yayınları, 1964.

_____, **Terbiye’nin Sosyal ve Kültürel Temelleri I**, Hazırlayan: Ziya Kardaş, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1973.

_____, **Türkleşme, İslamlaşmak, Muasırlaşmak**, Naşiri: Yeni Mecmua, İstanbul 1918.

_____, **Yeni Hayat**, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, Nâşiri: Yeni Mecmua, İstanbul 1918.

ZİYA PAŞA, “Şiir ve İnşa” **Hürriyet**, Sayı 11, 20 Cemâziye’l-evvel, 1285/7Eylül 1868.

ZÜRCHER, Erik Jan, “Sultan Reşad’ın Haziran 1911’deki Makedonya Seyahati”, **Savaş Devrim ve Uluslaşma-Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1918)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, Ocak 2005.

_____, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

ÖZET

Keklik, Ebubekir, II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Eğitimi: Problemler, Tartışmalar, Teklifler, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Selda Kılıç, 404+XIII s.

Bu çalışmada, II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı eğitiminin temel sorunları, bu sorunlar etrafındaki tartışmalar ve teklifler ele alınmıştır. Bu dönemin eğitim sorunları, genel olarak arşiv belgeleri ve dönemin diğer birinci elden kaynaklarından elde edilen veriler ışığında aydınlatılmaya çalışılmıştır. Dört bölümden meydana gelen bu tezde, Birinci Bölüm’de, XIX. yüzyılda başlayan, Osmanlı eğitimindeki değişim ve dönüşüm, İkinci Bölüm’de, II. Meşrutiyet dönemi eğitim tartışmaları, Üçüncü Bölüm’de, yine II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı eğitiminin temel sorunlarından biri olan ana dilde eğitim sorunu ve eğitimin yaygınlaşması ile bunun önündeki başlıca engellerden biri olduğu düşünülen Arap alfabesi arasındaki ilişki, Dördüncü Bölüm’de ise, dönemin temel eğitim sorunlarından olan öğretmenlik, eğitimin mali kaynakları, okul binaları ve teftiş konusu incelenmiştir.

Birinci Bölüm’de ele alınan Osmanlı eğitimindeki değişim ve dönüşüm konusunun özünü, II. Mahmud döneminde başlayan ve 1869 tarihli *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* ile yeni bir teşkilata kavuşan Osmanlı modern eğitim kurumları, Osmanlı Devleti’nde kitle eğitimi düşüncesinin gelişimi ve modern eğitim kurumlarının taşraya yayılması oluşturmaktadır. İkinci Bölüm, II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı aydınlarının/eğitimcilerinin eğitim sorunu etrafındaki tartışmalarını ve eğitimden beklentilerini ele almaktadır. Üçüncü Bölüm, imparatorluğun Türkçe konuşulmayan bölgelerindeki Müslüman halkların ana dilde eğitim talepleri ve Osmanlı merkezî idaresinin bu konudaki çalışmalarına ayrılmıştır. Bu bölümde ayrıca

Arap harflerinin ıslahı ve Latin harflerinin alınıp alınmaması tartışmaları, eğitimin yaygınlaştırılması sorunu etrafında incelenmiştir. Dördüncü Bölüm’de ise, özellikle ilkokul öğretmenlerinin maaş sorunu, bu durumun temel sebebi olan mali yetersizlikler, okul binaları ve teftiş hizmetlerine dair arşiv belgelerine dayanan veriler bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Osmanlı, II. Meşrutiyet Dönemi, Taşra, Mektep, Eğitim Tartışmaları.

ABSTRACT

**Keklik, Ebubekir, Education in Second Constitutional Era Ottomans:
Problems, Discussions, Proposals, Doktora Thesis, Advisor: Prof. Selda Kılıç,
404+XIII s.**

This study is addressing problems of the Ottoman education system during the Second Constitutional period and the discussions and proposals around these problems. The educational problems of this period have been assessed generally by the use of archive documents and other first-hand data acquired at that period. Consisting of four sections, the First Section of this thesis addresses the change and transformation that took place in the Ottoman education system in XIX. Century, Second Section deals with the Second Constitutional period education-related discussions, the Third Section deals with the mother tongue education issue which was one of the main problems of the Second Constitutional period Ottoman education system, prevalence of education and Arabic alphabet, which is thought to be an obstacle for spread of education, and the Fourth Section is a review on teachers, financial resources of education, school buildings and inspection.

The essence of the change and transformation in Ottoman education system addressed in the First Section consist of Ottoman modern educational institutions that started in the Mahmood II era and gained a new structure through the Statue on General Education dated 1869, and also the development and spread to rural areas of the mass education idea in Ottoman State. Second Section presents the discussions and education-related expectations of Second Constitutional period Ottoman intellectuals/educators. Third Section is about the mother tongue education demands of Moslem communities living in the non-Turkish speaking parts of the empire and

the efforts by the Ottoman central rule on this issue. In addition, this section also analyses the reclamation of Arabic letters and acquiring Latin letters around the issue of spreading education. Finally, Fourth Section contains issues such as the salary problems of primary school teachers in particular, financial deficiencies that are the actual cause of this problem, and data based on archive documents about school buildings and inspection services.

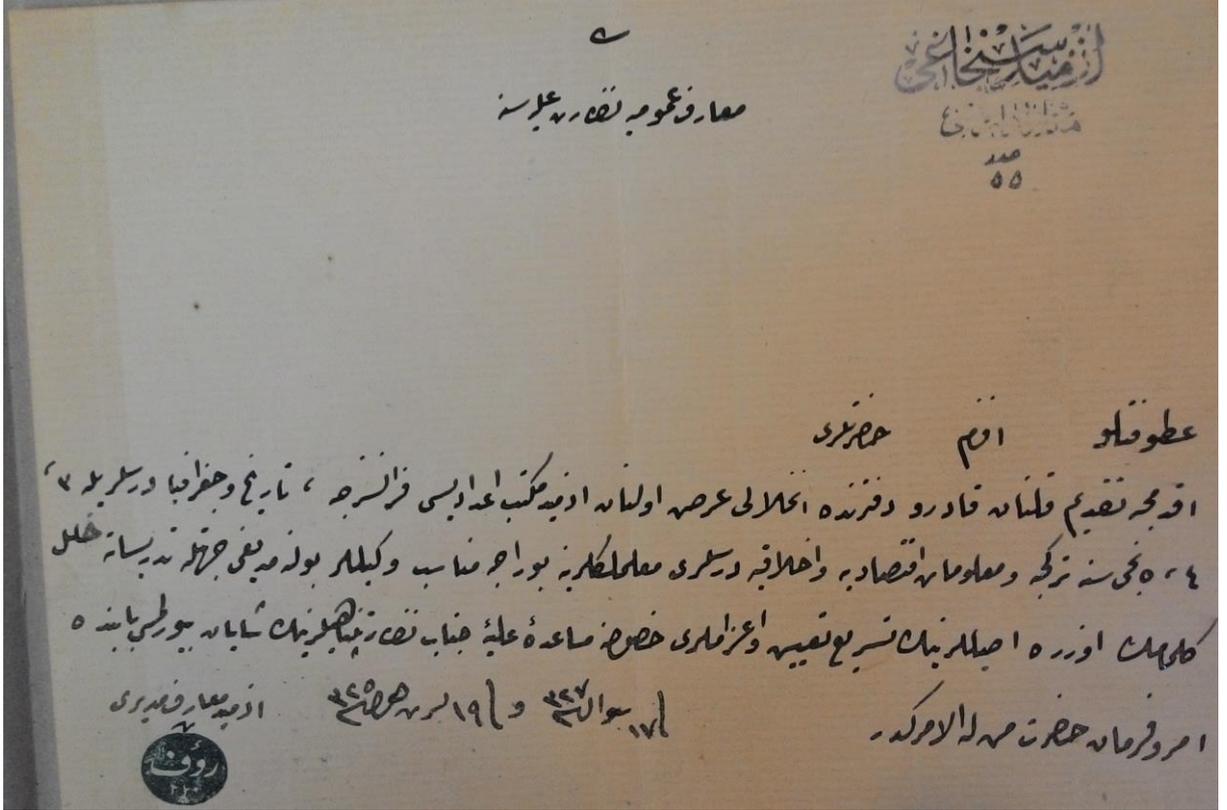
Keywords: Education, Ottoman, Second Constitution Era, Rural, School, Discussions on Education.

EK 1

BOA, MF. TLY. 216/156, 1327 L. 24

İzmid Sancağı

Aded 55

Hüve

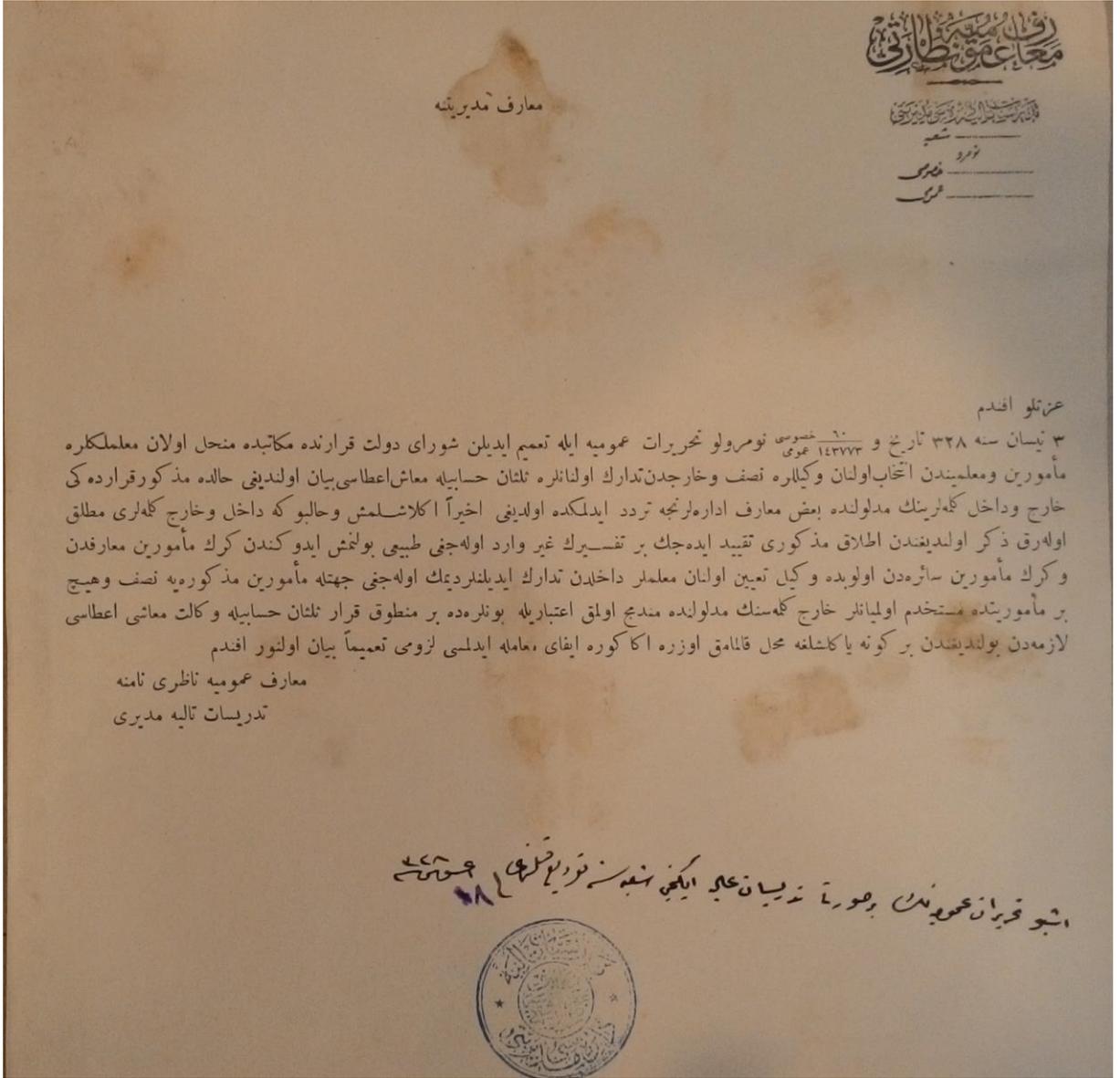
Maarif-i Umumiye Nezâret-i aliyyesine

Atufetlü efendim hazretleri

Akdemce takdîm kılınan kadro defterinde inhilâli arz olunan İzmid Mekteb-i İdadisi Fransızca, Tarih ve Coğrafya dersleriyle dördüncü-beşinci sene Türkçe ve Malumat-ı İktisadiye ve Ahlakiye dersleri muallimliklerine buraca münâsib vekiller bulunamadığı cihetle tedrisâtâ halel gelmemek üzere asilllerinin tesri'-i ta'yin ve i'zamları hususuna müsa'ade-i aliyye-i cenâb-ı nezâret-penâhîlerinin şâyan buyurulması bâbında emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî 17 Şevval 327 ve fî 19 Teşrin-i evvel 325.

Bende, İzmid Maarif Müdürü

Mühür (Rauf)

Maarif müdiriyetine

İzzetlü efendim

3 Nisan sene 328 tarih ve 60 hususî 143773 umumî numaralı tahrirat-ı umumiye ile ta'mîm edilen şurâ-yı devlet kararında mekâtibde münhal olan muallimliklere memurîn ve muallimînden intihab olunan vekillere nisf ve hâricden tedârik olunanlara sülûsân hesâbıyla ma'aş i'tası beyan olduğu hâlde mezkûr karardaki hâric ve dâhil kelimelerinin medlûlünde bazı maarif idârelerince tereddüd edilmekte olduğu âhiren anlaşılımış ve hâlbuki dâhil ve hâric kelimeleri mutlak olarak zikr olduğundan itlak-ı mezkûru takyîd edecek bir tefsirin gayr-ı vârid olacağı tabî'î bulunmuş idüğünden gerek memurîn-i maarifden ve gerek memurîn-i sâireden olub da vekil tayin olunan muallimler dâhilden tedârik edilenler demek olacağı cihetle memurîn-i mezkûreye nisf ve hiçbir memuriyette müstahdem olmayanlar hâric kelimesinin medlûlünde mündemic olmak itibâriyle bunlara da ber-mantuk-ı karar sülûsân hesâbıyla vekâlet maaşı i'tası lâzımeden bulunduğundan bir gûne yanlışlığa mahall kalmamak üzere ânâ göre ifâ-yı mu'amele edilmesi lüzumu ta'mimen beyan olunur efendim.

Maarif-i umumiye nazırı namına tedrisat-ı taliye müdürü

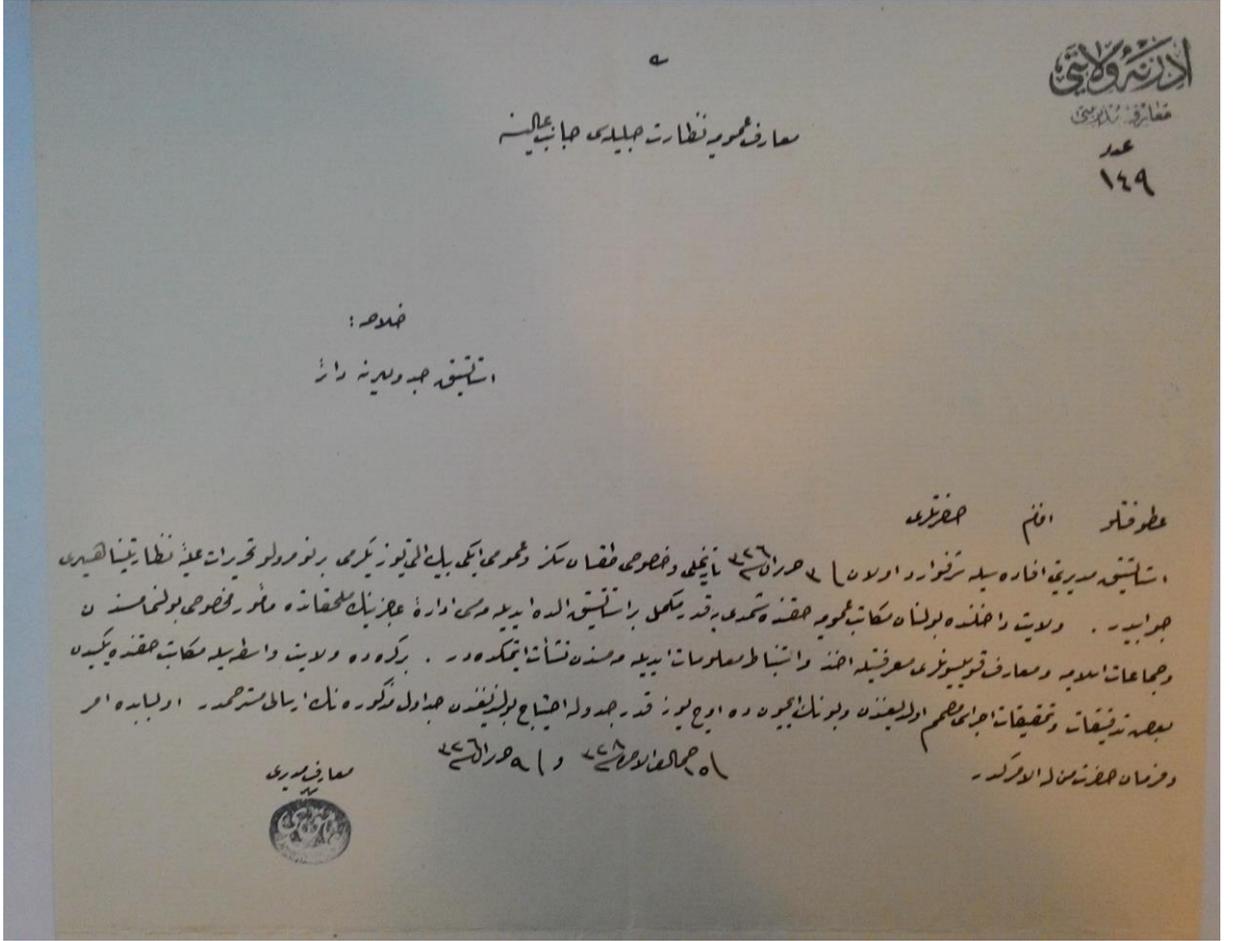
İşbu tahrirat-ı umûmiyenin bir sureti tedrisat-ı âliye ikinci şubesine tevdi' kılındı. 18 Ağustos 328.

EK 3/B

BOA, MF. MKT. 1074/54, 1326 Ş. 3

Ankara Vilayeti Ma'ârif Müdiriyyetine

Dâhil-i vilâyette mevcûd mekâtibin adedi ihtiyâca gayr-ı kâfi bulunmasına mebnî hisse-i ma'ârif hâsılâtından nısfının ma'ârif-i mahalliyeye terk ve tahsîsiyle şimdilik Bâlâ ve Mihaliççık ve Haymana ve Mecidiye ve İncesu kazalarında birer mekteb-i rüşdî küşâdı ve Ankara inâs mektebine müceddeden bir muallime-i sâniye ta'yini lüzumuna dair bazı ifadâtı hâvî vilâyetten takdim olunan tahriratın leffîyle muktezâsının îfâsı hakkında şeref-vârid olan tezkire-i sâmiye meclis ile muhasebeye lede'l-havâle vilâyet ma'ârif vâridâtı zebhiye resm-i munzamı hâric olduğu halde 1401214 guruş olup bunun nısfı olan 700607 guruşun Dersaadet hissesi olarak ba'de't-tenzîl mahallî hissesi olması îcâb nısf-ı diğlerinden 634186 guruşun mesârif-ı mürettebe-i mahallîye tefrîk ve 66421 guruşun da bûdçe açığına karşılık olarak Dersaadet'e celb edildiği bi't-tedkîk anlaşılmış ve sâlifü'z-zikr beş kazada küşâdına lüzum gösterilen mekâtib-i rüşdiye maaş ve mesârfi ile mezkûr inâs mektebi muallime-i sâniyeliği için cem'an senevî 33200 guruş taleb edilmekte olup halbuki mezkûr meblağın bûdçe açığına karşılık olarak merkeze celb edilen 66000 kûsür guruşdan ifrâz ve tahsîsi müzâyaka-i hâzırayı bir kat daha teşdîd edeceği gibi bir vilâyet fazla-i vâridatının bûdçe açığına ilâveten sarfi dahi mugâyir-i usûl bulunmuş olduğundan şimdilik yalnız İncesu Kazası merkezinde bir mekteb-i rüşdî için 400 guruş muallim-i evvel ve 70 guruş hademe maaşı ile 400 guruş mesarîf-ı müteferrika ki cem'an senevî 6040 guruşun vilâyet fazla-i vâridâtından mahallî bûdçesine zamîmeten tahsîliyle mektebin küşâdı münâsib görüldüğu ifâde ve mücebince mu'âmele-i kaydiye îfâ kılınmış olduğundan mekteb-i mezbûrun cûlûs-ı hümâyûn rûz-ı firûzunda resm-i küşâdının icrâsıyla buradan mualim vürûduna değin tadrîsâtın münâsib bir vekile icrâ etdirilmesi bâbında. 18 Ağustos 324.

Hüve

Ma'ârif-i umumiye nezaret-i celilesi canib-i âlîsine

Hulâsa: İstatistik cedvellerine dair

Atufetlü efendim hazretleri

İstatistik müdiriyeti ifadesiyle şeref-varid olan fi 3 Haziran 326 tarihli ve hususî 98 ve umumî 2621 numaralı tahrirat-ı aliyye-i nezaret-penahileri cevabıdır. Vilayet dâhilinde bulunan mekatib-i umumiye hakkında şimdiye kadar mükemmel bir istatistik elde edilememesi idare-i acizînin mülhakatta memur-ı mahsusu bulunmamasından ve cemaat-i islamiyye ve ma'ârif komisyonları ma'rifetiyle ahzına ve istinbât-ı malumat edilememesinden neş'et etmektedir. Bir kerede vilayet vasıtasıyla mekatib hakkında yeniden bazı tedkîkât ve tahkîkât icrâsı musammem olduğundan ve bunun için de 300 kadar cedvele ihtiyac bulunduğundan cedâvil-i mezkûrenin irsâli müsterhamdır. Ol babda emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 15 Cemaziyelahire 328 ve fi 9 Haziran 326.

Bende, Ma'ârif müdürü

EK 6/B

BOA, MF. İST. 12/14, 1329 Za. 19

Vilayeti maarif müdüriyetine

Tensikâtın sûret-i icrâsına dâir olan kânunun beşinci maddesi mucebince hâizü'l-istihdâm olarak kadro harici kaldığı hâlde dokuzuncu maddesi mucebince kendi rızâ ve muvâfakatiyle tazminât alarak hükümetle kat'-ı alaka edenlerin muallimlikde isdihdamları câiz olduğu gibi adem-i liyâkat ve kifâyetine binâen tensîkan kadro harici kalub hakkında kanunun on birinci maddesi mücebince tazminât i'tasıyla muâmele edilenler hâllerine göre câizü'l-istihdâm olmadıkları gibi böyle kifâyetsiz memurînin velev muvakkat olsun hıdmet-i devlete kabulü bi't-tabi' mücâz olamayacağından bu suretle kadro harici kalub tazminat alanların muallimlikde dahi istihdam olunmamları tanzimat ve mülkiye dâirelerince ittihaz edilmiş olan karar iktizâsından bulunmuş olmasına nazaran mukarrerât-ı mezkûrenin tatbîkinde tereddüde mahall olmayub ancak on birinci madde-i kanuniye vechile tazminat i'tasıyla hidmet-i devletden kat'-ı alaka edilenlerin zeyl-i tensîk kanunu mucebince ale'l-usul cevaz-ı istihdam kararı alub inde'l-icâb imtihanlarının icrâsıyla isbât-ı ehliyet ve liyâkat eyledikleri hâlde anların dahi muallimlik silkine idhâli münâsib olacağından o suretle ifâ-yı muamele olunması lüzumu Mâliye Nezaret-i celilesinin tezkiresi üzerine bi'l-havâle Şûrâ-yı Devlet Mülkiye Dâiresi'nden tanzim ve heyet-i umumiyeden zeylen terkîm olunan mazbatada inbâ ve icâbı icrâ olunduğu 9 Ağustos 1327 tarihli tezkire-i sâmiyede iş'âr buyurulmuş ve keyfiyet icâb edenlere bildirilmiştir. Fî 18 Zilkade 329 ve fî 17 Teşrin-i evvel 327.

Maarif-i Umumiye Nazırı nâmına müsteşar

Şu'ubât-ı merkeziye ile maarif idarelerine ta'mîmen tastîr buyurulan tahrirat-ı aliyye-i nezaret-penâhînin işbu sûreti istatistik idaresine tevdi' kılındı.

Fî 29 Teşrin-i evvel 327.

EK 7/B

BOA, MF. İST. 15/5, 1332 L. 12

Maarif-i Umumiye-i Nezaret-i celîlesine

Hülasa: Mekâtib-i umumiye ve hususiyeye âid ma'lumât-ı istatistikiye hakkında cevaben.

Devletlü efendim hazretleri

Mu'âmelât-ı istatistikiye hakkında Tedrisat-ı İbtidaiye İdaresi ifâdesiyle şeref-mevrûd fî 7 Ağustos 330 tarih ve 1828/180077 numaralı emir-nâme-i devletleri arıza-i cevabiyesidir. Taşra maarif encümenlerinde müstahdem kâtiblerin fahrî ifâ-yı vazife etmekde bulunması ve daha doğrusu ekseriyetle mu'âmelâta vâkıf bulunmaması fî 12 Haziran 330 tarih ve 1273/140 numaralı arızada da arz edildiği vechile vilayetce tedrisat-ı ibtidaiye müfettişleri henüz ta'yin ve istihdam edilmemesi cihetiyle mu'âmelât-ı istatistikiyenin matlûb-ı nezâret-penâhileri dâiresinde tanzîm ve istihsâl-i ma'lumât mümkün olamadığı vilayete âid mu'âmelât-ı istatistikiyenin ikmâli için fî 13 Mayıs 330 tarih ve 959/102 numaralı arıza ile vuku' bulan istizâhiyeye henüz irâde-i cevabiye-i devletleri şeref-sâdır olmadığı ma'ruzdur. Ol bâbda emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 7 Şevval 332 ve fî 16 Ağustos 330.

Ankara maarif müdürü.

معارف
۶۱۶

معارف نقره صیدیه

علمونانو افهم حدیثی
 ۱. معارف تاریخی و جغرافیایی در خصوص نود و نوزدهمین قرن قمری و تاریخچه این منطقه در سده نوزدهم و بیستم میلادی
 ۲. معارف اجتماعی و سیاسی در خصوص نود و نوزدهمین قرن قمری و تاریخچه این منطقه در سده نوزدهم و بیستم میلادی
 ۳. معارف اقتصادی و تجاری در خصوص نود و نوزدهمین قرن قمری و تاریخچه این منطقه در سده نوزدهم و بیستم میلادی
 ۴. معارف فرهنگی و ادبی در خصوص نود و نوزدهمین قرن قمری و تاریخچه این منطقه در سده نوزدهم و بیستم میلادی
 ۵. معارف نظامی و دفاعی در خصوص نود و نوزدهمین قرن قمری و تاریخچه این منطقه در سده نوزدهم و بیستم میلادی
 ۶. معارف علمی و فنی در خصوص نود و نوزدهمین قرن قمری و تاریخچه این منطقه در سده نوزدهم و بیستم میلادی
 ۷. معارف هنری و تفریحی در خصوص نود و نوزدهمین قرن قمری و تاریخچه این منطقه در سده نوزدهم و بیستم میلادی
 ۸. معارف پزشکی و بهداشتی در خصوص نود و نوزدهمین قرن قمری و تاریخچه این منطقه در سده نوزدهم و بیستم میلادی
 ۹. معارف حقوقی و قضایی در خصوص نود و نوزدهمین قرن قمری و تاریخچه این منطقه در سده نوزدهم و بیستم میلادی
 ۱۰. معارف فلسفی و اخلاقی در خصوص نود و نوزدهمین قرن قمری و تاریخچه این منطقه در سده نوزدهم و بیستم میلادی

MF-IBT 284/50

EK 8/B

BOA, MF. İBT. 284/50, 1328 N. 3

Maarif Nezaret-i celîlesine

2 Ağustos 326 tarihli ve 144 husûsî numaralı tahrîrât-i aliyye-i nezâret-penâhîlerine arîza-i cevabiyedir. Sekiz yüz guruş maaşla istenilen iki muallim Kavala Darümuallimîni için olmayub 21 Temmuz 326 tarihli 549 numaralı arîza-i âcizânemde îzâh olunduğu vechle Kavala'da yapılmakta olan Numune-i İttihad Mektebi içündür. Mekteb-i mezkûr ibtidaî ve rüşdî kısımlarını hâvî olduğu ve pek ziyade itina edildiği cihetle muallimlerin ana göre tayiniyle Ağustosun on beşinde i'zâm buyurulması müsterhamdır. Aynı arîzada Drama Numune Mektebi'ne sekiz yüz guruş maaşla diğer iki muallim talep edilmiş ve Kavala Darümuallimîni için de 22 Temmuz 326 tarihli ve 556 numaralı arîza ile bir müdür ile bir muallimin kâbil olamadığı halde bir müdürün tahsisat-ı resmiyeden tayiniyle i'zâmı istirhâm olunmuş idi. Bu cihetle dahi tervîc ve is'afını ve ma'a-mâ-fih mezkûr 8 ve 21 ve 22 Temmuz sene 326 tarihli ma'rûzât-ı âcizânemin lutfen tekrar mütala'a ve tedkîkiyle livanın vaziyet-i hâzire ve müstakbelesinin nazar-ı dikkat-i nezâret-penâhîlerine alınmasını istid'â ile bir an evvel âsâr-ı fi'iliyesine intizâr eylerim.

Dört yüz, beş yüz, altı yüz guruş maaşı tayin buyurulacak muallimler Drama merkezine yakın kurâ ibtidaî mektepleri muallimi olub ancak bulunacakları mekteplerde diğer muallimler de olduğu cihetle anları da idareye muktedir ve müste'id olmaları arz olunur. Ol babda emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir

Fî 5 Ağustos 326

Bende, Drama mutasarrıfı

EK 9/B

BOA, MF. İBT. 335/20, 329 Ş. 7

(tahrirat)

Umûm

Maarif müdüriyetine

Mekatib-i İbtidaiye Ta'limâtı'nın birinci maddesinde mekâtib-i mezkûreye kabul edilecek talebenin sinnen yedi ile onbir arasında bulunması meşrût bulunduğu musarrah ise de etfâlin sinn-i hakikîlerine kesb-i ittıla' için zâhir hallerine mi ve yahud tezkire-i osmaniyelerine mi nazar olunmak lazım geldiği ve Vezaif-i Teftişîye Ta'limât-nâmesi'nde buna ri'âyet etmeyen muallimîn hakkında ne suretle mu'âmele olunacağına dair de bir kayd mevcut olmadığından bu babda da ne yolda mu'âmele îfâsı iktiza eyleyeceği Midillü Sancağı Mekatib-i İbtidaiye Müfettişliği'nden âhiren istifsâr edilmiş ve mesele meclisce lede't-tezekkür mekâtib-i ibtidaiyeye kayd olunacak talebenin tezkire-i osmaniyelerine nazaran sinnlerinin ta'yîni ve ta'limât-ı mahsûsa ahkâmına adem-i ri'âyeti meşhûd olan mekâtib-i ibtidaiye muallimlerinin de idâreten tecziye edilmelerinin tabî'î bulunduğu cihetle ona göre icrâ-yı îcâbı husûsunun ta'mîmen bi'l-umûm maarif idarelerine izbârı karar-gîr olmağla keyfiyetin beyânına ibtidâr kılındı efendim.

Tebyiz fi 9 Nisan sene 307

دفتر معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه

تدریسات ابتدایه اداره سی

شخصی

عمومی

معارف مدیریت

رفتلو بك

مكاتب رشديه نك محتاج اولديني اصلاحاته عائد تدابيرك تأمين - للاق ضتمده داخل موجود ذكور و امات رشديه مكاتيريك ميني اولدقلى عرصه ايله مكاتب بتارليك آري آري مساحه سطحه لريله قاج درسخانه ويا اوطعي عتوي و نه قدر شاكردي استيمابه مساعد وقاج قات اولدقلى نك و اساساً مككن اولدقلى بايندي حالده بالآخره مكاتب حائنه افراغ اولكن مياينديدر بوقسه مكاتب اولق اوزرمي انشا ايداشدر و ايجار ايله طوتلش بوقسه معارف ماليديدر و محتاج تعمير و اصلاح برهتي وارميدر وقاج طبله استيمابه كافيدير واليوم نه قدر طبله عتويدير وقواعد حديه موافقيدير و تعمير و تجديدي ايجاب ايلديكي تقديره احتياج محلي تأمين ايدميه چك سورنده قاج عروشله تعمير ويا انشا و بونك ايجون اهالي عجايله طرفدن نه درجهيه قدر معانوت ابراز اولنه بيله چكدر بودالريك بالاطراف تحقيقيه على الاساسي موضع بردقترينك و بطليله اناسي و مككن اولان عخلرده مكاتب رشديه موجوده نك بر فطوغرافيلري ده المديرلوق اسراسي شمنادر اقدم

معارف عموميه ناظري نامه
مستشار

۳۲۹ و ۳۲۷ شماره نومره

مسوده قوهيه : ايداشدر و قاضيه

MF-İBT

335/75

EK 10/B

BOA, MF. İBT 335/75, 1329 Ş. 14

Maarif müdirine

Rıf'atlu bey

Mekatib-i rüşdiyyenin muhtâc olduğu ıslâhâta âid tedâbirin temîn-i selâmeti zımında dâhil-i mevcûd zükûr ve inâs rüşdiye mekteblerinin mebnî oldukları arsa ile mekteb binalarının ayrı ayrı mesâha-i sathiyeleriyle kaç dershâne veya odayı muhtevî ve ne kadar şâkirdi istî'âba müsâ'id ve kaç kat olduklarının ve esasen mesken olarak yapıldığı halde bi'l-âhire mekteb haline ifrâğ olunan mebânîden midir yoksa mekteb olmak üzere mi inşâ edilmiştir ve îcâr ile mi tutulmuş yoksa maarif malı mıdır ve muhtac-ı ta'mîr ve ıslah bir ciheti var mıdır ve kaç talebe istî'âbına kâfidir ve'l-yevm ne kadar talebeyi inşâ ve bunun için ahali-i mahallîye tarafından ne dereceye kadar mu'âvenet ibrâz olunabilecektir. Buralarının bi'l-etraf tahkîkiyle ale'l-esâmî muvazzah bir defterinin rabtıyla inbâsı ve mümkün olan mahallerde mekâtib-i rüşdiye-i mevcûdenin birer fotoğrafleri de aldırılarak isrâsı mütemennâdır efendim.

Fî 14 Şaban 329 ve fî 28 Temmuz 327.

Maarif-i umumiye nazırı namına, müsteşar.

Müsvedde koçanına ilsâk olunacağından

EK 11/B

BOA, MF.İBT. 429/18, 1331 C. 11

Maarif-i Umumiye Nezaret-i celîlesi cânib-i sâmişine

Ma'rûz-ı çâkerîdir

Menâtık-ı harbiyeden hicret edip Anadolu vilâyâtına sevk edilen ibtidâî muallimlerinin evâmir-i mübellaga-i nezâret-penâhîleri ahkâm-ı celîlesine tevfikân mektebi mevcûd ve muallimi mefkûd olan karyeye i'zâmı ve şimdiye kadar mahallerine muvâsalat ve vazifelerine mübâşeret edenlerin de isim ve memurîn-i sâbıkalarıyla ta'yîn olundukları mekâtib-i ibtidaiyenin mevki' ve esâmîsini mübeyyin bir defterin bi't-tanzîm serî'an arz ve takdîmi hakkında nezâret-i celîleleri Tedrîsat-ı İbtidâiyye İdaresi birinci şube müdiriyyet-i aliyyesinden sâdır olup şeref-vârid olan 11 Nisan 329 tarihli ve husûsî 30 umûmî 155820 numaralı emirnâme-i sâmiş-i dâverânelerine arîza-i cevâbiyedir. Şimdiye kadar bu vilayete menâtık-ı harbiyeden hicret eden ibtidâî muallimlerinden ol suretle hiçbir muallim gönderilmemiş ve yalnız evvelce taleb-i vâkı'a mebnî Suşehri Merkez İbtidaisi muallim-i evvelliğine ta'yîn olunan Cuma-i Bâlâ muallim-i sâmiş İlyas Efendi ise bi'l-muvâsala 17 Şubat 328 tarihinde vazifesine mübâşeret etmiş olmağla ol babda ve her halde emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî 4 Cemaziyelahir sene 331 ve fî 27 Şubat 329

Bende, Sivas Maarif Müdürü

Hülasa: 327-328 sene-i dersiyesi istatistiki hakkında

Maarif-i Umûmiye Nezaret-i Celîlesine

Devletlü efendim hazretleri

327-328 sene-i dersiyesi istatistikine müte'allik ma'lûmâtın arz ve iş'ârına dâir Tedrisat-ı İbtidaiye ikinci şube ifâdesiyle şeref-vârid olan 44 hususî ve 156342 umûm numaralı fî 25 Nisan sene 329 tarihli emirname-i nezâret-penâhîlerine arîza-i cevâbiyedir. Selef-i âcizî tarafından tanzim ve nezaret-i celîlerine vaktiyle takdîm edilen istatistikler hiçbir kayd-ı resmîyeye iktirân etdirilmeksizin lâ-alet't-ta'yîn tertîb edilmiş olduğu gibi nüsha-i sâniyeleri de ma'a't-teessüf idarede bulundurulamadı. Bu istatistiki alâ vechü's-sıhha tanzîm için mülhakâtdan esaslı ma'lûmât elde edilerek mekâtib-i resmîyeye âid aksâmı kâmilen ihzâr edildi. Cema'at-i gayr-i müslime mekâtib-i husûsiyesine âid ma'lûmât i'tâsı için mukarrerât-ı idâriye mücebince rüesâyı ruhâniye vaktiyle vezâif-i asliyelerine da'vet edilmek i'tiyâdında bulundurulmadıkları cihetle vuku'bulan tebligâta henüz bir cevap alınamadığından nâşî mekâtib-i husûsiyeye âid ma'lûmâta dest-res edilememiş ise de yakında bu hususî mekteblere âid elde edilecek ma'lûmât-i ihsâiye üzerine istatistiklerin sıhhati vechile bi't-tanzîm takdîmi derdest bulunmuşdur. Ol babda emr ü ferman hazret-i men lehül-emrindir.

Fî 8 Cemaziye'l-âhir sene 331 ve fî 9 Mayıs sene 329.

Bende, Adana Maarif Müdürü

EK 13/B
BOA, MF. İBT. 512/40, 1332 N. 24

Hülâsa: 328-329 senesi cedâvil-i istatistikiyesinin li-ecli't-tashîh kısmen i'âdesine dâir
Maarif-i Umumiye Nezâret-i celîlesine

Devletlü efendim hazretleri

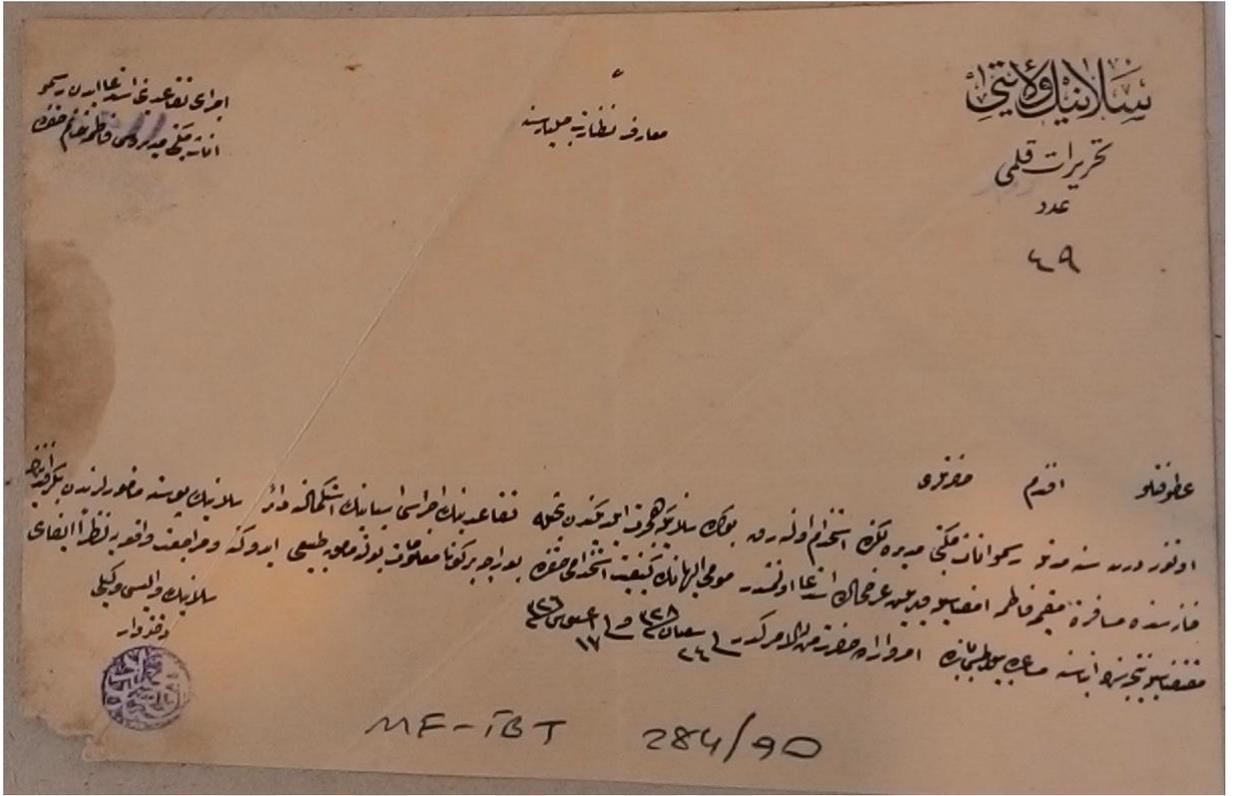
İ'âde edilen cedâvilin işâret buyurulan nevâksının ikmâliyle irsâlini âmir Tedrisât-ı İbtidâye İdâresi ikinci şu'be ifâdesiyle şeref-vürûd 15 Nisan 330 tarih ve 786/175049 numaralı emirnâme-i devletleri arıza-i cevâbiyesidir. Nevâkıs pusulalarının tedkîkiyle i'âde olunan cedâvil-i istatistikiyenin üzerlerine vaz' edilmiş numaralara göre tashîhât-ı lâzîmenin bazıları yekdiğerine tevâfuk edemediğinden ve gönderilse bile idârenin mülhakâtda muvazzaf maarif memur veya müfettişleri olmaması yüzünden maarif encümen reis veya a'zâları tarafından yine gelişigüzel tertîb ve imlâ etdirilerek gönderileceği muhakkak olduğundan nâşî yeniden başkacak bir cedvelin imlâ etdirilmesi hatalı cedvelin tashîh edilmesine müreccah görülmüş ve nezâret-i celîlelerinden mikdar-ı kâfi bu beş cedvelin celbi ve mahallerine irsâli husûsu tensîb edilmiştir. İşin şu hali iktisâb etmesi cihetine gelince bu gibi ahval ma'ârif idaresinin mülhakatta muhatab memur-ı mes'ûlü bulunmamasından ileri geldiğinin ve günden güne tekessür etmekte bulunan vilâyet ma'ârifinin muhavvet matlûbda temşiyet ve rü'yeti ise mutlaka 11 Mayıs 330 tarih ve 953/96 numaralı tahrîrât-ı âcizîde arz edildiği vechle kuyûd-ı resmiye ve mu'âmelat-ı teftişîye ile mükellef ma'ârif idaresine karşı mes'ul her kazada mümkün olamadığı takdirde her livâda birer ma'ârif müfettişinin bulunmasına mütevakıf bulunduğunun ve birer tedrisat-ı ibtidâiye müfettişi olmadıkça cedvellerinden mikdar-ı kâfi irsâline müsâ'ade buyurulmasının ve numaralar ile mündericât ve tashîhâtı tevâfuk etmeyen cedâvilde ba'de't-tashîh i'âde buyurulmak üzere leffen takdîm kılındığından bir an evvel tashîh ve i'âdesi husûsunun arz ve istirhâmına ve her sene-i dersiye ibtidâsında muhtârâtın tanzîm ve sinn-i tahsilde bulunan etfâli mekteb muallimînine bildirilmek husûsunda mevki'-i tatbîke vaz' edilmek üzere henüz emir ve tenbîh buyurulan defâtir mevki'-i tatbîke vaz' buyurulmadığından cedâvil-i mezkûreye sinn-i tahsilde bulunan talebenin derci de kâbil olamayacağı ve her mekteb muallimi tanzîm edeceği cedvele kazânın nüfûs-ı umûmiyesi miyânındaki sinn-i tahsilde alınan etfâl mikdarına derc etse o kazâdaki diğerk muallimîn dahi kendi mektebine mahsûs cedvele de aynını derc edeceğinden bu da karışıklığı mûcib olacağı tabi'i bulunmağla bu cihetle de istîzânına mücâseret kılındı. Ol babda emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî 1 Receb 332 ve fî 13 Mayıs 330.

Bende, Ma'ârif müdürü

Aydın Vilayeti dâhilindeki kurâ ve kasabâtda bulunan mekâtib-i ibtidâiyenin tanzîm ve temin-i idâreleriyle neşr ve ta'mîmine karşılık olmak üzere idhâlât ve ihrâcât dan ve imrâr edilen eşyâdan ve bazı mahallerde istihlâkât-ı mahalliyeden mütenevvi' ve muhtelif usûl ve makâdîrde bir takım rüsûmât tarh ve istifâ edilmekte ise de maksad-ı temîn edilemediği ve hatta ve rüsûmun tarhı yüzünden bir takım sû-i isti'malât vukû'a geldiği cihetle böyle mütenevvi' ve müteşettit i'ânâtdan ise sadâ'ı müceb olmayacak bir surette her kazanın yalnız ihracat-ı dâhiliyesinden mutarrid bir usûl dairesinde resm ahzı veyahud mekâtib-i âliye için el-yevm alınmakta olan ma'ârif vergisine cüz'î bir şey zammı lüzûmuna dair vilâyet-i müşârün-ileyhâ idare meclisinden bi't-takdîm Şûrâ-yı Devlete havâle buyurulan mazbata Ma'ârif ve Nâfi'a dairesinde mütâla'a ve Ma'ârif-i Umûmiye Nezareti'yle muhâbere olundu.

Nezâret-i müşârün-ileyhânın tezkire-i âhiresinde şimdiye kadar Aydın Vilâyeti ma'ârif hisse-i i'ânesinin bir kısmı nezârete celb edilmekte bulunduğu ve sene-i hâliyyeden itibaren vilâyât ma'ârif hisse-i i'âneleri tamamen mahallerine terk olduğu ve şu halde işbu vilâyet ma'ârifine sene-i hâliyyede sene-i sâbıkaya nisbetle onbeş bin altın fazla bir meblağ muhassas olacağına göre ihtiyâcât-ı mahalliyeden bir kısmının vâridat-ı mezkûre ile îfâ olunabileceği muhakkak olduğu gibi zaten gösterilen meblağ ve zamm ile bu kadar vâridât husûlü memûl olmadığından şimdilik ne ihrâcâta ne de musakkafât-ı hisse-i i'ânesine bir şey zammı gibi tedâbîre mahal görülemediği ve ma'a-mâ-fih gelecek sene vilâyetin hisse-i i'ânesi mecmû'-ı vâridâtı yine ihtiyaca kifâyât etmediği takdirde o zaman ayrıca bir tedbîr düşünölebileceği ve vâridât-ı mahalliye kâmilin vilâyâta terk edildiğine binâen ma'ârif hisse-i i'ânesinden başka muhtelif namlarla vergi ve resm alınmaması lazım geleceği dermiyân kılınmış ve sûret-i iş'âr muvâfık-ı hal ve maslahat bulunmuş olmağla ol vechle icrâ-yı tebligât olunması husûsunun ma'ârif nezâretine havâlesi tezkire kılındı. Ol babda emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî 6 Cemâziyelevvel sene 327 ve fî 13 Mayıs sene 325.

Nâfi'a ve Ma'ârif Dairesi reis-i sânisî ve a'zâların mühürleri.

Selanik Vilâyeti Tahrîrât Kalemî

Aded 49

İcrâ-yı tekâ'üdünü istid'â eden Resmo İnâs Mektebi müdürresi Fatma Hanım hakkında.

Ma'ârif Nezâret-i celîlesine

Atûfetlü efendim hazretleri

Otuz dört sene müddetle Resmo İnâs Mektebi müdürliğinde istihdâm olunarak bu kere Selanik'e hicret eylediğinden bahisle tekâ'üdünün icrâsı esbâbının istikmâline dâir Selanik posta memurlarından Bekir Efendi'nin hânesinde misâfireten mukîme Fatma imzâsıyla verilmiş arzuhâlde istid'â olunmuşdur. Mûmâ-ileyhümânın keyfiyet-i istihdâmı hakkında buraca bir gûnâ mu'âmelât bulunamamak tabî'i idüğüne ve mürâca'at-ı vâkı'aya nazaran îfâ-yı muktezâsıyla neticesinin inbâsına müsâ'ade buyurulması bâbında emr ü irâde hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî 24 Şaban 328 ve fî 17 Ağustos 326.

Selanik Valisi vekîli, defterdâr

EK 17/B

BOA, MF. VRK. 27/27, 1326 Ş. 6

Huzûr-ı sâmi-i vilâyet-penâhîye

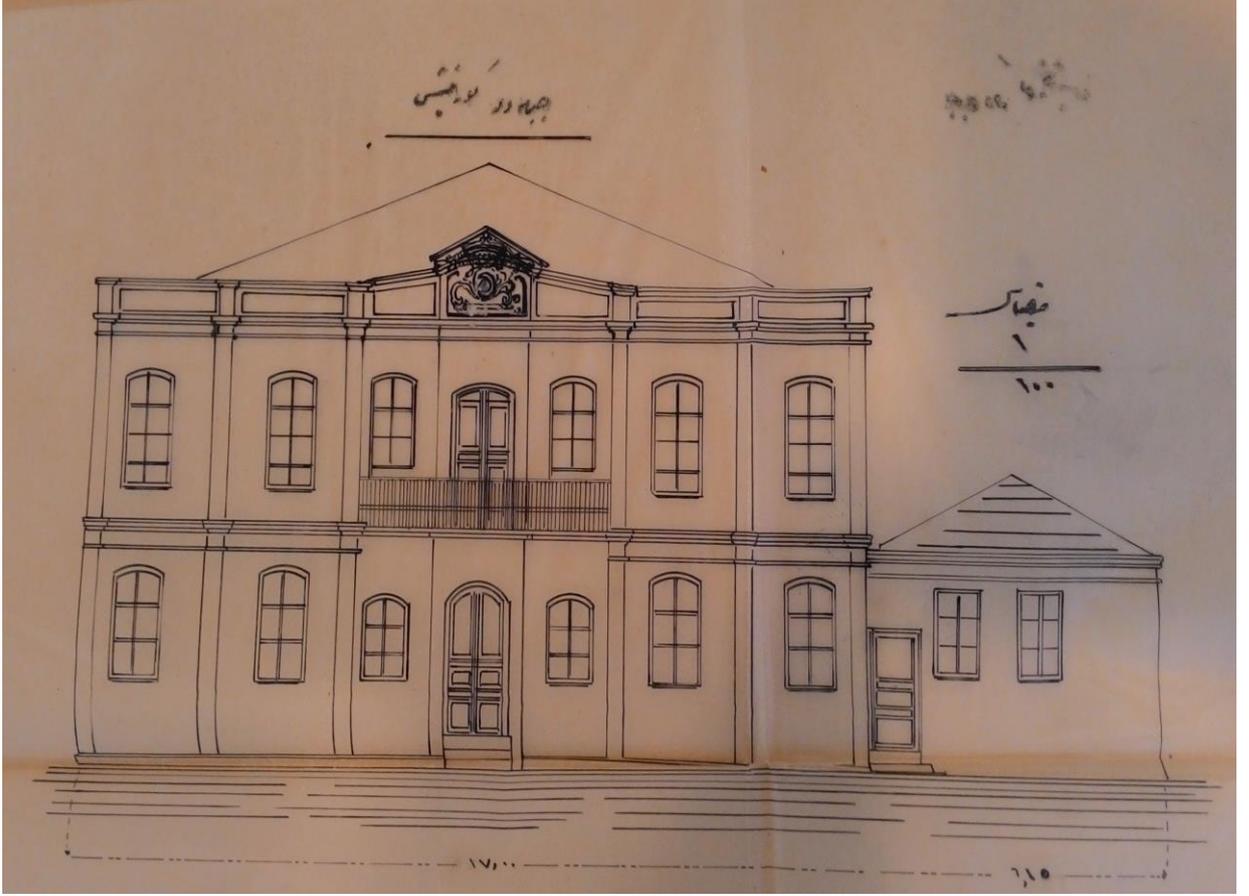
Ma'rûz-ı çâkerleridir

Mekteb-i idadinin kâbil-i inkâr olmayan sû-i idâre ve tedrîsât ma'rifeti telâfi edilmek üzere müdiriyetine Mekteb-i Mülkiye-i Şâhâne ezkiyâ-yı mezûnîninden olub bu mektebde hıdemât-ı ma'ârif-perverânesi görülmüş ve dirâyet-i zâtiye ve mesâ'î-i vâkıfânesinden terakkiyât-ı cedîde intizâr edilmekde bulunmuş olan Samsun Mekteb-i İdadisi müdürü Fethi Efendi'nin ta'yîni vesâil-i ma'ârif-perverânenin tesrî'-i istihsâlini istid'â ederiz ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. Fî 21 Ağustos 324.

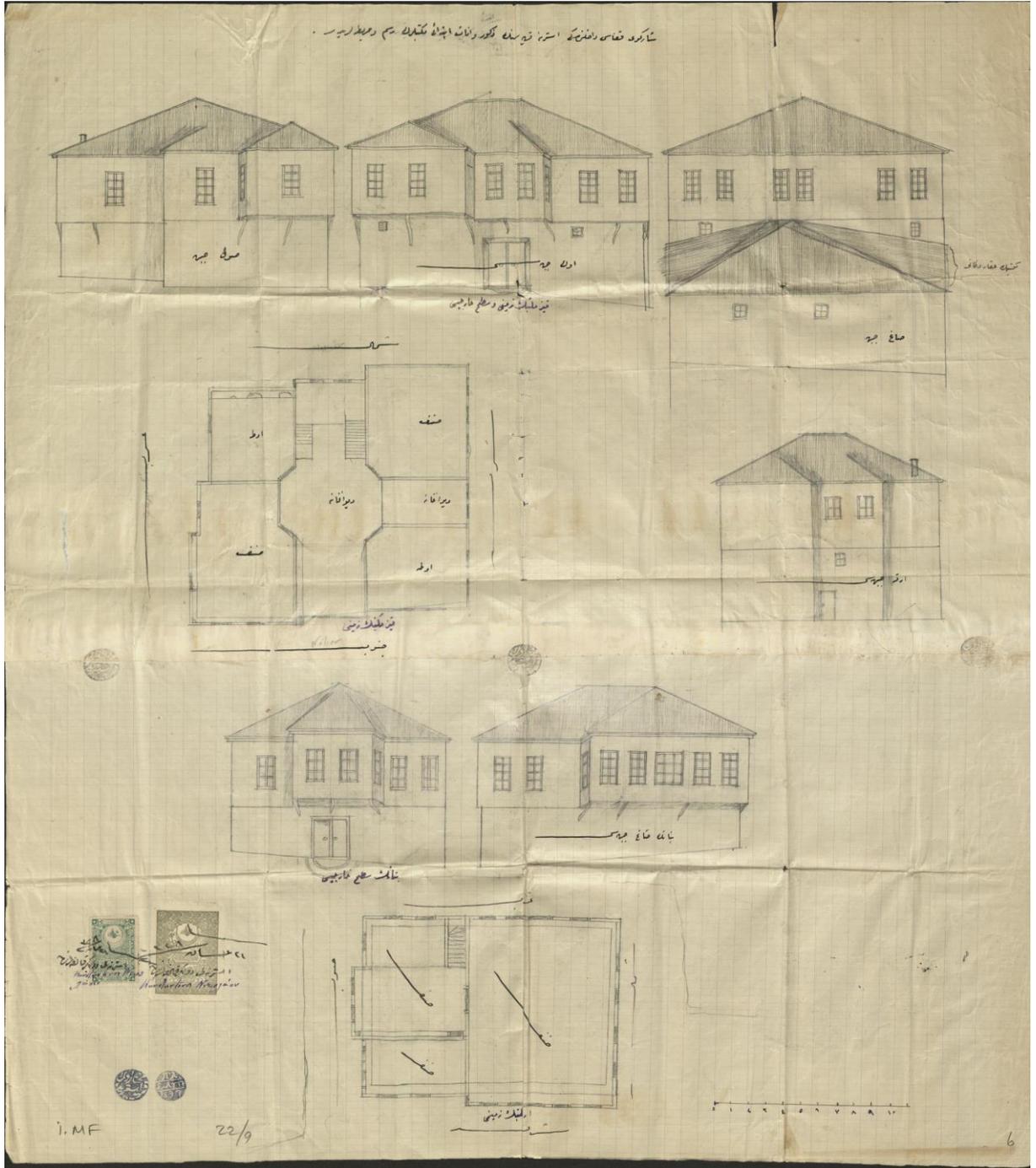

EK 18

BOA, MF. TLY. 253/51, 1329 S. 28

Dedeğaç İdadisi planı

Şarköy Kazası Esterne Karyesi'nin zükur ve inas iptidai mektepleri

ارزرومده مرکز مکتب ابتدائیسى طلبہ سنک بر قسمی
ترقی نژده و نه قدر کورورسهک آلقیشلاملی یزکه دها زیادهسی کورمکه لایق اولام. مملکتیزک اقصای عمراندن
بعد پرکوشهسی کچی تلقی اولونان ارزرومده یو مینی ذکازی بر صف انتظام و برزی" السجام ایله
کورمک و معنویات متورهلرینه دلالتی اعتباریله ، بادی" اشراحددر .

Erzurum'da merkez iptidai mektebi öğrencileri

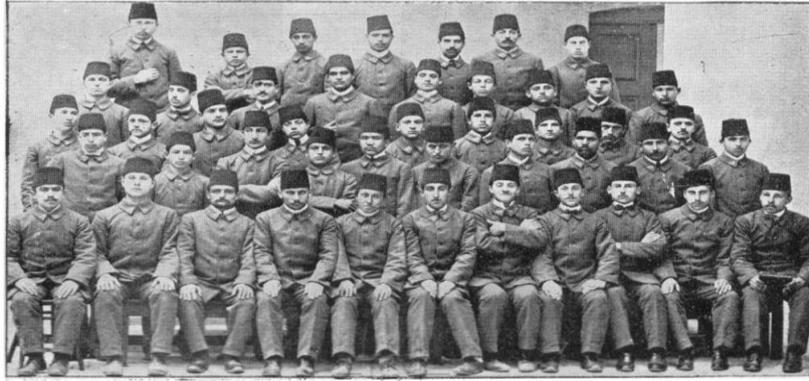
Şehbal, Aded 94

فوطو: ماير بوطون

ادرنه دارالمعلمینی هیئت اداره و تعلیمیسی

۱ مدیر مکتبہ احمد ثروت بك ، ۲ مدیر معاونتی موحد ذكى بك ، ۳ معلم اول مصطفیٰ فهمی افندی ،
۴ معلم رابع امین افندی ، ۵ معلم تالی لطفی افندی ، ۶ معلم خامس زهدی افندی ، ۷ موسیقی، رسم
و نهل ایشلری معلمی کمال امین بك ، ۸ معلم ثالث مهران افندی .

فوطو: ماير بوطون

ادرنه دارالمعلمینی برنجی صنف طلبهسی

فوطو: ماير بوطون

ادرنه دارالمعلمینی تطبیقات مکتبی طلبهسی

۱ تطبیقات معلم ثانیسی محمود افندی ، ۲ تطبیقات معلم اولی خلیل حلیم افندی .

Edirne Darülmualimîni idare heyeti, birinci sınıf öğrencileri
ve tatbikat mektebi öğrencileri

Şehbal, Aded 100

رېښه مکتب رشدي طلبه انجمن معارف اسلاميه و مکتبک هیئت تعلیمی

بولغارستان مسلمانلارینکده حقیق طریق ترقیده ابدال مساعی ایتمکده اولدقلری میشر بولونان بو فوطوغرافی مع المصنویه درج ایدیوروز . رسمده کورولن ذوات شونلردر : ۱ انجمن معارف اسلامیه رئیس حسنی افندی ، ۲ انجمن اعضاسندن علی بک ، ۳ وزنه:ار راسم بک ، ۴ مکتب مدیری محمد بک ، ۵ معلم اول صالح وجدانی افندی ، ۶ معلم ثانی حافظ حسن افندی ، ۷ معلمه مارا خانم ، ۸ معلمه زورا خانم ، ۹ معلمه صوفی خانم .

Vidin'de rüşdiye mektebi öğrencileriyle maarif encümeni ve mektebin talim heyeti

Yanya'da inşa ve ikmal olunan Hamidiye İnas Mekteb-i Rüşdisi'nin açılış merasimi.

EK 24

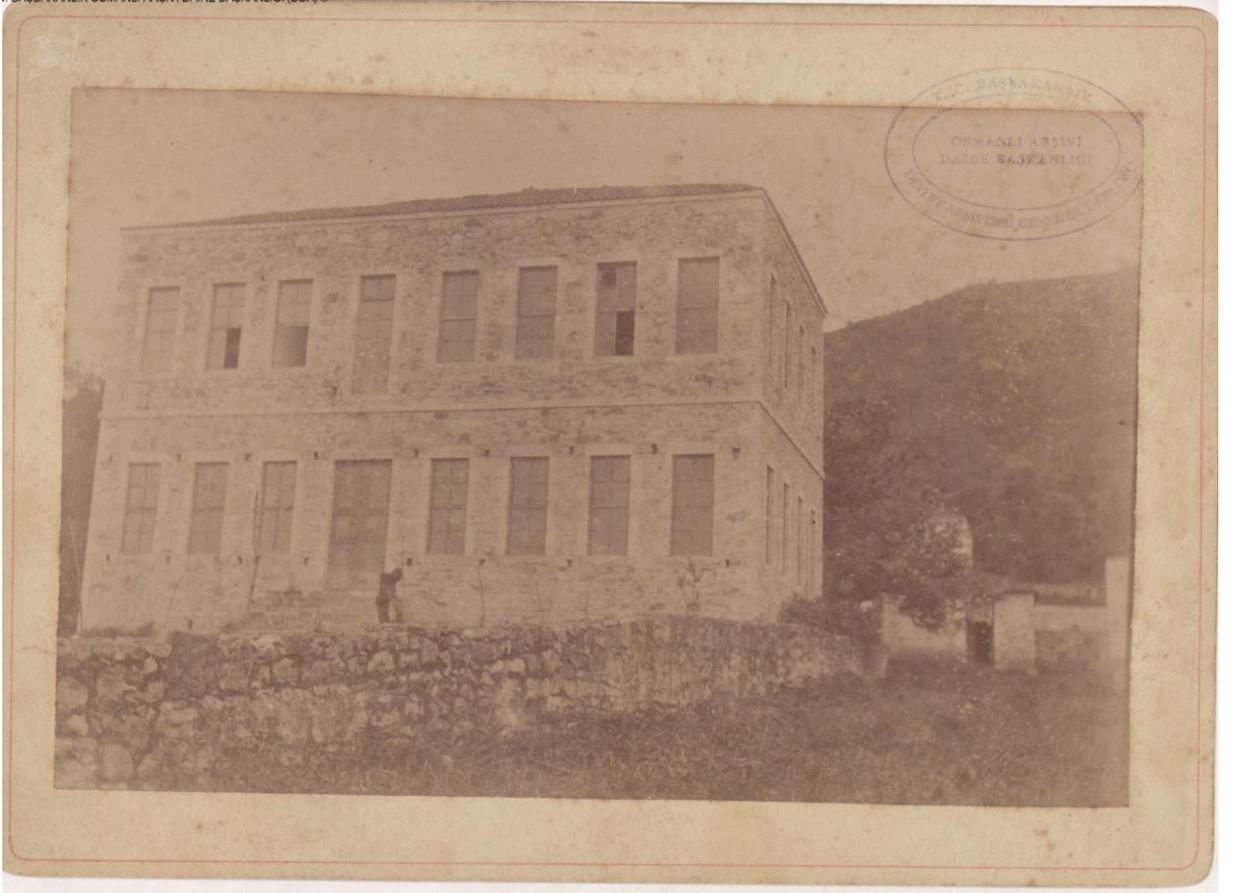
BOA, FGT/8

Yanya İnas Rüşdiyesi öğrencileri

EK 25

BOA, FGT/661

Ordu kaymakamı Mehmed Ali Bey'in Ordu'da inşa ettirdiği iptidai mektebi

EK 26

BOA, FGT/664

Manastır İdadisi

EK 27

BOA, FGT/1629

Kırşehir İdadisi

EK 29

BOA, FGT/1769

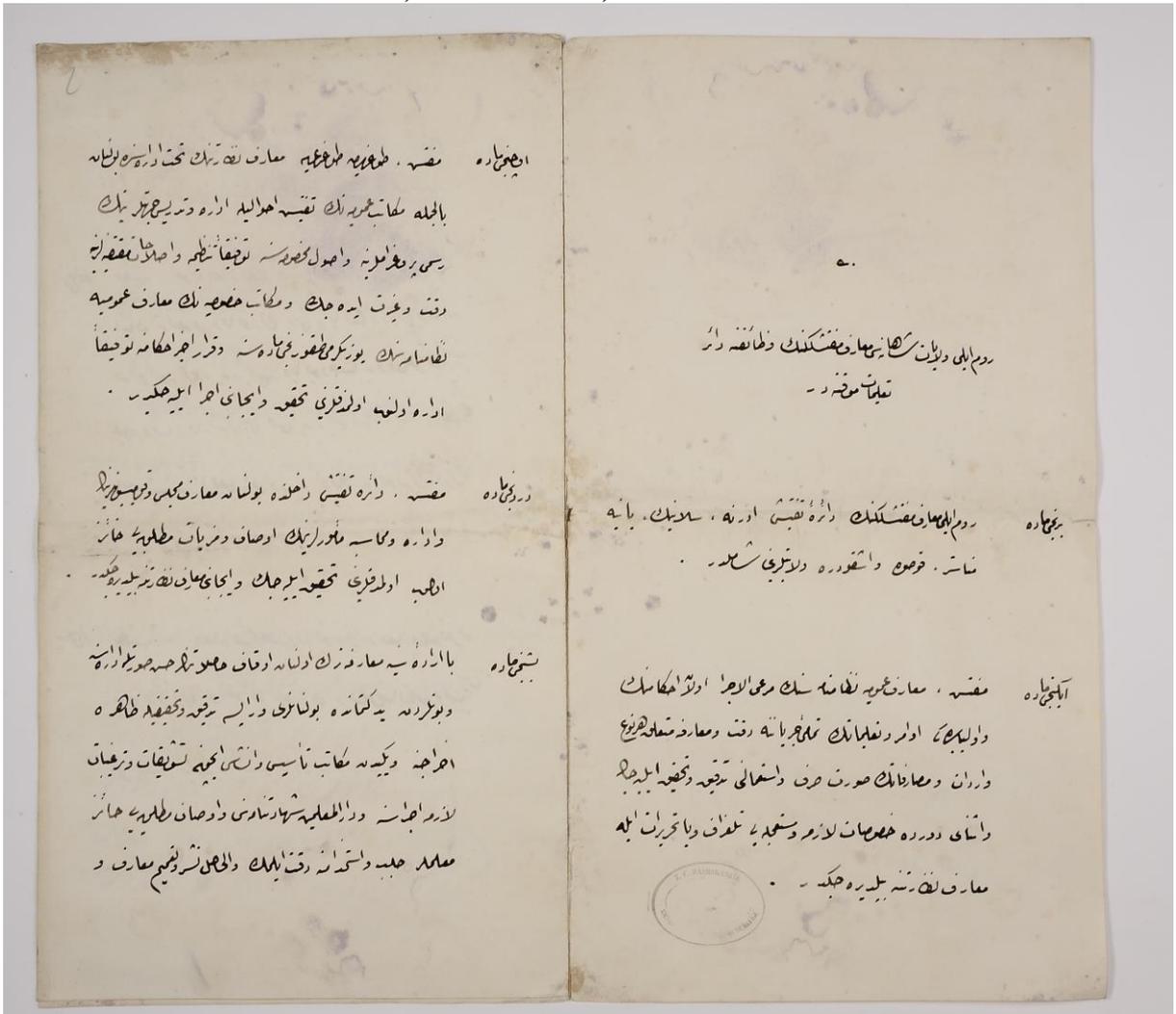
Bahçe Kazası Kızlaç Karyesi iptidai mektebi.

EK 30

BOA, FGT/1941

Cebel-i Bereket Sancağı'na tabi Kabak Karyesi'nde inşa olunan cami ve iptidai mektebinin açılışı.

Rumeli Vilâyet-i Şâhâne Maarif Müfettişliğinin Vezâifine Dair Talimat-ı Muvakkate'nin ilk sayfası